

ગે. મે. માનાઈ નેગિગનાઈ અધ્ય. ૧ મનોધ. ૧ વિદ્યાભવન

ઈસ્લામ યુગ

438

[મુઝફ્ફરગાલ ત્રીજે]

결론

સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ ભોટે, બી એ

गुणरात विद्यामया अभयवद

પ્રથમ સંપાદન : શકે ૧૮૮૧, વિ. સં. ૨૦૧૫, ઈ. સ. ૧૯૫૯
પ્રત ૫૦૦

ડિ. સાહ્યાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છે. પરીખ, અધ્યક્ષ, રોઠ મો. ને. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભટ્ટ, અમદાવાદ
મુદ્રક : બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ મશોધનક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલ-વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો. બે. અધ્યયન-મશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-મશોધનના વિષયમાં, સ્વ. દુર્ગાંગકર કે. શાસ્ત્રીનો “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-૨ ભાગમાં” અને સ્વ. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. ભટ્ટેના “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામ યુગ-ખડ-૧-૨-૩”-આ મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે મુઝફ્ફરગઢ ત્રીબીની સાથે ગુજરાતી મહત્તનતના પતન સુધીના સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો આ ગ્રંથનો ખડ ૪થો પ્રસિદ્ધ થાય છે

હું ખૂબ વિષય છે કે શ્રી રત્નમણિરાવ આ છેલ્લા બે ખડ ભેગા આપણી વચ્ચે નથી એમના અવમાનથી એક મગર્થ ઇતિહાસવિદની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે

ગુજરાત વિદ્યામંડળ

અમદાવાદ

તા ૧-૫-૧૯૫૬

ગંગાકાલ હા. પરીખ

અધ્યક્ષ

શેઠ ભો. બે. વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

અકરણ માહત્રીમયુ ગૂજરાત મંદતનતની પડતી

દેશમા તડાઇઓ, અવ્યવસ્થા અને અધિકાર, સુતતાન અદમદશાદ
ત્રીજો-નામનો સુલતાન - આ સમય માટે આધાર પ્રધાની મુખેની - સુત-
તાન અદમદશાદ ત્રીજો - ખાનદેશના સુતતાન મુખાગકશાદની પોતાના હક્ક
માટે ગૂજનન ઉપર ચડાઈ - નામિરઉ'મુલ્કે કરેલી લડાઈ - નામિરઉ'મુલ્કે
કોણ? - નામિરઉ'મુલ્કેનો પગત્ય અને મૈયદ મુખાગકની જીત - સુલતાનના
કાઠને લીધો કરી ખીજા અમીરોએ કરેલો બળવો - અમીરોએ ગૂજગત ॥
ભાગ પાડી વહેંચી લીધા - આનમખા ॥ તોડીનું ગૂજરાતમા કરી આવલુ અને
ખટપટ કરવી - આવમખાને કરેલી લડાઈ અને એની હાર - ખા દેશના
મુખાગકશાદની કરી ચડાઈ આ નદરખાગ-સુલતાનપુર પગલુ હમેશ માટે
ગૂજરાતમાથી ગયા - ઇતિમાદખાન અને મૈયદ મુખાગક વચ્ચે લડાઈ અને
મૈયદ મુખાગકનું અવસાન - મૈયદ મુખાગક જીખારીનું ચારિત્ર્ય - મૈયદ મીતા-
ની જાગીરનો પ્રશ્ન - ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉ'મુલ્ક વચ્ચે કરી ઝડપો -
પોર્ટુગીઝોની દિલચાન - દમણ બદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમેશ માટે ગયુ -
પારનેગ અને વલસાની લડાઈઓ - ભગવાન ખુદના દાતનુ અપમા ॥ કર
વાગા ફિરગીઓ બની ગયા - મોટા અમીરોની ગમન જેની મત્તા - સુરતના
રજગ ખુદાવદખાનો બચ્ચના ઇમાદઉ'મુલ્કને મારી નાખ્યો, પોર્ટુગીઝોની
ખટપટ - ચગીઝખાનની સુગત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દમાખેર ખટ-
પટ - ચગીઝખાનની કરી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવદખાનને મારી
નાખવો - ચગીઝખાને બચ્ચ પામે ઇમાદઉ'મુલ્કનો રાજો બધાબ્યો - સકર
ખુદાવદખાન અને મગનન જામીનો સુગતમા રાજો - ચગીઝખાન અને હખ-
રીઓ વચ્ચે વેર - ઇતિમાદખાને સુલતાન અદમદો મારી નાખ્યો - આ
અશાત સમયમા વગ્તીની દગા - મુઘન મરદાર બહેરામખાન ખાનખાનાનનુ
પાટણુમા ખૂન - મોળમી મદીના પાટણુ અને મહમ્મદજીની ગિચિત - આ
સમયના મુખ્ય અમીરો - મીદી અની રેઇસે ૧૫૫૪મા કરેલુ ગૂજગતનુ
વર્ણન - રાજકીય પરિગિચિત - સુગતથી અમદાવાદ જતા જોયેલા વડવાદરા
ને વાગોળ - વાણિયા-અગ્રેજી જાનિયા ઉપગ્તી વડ, બદનિયુ અને ખીજા
પડેના નામો એનુ સારકૃતક મદસ્ત - વડ-"અનિયન દી" - બડી-ખાજરા-
પોળ વગેરે

અકરણુ આડવીસમું : સુલતાન સુઝદ્દર ત્રીજો

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન : ઇતિમાદખાને એક છેડરાને સુઝદ્દર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો - આ સમયના ઇતિહાસ માટેની સાગત્રી - ગૂજરાતના ફરી પડેલા ભાગલા - ઇતિમાદખાન અને કુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ - ચંગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને દાર - ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૬) - ચંગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને - ખાનદેશના સુલતાનની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને ચંગીઝખાને એને હરાવ્યો - ચંગીઝખાનનો ન્યાય અને વ્યવસ્થા (ઈ. સ. ૧૫૬૭) - સિદ્દફરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળનારો સ્વભાવ - ચંગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વહાર - જુઝારખાન દળસીએ કરેલું ચંગીઝખાનનું ખૂન - 'મહમૂદી' સિદ્ધા ને ચંગીઝખાનનું નામ - શેરખાન કુલાદીએ ભડનો કિલ્લો લીધો - દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાંઓની સત્તા - ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી ખટખટ - ઇતિમાદખાનની દગા ભરેલી ખટખટ અને અકબરને આમંત્રણ - મિરઝાઓ અને અફઘાનો વચ્ચે જખેડા-અકબરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ - મિરાતે અલમગીના લેખકની રૂપક કડક ટીકા - ગૂજરાત સદતનતનો અંત - સદતનતના અંતસમયના અમીરો - જુઝારખાન દળસી - એને સરખેજમાં દફન કર્યો - મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુઆન્કનો રોજો - વર્ષ માટે મિ. બ્રાઉનની ભૂલ - આદશાહ જહાંગીરે કરેલું વર્ણન - ગૂજરાતની સ્થાપત્યકલાના ગૌરવ જેવી-અમદાવાદ ક્ષાત્ર દરવાજો આવેલી સીદી સઈદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ - સીદી સઈદનું ચરિત્ર - એક મંરકારી પુરુષ - એની પ્રસિદ્ધ મસ્જિદનું વર્ણન - સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની આધણીના વર્ણની થયેલી ભૂલ - એ મસ્જિદનું વર્ણન - એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ - સિદ્ધા કોરી - એ સમયનો નડિયાદનો લેખ. પૃ. ૯૧૨-૯૪૩

અકરણુ ઓગણત્રીસમું : અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચડાઈ : ગૂજરાત સદતનતનો અંત

અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ - અકબર પાટણમાં - સુલતાન સુઝદ્દર કેદ પકડાયો - ગૂજરાતના અમીરો અકબરને તાબે - અકબર અમદાવાદ થઈને ખલાતમાં - મિરઝાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય - સરનાલની લડાઈ - મિરઝાંને તાબે કરવા અકબરનો નિશ્ચય - ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાટણમાં મિરઝાંઓ અને શેરખાનનો જળવો - અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ - સુરતનો કિલ્લો સર કર્યો - મોટી સુલ્લેમાની તોપો આગ્રા મોકલી - પોર્ટુગીઝ એલચીઓ - દારના ધેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું

અનુકુલ - દગ્ગુ-૭ મરેગુ રાણાએ અકમરને જગ્યુસીધર્મ મમજાવ્યો -
અમદાવાદમાં આવી ગૂજરાત ની વ્યવસ્થા કરી - અકમરની આગ્રા તંક
ગ્વાનગી - ગૂજરાતમાં ફરી ગળવો - ખખત પામે તકાર્ - જગવાખોરોએ
અમદાવાદને પેરો વાળ્યો - ઠડી પાસે જમકલુ - અમદાવાદની લકાર્ની વ્યવ
સ્થના - અકમરના આગમ થી મિગ્ગા વગેરેને થયેલુ આશ્ચર્ય - ગૂજરાતનું
શાહી મૈન્ય જોડાયું નહોતુ ના નાના મૈન્યથી સુદનો અકમરે કરેનો નિર્ણય -
અમદાવાદ પાસે અકમર અને મિગ્ગા મુદમ્મદ દુમેનની લકાર્ - ઇષ્ટિયાગ
ઉમ્મુક અકમર ઉપર ચડી આવ્યો - અકમરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ થો
ગૂજરાતની ફરી વ્યવસ્થા - અકમર નું આગ્રા તંક પ્રયાણ - ગૂજરાત મદન
નતનો મત્તાવાગ રીતે આવેરો અન

પૃ. ૯૪૪-૯૭૩

મકરણ અઘ્નીનમુ સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના વયે

અકમરની સત્તા મામે જળવો અને થોડા વખત માટે ગૂજરાતની
ગાનીએ બેસલુ અકમરની નત્તા - એ મમયે દેગની ન્થિતિ - કિગો અમ્દુર
રહીગખાન સૂમો અને વઝી ખાન નાયમ સૂમો - જાદશાહી જનાનાને હજ
ક વા ફિગીઓ ના પગવાનો મેગતવામાં ગૂજરાતી વેપારીની લાગમનો
ઉપયોગ - ટોડગમની જમાગવી અને કુગરપુગ શિરોહી વગેરે સાથે જોડવલુ -
ગુનરખ બેગમની ગૂજરાત ઉપર ચકાર્ થો બકાફુરી - મુઝફ્ફર દુમેન
મિગ્ગાએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો - શહાબુદ્દીન અદમદખા સૂમોએણે
કરેરો મૈન્યગત - સૌરાષ્ટ્રમાં અમી ખાન અને જતમના સૈન્યે શાહી મૈન્યને
હરાવ્યુ - અબુતુગમ મહાથી પયગમર સાહેબના પવિત્ર પગનાનો પથ્થર
આગ્રા લઈ ગયો - અબુતુગમે આ પવિત્ર પગના અમદાવાદ લાવી આશા-
વનમાં પધરાવ્યા - શહાબુદ્દીને મદદથી ઇતિમાદખાનને સૂમા તરીકે નીમ્યો -
અકમર પામેથી છૂટી મુઝફ્ફરનું ગૂજરાતમાં આવતું - શહાબુદ્દીના ચાલ્યા
ગયા પછી વધેલી અશાનિ અને ઇતિમાદખાનની મનોશાન્શાહી સૈન્યે
મુઝફ્ફરને મલ્યા - ઇતિમાદખાનનો ગભગટ અને સગલારેલી શત્રો કરી
શહાબુદ્દીનને પાડો બોલાવવો - શહાબુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદા
વાદ ઉમમાનપુર પામે લકાર્ - શાહી સગદારો કાપો, ઇતિમાદખાનનું ડરપોક-
પણુ, શાહી જાવણી લકાર્ - અમદાવાદ અને મધ્ય ગૂજરાત મુઝફ્ફરના
તાગામાં - ઉત્તર ગૂજરાતમાં શાહી લકાર્ની નગજાર્ અને લેખક નિગમ
દીનની બકાફુરી - વડોદરાની લકાર્ - સુનતાને વડોદરા અને ભરૂચ રીધુ -
મિગ્ગાખાનનું શાહી વમ્ક મામે આવલુ - સુનતાન અને મિગ્ગાખાન વચ્ચે
મગ્બેજ પામે લકાર્ - શાહી લકાર્નો વિચલ્ય-મધ્ય ગૂજરાતમાંથી મજરા
ખોરોને કાઢી કાઢ્યા - નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પગલથ - ગૂજરાતમાં દુકા
વખત માટે શાંતિ

પૃ. ૯૭૬-૧૦૦૮

પ્રકરણ એકતાળીસમું : અકબરના સૂબાઓ - સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનાં છેલ્લાં વર્ષો (આગ્રા)

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ - અકબરના દરબારમાં જેનોની પ્રતિષ્ઠા - જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજય સૂરિ - સૂરિજીના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ - સૂરિજીના જીવનકાર્યનું સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ - સત્તાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને સત્તાવ્યાપ્ત હતા - શ્રી હીરવિજય સૂરિને અકબરનું આમંત્રણ - શ્રી સૂરિ અને અકબર : અદિસા વગેરેને લગતાં દરમાન - શ્રી હીરવિજય સૂરિનું અવસાન : એમના પછી પટ્ટધર શ્રી વિજયસેન સૂરિ - સુલતાન મુઝફ્ફરની ફરીથી સુલ્તાની તૈયારી - સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસબાગ - મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં - મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગૂજરાતમાં દિલ્લયાલ - ઝાલાવાડનો રાયસિદ અને એનાં લોકગીનો - જમીનદારો, વાંટાદારો, કોળી ગરાસિયા વગેરેમાં અશાંતિ : મુઝફ્ફરને મળતી સલામ - સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની પૂંકે નિઝામુદ્દીન અલીની દોડાદોડી - કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરે છે. નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાસિયાને વશ કરે છે - સૌરાષ્ટ્ર છતી સેવાની અને મુઝફ્ફરને તાળે દરવાની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ - શાહી લશ્કર અને મુઝફ્ફરના સાથીઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ - નવાનગર અને દ્રોળની પાસે મોટી લડાઈ : જન્નેની ભારે ખુવારી - ખાન આઝમ જૂનાગઢ સેવામાં ફાવ્યો નહિ - જૂનાગઢ છતી સૌરાષ્ટ્રને મુખ્ય સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો - સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો - જગત-દારકાના વાઘેલા સાથે યુદ્ધ - કચ્છમાં મુઝફ્ફરનું પકડાવું અને એનો આપઘાત - ખાન આઝમ અકબરના હજૂરમાં આવવાના દરમાનને અવગણી મક્કા ગયો - અકબરના સમયના નામાંકિત પુરુષો છતિગાદખાન - મિરજાં અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન - ખાને આઝમ અઝીઝ કોટા - નિઝામુદ્દીન અહમદ તબકાતે અકબરીનો લેખક - ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે કતલ - ખાનખાનાની પુત્રી ખેરુનિસાએ એમાં જહાંગીરને આમત્રેલો - યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોંધ - અકબરના સૂબા - મુઝફ્ફર શાહના પુત્ર બહાદુરનું ગૂજરાત ઉપર આક્રમણ - વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં દરમાનનું પંચાંગ - લોકો સાથેના વર્તીવ માટેનું બીજું દરમાન - કેટલીક જગતની માણીનું દરમાન.

પૃ. ૧૦૦૫-૧૦૪૦

પરિશિષ્ટ : ગુજરાતનું વહાણવટું

પૃ. ૧૦૪૧-૧૦૯૫

મંજીશ્વર ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશન

ક્રમસં	વર્ણન	ક્રિ. મં. સંખ્યા
૧	આત્મસંસ્કૃતિ-૬૩ અપભ્રંશ આક્રમણ	
	-અનુ. ૫ કે. ૧૨ ભા. ૩ નાઓ ૧૯૮૮ અપ્રાપ્ય	
૨	પ્રાચીન યુગનાની રજી	
	-અ. પ્રો. ગમનારાયણ વિ. પા. ૨ ૧૯૮૮ ૪-૦-૦	
૩	અમાનિત યુદ્ધમાહિતી કાવ્ય	
	-૫ કે. ૧૨ ભા. ૩ નાઓ ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	
૪	પુણ્યમા યુગના	
	-પ્રો. ઉમાશંકર ત્રેવિ ૧૯૪ ૪-૦-૦	
૫	૧૨ આત્મસંસ્કૃતિ-૬૩ અપભ્રંશ આક્રમણ	
	-૭ બોગી ૧૨ ને માટેમના ૧૯૪૦ ૫-૦-૦	
૬	યુગનાનો આક્રમણ દિવસના ભા. ૧	
	-૧૨ ભાગી ૧૨ બી. ત્રેવિ ૧૨ ૧૫ અપ્રાપ્ય	
૭	યુગનાનો આક્રમણના બીજો	
	-પા. ૬ મ. મોર્ડિન ૧૯૮૮ ૩-૮-૦	
૮	૧૨ આત્મસંસ્કૃતિ-૬૩ અપભ્રંશ આક્રમણ	
	-માર્ગસંસ્કૃતિ-૬૩ અપભ્રંશ આક્રમણ ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	
૯	યુગનાનો આક્રમણ દિવસના	
	-પ્રો. વિનોદી ભાગેન ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	
૧૦	યુગનાનો આક્રમણ દિવસના	
	-૬૫૧ ૬	
૧૧	યુગનાનો આક્રમણ દિવસના	
	-પ્રો. અનુ. ૫ કે. ૧૨ ભા. ૩ નાઓ ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	
૧૨	અમાનિત યુદ્ધમાહિતી કાવ્ય	
	-પ્રો. ઉમાશંકર ત્રેવિ ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	
૧૩	Herodotus and Herodotus	
	-Dr. S. S. Chatterjee 1942 અપ્રાપ્ય	
૧૪	Herodotus and Ancient History	
	-Dr. H. S. Shastri 1942 3-0-0	
૧૫	યુગનાનો આક્રમણ દિવસના	
	-અ. પ્રો. અનુ. ૫ કે. ૧૨ ભા. ૩ નાઓ ૧૯૮૮ ૧-૮-૦	

- ૨૫ ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિંદી
-અનુ. ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાહેસરા ૧૯૫૨ ૪-૮-૦
- ૨૬ અભિધર્મ
-પ્રો. ધર્માનંદ કોસંખી ૧૯૪૪ ૨-૦-૦
- ૨૭ Studies on Indian Art
-O. C. Ganguli 1953 5-0-0
- ૨૮ કાલિયાવાડના મુખના
-શ્રી. ભગવાનલાલ બ. મોંકડ ૧૯૪૮ ૧-૦-૦
- ૨૯ ઉચ્ચશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
-અંબાલાલ જે. પંચાલ ૧૯૪૮ ૨-૦-૦
- ૩૦ શામળનું વાર્તાસાહિત્ય
-સ્વ. પ્રો. નવલરામ જ. ત્રિવેદી ૧૯૪૮ ૧-૦-૦
- ૩૧ જ્યેષ્ઠીમદ્ય જ્ઞાતિ અને મલ્લપુરાણ
-પ્રો. ભોગીલાલ જે. સાહેસરા ૧૯૪૮ ૦-૧૪-૦
- ૩૨ લાઘવાંક
-પ્રો. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ ૧૯૪૯ ૦-૮-૦
- ૩૩ ઈરાનનો ચેરાગ
-પ્રો. શીરોઝ કા. દાવર ૧૯૫૦ ૬-૦-૦
- ૩૪ ગુજરાતના નાગરાનું કારસી ભાષા અને
સાહિત્યનું ખેડાણ -ડૉ. છાટુભાઈ ર. નાયક ૦-૧૨-૦
- ૩૫ સૌરાષ્ટ્રના સુમરા
-શ્રી. ભગવાનલાલ બી. મોંકડ ૧-૦-૦
- ૩૬ જૈમિનીયમ્ ઉપદેશસૂત્રમ્
-પ્રો. કે. વી. અભ્યંકર ૧૯૫૧ ૧૦-૦-૦
- ૩૭ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ
-કુ. શાસ્ત્રી કાઉંઝે ૧૯૫૧ ૩-૦-૦
- ૩૮ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર
-ડૉ. ભોગીલાલ જે. સાહેસરા ૧૯૫૨ ૩-૦-૦
- ૩૯ હડપ્પા અને મોહેંજો-દડો
-ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી ૧૯૫૨ ૪-૮-૦
- ૪૦ ગણધરવાદ
-પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા ૧૯૫૨ ૧૦-૦-૦
- ૪૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧-૨
-સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ૧૯૫૩ ૫-૦-૦
- ૪૨ મંદરૂત સાહિત્યમાં વનરપતિ
-ગાપાલાલ ગ. વૈદ્ય ૧૯૫૩ ૮-૦-૦

૪૩ Planetary Tables Vol 1

મહામાતૃ પ્રથમ ખ. બુધમાસી

-Prof H P Bhatt 1953 2-0-0

૪૪ ગુજરાતનો માતૃત્વક પ્રતિદામ બા ૨

-રતનભણિ ૧૨ બી જોડે ૧૯૫૧ ૫-૦-૦

૪૫ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર બા ૧

-ડૉ જાદુભાઈ ૨ નાયક ૧૯૫૪ ૪-૮-૦

૪૬ મે ૧૬૫૧નું ગુજરાત બા ૧

-ડૉ હરિપ્રભાદ ગ ગાંધી ૧૯૫૫ ૪-૦-૦

૪૭ મૈત્રકાની ૧ ગુજરાત બા ૨

-ડૉ હરિપ્રભાદ ગ ગાંધી ૧૯૫૫ ૫-૦-૦

૪૮ ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર બા ૨

-ડૉ જાદુભાઈ ૨ નાયક ૧૯૫૫ ૨-૮-૦

૪૯ યોગગત

-ડૉ ઈન્દુકાન્તજીન અવેગી ૧૯૫૧ ૩-૦-૦

૫૦ The conception of Spiritual Life in

Mahatma Gandhi & Hindi Saints

-Prof Dr R D Ranade 1956 3-0-0

૫૧ અધ્યાત્મવિચારણા

-પ મુખનાનજી મલ્લી ૧૯૫૬ ૩-૦-૦

૫૨ Planetary Tables Vol II ગુરુમાસી

-Prof H P Bhatt 1957 2-0-0

૫૩ મહામાતૃ ગુરુપાતનું માહિત્યમંડળ અને

નેતો મતૃત માહિત્યમા પ્રજો

-ડૉ ભોગીનાન જે માડેમરા ૧૯૫૭ ૬-૦-૦

૫૪ ગુજરાતનો માતૃત્વક પ્રતિદામ બા ૩

-રતનભણિરાવ બી જોડે ૧૯૫૭ ૫-૦-૦

૫૫ અધ્યાત્મવિચારણા (દ્વિતી)

-પ મુખનાનજી મલ્લી ૧૯૫૮ ૩-૦-૦

૫૬ સુશીમત

-ડૉ જાદુભાઈ ૨ નાયક ૧૯૫૯ ૪-૦-૦

૫૭ ગુજરાતનો માતૃત્વક પ્રતિદામ બા ૪

-રતનભણિરાવ બી જોડે ૧૯૫૯ ૪-૮-૦

પ્રકરણ સાડત્રીસમું ગૂજરાત સલ્તનતની પડતી

દેશમાં લડાઈઓ, અવ્યવસ્થા અને અધકાર
સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો-નામનો સુલતાન

આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના મમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીના ચિક્કો દેખાવા લાગ્યા હતા છતાં જહાંગી દેખાવ જગડ્યો નહોતો. ઈ.સ. ૧૫૫૪માં એના મરણ પછી ગૂજરાતનું એક દેશ તરીકે ઐક્ય તૂટ્યું એની સીમાઓ નષ્ટ થવા લાગી. નવો સુલતાન નામગાજ હતો સત્તા જાતી એક બીજાનો દ્વેષ કરનારા અમીરોના હાથમાં હતી એમણે ગૂજરાતના ભાગના પાડી અદર અદર વહેંચી લીધા. દેશમાં લગ્નકરની દોડાણ મિવાય કાઠ દેખાતું નહિ આજ સુધી શરમાવું પડે એની ગૂજરાતની હતા આ મમયે યષ્ટ એક ગીતે બોલતા જ્યાંથી સુલતાન જહાંગુશાહને પગેથી લોકો ઉપર ભાવ પેદા થયો અને મૂળગૂજરાતીઓની કદર ઓછી થઈ ત્યાંથી દેશની પડતીના બીજા રોપાઈ ગયા હતા. મહમૂદ ત્રીજાના મમયમાં એ બીજાના ક્ષણમાં ફૂટ્યા અને હવે અહમદ ત્રીજાના મમયમાં એના વૃક્ષ મોટા થયા હવે પછી એ ૥ ઠડવા ૬૭ આખવાના હતા.

આ મમય માટે આધારસ્તંભોની મુશ્કેલી

જેને આપણે આધારસ્તંભો કહી શકીએ એની મુમવમાન તવારીખો પણ અહમદશાહ ત્રીજો અહેવાલ જરોમર આપતી નથી મિરાતે મિઠદરી જે બીજા સુલતાનોના લાગા નહીં કરે કે તે પણ અહીં ગમલીન થઈ ગય છે. ખરી ગીતે અહમદ ત્રીજાનો નામનો અમન તે એના અમીરોનો જ અમન છે. મિઠદરીના લેખકના પિતાએ આ વખતે ગજકાર્યમાં મક્રિય ભાગ લીધા છે. લેખક “મારા પિતાએ એમ કર્યું અને તેમ કર્યું” કહીને લાગા અહેવાલ લખે કે, પરંતુ એમાં મુદ્દાનું કાઠ દેખાતું નથી એવું મુખારક ખુખારીના વકીલ તરીકે લેખકના પિતાએ જે દામ કરના તે ૥ કટાળામરેલા વણ. મિવાય મિઠદરીમાં કાઈ દેખાતું નથી ૨ બીજા પ્રકરણમાં ઈર્ષક રમમન લખાણ

૧ દીવ ગયા સુલતાનના વખતમાં મધુ હજી અને દમણ આ વખતે ગયું નરખાર વગેરે ખ નદેશમાં ગયા એ જગતને શરમાવા જેવું

૨ મિરાતે સિઠદરી ક્યાં જ બેવીનો સંગોનિત તરજુમો ગયા સુલતાનથી જાવ થાય છે મુ લા અને અ ભા કુઝલ્લાહ ફૂન સરખાનીને આનાર લીવો છે સિઠદરીની વિગતો થળી વાર બીજા ઉતિહાસોથી જુની પડે છે

કરનારો લેખક અહીં રસડીન થઈ જાય છે. ત્યારાંતે આકર્ષી તો આ સુઝ-
તાનના સમયનું વર્ણન એ જ પાનામાં સમાવી દે છે. પોર્ટુગીઝ લેખકોએ આ
સમયમાં પણ કેટલીક ખટખટો કરી છે, પણ સિકંદરી માત્ર એક જ વખત
એના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે. અરબી ઇતિહાસ એવી રીત પ્રમાણે સારાં
વર્ણનો અને ઉલ્લેખ આપે છે, પરંતુ એ હમણી અમીરોની અસર નીચે
હોવાથી એમની વિગતો વધારે આપે છે.^૩ આમ આધારક્રમોના લેખકો
લગભગ સમકાલીન હોવા છતાં ખરેખર ખાતરીવાળું લખાણ કરતા નથી
અને કેટલીક વાર તો ગૂંચવણ કિબી કરે છે. એટલે આ સુઝતાનના આઠ
વર્ષના નામના અમલ માટે લખવા ઘણી સાવચેતી રાખીને પણ ગંધી ખટ-
પટમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ રહી લાગ લેનાર સિકંદરીના લેખકના પિતાના વર્ણનને
વધારે માન આપવું એ ફીક લાગે છે. લેખકે પોતે પિતાને મુખે સાંભળેલા
અહેવાલમાં કેટલું ઓછું વધવું કર્યું હશે એ પ્રશ્ન તો કિબી જ રહે છે.

સુલતાન અહમદશાહ ત્રીજો

મહમૂદ ત્રીજે કોઈ વારસને મૂકી ગયો ન હતો એટલે અમીરોએ રઝી-
ઉંમુદક નામના માણસને મહમૂદનો એક સગો અમદાવાદમાં અહમદખાન
નામે હતો તેને બોલાવવા મોકલ્યો. અહમદખાન એક વાણિયાની દુકાને-
થી કબૂતરને નાખવા દાણા ખરીદતો હતો એવામાં રઝીઉંમુદકે ઓળખીને
એને ઝડપી ઘોડવેલમાં બેસાડ્યો અને મહમૂદખાન લઈ ગયો. ખાનની
દાઢએ રડવા માંડ્યું, પણ ખરું કારણ જાણ્યા પછી શાંતિ થઈ.^૪

આ વખતે ગૂજરાતમાં ઇતિમાદખાન સૈયદ મુબારક ખુખારી, ભરૂચ-
નો ઇમાદઉંમુદક રૂમી અને મુરતનો ખુદાવંદખાન રજળ એ મુખ્ય ગણવાન
અમીરો હતા અને આ સુઝતાનના અમલનું વર્ણન એટલે ખરી રીતે તો આ
અમીરોનું અને એમના ટંટાનું વર્ણન જ છે. ઇતિમાદખાને રાજ્યના મુખ્ય
અમીર તરીકે વહીવટ હાથમાં લઈ ગૂજરાતના જિલ્લાઓ અંદર અંદર
વહેંચી લીધા. રાજ્યના હાથી ઘોડા ખજાનો વગેરે પણ વહેંચી લીધું. દિશોર
અહમદખાનને અહમદશાહ નામ આપી એના નામનો ખુતબો પઠાવી સિક્કા

૩ : અરબી ઇતિહાસમાં કેટલીક વિગતો છે જે બીજામાં મળતી નથી. બીજા ઇતિહાસોએ
કહેલા અમીરોના નામોના ગૂંચવાડા અરબી ઇતિહાસ ઉકેલે છે. સર ડેનિસન રોસે એ
ઇતિહાસના ભા. ૨ ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન લંબાણથી ચર્ચો છે.

૪ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૭૫. આ સુલતાનનું નામનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૫૪થી ૧૫૬૧
સુધી રહ્યું. તવારીખો એને અહમદ બીજો કહે છે, પણ કૃતખુદીન બીજો અહમદ હોવાથી
આ ત્રીજો છે.

પણ પડારી દિગ્ગજી ૯૬૧ રમીકિય અવન મામની ૧૫મી તારીખે મહમુદા-
ગાદ (મહેમુદાવાદ)મા એનો નાન્યાશિષેક કર્યો મૈયદ મુગારકે એને રાજ-
તિનક કર્યું સુતતાને મૈયને ગુરુ માની નિક્ષા લીધી ૫

ખાનદેરાના સુવતાન મુખારકશાહની પોતાના હક્ક માટે

ગુજરાત ઉપર ચડાઇ

હવે આગી મુગદા (પુન) સુતતાન મુખારકશાહ જે ગુજરાતના સુવતાન
નો દૌદિન થતો હતો એને ખમ પડી કે અમીરાએ સુતતાનના દુન મગાને
નામો ગાગીએ ખેમાડી નજરદે જેવો ગખી રાજ્ય અદર અદર વહેંચી લીધુ છે
નજકના મગા તરીકે ગુજરાતની ગાદીનો એ પોતાને નાગસ માનતો હતો
આ કાગણુથી એણે લશ્કર લઈ ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી આ મમાયા
અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે ગુજરાતના અમીરો સુતતાન બહમદને માથે ગખી
લશ્કર લઈ સામા લડવા નીકળ્યા પણે જરૂરોએ નર્મદા નદીને તીરે મામમામા
આરી પડાવ નાખ્યો ૬ મૈયદ મુગારક ગુજરાતના લશ્કરના અગ્રેમગી હતા
અને ખીલ અમીરો એમની માથે હતા માન નામિ-ઉ'મુ'ક દૂર રહી જે
છતે તેના પક્ષમા જવા ખટપટ કરી ન્હો હતો અને મુગા કગાહને મદેશો
મોખ્યો હતો કે મુગારક મૈયદ મિવાય ગધા અમીરો આમના પક્ષમા છે અને
તેમો દાવવાથી જાનુ આપના દાયમા આવશે આ સમાચાર ન્યાતે મૈયદ
મુગારકને મળ્યા ત્યારે એમણે, મુગારકનાહના ગુરુ મૌનાના ઉદ્દિહીનને
મગીને સિકદરીના લેખકના પિતા મિયા મજુને પોતાના વકીલ તરીકે સુતેકનો
મદેશો નહ માથે મોદયા મિયા મજુએ ઘણી હોશિયારીથી વાટાવાટ ચલાવી
૬૬ નિશ્ચ કરી આવેલા મુગારકનાહના મનને સુબેદ કરવા તરફ વાળ્યુ
ઓ મદજા થઈ પાગા આવ્યા મિકદરીમા આ વાટાસાટનુ વર્ણન ખૂબ
લગાણથી આપ્યુ છે મૈયદ મુગારકે પણ મિયા મજુ ની દેર કરી ૭

૫ સિન્દરી ગુ બા ૩૭૫-૩૭૭ કહે છે કે હાથી, પોડા ઉપરાત રજરાતી ચવણના ૨૨
કોડ તનખા જે ૨૨ લાખ અકબરી તનખા ખેાખર થાય (મેા ગુજરાતી તનખાને
એક અકબરી તનખો ૧) એટલી કિમતનુ મેાનુ તથા જવાહીરો સેવંના ભાગમા આવ્યા
૬ એ ૪, ૫ ૩૭ મુખારકશાહ નમદાને દક્ષિણ કિનારે ભરચથી ૧૫ માઇલ દૂર રાણપુર
કોટા આમગ આવીને પડ્યો હતો

૭ એ ૪, ૫ ૩૭૮ થી ૩૮૬ ઘણુ બખાલથી કવિતો સાથે લેખકે આ વર્ગ આપ્યુ છે
ખુબ ધોવા મુખારકશાહે મિયા મજુને મોટુ દનામ આપવા માડ્યુ તે એણે ન લીધુ
એ બાબતના લાખા વખતમા જમણમા થાળીઓ ઉપાડનારાને નેવકી (Tip) આપવાને
રિવાજ હશે એવો ઉદ્દેશ આવે છે તે રસમય છે ઉવદે પોતાના ચેક સેવદ પાસેથી
મજુ દનામ સ્વીકાર છે તાકિસ (માર) નામનો રોડો તથા રમ્મ ભેટ એને મળે છે

નાસિરઉલ્મુલ્કે કરેલી લડાઇ

મુલેહ ધવાથી ગૂજરાતનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ પાછું ફર્યું. આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્કે નિરાશ થયો હતો. એણે અમીરોમાં ખટખટ કરી બાગલા પડાવ્યા અને ઇતિમાદખાન તથા સૈયદ મુઆરકના પક્ષકારો એક બાબુએ તથા નાસિરઉલ્મુલ્કેના ખીજા બાબુ ચાલવા લાગ્યા. નાસિરઉલ્મુલ્કેનો એક સરદાર અતકખાન સૈયદ મુઆરકના તંત્રમાં સદેશો લઈને આવ્યો હતો ત્યાં બોલાબોલી થતાં સૈયદને ખંજર મારવા ગયો, પરંતુ સૈયદના માણસોએ એને પકડી લીધો અને भारी નાખતા હતા તે વખતે સૈયદે અટકાવ્યા અને યુદ્ધના મેદાનમાં એને भारीશું એમ કહી છોડી મૂક્યો. નાસિરઉલ્મુલ્કેને ઇતિમાદખાન ઉપર ખાસ વેર હતું, પણ હવે એને લાગ્યું કે સૈયદને ઠેકાણે લાવ્યા વિના ઇતિમાદખાનને કાંઈ થઈ શકશે નહિ. જન્ને ઉમરાવોનાં લશ્કરો વડોદરા નજીક પહોંચ્યાં ત્યારે સૈયદનું સૈન્ય ખરાબર સજ્જ નહોતું. નાસિરઉલ્મુલ્કે આ તકનો લાભ લઈ પોતાની પાસે મોટું લશ્કર હોવાથી અચાનક લડાઈ શરૂ કરી. એમાં મોખરે રહેલો અતકખાન માર્યો ગયો.^૮ સૈયદના કેટલાક નજીકના સગાઓ માર્યા ગયા. ઇતિમાદખાન જે થોડે દૂર હતો તેણે કાંઈ સહાય કરી નહિ. આ પરિસ્થિતિ જોઈ સૈયદના મિત્રો એમને દોરીને ખીજે રસ્તે કપડવંજ લઈ ગયા. ઇતિમાદખાનના કેટલાક સરદારો નાસિરઉલ્મુલ્કે સાથે જોડાઈ ગયા. આ વિજયથી નાસિરઉલ્મુલ્કે અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની સત્તા જમાવી.^૯

નાસિરઉલ્મુલ્કે કોણ?

સત્તાના અભિમાનથી નાસિરઉલ્મુલ્કે અમદાવાદમાં જૂના અમલદારો સાથે સારી વર્તણૂક રાખી નહિ અને પૈસા પડાવવા લાગ્યો. જે મહિના સત્તા ભોગવી સુલતાન અહમદને સાથે લઈ મોટું લશ્કર ભેગું કરી એ ઇતિમાદખાન અને સૈયદ મુઆરક ઉપર ચડાઈ કરવા કપડવંજ તરફ ઊપડ્યો. સૈયદ અને ઇતિમાદખાન પાસે પૂરતું સૈન્ય અને તૈયારી નહોતાં, એટલે ઇતિમાદખાને દિલ્હીના અદિલશાહની મદદ માગવાનો વિચાર કર્યો, અને સભાએ એ વાત સ્વીકારી, પરંતુ સૈયદ કાંઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.^{૧૦}

૮: એ જ, પૃ. ૩૮૭-૮૯. આ વર્ણન પણ લાંબું છે. અહીં અતકખાન સૈયદ મુઆરકને તમે તો બહારના છો અને ગૂજરાતનું મંત્રીપદ નાસિરઉલ્મુલ્કે સિવાય ખીજને ન મળે એમ કહે છે તે નોંધપાત્ર છે.

૯: સિકંદરીશુ. લા. પૃ. ૩૮૯. સુલતાન અહમદ આ વખતે નાસિરઉલ્મુલ્કેના કબજામાં આવ્યો.

૧૦: એ જ, પૃ. ૩૮૯-૯૦

મિગતે મિઠ્ઠરી ॥ લેખક અહીં એક ગમમય વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે
કહે છે કે મૈયદ ત્યાંથી આવે પુ મા ગયા અને પોતાના પુત્ર સૈયદ મીગતી
પત્ની ને ધણી પવિત્ર અને બુદ્ધિમાન હતી તેની આ ગામતમા મલાહ લીધી
ખીખીએ હતું કે “આ બાબતમા હું આપને શી સલાહ આપું? પરંતુ આપ
જાણો છો કે આપની ઉંમર ૫૮ વર્ષની થઈ છે અને આપ હજારો પવ-
ગમના વશના છો એમ ॥ વજના માણસો ૬૦ અમર તો ૭૦ વર્ષથી
વધારે જીવના નથી, ૧૧ તો ૫૪ એક કલિયા-બદાનથી નામીને આપ ખીખ-
ની મદાય લેવા જગો એમા રી આજ ૧૨ એના કડતા યુદ્ધમા પડીને
મીગત અન્નગાવતુ ઓ એથી જાને ગીતે કીર્તિ મળશે પરંવરદીગારે ને
ધાર્યું હશે તે થશે” આ મામળા મૈયદો રૂઝ ચડ્યું મિઠ્ઠરીના લે મકના
પિતા મનુ વટવાના મૈયદ હજ ત હુમેન બુખારીનો મદદો લાઇને આપ્યા
હજારને નાસિરઉલ્મુલ્કને લડાઈ ન કરવા મમજાવ્યો હતો, પણ તમે માન્યુ
નહોતુ તેથી એમને ખરાબ લાગ્યું હતું મૈયદ હુમેન મૈયદ મુગારકો કહેવાન્યુ
કે કુરાનેશગીદમા હતું છે કે પરંવરદીગારની ગેરમથી કટલીએ નાની કુડી-
ઓએ મોટી મેનાને હગવી કે આ મંદેશાને પણ મૈયદે શુભ શુકન ગણી
યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ૧૦ એમણે પોતાના તથા વટવા અને આશાવનના
મળાને માતમો આદમો બદાદુ મૈયદોની કુકડી ભેગી કરી ૧૪ આ વખતે
એવું બન્યું કે ઈમાદઉલ્મુલ્ક ઝી અને ઉતુખખાન દગમી ને નાસિરઉલ્મુલ્ક
માથે હતા અને જેમના તાગામા મુતતાન હતો, તેમણે મૈયદને કહેવાન્યુ
કે તમે રાત્રે હુમતો કરો ઓ અમે મુનતા ને લાઇને તમારી માથે જોડાઈ
જમશુ નાસિરઉલ્મુલ્ક પોતાની મોટી મેનાના જે-મા અભિગાથી દાડ પી
રાત્રે મુદ્દ જાપ છે આ મદદો પણ મૈયદે છતિનાદખા ને કહ્યો, પણ એને
એમા વિશ્વાસ પડ્યો નહિ સૈયદનો લડવાનો નિશ્ચય હતો, પરંતુ છતિગાદ-
ખાનમા દિમત નહોતી એણે પોતાના તમકથી તાતાખાન પોગીને મોકલવા
હતું તેની મૈયદે ના પાડી ૧૫

૧૧ એ જ, પૃ ૩૬૦

૧૨ એ જ પૃ ૩૬૦ અહીં નાસિરઉલ્મુલ્ક મૂળ દિલ્હી વાણિયો હતો એવું સમજાય છે
કચ્છસાહીબી અંગ્રેજ આક્રમિતમા પણ એ પ્રમાણે લખેલું છે

૧૩ એ જ, પૃ ૩૬૦ ૩૬૪

૧૪ એ જ, પૃ ૩૬૧ બુખારી મૈયદો આગાવલ અને રૂઝામા મોટે ભાગે રહેતા હતા
શાહઆલમનું સુબખાદ પણ આશાવલને અગીને હતું આ ઉલ્લેખ મોખપાત્ર છે

૧૫ એ જ, પૃ ૩૬૩

નાસિરઉલ્મુલ્કનો પરાજય અને સૈયદ મુબારકની છત

હવે રાત્રે આ બહાદુર ટુકડી નીકળીને નાસિરઉલ્મુલ્કના મોટા લશ્કર સામે લડવા ગઈ. એના લશ્કરના આગલા ભાગમાં શમશેરઉલ્મુલ્ક હતો તે લડતાં ધવાયો અને સૈયદ મુબારક જાતે લડવા આવ્યા છે તે બાણી સામી છાવણીમાં ગભરાટ ફેલાયો. ઘણા નાસી ગયા. આ વખતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સુલતાન અહમદને લઈને સૈયદને મળ્યો. સૈયદ એને સુલતાન સાથે પાછળ આવવાનું કહી નાસિરઉલ્મુલ્કના તથુ તરફ ગયા નાસિરઉલ્મુલ્ક આમ સૈયદને એકાએક આવેલા જોઈ ઘોડા ઉપર બેસી નાસી ગયો. આમ સૈયદ મુબારકને વિજય પ્રાપ્ત થયો. ખીજા અમીરો પણ એમની સાથે જોડાયા. હવે સૈયદ તથા ઇતિમાદખાને અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે નાસિરઉલ્મુલ્ક આંખાનેર તરફ ગયો છે એવી ખબર મળતા સૈયદ મુબારક અને ઇતિમાદખાન એને પકડવા એ માન્યુ ઊપડયા. નાસિરઉલ્મુલ્ક ત્યાંથી નાસીને પાલનાં જંગલો તરફ ગયો.^{૧૭}

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૬૪

૧૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૬૫. આ નાસિરઉલ્મુલ્ક કોણ એ બહુ ગંચવણવાળી ચર્ચાનો વિષય છે. પ્રો. કેમિસેરિયેટ (પૃ. ૪૫૯) એને દરિયાખાન હુખસી કહે છે એ અરબી ઇતિહાસને આધારે કહેતા હોય એમ લાગે છે. પરંતુ સિકંદરીમાં એનું જે વર્ણન છે તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી. અથવા તો અરબી ઇતિહાસને વધારે આધારભૂત ગણી સિકંદરીના ઉલ્લેખ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું હોય. સિકંદરીમાં એનું લંબાણથી વર્ણન છે તે જોયું. એ જ અરબી ઇતિહાસ ખીજા ત્રણ નાસિરઉલ્મુલ્ક ગણાવે છે તે આ દરિયાખાનથી જુદા લાગે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ દરિયાખાન થઈ ગયા છે તેમાંનો એક આ નાસિરઉલ્મુલ્ક છે એમ અરબી ઇતિહાસ કહે છે. ગુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં ઘણા અમીરોને એક જ ખિતાબ આપવામાં આવે છે અને સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો ખિતાબથી ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી અમીરોમાં ઘણી વાર ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઘણા દાખલા મળે છે. આ ગોટાળો ઘણે અંશે અરબી ઇતિહાસલેખક એકા કહે છે તે ખરું છે. સર ડોનિસન રોસે એની સ્પષ્ટતા કરી છે, છતાં અહીં કહેવું જોઈએ કે સિકંદરી વગેરેની પેઠે અરબી ઇતિહાસે પણ ભૂલ કરી છે એનો મોટો દાખલો નિઝામઉલ્મુલ્ક અને મુબારિકઉલ્મુલ્ક એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને એક જ વ્યક્તિના બે ખિતાબો છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ છતાં અરબી ઇતિહાસલેખક એ બન્નેને બાપ નીકરો કહે છે ને મુબારિકને પતાઈનો પૌત્ર કહે છે. એવો જ ગોટાળો ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને ઝમીના ખુદાવદખાને કરેલા ખૂન જાળત પણ છે. એટલે આ નાસિરઉલ્મુલ્કનું અરબી ઇતિહાસનું વર્ણન અહમદ ત્રીજાના સમયના બનાવોનું જ છે છતાં કાઈકે ભૂલ થઈ હોય તે સંભવિત છે. સિકંદરી ગુ. ભા. અને ફઝલુલ્લાના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ નાસિરનો સેવક અતકખાન સૈયદ મુબારકને બહારના (પરદેશી) કહે છે, અને પોતાના સરદાર નાસિરનો—ગુજરાતના મુખ્ય વહીવટદારનો—હક્ક વધારે છે

સુલતાનના કાકાને ઠીલો હતી બીજા અમીરોએ કરેલો બળવો.

મૈયદ અને ઇતિમાદખાન ગાજીધાનીમા નથી એ વાતનો લાભ લઈ દમનખા, દબળી અને કતેદખાન બનુચ આદિ ટેલક સગદાગેએ ગાવે. હરી મુલતાન અહમદના એક શાહુ નામના કાકાને બાદશાહ બહેર કર્યો. મૈયદ મુગારકને આ ખગર મળતા લગ્નથી ઉનાવણી કૃત્યે એ મહમૂદાબાદ આન્યા બળવાખોરોએ ઇતિમાદખાનને પણ ચડાવી પદમા લીધો હતો. એ મૈયદથી છૂટે પડી અમદાવાદ ત ફ ગયો, પણ મૈયદને આ મમાચાગ મળતા પોતાના પુત્ર મીરા માથે ઝડપી માણુમો મોકલી ખાનને રોક્યા અને સમન-ચો - તમારા લાભમા મધુ યાય કે તો આવી વર્તણુક રાખવી તે યોગ્ય નથી. શમનો માર્યો ઇતિમાદખાન જોડ્યો કે દરેક અમીર બળવો કરવા ધારે છે તેથી હટાળી - તો નિરુત્ત થવા જઈ છુ હેવટે મૈયદે ગોના મનનુ મમાનન કર્યું. બળવાખોરો અને મૈયદના લશ્કરો વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા શાહુ નામી ગયો. દમનખાન દબળી મેદાનમા મગ્ધ પામ્યો. મુનતાન અહમદને માથે નજને ઇતિમાદખાન અને મૈયદ મુગારક અમદાવાદ શહુ-મા નાખન થયા ૧૮

એમ કહે છે તે સારે સૈયદ મીરાની સ્ત્રી સૈયદ મુમારકને કહે છે તેમા આ નાસિરુદ્દીનુ કહિયો બકાવ છે એમ કહે છે બન્ને બાપાતરકાગે એન વટયેયો વાલિયો ગણે છે એ જોતા આ નાસિરુદ્દીનુ કાઈ ૧૪૨૧ની અમીર હોઈ શકે' ને એ દરિયાખાન હબમી ૪ (અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે) દોષ તો એ તો ખાસ પરદેશી થયો. સૈયદ મુમારક ગજરાતના જ છે, જતા એ મૂળ અરબસ્તાનના તેથી એમન બહારના ક્યા છે સિદ્દીનીના લેખકના પિતાના આ બના બનાવોમા અત્ર સળવ અરબી ઇતિહાસના લેખક હાત દમીર કરતા વધાર છે તે અપત છે એના પિતાએ આ બના અમીરો સાથે પોતે જાને મા. લીયો છે અને સૈયદ મુમારકના તો એ ખાસ વળીલ હતા એમણે પોતાના ઇતિહાસ લેખક પુત્રને જે વાત કહી દોષ તે ખોટી દોષ એમ સિદ્ધ કરવા માટે સળગ પુરાવા જોએ સિદ્દી પ્રમાણે આ નાસિરુદ્દીનુ પાલના જગલમા માદો પડ્યો ને અવસાન પાગ્યો એટલે સિદ્દી અને અરબ ઇતિહાસમા આ બાબતમા મોટા મનમેદ છે તે એને. સરોખન તરનુમો બહાર પડે ત્યારે સમનય પ્રો કોમિએરિરેટ સિદ્દીમા જે લાખુ લખાણ છે તેને એ જ વાક્યમા (પૃ ૪૫૮) સમાનુ છે અને (પૃ ૪૮૧)મા મુસાફર અલી રંડસ નાસિરુદ્દીનુ દૈવ્યેષ કહે છે અને પોટુમીઝોની સદાય માથે છે તેને પ્રો. મેમિ દબમી ૪ નજે છે. ક્યવલ એમને લાગી દોષ તેથી નાસિરુદ્દીનુની વાત એક વાક્યમા પનાથી દોષ એમ બને સિદ્દીનો પણ સરોખિત તર હુમો થવાની ૧૪૨૨ છે સર ક્યાઈવ બીવીનો એવો તરનુમો છે, પણ તે મહમૂદ ત્રીમથી અટકી નય છે એ દિલ્લીગીની વાત છે ઉપર મધુ એ મારણથી આ સિદ્દીનીના લખાણને વિસ્તારથી વચનુ છે

અમીરોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી વહેંચી લીધા

હવે આ લોકોએ ગૂજરાતના ભાગ પાડી અંદર અંદર વહેંચી લીધા. અમદાવાદ શહેર અને આસપાસનાં ગામ મુલતાનના ખર્ચ માટે રહ્યાં. કડી, ઝાલાવાડ, પેટલાદ, નડિયાદ, અદિયલ, રાધનપુર, સમીમુંજપુર, અણહિલવાડ, ગોધરા, સોરઠપ્રાંત એ બધો ભાગ ઇતિમાદખાન અને એના સાથીઓને મળ્યો. એણે તાતારખાન ઘેરીને સોરઠ પ્રાંત આપ્યો. ફતેહખાન બહુચને રાધનપુર, સમીમુંજપુર અને અણહિલવાડ આપ્યાં. નડિયાદ મલિકશર્કને આપ્યું. ઉત્તુઘખાન હજસીને પગાર પેટે ઝાલાવાડનાં ટ્રેટલાંક ગામ આપ્યાં. પાટણ, ખંભાત અંદર અને તેનાં ૮૪ ગામ, ઘોળકા, ઘોઘા, ધંધુકા, ચાંપાનેર, સરનાલ (દાસરા), વડોદરા, વાડાસિનેર અને કપડવજ સૈયદ મુખારકના ભાગમાં આવ્યાં. એમણે એમાંથી પોતાના હાથ નીચેના મુસાખાન અને શેરખાન ફેલાવીને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં. ભરૂચ સુરતથી છેક નંદરખાર મુઘીનો ભાગ ઇમાદઉલ્મુલ્કે રૂમીને મળ્યો. એમાંથી એણે વડોદરાનો ભાગ^{૧૯} ઉત્તુઘખાન હજસીને અને સુરત પોતાના સાળા ખુદાવંદખાન રૂમી(રજા)ને આપ્યાં.^{૨૦} મોડાસા ઇતિમાદખાનના સેવકોને અપાયું. આમ દરેક જણ ખુશી થયા. ઇતિમાદખાન વહાર થયો. સૈયદ સૈયદપુર ગયા.

આલમખાન લોદીનું ગૂજરાતમાં ફરી આવવું અને ખટપટ કરવી

આમ શાંતિ થઈ છતાં તે ટૂંકા સમય માટે જ હતી. મુખ્ય અમીરોમાં ખટપટ ચાલ્યા જ કરતી હતી. ઇતિમાદખાનના હાથમાં બધી સત્તા હોવા છતાં એના મનનો પાર પામી શકતો નહોતો અને સૈયદ મુખારક ખુખારી એકલા જ એવા અમીર હતા કે જે અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનું અને ગૂજરાતનું ભણું ચાહતા હતા. એનું એક કારણ એ હતું કે એ સત્યનિષ્ઠ અને વીર પુરુષ હતા. ઇતિમાદખાનને અંદરખાનેથી એમની સાથે ફાવતું નહિ, પણ બહારથી મંચંધ સારો રાખતો હતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યા પછી મહમૂદ ત્રીજાના વખતમાં અમીર દરિયાખાન સાથે નાસી ગયેલો આલમખાન લોદી ઉત્તર હિંદથી માળવામાં રહી સાંથી પાછો ગૂજરાતમાં આવ્યો, અને અહીંના અશાંત વાતાવરણમાં એની ખટપટી ટેવ પ્રમાણે પાછી અશાંતિ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. સૈયદ મુખારકની લાગવગ ઘણી હોવાથી એણે મીઠા

૧૯: એ જ, પૃ. ૩૯૭-૯૮. આમાં એક જ નામ બે જણને અપાયું આવે છે. દાખલા તરીકે વડોદરા. એમાં એમ લાગે છે કે એકને શહેર અને બીજાને પરગણું એમ હોતું જોઈએ.
૨૦: આ ઉપરથી લાગે છે કે સુરતનો સરદાર ખુદાવંદખાન જુદો છતાં એ ભાગ ભરૂચના ઇમાદઉલ્મુલ્કને તાબે હતો.

શબ્દોથી એમને ખુજ થયાં ઇતિમાદખાનને આવમખાનનો ડર હતો તેથી એને આશ્રય આપવા એ ૧૮૨૭ નહેતી, પરંતુ મૈયદ મુશારકની ભલામણ આગળ એનું ચાલ્યું નહિ એને ઝગી પછુ મળી આખરે આનમખાને પોતાની જાળ પાયરી, ઇતિમાદખાનની એવી મેવા જમ્મવી કે એનો વિરોધ શમી ગયો અને બન્ને ગાદ મિત્રો થયા એવામા ઝાનાવાડમા ઉતુખખાને બખેડા થયાં એની મામે ઇતિમાદખાન તથા આવમખાન મયા, પછુ એ જાખત મૈયદ મુશારકને ખગર આપી નહિ તેથી એમને ફીડ ન લાગ્યું વીરમગામ પામે લડાઈ થઈ એમા ઉતુખખાન હાર્યો અને મૈયદ મુશારકને આશ્રયે જઈ રહ્યો ભડચથી ઇમાદઉ મુ'ડ પછુ આ વખતે આવ્યો હતો એજે અને સૈયદે વચ્ચે પડી બદિયન પરગણુ ઇતિમાદખાન પામેથી ઉતુખખાનો આપાલ્યુ આમ મૈયદ અને ઇતિમાદખા. વચ્ચે અતર વધતુ જતુ હતુ ૨૧

આલમખાને કરેલી લડાઈ અને એની હાર

વખત જતા આનમખા. ૧, ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉ મુફક વચ્ચે પછુ ખટપટ મમી ટાઇને એકઠીન ઉપર વિશ્વામ નડોતો, દરેક જણ મીનની મતા દૂ કરવા ઇચ્છતો હતો ઇતિમાદ માન અદરથી આનમખાનથી કટાબ્યો હતો, ૧૮૧ આ બધાથી મૈયદ મુશારકનુ તેજ ખમાતું નહોતુ એ ભોમએ અદર અ'ર નહોતી ઠરી મૈયદ મુશા. ૬ સામે લડાનો નિશ્ચય કરી ગૂજરાતના કેટલાક અમીરોને પદમા લઈ અગદાના થી નીડમી કાકગિયા તમાન ઉપર પડાવ નાખ્યો મૈયદને આ સમાચાર મળતા એમજે મિન્દરી ૥ જેખના પિતા મિયા મજુને આ અગાગ પામે મોકલ્યા ગયો એમનુ તશ્ક કોના મામે લડવા જાય છે તે પુછાયુ આનમખાન અને ઇમાદઉ મુફકે ચયાંમા મનની વાત હતી અને મૈયદને દૂર કયા વિ ૥ ચાંત થયે નહિ એમ જાણાયુ મિયા મજુ પડી ઇતિમાદખાન પામે મયા ઇતિમાખાનો કશુ કે આ બધુ આવમખાનનું કાર્ય કે અમે મૈયદની પદેનેથી કશુ નુ કે એ ખટપટિયો છે, પછુ એમજે માબજ્યુ નહિ તેનુ આ પરિણામ છે બધાની રાતચીત ઉપરથી મિયા મજુ લાગ્યુ કે એ અગીર નિખાવમ નથી અને એકઠીન સામે જમ એ ૪ કાકગિયાથી આ મધા લડકા માથે જીપડી ખારી ૧૮૧૦ કાકે પડાવ નાખીને પગ્યા લતા, એવામા ઇમાદ-ઉમુફકો વડીન અકુશખાન મિયા મજુ લઈ ગયે મૈયદને મળતા આગો એજે ઇમાદઉમુફક તથા ઇતિમાદખાને મુલતા ૧ માથે લઈને મૈયદની

મળવાનું પવિત્ર કુરાનના સોગન ખાઈને કતું. એ પ્રમાણે એ થોડા મળ્યા. સૈયદે આલમખાનને પણ શાંતિ માટે સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યુ નહિ અને લડાઈ કરી એમાં હાર્યો, અને આપાનેર તરફ નાશી ગયો. એ પછી બધા અમદાવાદ આવ્યા.^{૨૨}

ખાનદેશના મુગારકશાહની ફરી ચડાઈ અને નંદરખાર-મુલતાનપુર
પરગણાં ઉમેશ માટે ગુજરાતમાંથી ગયાં

આ બધી અંદર અંદરની ખટપટ તથા લડાઈઓ આલ્યા કરતી હતી તે સમાચાર ખાનદેશના મુગારકશાહને મળ્યા એટલે એણે ફરી ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી ગુજરાતના અમીરો પણ લશ્કર લઈ સામા ગયા અને નર્મદા કિનારે સામસામે પડાવ નાંખ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કનો પુત્ર ચંગીઝખાન એક વખત નર્મદાની સામે પાર જઈ મુગારકશાહનો સરંજામ લૂટી પાછો આવ્યો. આ તકનો લાભ લઈ નાશી ગયેલો આલમખાન શેરખાન કોત્તાદી સાથે મળી અદમદનગર તરફ ગયા. ઇતિમાદખાને એ તરફના અમીરોને એને કાઢી મૂકવા લખ્યું. એમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં આલમખાન માર્યો ગયો.^{૨૩} હજી પણ ગુજરાતના ભાગ્યમાં શાંતિ નહોતી. મુલતાન અદમદના ઉપર કોની સત્તા રહે એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઊંચાં મન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કના કહેવાથી ઇતિમાદખાનના એક ઇષ્ટમિત્ર તુલુલખખાનને હજીસીઓએ મારી નાંખ્યો, આથી ઇતિમાદખાનને એટલું લાગી આવ્યું કે એ મુગારકશાહ પાસે આલ્યા જવાના ઇરાદાથી શહેર બહાર આવ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્કે તથા સૈયદ મુગારકે પણ એને ઘણો સમજાવ્યો, પણ એણે માન્યુ નહિ. એ દવે મુગારકશાહને ગુજરાત ઉપર રીતસરની ચડાઈ કરવા સમજાવી લઈ આવ્યો. આ તરફથી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને એના હજીસી અમીરોએ સામા થવાની તૈયારી કરી. સૈયદ મુગારકને પણ સારા શખ્દો કહી સમજાવી સાથે લીધા. સિંકંદરીનો લેખક કહે છે તે પ્રમાણે મુગારકશાહ ગાદશાહ છતાં સ્વભાવનો કંજૂસ હતો, ઇતિમાદખાન અમીર છતાં પ્રમાણમાં વધારે ઉદાર હતો, તેથી એ એને કાવતું આવ્યુ નહિ. ઇતિમાદખાનના સાથીદાર અમીરોએ એવા કંજૂસની સાથે જોડાવા

૨૨: એ જ, પૃ. ૪૦૧ થી ૪૦૫. સિંકંદરીમાં આ બધી ખટપટનું બહુ લંબાણથી વર્ણન આપેલું છે. એમાં આ અમીરોના મનમાં મેલાપણાની સાબિતી પણ મળે છે. ઇમાદ-ઉલ્મુલ્ક ઘડીમાં સૈયદ મુગારકની વિરુદ્ધ અને ઘડીમાં પક્ષમાં બળ્ય છે. ઇતિમાદખાન તો ડરકણુ વહેમી અને મનનો તદ્દન મેલો હોય એમ જણાય છે, પણ એ લડીને બગાડતો નથી.

૨૩: એ જ, પૃ. ૪૦૫-૪૦૬

હતા ગૂઝગતની મગદાગી વધારે માગી છે એમ સમજાવ્યું, પણ મૈત્ર્ય લઈ
માથે આવેલા મુગાગકશાહને શી ગીતે પાડો કાઢવો એ પ્રશ્ન હતો કેવટે
મુનતાનપુર તથા નદગાગ પગગણા ને આજ સુધી ગૂઝગતની હદમા હતા
તે મુગાગકશાહને આપના એમ નક્કી થયું મુગાગકશાહે બદલામા ઉત્તમ
મનમન અને દમગપટા માટે વખણાતા ત્રણ ગામો ઇતિમાદખાનને આપ્યા
આમ મમાધાન થયું એમા ગૂઝગતે પોતાના મરહુ ઉપના ગૂઝગતી
બાપાના વર્ચમવાળા પરગણા હમેશને માટે ખાનદેશના ભાગ માથે નેડાવાથી
ખોયા ઇતિમાદખાન મુનતાન અદમદને લઈને અમદાવાદ આવ્યો અને
પહેનાની પેઠે મત્તા પોતાના હાથમા લીધી ૨૧

ઇતિમાદખાન અને મૈયદ મુખારક વચ્ચે લડાઈ અને મૈયદ મુખારકનું
અવમાન

હવે મુનતાન અદમદને ઇતિમાદખાનના હાથ નીચે ગહેનુ પમદ નહોતું
તેથી પોતાના સલાહજા સલીમ જુખારી ॥ કહેવાથી મુનતા ૧ મૈયદ મુગાગક
પામે આવ્યો મૈયદને આ કાર્ય પમદ નહોતુ અને મુનતાનને લાવવા માટે
મનીમ જુખારીને ઠહું કે આ પગહું મૂખીઈખરેલુ છે અને જોખમકાગક
છ ઇતિમાદખાનને હવે એમ લાગ્યું કે સેપટે સુલતાનો બોલાવ્યો છે અને
તેથી પોતાની સત્તા જગે આ કારણથી મૈયદની મત્તા હમેગ માટે દુગ
કગવા ઇમાદઉ'મુદ્દને માથે લઈ લગ્નક માથે એણે મહમૂદખાનદ નશ્ત જઈને
પડાવ નાખ્યો મૈયદ મુગાગકની બીજ ખરી પડી એમણે ખાનને ઠહેવડાવ્યું
કે "મુનતાનને અમે બોલાવ્યો નથી, પણ એ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યા
છે એના મનનો ડગ ભાગી એનું મમાધાન કરી આપ એને લઈ નહો"
આના જવાબમા ઇતિમાદખાને ઠહેવડાવ્યું કે "એમ હોય તો મુનતાનને
મોકલી આપો" મૈયદ મુગાગકે મામે ઉત્તર મોકલ્યો કે "અમાર મુનતાનના
મતિનિધિ થવાની ઇચ્છા નથી તેમજ મોટી પદવી પણ તેવા ઇચ્છા નથી,
આવા કારણમત્ત વડાઇ કગવાની પણ ઇચ્છા નથી આપ મુનતાનો મમ
જાવી લઈ જઈ રહે છે પણ મુનતાન પોતાની ઇચ્છાથી આશ્રયે આવ્યા

૨૪ સિંદરીગુ બા પૃ ૪૦૭ ૮ સિંદરીનો લેખક કહે છે કે ઇતિમાદખાન એક દિવસ
મા જેટલુ ખચ કરતો એટલુ મુખારકશાહ બાદગાહ હોવા છતા એ મહિનામા કરતો
આ કારણથી એની સાથે ઇતિમાદખાનને ફાવ્યું નહિ. ઇતિમાદખાને બે નાના સ્થળો
લઈ બે મોટા પરગણા ખાનદેશના મુલતાનને આપી દીધા મૈયદ મુખારકને તો ઇમાદ
દલ્મુલ્ક એમ સમજાવીને લાવ્યો હતો કે આ સસ્તમત જુખારી મૈયદના આશીર્વાદથી
ગુજરાતી બાદગાહોને મળી છે, તે બીજે લઈ જાય એમા શી આખડા

છે તો તેને અમે કેમ સોંપીએ?" પોતાના બાદશાહનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ છે એમ સમજી સૈયદે આવો ઉત્તર દીધો હતો, પરંતુ ઇતિમાદખાને તે ધ્યાનમાં લીધો નહિ. બીજા કોઈ સૈયદ સાથે જોડાય એ બીકથી આ લોકોએ તોપો ગોઠવી લડાઈ શરૂ કરવાની તૈયારી કરી.^{૨૫} સૈયદ મુબારકના પુત્ર સૈયદ મીરાં પોતાની ટુકડીના મોખરે હતા. એમનો પુત્ર સૈયદ હામીદ ચાર વર્ષની ઉંમરનો હતો તોપણ ભારે બળતર પહેરી ઘોડે ચડી યુદ્ધમાં કિતર્યો હતો. સૈયદ મુબારક પોતે માણસો સાથે પાછળ આવતા હતા, પરંતુ રસ્તા ચડાવવાળો હતો તેમાં સૈયદ હામીદનો ઘોડો લપસ્યો. રસ્તામાં ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો તેથી પાછળના માણસો આવી શક્યા નહિ. સૈયદ મુબારક એકલા પડી ગયા. તેમને ઇતિમાદખાનના કેટલાક માણસોએ ઓળખ્યા, એટલે આસપાસ ફરી વળી ભાલા મારી મારી નાંખ્યા.^{૨૬} બીજા બાજુ સૈયદ મીરાંની ટુકડીએ દુશ્મનોને હરાવ્યા, પરંતુ પાછળ પોતાના પક્ષનો પરાજય થતો જોયો. પાછા ફરતા એમણે પોતાના પિતા સૈયદ મુબારકને મરણ પામેલા જોયા. એ સૈયદના શબને ત્યાં જ દફન કરી પોતે કપડવંજ તરફ ચાલ્યા ગયા. આમ ઇતિમાદખાનના પક્ષનો વિજય થયો. સુલતાન અહમદને હવે અમદાવાદ જવું પડ્યું. સૈયદપુરને લૂંટી લેવામાં આવ્યું, પણ કોઈ અમીરના કુટુંબને કાંઈ હાનિ થઈ નહિ. કેટલાક દિવસ વીત્યા બાદ બંને પક્ષ વચ્ચે સલાહ થઈ. પણ સૈયદ મુબારક શહીદ થયા.^{૨૭}

સૈયદ મુબારક યુબારીનું ચરિત્ર

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક આ બાબતમાં સૈયદના કેટલાક અમલકારોનું વર્ણન કરે છે. કહે છે કે સૈયદે પોતે લડાઈના મેદાનમાં પડશે એવી આગાહી કરી હતી. જે જગ્યાએ સૈયદ મરણ પામ્યા હતા એ જગ્યા એમણે પહેલેથી જ જાણી હતી. ત્યાં એ દફન થયા અને ત્યાં એમનો ભગ્ન રોજો આજે હોય છે. એમણે આ લડાઈમાં નીકળતી વખતે પોતાના પૌત્ર સૈયદ

૨૫: એ જ, પૃ. ૪૦૬-૧૦. હાજીખાન અફઘાન સૈયદ સાથે જોડાશે એવી ઇતિમાદખાનને ખીક હતી. તખકાતે અકબરી કહે છે કે હમાદલ્લુલ્હુક હુલુધખાન જુઝારખાન અને ઇખ્તિયારલ્લુલ્હુક ઇતિમાદખાન સાથે હતા. (પૃ. ૩૬૫)

૨૬: એ જ, પૃ. ૪૧૨. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૬૫માં તોપના ગોળાથી સૈયદનું મરણ થયું એમ લખે છે.

૨૭: એ જ, પૃ. ૪૧૨-૧૩. સિકંદરી લખે છે કે ગુજરાતના લોકોનો એક રિવાજ હતો કે બંને દુશ્મન પક્ષો વચ્ચે હતાં એકબીજાનાં કુટુંબોને હિંસા કરતા નહિ. સૈયદપુર લૂંટાયું હતાં કોઈ કુટુંબોને હાનિ થઈ નહોતી. તખકાત પૃ. ૩૬૬ લખે છે કે સુલતાન જંગલમાં રખડી ઇતિમાદખાનને તાબે થયો. તેને પૂરવામાં આવ્યો.

હાથી ૧ પોતાની પાસડી પહેગવીને કહેવું કે હવે આ પાવડી તારી છે
અની પ્રતિદાસનો લેખક કહે છે કે આ વખતે મૈયદ અધ હતા લડાઇમાં
મેમનો ઘોડો એમનો અગ-દુ-દોરતો હતો ઘોડો પણ મમ-રતો હોય એમ
ચાલતો હતો પણ આ હકીકત જીમ કોન પ્રતિદાસઅથવા નથી ૨૮
મિન્ડગીએ કૃત્યાક ચમત્કાંત વખ્યા છે છતાં એનો લેખક કહે છે કે મૈયદના
ખાસ ચમત્કાંત લખીએ તે એક મોટું પુસ્તક બગાય

મૈયદ યજ્ઞ હા-૧, હમેશા જીમનું બધું ચાલનાર, એકવચની, પવિત્ર
કાનવાળો, તથા વીંછ પુત્ર દત્તા એમ કહેવાય છે કે કૃતલાક અશ્વત્થ
નો ભરો હતો તન્દથી ઘોડા વડ વેચવા આવ્યા હતા તે કપડવ-રમાં
મૈયદે મળ્યા મૈયદને ઘોડા તો ખરીદ ક ના હતા, પણ એટલા પૈસા પામે
હતા નહિ એટલે ઉધાર માગ્યા મોદાગગેએ ઉધાર આપવા ના પાડી ત્યારે
સૈયદે એવડી કિંમતે ઉધાર માગ્યા હતા મોદાગગેએ વેચવા મન બતાવ્યું
નહિ એ અકલાનોમા એક માણસ વિચિત્ર રીતે બવિંચ જોનારો હતો, અને
એની આગાધીમા જનાને વિશ્વાસ હતો એણે કહ્યું કે જ્ઞાન ચાનતી લડાઈમાં
મેં નો વિનય છે આ આગાધી માબગા એવડીને બદલે કું કિંમતે મોદા-
ગગેએ ઉધાર ઘોડા આપ્યા મૈયદ વિનય કરીને આવે ત્યારે મોડેથી જાનરતી
વખતે પૈસા ચૂંચવા એની રાત કરી નામિ-કિંમુલ્લો હગવી પ્રતિમાખાન
માથે મૈયદ અમદાવાદ આ પા ત્યારે ત્રણ નવાન આગળ મોદાગગે એમો
ગગે અને ઉગાળી કરી મૈયદે પ્રતિમાખાનને નહેતા કાઈ શગ્ન ઉપર
પૂંમ તખી આપવા કહ્યું મોદાગગેના પૈસા ચૂંચાર્ ગયા ૨૫ મૈયદ મુખા-
ગગે દા પાળ પુત્ર કા હતા અને આવક આરે તેો મમદ કરના હિ
એમના કિમ્મત બક્ષમનમાર્ન એટલી દલ સુડી હતી કે મોદ માણસ બૂરી
દાનવો મ એમ ત્યારે એમને કહેવામા આવતું ત્યારે એ ઉત્તર દેતા કે
આપણે મોખનું બૂંદ નહતા પી નો આપણુ બૂંદ મોખુ હરડે પવિત્રતાની
જાળમાં નિષ્કલ બગના નારે વળી વા- કીચ જતુ પડે તો તેટલી
સર મનન કરના થરના કોરડામા એમી ન્દી ધર્મધ્યાન કરવામા એ મલુ
માતા નહિ મથી એ મદેના કે યોગ ઉપર બેનીરે પણ કું ઈશ્વરને મજ
મક મુ એની મા મિન્ડગીતો લેખક એક જોન લખે છે કે “આધુની
દા પદેનય પી હાઈ નરગ નથી આધુના અદુનોસાલો તુ યા અને ગમે
૧૮ ના અધ દગ અને એમને રે રવા કરના એ ર ન માવ નાની ઉત્તેશસમા છે
૧૯ કિન્ડગી દુ આ ૫ ૩૦૪ ૨૫ ૨૯૬ કિન્ડગી સુખી પેના અપ વચાની ૧૯૯
નાપ ૧૯

તો લશ્કરી પોશાક પહેર". ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરોમાં સૈયદ મુઘા-
રકે એક અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે અને એમનો રાજ્યે એમના પુત્ર
સૈયદ મીરાંએ બંધાવ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશું. ૩૦

સૈયદ મીરાંની જાગીરનો પ્રશ્ન

ગૂજરાતના નસીબમાં શાંતિ હજી પણ નહોતી. સૈયદ મુઘારકના અવ-
સાન પછી ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને ઇતિમાદખાન વચ્ચે ઝિંઝાં મન રહ્યાં હતા.
સૈયદ મુઘારકના પુત્ર સૈયદ મીરાંની રિયતિ હવે સારી નહોતી. એના પિતા-
ની જાગીરનાં પરગણાં ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્કનાં માણસોએ લઈ
લીધા હતાં. મિયાં મંજુ સૈયદ મીરાંના પણ વફાદાર સેવક હતા અને ઇતિ-
માદખાન તથા ખીજા મોટા અમીરો સાથે સારો સંબંધ ધરાવતા હતા.
એમણે ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક ને સૈયદ મીરાંને એમના પિતાની
જાગીર મળે તેવી લલામણ કરી વાટાઘાટ શરૂ કરી. ઇમાદઉલ્મુલ્ક મોઢે
મીઠું બોલતો, પણ એની દાનત બ્રૂટ હતી. ઇતિમાદખાન સૈયદના ગુણુ ભૂલી
નહોતો ગયો, એટલે એણે એમના પુત્ર મીરાંને ઘોળકા, કપડવંજ, અદિયલ,
સરનાલ (હાસરા) અને વાડાસિનોર પરગણાં નક્કી કરી આપ્યાં. પરંતુ
ઇમાદઉલ્મુલ્કને આ વાત પમંદ પડી નહિ એણે ઇતિમાદખાન-ઉલ્મુલ્કને કપડ-
વંજ, સરનાલ અને વાડાસિનોર આપી દીધાં અને અદિયલ જુઝારખાન
હજીસીને આપ્યું. સૈયદ મીરાંના માણસો આ જાગીરોનો કચળે ક્ષેત્રે ને પહેલા
ઇમાદઉલ્મુલ્કના માણસોએ એનો કચળે લઈ લીધો. આમ બંને અમીરો
વચ્ચે વિરોધ ખુલ્લો પડતો જતો હતો ૩૧

ઇતિમાદખાન અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક વચ્ચે ફરી ઝઘરો

ખીજી ગાળુ છાંકરવાદ સુલતાન પણ આ તકરારોમાં ઉમેરો કરતો
જ રહ્યો હતો. એણે ઇતિમાદખાન સામે ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાથે કરાર કર્યો એવી
વાત બહાર આવી. ઇમાદઉલ્મુલ્કે ભરૂચથી પોતાના પુત્ર ચંગીઝખાનને લશ્કર
સાથે અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. હવે અધા વચ્ચે મેળ કરાવવા પોતાનું જનતું

૩૦ : એ જ, પૃ. ૪૧૦ અને ૪૧૩-૪૧૫. કહે છે કે સૈયદને એક રાત્રે ઊંઘ આવતી નહોતી.
કારણ સમજતું નહોતું. છેવટે તિલ્લીમાં કેટલી રકમ છે તે પૂછતા નોકરોએ કહ્યું કે એક
ગામની લપજ આજ આવેલી તે પડેલી છે; એટલે એમણે એ રકમ દાન કરી દીધી અને
પછી નિરાતે લાંબી ગયા !

૩૧ : એ જ, પૃ. ૪૧૬-૪૧૮. સુલતાનની સત્તા તો હતી જ નહિ પરંતુ અમીરોમાં
પણ ખરી સત્તા કોના હાથમાં હતી તે સમજતું મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતની ભૂમિ પોતાની
મિલકત હોય તેમ આ અમીરો મરજી ફાવે તેને આપતા હતા.

કરી છટના મૈયદ મુગારડ જેની લાગવગવાળી વ્યક્તિ હતી નહિ ઇતિ-
માદખાને ચગીઝખાનના મમાયાર મળતા જૂનાગઢથી તાતારખાનને ખોલાયો
એણે આવી માણુદ પામે પડાવ નાખ્યો અને ચગીઝખાને મહમૂદાગાદ પામે
પડાવ નાખ્યો અને એકગીમથી પહેના અમદાવાદ શહેરમા પ્રવેશ કરવા
મથતા હતા તાતારખાન વહેનો આવવા છતા ચગીઝખાન પણ શહેરમા
પેરો ઠેગ હવે ખૂબ વડી મથુ હતુ ઈમાદઉલ્મુલ્કે લઈના બાદશાહી મરેણ
ઉપર તોપો ગોઠવી ઇતિમાદખાનના મહેન તરફ મો કરી મૂખી ઇતિમાદ-
ખાન પણ નાત નહોતો ભેડો એણે કહી પામે પડાવ નાખી રાધનપુર, પાટણ
વગેરેથી પોતાના મદદાગેને લશ્કર માવે જોવાના ગધા માથે મળી શહેર
નજીક આવ્યા હવે એણે ઈમાદઉલ્મુલ્કને ઝડેવડાવ્યુ કે “હજી મમત્તે તો
તમાગી જગીરમા આધ્યા જાઓ, નહિતો ભવિષ્યમા એ પણ કહિ રહે”
ઇતિમાદખાનનુ બળ જોઇ એની મામે થરાનું યોગ્ય ન ધારી ઈમાદઉલ્મુલ્ક
લડય આપ્યો ગયો ઇતિમાદખાને શહેરમા પ્રવેશ કરી સુનતાન અહમદ
ઉપર પોતાની કડક ચોકી મૂકી દીધી ૩૨

પોર્ટુગીઝોની હિલચાલ

સુનતાન અહમદના દેકા અમલ દખ્યાન જોવામા ત્રણ ગવર્નરો આરી
ગયા ૪ સ ૧૫૫૪મા ડોમ પેરો ડી મેગ્રેન્હામ વાર્ષમગેન તરીકે આવ્યા
એણે એના કર્નાન્ડો માર્ટિનેઝને નોકામૈન્યનો ઉપરી નીમી મુગતમા નહેના
તુર્કીના વહાણો પકડી કાપવા ૩૦ વહાણના કાફના માથે મોઢ્યો સુનતામા
જારાહમન-જહાગીરખાન એ વખતે દરોગો હતો એણે વહાણ મોપવાની
ના પાડી છેવટે વાટાઝાટ પડી એ વહાણોનો નાગ કરવાનુ હુકુ ૩૩ આ
વાર્ષમગેય માત્ર દમ મામ ગ્હી માટે પડયો ને મળ્યુ પાખ્યો એની પડી
પહેના જે વમાઇનો મરદાગ હતો તે રેન્મિગ્કો જેરેટો ગવર્નર તરીકે નિમાયો
એના વખતમા દક્ષિણના આદિવખાન આગાના વહાણો માથે લડાઇ થઈ
હતી તેમા આગાએ બે વહાણો સનામતી માટે ખભાત બદરે મોઢ્યા
હના એકમા એની સ્ત્રી અને ડિમતી માત્ર વગેરે હતુ ડોમ એન્ટોનિયો
ડી નેગેનાના હાથમા આ વહાણો આવી ગયા ૩૪ જૂનગતમા આ સમય

૩૨ સિન્દગી શુ બા ૫ ૪૧૮૧૬ બટના મહેલ ઉપરથી તોપો ઇતિમાદખાનની
હવેથી સામે ગોઠવાઈ એ જોતા એનો મહેલ કિ'તમા જ દરો ?

૩૩ Dampers I P 503 કારાહસનને પોર્ટુગીઝો Carr Cem લખે ૭

૩૪ એ જ ૫ ૫૦૫ આગાનુ નામ પોર્ટુગીઝ જોડણી પ્રમાણે Acolim Aga લખે
૭ એ દક્ષિણના આદિવખાનનો અમલદાર હતો અને કોક્ષમા ૩૨ દિવસનો હતો
એની પાસે ૭૦૦૦નુ લશ્કર હતુ ધના એન્ટોનિયો નેરોનાએ એને હરાયા

અશાંતિનો હતો અને જનમાલની સલામતી નહોતી એવા વખતમાં પણ દક્ષિણના આગાને ખંસાત સલામતીનું સ્થળ લાગ્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત ગણી શકાય. પોર્ટુગીઝો હજી સમુદ્રના સ્વામી હતા. બેરેટો ત્રણ વર્ષના અમલ પછી બદલાયો. એની જગ્યાએ ડોમ કોન્સેટિનો ડી બ્રેગેન્ઝા વાઇસરોય તરીકે નિમાદને આવ્યો.

દમણ બંદર પોર્ટુગીઝોને હાથ હમિશ માટે ગયું

આ વાઇસરોયે હવે દમણ બંદરનો કબજો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એના પહેલાંના ગવર્નર બેરેટોએ ગુજરાતના સુલતાન સાથે વાટાઘાટ ચલાવી પોતાના વફીલ સાથે દસ અરબી ઘોડા અને ૨૪ સસલાં ભેટ તરીકે મોકલાવ્યાં હતાં. સુલતાન તરફથી ફિરંગી વફીલને એમ કહેવામાં આવ્યું કે દમણમાં જે હજારો સરદાર છે તે સુલતાનની અમદાવાદની સરકારનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો નથી એટલે જો એને ફિરંગીઓ કાઢે તો દમણ તમને આપવામાં વાંધો નથી.^{૩૫} બીજી તરફથી ઇતિહાસજ્ઞાનની ધૂળમાં કવવાને લીધે ઇમાદ-ઉલ્મુલ્કે રમત રમવા માંડી હતી. એણે ૫૦૦ પોર્ટુગીઝ સૈનિકોની મદદના બદલામાં દમણ બંદર આપી દેવા હા પાડી હતી.^{૩૬} આગ ગુજરાત જાણે નધણિયાતું હોય એવું અમીરો બનાવી રહ્યા હતા. દમણ બંદર એ વખતે સૈફુલ્મુલ્ક મિસ્તાલ ઉલુઘખાન હજારીના હાથમાં હતું. એ દમણનો કબજો ધોઈને આપવા તૈયાર નહોતો અને સાબનો કરવાની બધી તૈયારી એણે કરી. ચાર હજાર હજારો સૈનિકો એની પાસે તૈયાર હતા. હવે નવા આવેલા વાઇસરોય બ્રેગેન્ઝા ૧૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ પોતે ગોવાથી ઊપડ્યો, અને કિનારાની ગિથિની તપાસ કરવા ડોમ ડી ઓગો ડી નોરોનાને આગળ મોકલ્યો. વાઇસરોયનો કાફલો દમણગંગા નદીના મુખ આગળ ઊતર્યો અને નોરોના મોખરાની ટુકડી લઈ આગળ વધ્યો. આ લોકોને દેખતા જ સીદીઓ લડત્તો વિના પારનેરા તરફ નાસી ગયા. પોર્ટુગીઝોએ એક પણ માણસ ગુમાવ્યા વિના દમણનો કબજો લીધો.^{૩૭} વાઇસરોયે ધૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના

૩૫: એ જ, પૃ. 511-12. સુલતાનને ઘોડા સસલાની ભેટનો દલોળ બીજા પોર્ટુગીઝ લેખકો ઉપરથી પ્રો. કામિ એ કર્યો છે. ડેનવર્સ માત્ર બેરેટો ગવર્નર પરવાનો મેળવેલો એટલો જ દલોળ કરે છે. સીદી બોફાતા (Bofata) દમણ ખાલી નહોતો કરતો એમ પોર્ટુગીઝ લખે છે એ અરબી ઇતિહાસ પ્રમાણે સૈફુલ્મુલ્ક મિસ્તાલ નામનો હજારી અમીર છે.

૩૬: પ્રો. કામિસેરિયેટનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી), પૃ. ૪૬૩

૩૭ Danvers I P 512 સીદી મિસ્તાલ પાસે ૪૦૦૦ માણસોનું લશ્કર હતું, પણ એ લડત્તો નહિ પોર્ટુગીઝોએ દરિયાઈ તથા જમીન રસ્તે એમનો રસ્તો બંધ થાય એવા બૃહદ્ કર્યો હતો.

રૂરી હમગીઓની મજિદને ૨૨૨૭ કનગી દેવળમા ફેરવી ત્યા પ્રાર્થ ॥ કમી વાઇસગેય તા ૨૭ ફેબ્રુઆની ૧૫૬૯ને દિવસે હમણુ પહેલેયેરો અને એ દિવસ કેથોલિક પચાગ પ્રમાણે “અવર લેડી ઓફ ધી ખોરિફિકેશન”ના ઉત્તમવનો હતો, એટલે હમણુને એણે એ નવુ નામ આપ્યુ પોર્ટુગલના નામ ॥ કેટલાક પત્રોમા હમણુનો ઉલ્લેખ કરતા ત્યા ॥ વનનીઓને “અવર લેડી ઓફ ધી ખોરિફિકેશન”ના વતનીઓ કહ્યા છે ૩૮

પારનેરા અને વલમાડની લડાઇઓ

પાનંગના જિલ્લામા ગ્લી હમસીઓ ફિગીઓને શાંતિમા ગ્રેવા દેતા નહોતા એમના મરદાગ મીદી મિદતાહ પામે જે હજાર મવાર દતા હમણુથી નાસી આવેલા વેપારીઓને પણ એ લોકો પાછા હમણુ જવા દેતા હોતા આ ઝગણુથી વાર્મિંગેયે એમની સામે લખ્ક મોકલ્યુ હમગીઓની ૫૦૦ માણુમની ખુવારી થઈ અને પોર્ટુગીઝ મરદાગ મોનિઝ ગેરેટો ત્રિનિદ કમી રફ તોપો ઝખ્જે કમી દમણુ પાછો આવ્યો વાર્મિંગેયે દમણુમા નવો વિદ્યો, દેવળ અને કેટલાક મકાનો બધાબધા, અને રક્ષણ માટે ડી એગો ડી નોગેનાને ૧૨૮૦ ઈનિઝ માથે હમણુનો પહેરો મરદાર જનાબ્યો ૨૯ હમણુની દક્ષિણે ૪૦ માર્લિ છેટે આવેલુ વવમાડ બદર એક નાનો ઠાકનો મોકની વાર્મિંગેયે લીધુ અને ત્યા ૧૨૦ માણુઓ રક્ષણ માટે નીમ્યા મીગ મિદતાહ ૬૦૦ સવાગ અને ખીજ પાયળા લખ્કર માથે વવમાડ ઉપર હુમલો કર્યો વલ માડના કિનારો મરદાર આનાગે પિટો ૧૦૦ જિંગી પાયળા, વીમ મવાગ અને કેટલાક દેવી મિપાઇઓ માથે લડવા આવ્યો, પણ ખુવારી માટે પાઠો પડ્યો, પણ વિદ્યો છાડ્યો નહિ હમગીઓએ કિનારે રેરા વાલ્યો પિટો આ રખતે મરણુ પામ્યો હોવાથી ગોમ્મ ડી મિદનાએ મણુથી દમ વડાલ્યો મા મર્દ લઈ કિટાઓનાજ આવ્યો ત્યામુધી બચાવ કર્યો મીગ મિદતાહે પણ ચોડા વખત ઘેરા મધ રાખી વધારે વખત લાગીને લડાઇ ચાલુ રાખી પોર્ટુગીઝો કિદનામાથી નીમ્યા લડતા અને હુક્મ ને દહાવતા, રખી મણુથી મદદ આવતી, પણ કટાળા બરેના ઘેનનો અન ગા ચો નહિ તેથી વાર્મિ-રોયે વવસાડનો કિતો છોડી દેવા હુકમ કર્યો એ પગી હમગીઓએ આવીને જિલ્લા તોડી પાડ્યો અને આમપામ ॥ ગામ લૂટ્યા પામે આવેના તાગપુર ૩૮ પ્રા કોમિસેરિયેટ ખીલ પોર્ટુ ગિઝ આધારથી ૫ ૪૯૮ અને મોઘ ૧ મા આ વિગત મોધી ૬

૩૯ Danvers I P 512 13 અહીં વવસાડને બેટ Island કહે છે તે સમગ્ર નથી વલસાડના રહેવાનીઓ પોર્ટુગીઝોનુ નામ સાલગીને નાસી ગયા એમ લખે છે

બંદગાં હી ફેરિયા હનો એના હિપર હુમશે કર્યો. એણે બહાદુરીથી ગયાવ કર્યો, પણ ધવાયો અને દમણ આગ્યા પછી મરણ પામ્યો. એ પછી દમણના સરદાર નોરોનાએ ભારે પ્રયત્ન કરી વૈપીન આગળ દગરીઓને દરાવ્યા, અને એમનો ધણો સરંજમ લૂંટીને દમણ પાછો કર્યો. ૪૦ દીવ પછી દમણ બદર પણ હવે કાયમ માટે ફિરંગીઓનું થાણું થઈ ગયું. આમ ટ્રાંકણને કિનારે ગોવા નો એમનું મુખ્ય થાણું હતું જ અને હવે દીવ તથા દમણ હાથમાં આવ્યાં. હિંદમાં ગળવાન મોગલ સત્તા કે દક્ષિણમાં તે પછી મરાઠા સત્તા પણ આ થાણાંને કાઢી સફી નથી એ આપણા દેશની મનોદશાની વિચિત્રતા છે.

ભગવાન યુદ્ધના દાંતનું અપમાન કરવામાં ફિરંગીઓ ખની ગયા

હવે ગુજરાત સાથે સંબંધ ન ધરાવતો છતાં, ગુજરાતને હેરાન કરનાર પોર્ટુગીઝોની ધર્માંધતા ભરેલી મૂર્ખાઈનો એક રસમય દાખલો જરા ટૂંકામાં લેઈએ. સિક્કોન સાથેની એક અથડામણમાં ઈ. સ. ૧૫૬૦માં બંદનાપટ્ટણથી જે લૂંટ મળી તેમાં ભગવાન યુદ્ધનો એક દાંત વાઈસરોય એગેન્ઝાને મળ્યો. ગૌદોની આ પરમ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય એટલે અન્નદેશમાં આવેલા પેશુના રાજ્યએ એ દાંત મેળવવા માટે પોર્ટુગીઝોને ચાર લાખ દુકડો (૧,૦૫,૦૦ પૌંડ)ની રકમ આપીને ખરીદવા કહેવડાવ્યું. પોર્ટુગીઝોની ગોવાની તિજોરી આ વખતે પણ ખાલી હતી અને સરકાર પૈસાની તંગી અનુભવતી હતી, એટલે અમીરો વગેરે ધણાએ આ સોદો કબૂલ કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ એ સમયના ધર્મચુરત પાદરીઓને એ ફૂલ ધર્મ વિરુદ્ધનું લાગ્યું અને વાઈસરોય પણ એ મનના ધયો, એટલે એણે એ દાંતનો ભૂટો કરાવી બાળીને ભસ્મ કરીને નદીમાં ફેંકી દીધી. આ યનાવના સંભારણા માટે એક ઢાલ જેવું 'પતરું' કરાવી એના હિપર વાસણમાં ગળતો દાંતનો ભૂટો ચિતરાવી, આસપાસ અસંખ્ય ગૌદો એમની પવિત્ર વસ્તુ માટે મોટી રકમ આપતા હોય તેવા દેખાવ ચિતરાવ્યા. આ વિચિત્ર કાર્યની છેક પોર્ટુગલમાં પણ હાંસી થઈ. ગોવાના ધર્મોધો આમ કરવા જતાં બની પણ ગયા, કારણ

૪૦ Danvers I. P. 516-17. વલસાડનો થેરા લાંબો ચ હ્યો હોય એમ લાગે છે. તારાપુરના ઉલ્લેખથી સમજાય છે કે દમણ અને વસાઈ વચ્ચે જ્યાં હીક લાગ્યું ત્યાં પોર્ટુગીઝોએ નાનાં થાણાં જમાવ્યાં હતાં. એમાં વલસાડમાં એ લોકો ફાવ્યા નહિ. સૈફ-ઉલ્લુક મિફતાહ જેને ફિરંગી સીની બાકતા કહે છે તે અમદાવાદની સરકાર કે ભરચના ઇમાદ-ઉલ્લુકની સત્તા માનતો નહોતો એ નોંધપાત્ર છે. એ હુલુખખાની હુબસી હતો તેથી એ પ્રમાણે વર્તતો હશે

કે મિત્રો! આ જાહેર થયું કે એ માન માત્ર ખોટો ગનાવળી હતો અને ખરો દાત એમની પામે ખીન્ને હતા. ૪૧

મોટા અમીરોની રાજ્ય જેવી મત્તા

ગુજરાતના મોટા અમીરો અદર અદર લડ્યા તો કરતા હતા, પણ હવે તો અમદાવાદની ગધ્ધા મન્કારનો કંઈ પણ રહ્યો ન હતો એ લોકો મન ફાવે તે ા માથે વડાઈ અને સુનદ કરતા અને સુવેદમા મગ્ન મુજબ પ્રદેશો ની આપને પણ કરતા ખિતામો આપાનો હક જે માત્ર મુનતાનને જ હતો તે પણ આ લોકો મગ્ન મુજબ હવે આપતા હતા આ વખતે અમદાવાદમા ઇતિમાદખાન મર્વેઝેડ હતો અને બડચમા ઇમાદઉલ્લુહ અગમલાન ડમી મર્વે-મત્તાવીશ હતો સુરતમા ખાન મફરનો પુત્ર ગજમ અવિકારમા હતો ખીન્ન ગાગુએ હામી અગીરો જેરમા આવતા હતા અને ત્રણ વગદાર મોટા અમીરોએ હિતુખાનનો ખિતામ મેળવ્યો હતો જુઝારખાન હામી એના પુત્ર મિનાવ જુઝારખાનના દીવમા અવમાન પડી મોટો લાગવગવાગો અમીર થયો હતો ઇમાદઉલ્લુહ ડમીના પુત્ર ચગીઝખાનના પણ નજદીકના બન્ધિયામા પ્રમિદ થવાના ચિહ્નો દેખાઈ ગયા હતા આ ગજા મુનતાન ૧૧ નેટલા જ મત્તાધિકારી હતા ઇમાદઉલ્લુહ ડમીને તો 'મટે માલુકો' Mordre Maluconા નામથી પોર્ટુગીઝો ખમાતનો ગમ્મ જ કહેતા હતા ૪૨ એટલે એ મત્તાધીન થઈ ગયો હતો

સુરતના ૨૪૫ ખુદાવદખાને બડચમા ઇમાદઉલ્લુહકને મારી નાખ્યો,
પોર્ટુગીઝોની ખટપટ

સુરતનો લોકેમ ૨૦૪ ખુદાવદખાન ઇમાદઉલ્લુહ ડમીનો માગો થતો હતો એમની વચ્ચે ખટપટ જગાવવા પોર્ટુગીઝોએ પ્રયત્ન કરના માડ્યા ઇતિમાદખાનની માથે લડના લરરી મદદ કરના માટે ઇમાદઉલ્લુહ પોર્ટુગીઝોને દમણ આપેલું તે હવે પાછું મેળવવા એણે મોટું વખરે લઈ પ્રયાણ કર્યું ત્યાના સરદાર ડી ઓગો નોરોનાને આ સમાચાર મળતા એવડા મોટા સૈન્યનો મામનો કરતા એ ગભગમો, એટલે એણે ઇમાદના માળા ગજાનો સુગ્મ લખ્યું કે ઇમાદઉલ્લુહ સુરત છૂટી લેવા લરડા લદને આવે છે, દમણ

૪૧ Damers I P 519 20 ડેનવર્સે આ દાતની વિગત માટે પૃ ૫૧૬મા લાખી મોખલીધી છે અમા એનો ઇતિહાસ આપેલો છે

૪૨ એ ૪, પૃ 521 પોર્ટુગીઝોને મોટે ભાગે ખદેગે સાથે સખપ હોવાથી બરચ સુરત વગેરે કિનારાના રથલો દિપર સત્તા બોજવતા ઇમાદઉલ્લુહ-મટે મલુકે-ને ખમાતનો રાગ કહે તે સમવિત છે અમદાવાદમા ઇતિમાદખાન એ સજા બોજવનો હતો

છતવાનું તો માત્ર જહાનું જ છે. ૪૩ રજા ખુદાવંદખાને આ વાત સાચી માની. સુરત આગળ રજા પોતાના યનેવીને મળી કિલ્લામાં જમવા માટે નોતર્યો. નજીકની સગાઈ સમજીને ઇમાદઉલ્મુલ્ક સાળાને ત્યાં ગયે અને એ સાળાએ એને દગાથી દાર ક્યો. તા. ૨૭ રમજન ૯૬૬ (ઇ. સ. ૧૫૫૯)ને રોજ ભરચનો આ પ્રસિદ્ધ રૂમી અમીર માર્યો ગયો. ૪૪ ખીજી દડીકત એવી છે કે ખુદાવંદખાન રજાનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું હતું અને એ પ્રજાને દુરાન કરતો હતો. ૪૫ આ માટે રૈયતે ઇમાદઉલ્મુલ્ક પાસે દાદ માગી. ઇમાદે સુરતના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો તે થોડા મહિના ચાલ્યો, પણ અમદાવાદથી કોઈ સલામ આવી નહિ તેથી એણે સુલ્તેદ કરવા ધારીને પોતાના યનેવીને નોતર્યો અને દગાથી મારી નાખ્યો. રજાે ઇમાદના લશ્કરમાં કતલ ચલાવી અને હુગવી નસાડી મૂક્યું. દમણનો ડી નોરોના આથી મોટી આકતમાંથી ગયી ગયો. ૪૬

ચંગીઝખાનનો સુરત ઉપર ચડાઈ અને પોર્ટુગીઝોની દગાખોર ખટપટ

હવે પોતાના પિતા ઇમાદઉલ્મુલ્કના ખૂનનું વેર લેવા ભરચથી ચંગીઝખાન મોટું લશ્કર લઈને સુરત ઉપર ચડી આવ્યો. ખુદાવંદખાન સુરતના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. ચંગીઝખાને જહારથી ઘેરો ઘાલી કિલ્લા ઉપર તોપ-મારો ચાલુ કર્યો. પોર્ટુગીઝોએ આ વખતે પણ દગો અને ખટપટ શરૂ કર્યા. દમણથી નોરોનાએ લુછઝ આલ્વારેઝ ડી ટેવોરાની સરદારી નીચે દસ વહાણોનો કાફલો સુરત તરફ મોકલી આપ્યો, તે તાપીના મુખમાં આવી પહોંચ્યો, પરંતુ આ કાફલાના સરદારને જાતે પક્ષ સામે દગા ભરેલી રમત રમવાનું ફરમાન હતું. ડી નોરોનાએ ચંગીઝખાનને ટ્રખું હતું કે આ મદદ તમારે માટે મોકલવામાં આવી છે. કેપ્ટન ટેવોરા ગોવાના વાઇસરોયનો એક

૪૩: એ જ, પૃ. 521-22.

૪૪: એ જ, પૃ. 521. અહીં એક વિચિત્ર વાત નોંધવાની છે કે ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી અને આ ઇમાદઉલ્મુલ્ક રૂમીનાં મરણ સુરતમાં હિ. ૯૫૨ અને હિજરી ૯૬૬માં ૧૪ વર્ષના અંતરે પણ તા. ૨૭ રમજન એ એક જ તારીખે થયાનું તવારીખો લખે છે. આ એક ગો-ટાળો જ છે. પ્રો. કેમિ.ની આ શંકા ખરી છે, પણ એમણે ઉકેલ કર્યો નથી. મને તો આ તારીખે ખીજા ઇમાદનું હિ. ૯૬૬નું મરણ સ્પષ્ટ લાગે છે; મલીકજીનું મરણ મૂલથી લંખેહું લાગે છે.

૪૫: સિદ્દેરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. પોર્ટુગીઝ લેખકો પોતાનાં દગો ને ખટપટ કબૂલ કરે છે છતાં સિદ્દેરીનું લખાણ રજાના ગાંડપણ માટેનું છે તેનું કારણ સમન્વય તેવું નથી.

૪૬: Danvers I P. 521. સિદ્દેરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯. ઇમાદને નજીકની સગાઈના દાવે જમવા નોતરી દગાથી ખુદાવંદખાન રજાે માર્યો એટલું તો પોર્ટુગીઝો અને સિદ્દેરી બન્ને કબૂલ કરે છે.

બીજે પત્ર બધને આવ્યો હતો, તે જોયે ખુદાવદખાનને આવ્યો એમા પોર્ટુ-
ગીઝોની મદદ એને માટે છે એ જાનનું લખાણ હતું ૪૭ પરંતુ આ ખટ-
પટનું કાંઈ પરિણામ આપુ નહિ મરત્ય તરફ કોઈ શયનું આક્રમણ થયું
છે એમ મમાચાર મળતા ૪૮ ચગીઝખાને એ તરફ પાછા ફરવાનું યોગ્ય
ધારો સુવેદ કરો, આથી ટેવોગ દમણ પાડો ગયો એણે ચગીઝખાન પાડો
ગયો એ બનાવનો લાભ લઈ હોશિયારીથી ખુદાવદખાનને હમાયુ કે પોર્ટુ-
ગીઝોએ તમો નમયમર મદદ કરી છે અને એ કાળજીથી એમના ઉપદોષ-
ના બાજુ નીચે તમે દમાયેના છો ટેવોરા આ પ્રમાણે દમણમા આવ્યો ત્યારે
ત્યાં મરદા ડી નોરો ॥ મ જીયાગીએ પડ્યો હતો ૪૯

ચગીઝખાનની ફગી સુરત ઉપર ચડાઈ અને ખુદાવદખાનને મારી નાખવો

ચગીઝખાનનું વેગ હતું બાકી હતું એણે ફગીથી સુરત ઉપર ચડાઈ
જવા તૈયારી કરી મરત્ય ખુદાવદખાને ગોના વાઇસરોયને લખી મોકલ્યું કે
ચગીઝખાન ફરી યુદ્ધ કરવા આવે છે તે કાળજીથી જો તમે મને માન
કુટુંબ અને ખજાના માથે મારી પમદ કંગેલી જગ્યાએ મનામત પહોંચાડજો
તો સુરત બદલ અને દિલ્હી પોર્ટુગલના રાજાને તાબે સોંપી દઈશ આ
મમાચાર મળતા જ વાઇસરોય મેન્ટેટિનોએ ચૌદ વહાણોનો કાફલો તૈયાર
કરી કોમ એન્ટોનિયો ડી નોગેનાની મરદાગી નીચે સુરત તરફ રવાના કર્યો
અને એની માથે બુદ્ધ ડી મેલોને ડી આગો નોરાનાની જગ્યાએ દમણની
મરદાગી લેવા મોકલ્યો આ કાફલો દમણ આવ્યો ત્યારે ડી મા ચાન વહાણ
તૈયાર કરી નહો હતો એ બધા વહાણો મળીને સુરત તરફ ગયા એમા
૫૦૦ હડાયક માણસો હતા બહુકની ગોળીઓનો વરસાદ વરસતો હતો તેમા
૨૫ આ માણસો કિનારે છીંટ્યાં આ ચગીઝખાનના ૨૦૦૦૦ માણસોના
બંધકોને દગની નમાન્યુ ૫૦ ખુદાવદખાનો હવે સુરત મરનો મોદો દિ ગીએ

૪૭ એ જ, પૃ 521, ટેવોરાને હુમ કર્યો કે તારે એની રીતે દેખાવ કરવો કે બન્ને
પોતાનો માને

૪૮ મરત્ય ઉપરનું આક્રમણ કોતુ હવે તે સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ સિકંદરીના વલ્લુન ઉપરથી
તે ઇતિમાદખાન તરફથી હશે એમ લાગે છે

૪૯ Danvers I P 521 22 પોર્ટુગીઝ લેખકો મમાલો નોરોના ચગીઝ સ્થિતિમા
મરત્ય પાગો, કારણ એણે જે હતું તે પોતાના દેશ અને રાજની સેવા માટે વાપર્યું
હતું આ લાવના પોર્ટુગીઝોમા ખાસ દેખાય છે

૫૦ એ જ, પૃ 522 આદલા પોટા પોર્ટુગીઝોએ વીસ હજારો શી ગીતે હરાવ્યા એ આ
થય છે રિસન એ જ મરત્ય હશે

સાથે કરવાનો પસ્તાવો થયો હતો. એને સલાહ કરનારા લોકો પણ આ વાત જાણી એની ઉપર ગુસ્સે થયા હતા, એટલે એણે ફિરંગીઓને વચન પ્રમાણે સુગત આપી દેવાની ના પાડી. સદાયકેના બળવાથી એ નામીને કિલ્લાની બહાર જતો હતો એવામાં ચંગીઝખાનના હાથમાં પકડાયો અને એણે એને મારી નાખી પિતાના જ્વનનું વેર વાળ્યું.^{૫૧} કારાહમન જહાંગીરખાને ચંગીઝખાન સાથે સલાહ કરી તેથી સુરત એના હાથમાં રહ્યું.

ચંગીઝખાને ભરૂચ પાસે ઇમાદઉદ્દિનુલ્લખાને રાજાને બંધાવ્યો

આ વિજય પછી ઇમાદઉદ્દિનુલ્લખાને પુત્ર ચંગીઝખાન મહી અને નર્મદા વચ્ચેના જિલ્લાઓની એના પિતાની જગીરનો વારસ હતો. ઇમાદઉદ્દિનુલ્લખાને ભક્ષે પોર્ટુગીઝોએ તાત્કાલિક બંધાવતો રાજા કહ્યો હોય, પરંતુ એનો પુત્ર ચંગીઝખાન તો એક વખત રાજસત્તા હાથ કરી ગૂજરાતના પાટનગરમાં રાજવી હાથથી રહ્યો હતો એ આગળ જોઈશું. એણે ભરૂચ પાસે વેળા-પુર ગામની પાસે નર્મદા નદીમાં આવેલા બાળા રૈલાનના નામથી પ્રસિદ્ધ એક ટેકરા ઉપર પોતાના પિતાનો મોટો રાજાને બંધાવ્યો.^{૫૨} રાજામાં કેટલાક લેખ કુરાનેશરીફનાં વાક્યો સાથે પડેલા છે. મરામત વિના એની સ્થિતિ બહુ સારી નથી, પરંતુ સ્થળ મનોહર છે. એક લેખ ઉપરથી સમજાય છે કે બાળા રૈલાન ૩૦૮ હિજરી-ઈ. સ. ૯૨૦-૨૧માં ઇસ્લામના પ્રચાર માટે ગૂજરાતમાં આવેલા, અને એમના નાના ભાઈ અહમદ અને ખીજા ચાળીસ શહીદોની સાથે એ સ્થળે દફન થયેલા, એથી એ સ્થળ પવિત્ર ગણાતું હતું ઇમાદઉદ્દિનુલ્લખાને રાજાનો લેખ ફારસીમાં છે, એમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો ઉપરાંત કેટલીક હકીકત અને બધાવ્યાની તારીખ આપેલાં છે.

“મહાન અલ્લાહ કહે છે, અલ્લાહને રસ્તે જોઈ મરણ પામેલા છે તેમને મરણ પામેલા કહેવા નહિ, પરંતુ તે જીવતા જ છે. તેઓનું અલ્લાહ

૫૧ : એ જ, પૃ. 523. સુરતના લોકોને એ કિલ્લો ફિરંગીઓને સોંપાય એ ગમતું નહોતું અને એમણે ખુદાવંદખાન સામે બળવો કર્યો એ નોંધપાત્ર બીજા છે. સિક્કરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૧૯-૨૦ માં ચંગીઝખાને હમણુ ફિરંગીને આપવાનો કરાર પાકો કરી સંતોષ પણ આપવાનું કબૂલી પોતાની મદદે બોલાવ્યા, એથી ખુદાવંદખાન બહાર નીકળી ચંગીઝને મળ્યો ને માર્યો ગયો એમ લખે છે.

૫૨ : રાજામાં મળેલા એક લેખમાં બાળા રૈલાનની આ વિગત આપેલી છે. તેમાં કહે છે કે હિ. ૩૦૮માં એમણે ભરૂચમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો, પણ પાછળથી નારિતક બ્રમ પાછો વધ્યો. પ્રો. કેમિ. પૃ. ૪૬૮, નોં. ૨ માં લખે છે કે આ વખતે અણહિલવાડ પાટણમાં છેલ્લો આવડા રાજા હતો; પરંતુ આવડાઓની ભરૂચ સુધી સત્તા હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી.

પૂરુ દરે છે અને તેમા તેમને આનંદ છે એમણે જે લોકોને પાઠગી મૂકવા છે અને જેઓ હજી તેમની માથે જોડાયા નથી તેમનાથી પણ તેમને આનંદ જ છે તેમને કુખ કે લય કાષ દરજત કરી શકે નહિ આ ઉમદા યથા અને મુદ્દર કમર કે જેણે કોઈને ન મળેલું માન મેળવેલું છે અને જેણે ધણા દર્શનાર્થીઓ માટે મધ દાર ખોલ્યા છે, તે ઉદાર, સુદર, મહાન નરીય-દાર, ખકન, અગીઝખાને-જેનું રાજ્ય ઈશ્વર સમૃદ્ધ બનાવે-હુમ્મ કાને પોતાના પિતા શહીદ ઈમાદઉલ્લુલ્લાહ રંગાન્ક બધાવ્યું છે ખુદા એની કમરને આનાવાઈ આપે અને એને સ્વર્ગમા વાસ આપે હિ મ ૯૬૭ (ઈ મ ૧૫૫૯-૬૦), લેખ કોતરનાર મુદ્દમદ ખતાન છે" ૫૩

મફર ખુદાવદખાન અને મરજાન શામીનો સુરતમા રોળે

અહીં ખામ મફર ખુદાવદખાનનો રોળે જે સુરતમા એના પુત્ર મમ્મ ખુદાવદખાને બધાવ્યો હતો એમ મનાય છે એની નોખ લેવી જોઈએ આ રોળે અમદાવાદી રોળના ધાટનો બધાવેલો છે અને મરામત પડી સુરતમા અમદાવાદી યથાપત્યના મહાન તરીકે જુદો પડી આવે છે આ રોળમા મફર મનમાની ખુદાવદખાનના નામ સાથે દૂકો લેખ છે પણ આજે એ 'મી ઝા શમીના રોળ'ને નામે સુરતમા ઓળખાય છે એના કારણે નોખ પણ અહીં લેવી જોઈએ મન્જાન શામી કમીખાની નામનો એક વીર પુરુષ ઈમાદઉલ્લુલ્લાહ, મુદ્દમદ ઉતુવખાન અને અગીઝખાનની મેવામા આ અગય-ગા આવેલો ઈ સ ૧૫૨૦મા એણે આ અમીરોની નોડગી છોડી દીધી અને ભડમધી સ્વધમેવકોની દુકડી લઈ પોર્ટુગીઝો માથે ધર્મપુદ્ધ ડરવા દમણ તરફ જઈને આસપામના ગામડા લૂટી ત્યાં વતન કરવા લાગ્યો ૫૪ આમ કરતા એક ગોળી વાગતા એનું અવમાન થયું એના રાગને સુરત લઈ જઈ સફર ખુદાવદખાનના રોળમા દગન કરવામા આવ્યું આ મન્જાન શામી મુજલિદ (ચોદ્ધો) અને શહીદ બન્ને રીતે માન પામ્યો હતો, તથા અમલ-રિક પુરુષ પણ ગણાતો હતો, તેથી શુક્રવારે ગત્રે સુરતના મુમલમાનો અને દરિયાઈ આ વાળો એની કમરની ઝિયાગત કરતા હતા આ ટા છુથી આજે

૫૩ પ્રો કોમિસેરિયેટ આ રોળના લેખનો તરલ્લો અને એનું સુદર ચિત્ર પૃ ૪૬૮ ૬૮મા આપેલ છે

૫૪ હાજી દમીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વગતો આપેલી છે પ્રો કોમિ એ પૃ ૪૭૧મા આ નોખ લીલી છે મરજાન ગામીનું ખાસ વેર ફિંગીઓ તરફ દોય એમ સમજાય છે

સુરતના મુલ્યાં લતામાં આવેલો આ રોજો સફરને બદલે 'મરજન શામી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૫૫

ચંગીઝખાન અને હુસસીઓ વચ્ચે વેર

ઈમાદઉલ્મુલ્લતા હાથમાં દક્ષિણ ગૂજરાત પૂરતી તો પૂરેપૂરી રાજ્ય જેવી સત્તા હતી, તે હવે એના મરણ પછી એના પુત્ર ચંગીઝખાનના હાથમાં આવી. હુસસી અમીરોમાં જુઝારખાન મુખ્ય હતો. એ વખતે મંડલ દિલાવરખાન હુસસીને મળેલો હલુધખાનનો ખિતાબ એના દીવાન યાફૂત સાગિનખાન પાસે હતો. ઈ. સ. ૧૫૫૮માં આ મોટો હુસસી અમીર ગુજરી ગયો. એનું શય સરખેજમાં ગિલાસ જુઝારખાનની સાથે દફન કરવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ્યના બધા મોટા અમીરો અને સુલતાન અહમદ પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો. ૫૬ એના મરણ પછી એનો હલુધખાનનો ખિતાબ જુઝારખાને યાફૂત હુસસીના પુત્ર મુહમ્મદને આપ્યો. આ મુહમ્મદ હલુધખાન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ખરતખાનના ખિતાબથી પણ બહુલિતો છે. હલુધખાનનો ખિતાબ સલ્તનતના ખિતાબોમાં ઊંચો ગણાતો હોવાથી સુલતાનને તો શું પણ દક્ષિણ ગૂજરાતના સત્તાધીશ જેવા ગણાતા ચંગીઝખાનને પણ પૂછ્યા વિના જુઝારખાને યાફૂતના પુત્રને આપી દીધો, એ કારણથી ચંગીઝખાનને ખોટું લાગ્યું અને હુસસીઓ સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં હુસસીઓ હાર્યા ચંગીઝખાને પોતાના કૃતરાઓને હુસસી અમીરોનાં નામ આપી ગળામાં ચિટ્ટીઓ બાંધી. ૫૭ આમ ગુરૂએ થયેલા હુસસીઓ અમદાવાદ જઈ ઇતિમાદખાનને શરણે ગયા. ઇતિમાદને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ બધું લશ્કર ભેગું કરી ભરૂચ ઉપર ચડ્યો. ચંગીઝખાન આ વખતે કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. સૌરાષ્ટ્રના તાતારખાને આ બંને વચ્ચે સમાધાન કરાવના પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઇતિમાદખાને એને સાંભળ્યો નહિ તેથી તાતારખાનને ખોટું લાગ્યું એટલે એણે હિતર

૫૫ : સુરતમાં કિલ્લા સિવાય આ એક જ ઇતિહાસિક મકાન નોંધપાત્ર છે. આજે મલીક ગોપીના નામથી પ્રસિદ્ધ સ્થળોનો કાંઈ અવશેષ નથી. ખાન સફર માત્ર રાજદ્વારી પુરૂષ હતો. મરજન શામી ચમત્કાર માટે પ્રસિદ્ધ હતા. તેથી રોજો એમના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. અને મરજનનું અપભ્રંશ મિરઝાં આજે થઈ ગયું છે.

૫૬ : ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ. એનો કર્તા હાજી દબીર હલુધખાનની નોકરીમાં હતો એટલે એને લગતી વિગતો એણે પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી આપી છે. સર ડેનિસન ડેસે લા. ૨. પ્રસ્તાવનામાં તથા અનુક્રમણિકામાં એ અમીરના નામ સામે નોંધો આપેલી છે.

૫૭ : સિકંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૪૨૦ ૨૧. હુસસીઓનો હૃદયમંગલ નામનો હાથી ધ્વજ સાથે ચંગીઝખાને પકડ્યો હતો.

ગુજરાતના ઇતિહાસખાનના સાથીઓ મુખખાન અને ગેગખાનને ચડાવી ખટપટ આગળી ફતેહખાન અનુચ આ તથા જળવાખોરાની માગે ઇતિહાસ-ખાન તરફથી લડનો દતો ગદાપુર આગળ તકાર્ક થઇ તેમા મ્તેહખાન દાર્યો આ નમાચાગ ઇતિહાસખાની મત્યા એટલે એ દુરત જ અડચ ડોડી અમદાવાદ આવ્યો અને પોતાની પગિથિતિ દડ કંગવામા રોકાયો ચગીઝ ખાન આ ગીતે છટી ગયો ૫૮

ઇતિહાસખાને મુલતાન અહમદને મારી નાખ્યો

અમદાવાદમા આ વખતે ઘણા વિદેલીઓ આવ્યા હતા ઇતિહાસ ખાનને ડર હતો કે આ ગની અચાતિનો લાલ લઈ મુનતાન અહમદ અનવ થવા માધુ જિસુ કંઈ તે શુ કંગુ' મુનતાન ડોકંગવાદ અને દાડની લને ચડેલો દતો એ દાડના ધેનમા મેળના ચડને તરવાર મારીને 'ઇતિહાસખાનુ માધુ ધડથી જુદુ કરુ હુ' એમ જોવનો એ જ પ્રમાણે 'વજહક મુદક અને રઝીકિ'મુદકના માથા પથુ 'ગુદા કગીશ' એમ જોવતો આ બધી બદવાયેલી બાજી જોઈ ઇતિહાસખાને મુનતાનને જ મારી નાખવા તિથય કયો વજહકિમુદક અને રઝીકિ'મુદકે ઇતિહાસખાનને મહેનમા ખાનગી ગીતે મતાડી એક દિવસ મુલતાનના મુખથી એને મારી નાખવાના શમ્દો મખ-જાગ્યા ઇતિહાસખાને તે વખતે બદાગ આવી મુનતાનને કલ્હુ કે 'તમાગ હકમા મે શુ જોટુ કલ્હુ છે કે તમે આમ જોનો ડા' મુનતાન હવે ગમરાઈ ગયો દતો ૫૯ ઇતિહાસના માણુમોએ એને મારી નાખ્યા આ એ િ લાસને મર્ગિ-મતી નગીની રેતમા મેટી દીડી દિ મ ૬૦૮ શામાન મામની પાચમી તારીખે ગેમવાની રાને (૨૧ એપ્રિલ, ૧૫૬૧) આ જનાવ ગન્યો એને માણુકચાકમા અહમદશાહના રાગનમા દકન કંગવામા આવ્યો મકલુન નુદ ણી ગુનાદ-કોઝ પથુ ગુનાદ વગર જો મારી નાખવામા આવ્યો, એ શખ્દો ઉપરથી અજાદ પદતિથી એ તારીખ નીકળે ૬૦

૫૮ એ જ, ૫ ૪૨૦ ૨૧ ચીઝખાનને મુત્તથી બરચ ખાલ આવતુ પડેલુ તે આ ચડાહના સમાચારથી હલ

૫૯ સિમ્દરી, ૫ ૪૨૧ ૨૦ મેળના થદ કાપી આ પ્રમાણે મુલતાન ગોલતો એ હવેખ તબકાતે અકબરીના ખૂબ દમ વર્નમા પખુ ૫ ૩૮૬મા આવેલુ છે તખલાત પ્રમાણે મુલતાનના દેહને વજહકિમુ કના મહેલની સામેના નગીના બાગમા ઇતિહાદે ઝીગી મેલુ, અને એવી વાત ચલાવેલી કે મુલતાન વજહકિ'મુદકને ત્યા કાવાદાવા અને ખટપટ જમાવવા નરેલો અને ત્યા ન જોળખાવાથી માર્યો ગરેલો

૬૦ મિર્ઝાગી, મુ.સા ૫ ૪૨૨ વજહકિ'મુ'કને ત્યા મુલતાન ગરેલો એલુતો સિ ની પખુ ૫૫૫ ૬૬ છે

આ અશાંત સમયમાં વસ્તીની દશા : ૧૫૦૦
 અનેક અટપટા અનેક નાનીમોટી લડાઇઓ, અને એમાંટે અમીરો
 તથા તેમનાં લશ્કરોની ગૂજરાતભરમાં દોડાદોડ, ચોતરફની અશાંતિ, ત્રાસ,
 તથા જનમાલની ખુવારીવાળા ગૂજરાતના ઇતિહાસના આ કમનસીબ સમય-
 નો નળખા અને નામના સુલતાનના અવસાનથી અંત તો ન આવ્યો. સદત-
 નતનો સૂર્ય અસ્ત થતો નીચો ઊતરતો જતો હતો અને અંધકારની છાયા
 પડવાની તૈયારી થતી હતી. આ અંધી દોડદોડમાં દેશની મૂળ વસ્તી અને
 વેપારી વસ્તીની શી હાલત હતી એની નોંધ તો લશ્કરની દોડાદોડનો ઇતિ-
 હાસ લખનાર લેખકો લેતા જ નથી. પોર્ટુગીઝોના વર્ણન ઉપરથી એનો
 અ્યાલ આવશે તે પાછળ જોઈ ગયા. એ વસ્તીએ કાયબાની પેઠે પોતાનાં
 સામાજિક અંગ સંકોચીને સપ્તાધીશોનું મન શામ અને દમથી શાંત રાખીને
 કપરા સમયમાં અન્યો તેટલો પોતાનો અવાવ કયો એમ માનવું પડે. જેમનામાં
 કોડવાનું બેર હતું તે દિલ વગર ભાડૂતીની પેઠે જેમણે પૈસા આપ્યા તેમની
 તરફથી લડ્યા. શક્તિ નહોતી તે લૂંટાયા કે વેડે પકડાઇને મજૂરી કરી. ૧૧

મુઘલ સરદારે બહેરામખાન ખાનખાનનાં નેતૃ પાટણમાં ખૂન :
 આ વખતે-૪. સં. ૧૫૬૧માં-ગૂજરાતની પુરાણ પાટનગર પાટણમાં
 એક ત્રિચિત્ર ખનાવ અન્યો તેની નોંધ લેવી જ પડે. મુઘલ શહેનશાહ હુમાયુનો
 સંગો અને મુખ્ય સરદાર તથા અંકબરનો મુરખી સુપ્રસિદ્ધ બહેરામખાન
 ખાનખાનને મક્કા શરીફની હજ કરવા નીકળ્યો હતો. ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ
 કર્યો પછી પાટણ મોટું અને સુંદર સ્થળ હતું એટલે પોતાનાં કુટુંબ અને
 રસાલા સાથે થોડા દિવસ આરામ લેવા લાં રોકાયો. ૧૨ પાટણમાં ઇતિ-

૧૧ : આ વિષયની વધારે ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. હિંદુ મંત્રનાં પોર્ટુગીઝોએ
 જે થોડાં વર્ણનો કર્યા છે તે ઉપરથી આ વસ્તુચિતિ સમજાય છે. મુસલમાન સંતના
 સમયમાં “ગુજરાતી” તરીકે જે સામાન્ય ઉલ્લેખો લેખકોએ તથા મુસાફરોએ કરેલા છે
 તેનો અર્થ “ગૂજરાતી મુસલમાનો” એવો મોટો ભાગ થાય છે. હિંદુઓને માટે પોર્ટુગીઝોએ
 ‘બનિયા-વાણિયા-શબ્દ વાપર્યો છે. અને મુસાફરોએ જેન્ટાઇલ gentiles-શબ્દ વાપ-
 રેલો છે. ખારખોસા શબ્દ લખે છે કે એમના રક્ષણનો આદાર કેવળ મુસલમાન ઉપર
 જ હતો!

૧૨ : અબુલફઝલ : અંકબરનામાં, ભા. ૨. બેવારિજનો તરજુમો, પૃ. ૨૦૦-૨૦૨. તખ્તકાતે
 અંકબરી, ઇલિયઠ-૫, પૃ. ૨૬૮, બદોની. મનતુખલુતવારીખ, ભા. ૨, W.H Lowb. નો
 તરજુમો, પૃ. ૪૦. ત્રણ લેખકોની મુખ્ય વાત એકઠતાં કીર્ણા વિગતોમાં સહેજ ફેર છે.
 અબુલફઝલે લંબાણથી વિગત આપી છે. અબુલફઝલ : અંકબરનામાં, ૨, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦
 માં બહેરામખાનનું વર્ણન કરતાં રસમય વાત કરે છે. એ માણસ આમ સારો હતો,

માદખાન તરફથી મુમાખાન પુત્રાની મુખે હતો એ વખતે કેટલાક તોખાની અધ્યાનો-પણ ત્યાં રહેતા હતા. એમાના એક સુમારકખાન કોદાણી તામના અધ્યાનના પિતાને પામગામી અંગ્રજીમાં લગાડ્યા - બહેનમાખાને મારી નખાવેલો, ૧૩ એટલે આ અધ્યાનને એતા પિતાના અરણ્યુ વેર લેવા છઠ્ઠા હતી તે સાથે શાખાનના પુત્ર,મલીમખાનની કાશ્મીરી સ્ત્રી અને એની પુત્રી પણ હાજર રહ્યા જતા હતા; તે સાથે જ હતા મહેરામખાનના આગળના પુત્ર બહુરુદ્દીમખાન સાથે એ કન્યાન મગપણ કરતું એની વાત શર્દી ગાડી ગઈ હતી એમ કહેવાય છે કે અધ્યાનોને એ સગપણ પમદ નહોતું ૧૪ સૂના મુમાખાન પુત્રાની એ બહેનમાખાનની સારી મહેમાનગીરી કરી હતી, પરંતુ અધ્યાનો એનાથી દનાતા નહોતા પાંદણના નિવાર્મ દરમ્યાન મહેરામખાન ત્યાંના બાગબગીચા અને સદસનિર્ગ તળાવની મહેન માંવા જેતો હતો મહેરામખાન બહુરુદ્દીમખાન એક સુખ મર્યાદાના ત્યાં તોકામા મહેન કરીને બહેનમાખાન પાંદો આંખો કાઢે બીતરીને એ વાદનમાં એમના જતો હતો એકામા એને માન આપવા આવતા હોય એમ ત્રીમથી ચાળીમ અધ્યાનો આંખા એમાના એક ખાનને પાંદણ બરડામાં એની ગળથી ખજર માર્યું કે એની આંખો આગળ છાંનીમાં મેદારે આવી, તે ખાન મગણ પાંદો મીનએ તગવારથી એનું મોથુ જુદુ કરી નાખ્યું ૧૫ એનો મૃતદેહ ધૂળમાં પડેલો હતો ત્યાંથી કટલાક ફકીરોએ ઉઠાવી એના હીસામની ફરગાદમાં એ દરમ કોઈ તા ૧૬ જમાગાઉત અધ્યક્ષ દિ ૯૬૮-ઈ સ ૧૫૬૨ જાન્યુ

પણ દસમે એ મુખ્યમંત્રીના દોષોમાં સંવર્ધી પાંદો છે તેનાથી એ બેઝર્દો હતો ખરાબ સોબતીયા એની વધારા પડતી ખુશામત કરતાં તેથી તે પોતાના બુદ્ધિ ખરા કે ખોટા માત્ર જોલો, હોય જોઈ શકાતો તહિ એની એની પડતી આવી

૧૩. એ જ ૫ ૨૦૦ જાની, ૫ ૪૦ બહોની લખે છે કે સુમારકખાને બહેનમાખાનનું ખૂન કર્યું ને એના નામને (સુમારક) ન શોબે એનું એ કાંઈ હતું

૧૪. અકબરનામા, ભા ૨, ૫ ૨૦૧ ૨૦૨ તખકાત, ઇલિયટ ભા ૫, ૫, ૨૬૬ કાશ્મીરી કન્યાની જાત માત્ર અબુલફઝે અકબરનામામાં જ લખેલી છે, ખીજા બે ત્રેયોમાં નથી

૧૫. અકબરનામા ભા ૨ મુ. ૨૦૧ ૨૦૨ અને નોંધ ૧ બહોની ૫. ૪૦માં કહે છે, કે કાશ્મીરી કુટુંબ હાજીખાન અવધી સાથે પાંદણ નહોતું આવ્યું, પણ હાજીખાન પાંદણમાં જ હતો, એણે અને સૂના મુમાખાને, બહેનમાખાનને સારું માન આપ્યું, પણ સગપણ આ કોઈને પસંદ નહોતું સત્કારવા છતાં સૂના ખાનનું રક્ષા ન કરી શક્યો એનું કારણ આ હોય એમ ખાશવામાં આવે છે. તખકાત, ઇલિયટ ભા ૫ ૫ ૨૬૮-૯માં પાંદણનું નામ દિનીમા નરા(Nara) છે તખાવને માટે 'કોલાબી ગળ વાપરે છે, ને 'સદસનદ' સદસલિગ માટે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં ૬ ૧૨ મદિરના બેડા, એક રાણમદ (Ranmamad) નામે નાદિદે, એ એમ, લખે છે. આ, સમગ્ર વેડ, નથી ૩

આરી ૩૧ ને રોજ આ બનાવ બન્યો. ૧૧ એના શરીરને પાછળથી મરાદ લઈ જઈને ત્યાં દફન કર્યું. મરણ સમયે એનું વય માત્ર ૩૬ વર્ષનું હતું. હજ કરવા જતી વખતનો ઈહારમ—હજનો ખાસ પોશાક એણે ધારણ કરેલો હતો. ૧૭ એના કુટુંબને મુસ્કેલીથી બહુ સંભાળપૂર્વક અમદાવાદ મોકલી દીધું ૧૮ પાછળથી અકબરના હુકમથી એ કોકોને આગ્રામાં રહેવાનું નહીં થયું. આ બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુરરહીમ ખાનખાનને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે આગળ જોઈશું.

સોળમી સદીનાં પાટણ અને સહસ્ત્રલિંગની સ્થિતિ

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અહીં એક નોંધ લેવી જોઈએ કે પાટણમાં હિંદુ રાજપૂત રાજ્યના અંતને આ સમયે (૧૫૬૧) અહીં સદી વીતી ગઈ હતી. મુસલમાન રાજ્ય દૃઢ રીતે પગભર થઈ ગયું હતું. ગૂજરાતનું પાટનગર પાટણથી ફેરવાઈને અમદાવાદમાં સ્થપાયે પણ દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. પાટણમાં અમદાવાદથી સૂઆ નિમાતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષ તો ટંટા બખેડા અને દોડાદોડીનાં જ ગયા હતાં, છતાં અંદરનાં નગરો યાદ કરતાં પાટણ હજ પણ અમદાવાદથી ખીણ પંકિતનું શહેર રહ્યું હતું. અમદાવાદના આદશાહો પાટણ વારંવાર જતા અને મુસલમાન વિદ્વાનોનું પણ એ કેન્દ્ર રહ્યું હતું. તે સાથે ૧૫૬૧ સુધી તો એ બાગબગીચાથી શોભતું રમ્ય શહેર હતું, અને ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં અંદરો તરફ જતા પથિકોને આરામના થોડા દિવસ અહીં પસાર કરવાનું મન થાય એવું ગનોહર પણ હતું. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ એ સમયે સારી સ્થિતિમાં હશે એમ પણ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

૧૬: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૩. કાસીમ અરસલાને કવિતામાં એના મરણની તારીખમાં શહીદ શુદ્ધ “મુહર્રમદ બૈરામ” એ શબ્દો લખ્યા છે તે ઉપરથી હિ. ૯૬૮ નીકળે છે.

૧૭: હજ કરવા જતાં પહેરવાના પોશાકને ઇહારમ કહે છે (બદૌની ભા. ૨, પૃ. ૪૧). તખકાત એકલા “મુહર્રમદ બૈરામ” શબ્દ લખે છે, પરંતુ ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરો છે. અકબરનામા અને મનતુબખ્ષતવારીખમાં તારીખ કાઢી આપતી અને ઇહારમ પહેલાના વર્ણનનાં કાવ્યની થોડી લીટીઓ આપી છે. બદૌની પણ બહેરામખાનના ગુણોનાં વખાણ કરે છે, પરંતુ અણલક્ષ્ય જે ખામીઓ લખે છે તે કારણથી અકબરને એના ઉપર અણગમો પેદા થયો.

૧૮: અકબરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૨-૨૦૪. ખાનખાનના કુટુંબનો રસાલો અને સામાન અકબરના એ લંડી લીધા. એમના કુટુંબને અમદાવાદ જતાં રસ્તામાં પણ તોફાનીઓએ સતામણી કરવી ચાહુ રાખી હતી, પરંતુ મુસ્કેલીઓ પડવા છતાં પણ કુટુંબ સલામત અમદાવાદ પહોંચ્યું. ત્યાં થોડો સમય રહ્યા પછી આગ્રા લઈ જવા વ્યવસ્થા થઈ.

એમા હોડીમા બેગી મહેન માગી શકાય એટલુ પાણી ગહેતુ હતુ એમ પણ લાગે કે તળાવની વચ્ચેના બકચન ઉપર કોઈ મંદિરની જગ્યાએ મુમનાન મતાધીગોએ મડપ કગચો હતો એમ મમગય કે પાણીમા ગહેવા આવા મડપને મુમવમા ૧ માગી લેખમે 'નિશિમન' કહેતા હતા ૬૯

આ મમયના ગુપ્ત અમીરો

સુલતાન અદમદ શીખના મમયમા ખરી ગીતે અમીરોનુ રાન્ય હતું એ આગળ ડરેતા વર્ણનો ઉપરથી મમગમે એમા મેયદ મુગાગક છુખારીનુ ચગિત લેઈ ગયા ઇતિમાદખાન સિવાય બીજા મોટા અમીરો પરદેશી હતા નાને એમને પોતાનો અગત્યવાર્ય સચવાય તો મૂજગતની કે એના કોઠાની ઢાઢ પડી નહોતી ઇતિમાદખાન પણ ગ્વાર્યો હતો એની મતા હજી લાગી ચાનવાની હતી એટલે એનુ પુત્ર અ. ન. ગ કરીશુ ઇમાદુદ્દિનમુદક અગમવાન અને ગુ. મ ખુદાવદખાન દક્ષિણ ગૂજરાતમા અને ભડચ અને સુરતમા સ્વતંત્ર રેવા હતા એમના ચગિતમા પણ અગત્યવાર્ય અને ખટપટ મિવાય ખામ કાર્દ ન હોવાથી એમની મિત્તન નોધવેદીની નજર નથી તે જ પ્રમાણે ઉત્તર ગૂ. નામા મેગખાન, મુમાખાન, અને મોગખટમા તાતાખાનની પણ ખામ નોધ લેવાની જરૂર નથી ઇમાદુદ્દિન કનો પુત્ર ચગીઝખાન ભવિષ્યમા મોટી પદવીએ ચડ્યો તેનું વર્ણન આગળ કરીશુ હવગી અમીરોમા ત્રણ ઉનુખાન ચક્ર ગયા તેના ઉત્તેખ કયા છે તેમા છેલ્લો ખચગતખાન મુદમમદ ઉનુખાન આગળ ગાન્ય ખટપટમા માગે ભાગ લે છે એ જ સમયે ગિનાનનો પુત્ર છુખારખાન પણ મોટો હવગી અમીર થયો એ બન્નેનો ઉલ્લેખ પણ આગળના પ્રકરણમા કરીશુ અડમરની ચડાક વખતે આ બધા અમીરોએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એટલે આ પ્રકરણમા એમ ૧૧ મામાન્ય ઉલ્લેખ મિવાય વિનાગને ધ્યાન નથી એ છેદના મુદમમદ ઉનુખાનની માથે મૂજગત ૧૧ ખનુમ્ય અરમી ઇતિહાસના લેખક હાજી દખીગનો ઉલ્લેખ પણ ગવેા જોઈએ એવો પિતા મૂજ પાટણનો વતની સુલતાન મહાદુગના જનાના અને ખાનના માથે મહા શગીશ ગયેલો હાજીદમીર મહાધી ઇ. સ. ૧૫૧૫મા અમદાવાદમા

૬૯ અ.ખરનામા, ભા. ૨, પૃ. ૨૦૩ ૪મા નોંધમા લા.રાતરકાંડે આ નિશિમન શબ્દ આ પ્યો ૧ અને એને પાણીની વચ્ચેનો મડપ water partition કહે છે એ જગ્યાએ પડેલા મંદિર હશે અને મુસનમાનોના સમયમા મડપ થયો હશે એમ મનાય છે દક્ષિણમા તળાવોમા ખમ્મયવમા આવા મડપો જોવામા આવે છે તેને ટપ્પા ક્લમ્ કહે છે એમા કાન્દિયાની પેકે પુલથી નહિ, પણ હોડીમા જવાનુ દોચ છે ઉપરનુ વાર્ડન પણ એક જ જમ્માય છે

વરયો, અને ૧૫૫૮માં હલુધખાનની નોકરીમાં જોડાયો ને ૧૫૭૩ સુધી એટી સાથે ગ્લો, એટલે અરબી ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે દખીલન લખાયાની અને ખાસ કરીને હલુધખાનની આવે છે. મક્કામાં એ આસફખાન ખાસે હતો અને ગૂજરાતમાં હલુધખાન સાથે હતો તેથી એનું આખું નામ અબ્દુલ્લા મહમ્મદ બીન સિરાજુદ્દીન ઉમર, અલ, મહ્મો, અલ આસરી, હલુધખાની, એવું છે, પણ હાજી અહમ્મદની નામથી એ પ્રસિદ્ધ છે. ૭૦

સીદી અલી રેઘસે ૧૫૫૪માં કહેલું ગૂજરાતનું વર્ણન

આ વખતે ઈ.સ. ૧૫૫૪માં સીદી અલી રેઘસ નામનો એક તુર્કીનો નૌકસેનાપતિ ગૂજરાતમાં આવેલો. તેની નોંધ રસમય હોવાથી અહીં લેવી જોઈએ. એ લેખક, કવિ, ગણિતશાસ્ત્રી અને ખાસ કરીને ભૂગોળ-ખગોળ તથા સમુદ્રને લગતા શાસ્ત્રનો ખાસ જાણકાર હતો. એનું 'અલ મુદિન' - 'મહાસાગર' એ નામનું પુસ્તક એણે ઈ.સ. ૧૫૫૪માં અમદાવાદમાં લખીને પૂરું કર્યું એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી વાત છે. તુર્કીના એક કાફલાના સેનાપતિ તરીકે એ ધરાની અખાતમાં આવેલો. મસ્કન આગળ દિરંગીઓના કાફલાનો ભેટો થતાં સખત લડાઈ થઈ એમાં એ હાર્યો અને ગૂજરાતના ૭૦ : હાજી હમીરના વડવાએ ચોદમી સદીના અતમા ઉત્તર હિંદથી પાટણમાં આવીને વસેલા, અને વિદ્યાના અધ્યયન અધ્યાપનમાં ખાસ રસ લેતા હતા, તથા લેખક પણ એ કુટુંબમાં થયા હતા. ગૂજરાત સંસ્કૃતનંતની શરૂઆતથી આ રીતે તેઓ ગૂજરાતી થયા હતા. હાજી હમીરના પિતા સિરાજુદ્દીનને આસફખાને બહાદુરશાહનો જમાનો અને ખજનો મક્કા લઈ જતી વખતે, પોતાના મુખ્ય કારભારી તરીકે સંઘે લીધો હતો. આ ઇતિહાસ-લેખક હાજીનો એ વખતે, મક્કામાં ઈ.સ. ૧૫૩૬માં જન્મ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૫૫૫માં એ હિંદ પાછો આવ્યો હતો. આસફખાન ત્યારે ઇજિપ્ત તુર્કી વગેરે સ્થળે ગયો હતો ત્યારે સિરાજુદ્દીન આખા જનાના અને ખજનાનો રક્ષક હતો. ખજનો તથા જનાનો કબજે કરી લઈ લેવાનો ઇજિપ્તથી મક્કાના હાકેમ ઉપર હુકમ નીકળ્યો ત્યારે આસફખાને એ રદ કરાવ્યો હતો એ બધા સમાચાર મક્કામાં સિરાજુદ્દીનને મળ્યા ત્યારે એણે અને જનાનાની સ્ત્રીઓ તથા નોકરોએ જે વિષમ મનોદશામાં રાત્રિ ગાળી હતી તેનું, વર્ણન એણે લેખકને કહેલું તે રસમય છે. ગૂજરાતની મીઠાઈઓ અને મુરખાઓના યાળ એણે તે રાત્રિએ એક મજલીસમાં વર્ણવેલા તેનું વર્ણન પણ કર્યું છે. વહાણ મારકને ખાદ્ય ચીજો પણ દેર દેશાંવર જતી તે રસમય વાત, એ જમાનામાં તો, ગણી શકાય. આસફખાનને સુલતાન મહમ્મદ-ગ્રીજએ ગૂજરાત માછા તેડાકી લીધો ત્યારે એણે બધું સિરાજુદ્દીનને સોંપ્યું હતું. આ બધું વર્ણન તથા લેખકની ચોલી-વગેરેનું વર્ણન સંર-ડેનિસન રોસે અરબી ઇતિહાસના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં કર્યું છે. તેમાં લેખકે પોતાના પિતા-એ કહેલી વાતનો હિતરે આપ્યો છે. 'બહાદુરશાહનો જનાનો અને ખજનો' એ મથાળાના લેખમાં, મવજેતન મ સિકના ૧૯૫૩ની દિવાળીના અંકમાં મેં એ બધી વિગતો વિસ્તારથી આપી છે.

બસો તુર્કી તોપચીઓ સાથે ભર્ય ઉપર ચડાઇ લઈ ગયો અને બળવાખોર નાસિરઉલ્મુલ્કને હરાવ્યો; એ પછી નાસિરઉલ્મુલ્ક મરણ પામ્યો. સુલતાને ભર્યથી ખુદાવંદખાન અને કારાલસન જહાંગીરખાનને સુરત મોકલ્યા. અલી રેઇસનો આ અહેવાલ તવારીખોથી જુદો પડે છે, અને અહમદશાહ ત્રીજો લશ્કર લઇને ભર્ય ઉપર ચડ્યો. એ હકીકત એની ખીજ વિગતો જોતાં નવાઇ પમાડે એવી છે. ૭૪ પોર્ટુગીઝોએ ખુદાવંદખાનને દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યું કે સુરત સામે અમારે કાંઈ લડવું નથી, પણ તુર્કી અમીરને અમને સ્વાધીન કરી દો. ખુદાવંદખાને એ બાબત સ્પષ્ટ ના પાડી. તુર્કી સૈનિકો દૂતને મારી નાખવાના હતા, પણ અલીએ પરદેશની જમિ ઉપર કાંઈ સાહસ કરવાની મનાઇ કરી. સુરતમાં ઘણા મહિના રહેવાથી અને એ વર્ષનો પગાર ન મળવાથી તથા સરંજામ ખૂટી પડવાથી એનાં માણસો પણ કંટાળી ગયાં હતાં, એટલે એમને, જર્જરિત વડાણોના કાફલાને અને લશ્કરનો સામાન વગેરે ખુદાવંદખાનને વેચી દીધું. ઘણા તુર્કોએ ગૂજરાતમાં નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને એ સરદારો તથા પચામ માણસો સાથે દરિયાઈ રસ્તે ઇજિપ્ત જવું અશક્ય થવાથી, જમીનરસ્તે જવાનો નિશ્ચય કરી સુરતથી અમદાવાદ જવા ઊપડ્યા. ૭૫

સુરતથી અમદાવાદ જતાં જોયેલાં વડવાંદરાં ને વાગોળ

સીદી અલી રેઇસ સુરતથી ભર્ય, વડોદરા, ચાંપાનેરને રસ્તે અમદાવાદ જવા ઊપડ્યો. રસ્તામાં એણે જે જે વિચિત્રતા જોઈ એનું વર્ણન કર્યું છે. નવાં વૃક્ષો જોયાં તેનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તાડનાં ઝાડ, એમાંથી થતી તાડી અને તેનાથી ચડતા દેકનું વર્ણન કર્યું છે. કેટલાંક ઝાડ ઉપર ચાળીસ ઇંચ જેટલી લાગી ને એ પાંખોવાળી વાગોળોથી એને આશ્રય ઊપજીયું છે. રસ્તામાં વડના ઝાડની નવાઇ પણ એને લાગેલી અને જે વર્ણન કર્યું છે તે કળીર વડને લાગુ પડે છે. એની નીચે એક હજાર માણસો ખેતી શકે એમ લાગે છે. વડવાઇઓ ઉપરથી ઊતરી નીચે મૂળ બની જાય ને મંડપ જેવું થાય એ આશ્ચર્યથી વર્ણવે છે. હનુમાન લંગૂર-કાળા મોનાં વાંદરાંનું પણ વર્ણન કર્યું છે ૭૬ ચાંપાનેરથી મહેમદાવાદને રસ્તે અલી રેઇસ અમદાવાદ આવ્યો, અને ત્યાં સુલતાન અહમદ અને એના અમીરોને મળ્યો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક એ વખતે

૭૪: આ તુર્કી અમલદાર અહમદશાહ માટે જે લખે છે, તે તવારીખો જોતાં માનવામાં આવે એવું નથી.

૭૫: એ જ, પૃ. ૪૮૨, ૪૮૫

૭૬: પ્રો કેમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ. ૪૮૩

મુખ્ય વજર હતો તુર્કીના એવચી તરીકે એ મુલ્કતાનને મળ્યો. સુનતાને એને ઘોડો, કેટલાક હાંટ અને મુમાકરી માટે નાણાની મદદ કરી અલી રેઇસ હે છે કે એ વખતે પોર્ટુગીઝોનો એક દૂત પણ અમદાવાદ એ તાથી વહેતો આવીને વજરને મળ્યો હતો એક વાર જધા મજનીમના બેદા હતા અને ગરમાગરમ વાતચીત ચાલી રહી હતી પોર્ટુગીઝ દૂતે તુર્કીના આ દૂતને મોપવાની વજર પામે માગણી કરી વજરે એમ કરવાની માદ ના પાડી આ વાતોથી ગુસ્સે થયેના અલીએ ફિંગી દૂતને કહ્યું કે “ચૂપ રહે, તુ મને અત્યવસ્થ કાફવાવાળો ગણી બોલે છે, પરંતુ ઈશ્વર હજીને તો અમારા બાદશાહ તને હોગમઝ અને જોવામા પપ્પ હગવગે” એ માલગી એ કાફર બોલ્યો કે “આજ પંજી એક હોડતુ પક્ષી પણ દિંદના બદ-માથી બહાજ નહિ વાપ શકે” તુર્કીનો દૂત જમીનસ્તે જવાનો છે એ નણી દિરગી દૂત બોલતો ગા થયો ૭૭ અની ટેમ્પ મગ્બેજ થઈ મુમાકરીએ નીકળ્યો. સુનતાન અહમદે એને ભરચની સગદારી આપવા માડી, પણ એણે તો અવેશ જવાનો આગ્રહ આનુ રાખ્યો. રસ્તામા મતામતી માટે એ સમયના ગિવાજ પ્રમાણે એ ભાટ એમને આપવામા આવ્યા ભાટ લોકો પોતાના જીવને બોગે, થોડા પૈમા વળાવાના કામ માટે લઇને ગજપૂત તથા કોળીના હુમનાથી મુમાકરને બચાવે છે તેનું અની રેઇસે માટુ વર્પા. વર્ચુ કે ૭૮ પાટણ પહોચ્યા પંજી એ વખતે શેરખાન કુલાનીના અફઝાનો અને ગવાપુરના કતેકખાન મનુચની તકરારોનું પણ એણે વર્ણન કરી મૂજગાનની અશાત ગમદાગી પરિગ્ધિતિનો ખ્યાન આપ્યો કે ૮૦ના બહુને રસ્તે મિંધ થઈ લાએ સમગે એ અવેશ પહોચ્યો એ વર્ણનને અહીં ધ્યાન નથી

વાલિયા-અએછ બતિયા-ઉપરથી વડ, બદનિયુ અને ખીન પડેલા નામે. એનું માર્કટિક મહત્તવ

અહીં વડના ઝાડનો ઉત્પત્તિ છે તે ઉપરથી એ વૃક્ષનું આપણા માર્કટિક ઇતિહાસમા રમમય ધ્યાન છે તેની નોંધ કરની જોઈએ વડનું ઝાડ દિંદનું

૭૭ એજ, પૃ ૪૮૫ આ વાત પોર્ટુગીઝોનું સમુદ્ર ઉપરનું પ્રયત્ન સૂચવે છે આ વલ્લુન મા પ્રો કોમિસેરિયેટ કચીરવડનું અને વાદરાનું વખત ફાબર્સ એરિરેન્ટલ મેમોરિસમાથી જાણી આવે છે, અને પરિશિષ્ટમા પણ આવે છે જોન કપલેન્ડે કરેલું વલ્લુન પરિશિષ્ટમા આવેલું છે આ અદારમી સંજીના અવસમયનું અને ૧૮મી સંજીની રાજઆતનું વખત છે એને અહીં સ્થાન નથી તેથી તેની નોંધ લીધી નથી

૭૮ ભાટના વળાવાનું વર્ણન અની રેડસે બરો મર વ્યુઝે સામાનિક મદરજમા એ જોઈયું અહીં એણે ગુજરાતને માટે વાલિયાની શ્રીમ land of Banias ગન્દ વાપરો છે

એક ખાસ નમૂનેદાર વૃક્ષ છે. ગદારના મુસાફરાને વડવાઈઓ ખીજતં અનેક મૂળિયામાં ફેરવાઈ વૃક્ષને એક વિશાળ મંડપ જેવું બનાવે છે એ જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. એમાં વડને યુરોપિયનો-અનિયન-Banyan Tree-કહે છે તે વાત ખાસ અગત્યની ગણી શકાય. પશ્ચિમના દરિયાપારના મુસાફરા અને વેપારીઓ અરબી સમુદ્રના આપણા દિનારાના સંપર્કમાં ખાસ પહોંચા આવે છે. અહીં વેપારના વ્યવહારમાં એ લોકો વાણિયાના સંપર્કમાં આવતાં હિંદુ વસ્તીને અને ખાસ કરીને વેપારી આલમને વાણિયા-અનિયા-એ નામથી ઓળખે છે. વાણિયાનું સ્થાન પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સામાજિક ઇતિહાસ-માં ખૂબ જ અગત્યનું છે, અને વડના વૃક્ષ ઉપરાંત ફેટલીક વસ્તુઓને એ નામ પરદેશીઓએ આપેલું છે એટલે એની નોંધ અહીં લેવી એ અગત્યનું છે.

આપણે વેપારી વર્ગને ‘વાણિયા’ના સામાન્ય નામથી જાણીએ છીએ, અને એ શબ્દ ઘણો જૂનો છે. ફેટલાક વિદેશી મુસાફરા દિલ્હીમાં મુસલમાનોને મૂર (Moors) અને હિંદુઓને જેન્ટાઇલ્સ (Gentiles) કહે છે,^{૭૯} પરંતુ પશ્ચિમ દિલ્હીમાં આવેલા મુસાફરા હિંદુઓને ઘણે ભાગે વેપારીઓને મળીને જતા હોવાથી વાણિયા-અનિયા-કહે છે.^{૮૦} આ વાત આજ સુધી પણ એટલે સુધી ચાલે છે કે પાન્સીઓ પોતે ગુજરાતી હોવા છતાં ખીજત ગુજરાતી હિંદુ-ઓના ગાઢ સંપર્કમાં ન આવ્યા હોય તોપણ એમને અનિયા કે વાન્યા કહે છે. એટલે જે લોકો ગુજરાતની સામાજિક ગલીગૂચીઓથી અનભિજ્ઞ છે તેમને મન આપણા પ્રાંતના લોકો-કહેવાતી દલકા ઘણો સિવાય-વાણિયા જ લાગે છે. અંગાળ-ખાસ કરીને દલકતામાં પહેલાંના વખતમાં દલાસોને અને પેઢીના મુતીમોને અનિયા કહેતા હતા આખા અંગાળમાં અનાજના વેપારીને પણ અનિયા કહેતા. પહેલાંના યુરોપિયન લેખકો પશ્ચિમ દિલ્હી હિંદુઓને સામાન્ય રીતે ‘અનિયા’ કહેતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે.^{૮૧}

૭૩-“અનિયન ટ્રી”

પરંતુ વેપારી સમાજનું આ નામ અન્ય વસ્તુઓમાં શી રીતે આવ્યું? વડને અનિયન ટ્રી કહે છે તે માટે એમ કહેવાય છે કે ઈંગની અખાત ઉપર એક ઝાડની નીચે હિંદુ વેપારીઓએ એક મંદિર બાંધેલું તથા એ વૃક્ષને ૭૯: આચારવિચારમાં પોતાને બીજાથી ઊંચા માની અલગ રહી બીજાના સસર્જથી પોતાને દૂષિત માને એને જેન્ટાઇલ કહે છે.

૮૦: અહીં રેઈસ પોતે જ ગુજરાતને વાણિયાની ભૂમિ-land of Banians કહે છે એ પાછળ જોયું, ખરબોસા પણ અનિયા શબ્દ સોળમી સદીની શરૂઆતમાં વાપરે છે.

૮૧: એન્સાક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા, ૧૪મી આવૃત્તિ: Banya શબ્દ.

યુરોપિયનોએ પહેલુ જ 'બનિયન ટ્રી' નામ આપ્યું ૮૨ બીજો મન એવો છે કે વડના મોટા ઝાડ મેળાઓ માટે યોગ્ય ધ્યજન હોવાથી પ્રામગિક મનરો એવા વૃક્ષો નીચે બસાતા એ કારણથી એમાં વાણિયા બેગા થતા હોવાથી વડને "મનિયન" નામ અપાયું યુરોપિયનો હિંદમાં સૌથી પહેલા પશ્ચિમ દિલ્લી આપણી ભૂમિ ઉપર આવ્યા અને એમના દેશમાં ન દેખાતું વડનું વિચિત્ર ઝાડ આ, ભૂમિ ઉપર જોયું તેથી મનિયા-વાણિયાના દેશનું ખામ વૃક્ષ ગણી કદાચ એ નામ આપ્યું છે આમાંથી ગમે તે ઢાંચું હોય પણ એ નામ વાણિયા શબ્દ ઉપરથી પાશ્ચાત્યોએ આપેલું છે એટલું તો ચોક્કસ છે અને એ દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ પણ છે

બડી-પાનરાપોળ વગેરે

બીજી એક વાત વ્યાગા પેરા જેવી એ છે કે આપણે હાનમાં જોને ટૂંકી ગાયનું મજીકગક કદીએ ડીએ નો માટે 'મનિયન' શબ્દ એવોતો ઇંડિયનો વાપરે છે વિદેશી પાશ્ચાત્યોએ આપણી ભૂમિમાં આવી બડી કે કંડિયું પહેરતા હિંદુઓ નેવા હાથ એટલે એવા પહેરવાના વસ્ત્રને બનિયન નામ આપ્યું હોય ૮૩ એ માટે આપણામાં 'મડી' શબ્દ પણ મુલ્ય છે અને શબ્દશાસ્ત્રીઓએ એનું મૂળ જોવું જોઈએ. શ્રીમદ્ અગ્રેજ નૌકામૈન્યમાં ખારવાએને જે ખોરાક આપવામાં આવતો તેમાં અકનાડિયામાં એ દિવસ માં આપવામાં આવતું નહિ હિંદુ વેપારીઓની સાગણી ખાતર આમ કરવામાં આવતું અને જે દિવસને Banyas days-મનિયાના દિવસો-વાણિયાના દિવસો કહેતા ૮૪ તે માથે બીજી નોંધ લેવા લાયક એ વાત છે કે પાનરાપોળને વિદેશી પાશ્ચાત્યો 'બન્યાની હોસ્પિટાલ-Banyas Hospital' મંદીરોમાં રહેતા ૮૫ આ એ છેલ્લા પ્રયોગો જૈન વેપારી વાણિયાઓને કહેવાને હશે જે કે મૂળજાનો વેપારી ગમે તે મપ્રદાયનો હશે તોપણ અર્દિમક જ છે ગાંધોઆ વગેરે મુમાકરોના વર્ણનો જેતા એમાં હિંદુ મનિયાનું વર્ણન જોનાના આમાર્જિત ગિવાનને વાગુ પડે છે આ બધું જોતા વાણિયા-મનિયા Banyas શબ્દ માનકૃતિ દૃષ્ટિએ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે મમજશે

૮૦ એ જ, બનિયા શબ્દ

૮૩ એ જ, બનિયા શબ્દ એન્સાઇક્લોપીડિયાના આ ક્ષેત્ર સાથે એક બીજે સમય નો-ખવાની જરૂર છે તે એ કે સુરન બાબુ એંદર પહેરનાની દૃષ્ટી બીજે બહનિયાન કહે છે તે પર થી તો બનિયન શબ્દ નહિ પડ્યો હોય. આપાસાસીઓને આ વિચાર કરાવે એવી વાત છે

૮૪ એ જ, બનિયા શબ્દ

૮૫ એ જ, બનિયા શબ્દ એમાં animal Hospital ને 'બનિયા હોસ્પિટલ' કહે છે એમ લખે છે એ જ પાનરાપોળ

પ્રકરણ આરત્રીમમું

સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજે

ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન

ઇતિમાદખાને એક છોકરાને મુઝફ્ફર નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો

સુલતાન અહમદ ત્રીજાને પણ કોઈ વારસ નહોતો, એટલે ઇતિમાદખાને એક નાનું કે નથુ નામના છોકરાને^૧ મહમદ ત્રીજાનો પુત્ર છે એવું સોગંદ ખાધને કહ્યું અને એને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજે નામ આપીને દિ. સ. ૯૬૨માં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસાડ્યો. સુલતાન નાની ઉંમરનો હતો એટલે એને નગરકેદ જેવો રાખીને પોતે રાજ્યની બધી સત્તા હાથમાં લીધી. મન સુલતાન અહમદને ઇતિમાદખાને મારી નાંખ્યો હતો એટલે એનું આ કાર્ય પણ અમીરોને પસંદ પડ્યું નહિ. જુઝારખાન અને હુલુકખાન હમસી સિવાય બીજા અમીરો અંદરથી ઇતિમાદખાન સાથે નારાજ થયા.^૨ ગૂજરાતના જિલ્લાઓના ફરીથી ભાગ પાડવાનો સમય આવ્યો. લડાઈઓ, ટંટા અને બખેડા ગયા સુલતાનના સમયમાં હતા તેનાથી પણ વધારે થયા. આ સુલતાનનો સમય શહેનશાહ અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી અને ગૂજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બની ગયું તે બધી બીનાઓ સાથે સંકળાયેલો છે. ગૂજરાતના મોટા અમીરોમાં એકાદ અપવાદ સિવાય કોઈ પ્રતિભામંપત્ર અમીર

૧ : ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આ નામ જુદી જુદી જોડણીથી લખે છે. તખકાતે અકબરી (પૃ. ૩૬૭) નનું લખે છે, બીજી તકલમાં તનું લખે છે. તારીખે ગુજરાત નહુ લખે છે. એ ગ્રંથ એવી વાત પણ લખે છે કે એનો પિતા ગોવાળ જાતિનો હતો અને માતાને મહમૂદે જનાનામાં રાખી હતી. તેનું શું કરવું તે નક્કી થતાં પહેલાં નથુનો જન્મ થયો, એટલે એ માત્ર સુલતાનના જનાનામાં જન્મેલો એટલું જ. તખકાત એની માતાનું નામ જરિયા લખે છે અને એ સુલતાનના જનાનામાં હતી એમ પણ કહે છે. ફિરિસ્તા હુખુ નામ આપી એ હબીબનું દંડુ રૂપ છે એમ લખે છે. સિંદદરી કહે છે કે ઇતિમાદખાને પાક દુરાનના સોગંદ ખાઈ અમીરોને કહ્યું કે નથુની માને સુલતાનના મરણ વખતે દિવસ હતા, અને એણે પાછળથી આ છોકરાને જન્મ આપેલો. એ જ ઇતિમાદખાન પાછળથી ફરી ગયેલો કે નથુ કે નનું સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર નથી. બધું જોતાં ઇતિમાદખાને કોઈ ગમે તેવાને ગાદીએ બેસાડી પોતાની સત્તા કાયમ રાખવા રજવાડામાં ઘણી વાર બનવું તેમ આ જાતની ખટપટ કરેલી. ગૂજરાત સલ્તનતના છેલ્લા બે સુલતાનો અને ખાસ કરીને આ છેલ્લા સુલતાનનો વારસો સ્પષ્ટ નથી.

૨ : મિરાતે સિંદદરી, શ. ભા. ૫. ૪૨૪

રહ્યો નહોતો ઇતિહાસખાન મુખ્ય અમીર અને ગઝનવી કુલમુખત્યાર હતો છતા હનખી વૃત્તિનો, હિંમત વિનાનો, ડરકણ અને ખટપટી હતો એટલે આ હેઠના સુલતાનના સમયમાં, અકબરના ગઝનવી અનુયાયી દર ગીતે યથાતા પહેલા, દેશમાં શાંતિ રહી નહિ, લોકોને લશ્કરની દોડાદોડીથી પુષ્કળ ત્રાસ પડ્યો, વેપાર ધટી ગયો. આવા વિષમ મન્જેગોમાં શરૂઆતમાં અમીરો માથે અને પછીથી વર્ગો મુખી અકબર જેવા મોટા બાદશાહ માથે મુઝફ્ફરે જે મામતો કર્યો તેનો યશ એ સુલતાનને આપવો કે ગૂજરાતના લોકોને આપવો એ નહી કંઠ મુરકેન છે.

આ સમયના ઇતિહાસ માટેની મામત્રી

આ મમયને માટે મુમતમાન તવાગીખોના જેવા અને જેટલા માધનો મળી આવે છે તેટલા વિગતવાળા ખીજ કોઈ સમય માટે મળના નથી. અકબરે ગૂજરાતમાં જે ભાગ બજાવ્યો તે જોતા એના મમયની તવાગીખોમાં પણ વિગતવાર વર્ણન મળી આવે છે. આ વખતના બધા ઇતિહાસકર્તા લગભગ સમકાલીન કંઈવાય એવા છે, છતા વિગતોમાં એઓનામાં ત્રાસ ને કાંઈક અને ગૂચવાડો માન્ય પડે છે. મિરાને સિકદગી, તમકાતે અકબરી, તારીખે ગૂજરાત, ઝકલનાલેહ, તારીખે ફિરિયા, મનતુખતુતવાગીખ, અકબરનામાં, એ બધા ત્રણે મમકાલીન છે એમાં ત્રણના લેખકોએ તો આ મમયના બનાવોમાં જાતે મક્કિ ભાગ લીધેલો છે એમાં મિકદગીના લેખકે અને એના પિતાએ ગૂજરાતના ખાસ વતની તરીકે વીધેના ભાગને કારણે વિશ્વસનીય ગણાય એવું લખાણ કર્યું છે. આમ છતા એમણે નાની વિગતોને મોટું રૂપ આપી કેટલીક ગૂચવણ પણ જોવી કરી છે અને એમની રીત પ્રમાણે સૈયદ મીરા અને સૈયદ હામીદના વર્ણનમાં ત્રીણામાં ત્રીણી વિગતો આપી છે એ જ પ્રમાણે ઝકલવાતેહનો લેખક ઉતુખખાન હબસીની નોકરીને લીધે એ લોકોની વિગતો વધારે આપે છે. અકબરનામાંમાં અબુલફઝન અનકાગ્યુક્ત ખુશામતમાં તણાય છે, અને બાઝીની મનતુખતુતવાગીખ, તમકાત તથા અબુલફઝનમાંથી તારવણી કરે છે તમકાતે અકબરીનો લેખક ખાત્ર નિઝામુદ્દીન અહમદ ગૂજરાતનો બક્ષી હોવાથી અને અકબરના મમયની મુઝફ્ફર સાથેની લડાઈઓમાં પોતે ભાગ લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ અને ગૂચવણ વિનાનું લખાણ કરે છે તે ખાત્ર નોંધપાત્ર છે. આ સમયમાં અમીરોની અને અકબરના લશ્કરની દોડાદોડીમાં સામાન્ય પ્રજાને તો ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે, તેથી

૩ આ પરિસ્થિતિ હોવાથી તમકાતે અકબરીના લખાણને યોગ્ય ગણી ન્યા યીજ સંધોમાંથી નોંધવા યોગ્ય કે ફેરવાયુ જણાય ત્યાં ક્યોંય કરી અહીં લખાણ કર્યું છે.

હિંદુ પ્રજાની કોઈ ખાસ નોંધ પ્રાપ્ત થતી નથી. હિંદુઓએ પ્રવૃત્તિઓ સંસ્થાઓને સમયને અનુકૂળ રહી જેના હાથમા કંડો તેને નમસ્કાર કરીને જીવન ગાળ્યું છે એવું સમજાય છે.

ગુજરાતના ફરી પડેલા લાગણા

હવે ઇતિહાસખાનના હાથમાં મધ્યસ્થ સરકારની બંધી મત્તા મુખ્ય વહરના જેવી ચાલુ રહી અને એણે મસનદે આવીતો ખિતાબ ધારણ કર્યો.^૪ આમ છતાં બધા અમીરોએ ગુજરાતની ફરી વહેંચણી કરી એમાં ઇતિ-માદખાનની સર્વોપરી સત્તા તો માત્ર નામની જ હતી. ઉત્તર ગુજરાતનો પાટણ અને કડીનો વિભાગ શેરખાન અને મુસાખાન કુલાદીઓ સ્વીધો. રાંધન-પુર થરાદ મુંઝપુર બાજુનો ભાગ ફનેદખાન બલુચને મળ્યો. ઇતિમાદખાનની પોતાની પાસે સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેનો ભાગ રહ્યો. એમાંથી એને બીજા ફેટલાક-ગુજરાતી અમીરોને થોડા ભાગ આપવા પડ્યા. ધોળકા તથા ધંધુકા સૈયદ હામીદ જુખારીને મળ્યા. ભરૂચ, સુરત, નાંદોદ, ચાંપાનેર એ બધો ભાગ ઈમાદઉદ્દિન મુલ્કના પુત્ર ચંગીઝખાન પાસે ચાલુ રહ્યો.^૫ એમાં ચંગીઝખાનના અનેવી રુસ્તમખાને^૬ ભરૂચ પોતાની પાસે રાખ્યું. સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ અમીનખાન ઘોરી પાસે રહ્યો અને એ અમીર ગુજરાતી અમીરોની ખટખટથી અલગ રહેવા લાગ્યો. આ બધા અમીરો પોતપોતાની હદમાં સ્વતંત્ર જેવા જ હતા. અમદાવાદમાં ઇતિમાદખાનના હાથમાં નજરકેદી જેવો સુલતાન મુઝફ્ફર માત્ર નામનો બાદશાહ હતો. આ પ્રમાણે ગત સુલતાનના સમય-માં ગુજરાતની જે દુર્દશા ચાલુ થઈ હતી તે હવે વધારે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થઈ.

ઇતિમાદખાન અને કુલાદીઓ વચ્ચે લડાઈ

હવે નાના નાના ઝગડાઓ કરી આ બધા અમીરોએ લડાઈઓ કરવા માંડી એનું વિસ્તૃત અને વિગતવાર વર્ણન સિંકંદરી વગેરે તવારીખોમાં આપેલું છે. એ બધું કંટાળાભરેલું છે અને ઉપયોગી પણ નથી, તેથી એની વિગત-માં અહીં ન જિતરતાં મુખ્ય બનાવોની નોંધ લઈશું. પાટણના કુલાદી અક-

૪: તખકાતે અકબરી: પૃ. ૩૯૮, ૪૦૧. આ ઉપનામ ખાસ તખકાતમાં મળે છે.

૫: એ જ, પૃ. ૩૯૮. સૌરાષ્ટ્રમાં તખકાત અમીનખાન ઘોરી લખે છે જ્યારે સિંકંદરી તાતારખાન ઘોરી લખે છે.

૬: એ જ, પૃ. ૩૯૮. આ રુસ્તમખાનની બાબતમા ગોટાળો લાગે છે. પ્રો. કોમિ. એને ચંગીઝખાનનો પુત્ર કહે છે, પણ તેનો આધાર આપ્યો નથી. અરબી ઇતિહાસમાં લખાણ ગૂંચવણવાળું છે. તખકાત ઉપર મુજબ સ્પષ્ટ લખે છે. એ વધારામાં લખે છે કે એ કડક સ્વભાવનો હતો અને કદી હસતો નહોતો, મસ્કરીને ધિક્કારતો. (અરબી ઇતિહાસ).

ધાનો અને રાધનપુરના ફતહખાન ખુશ વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો. ફતહખાને આ મામત ઇતિમાદખાનની રૂગિયાદ કરી, એટલે એ મોટું લશ્કર લઈ પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો. અફઘાનો પાટણના કિલ્લામાં રહી લડવા લાગ્યા અને રો-ખાને સુલેદ માટે કહેણ મોકલ્યું પણ ઇતિમાદખાને એ કબૂલ ગમ્યું નહિ એટલે પાટણના પેરાયેલા લશ્કરમાંથી કેટલાક અફઘાનો મરણિયા થઈ નીકળ્યા અને નેમની પાછળ ગેરખા. મુમાખાન પણ જે લશ્કર હતું તે બધને નીકળ્યા એ લોકોએ અમદાવાદના મોટા લશ્કર ઉપર ભેગાં દુમતો કરવાથી ઇતિમાદખાન પાછો ફરેને અમદાવાદ ગયો. ૭ એ પછી હાજીખાન નામનો માણસ ઇતિમાદખાનની નો-ગીમાં હતો તેની કડી પરગણામાં જાગી હતી તે માટે કરી જાયા મ. યતા હાજીખાન કુલાદીઓ માથે ભેડાયો. આ એ યોગ્યે લડાઈ માટે હિનચાલ કરવા માડી ઇતિમાદખાન ફરીથી તૈયારી કરી લશ્કર લઈ આવ્યો. ભેટાણા પાસે લડાઈ થઈ એમાં એ હાર્યો એટલે ભરૂચ ચડી જવાન પામે નહિ એ ૧૧ મદદ માગી. મધ્ય ભેટાણા પાસે ફરી મળ્યા અને યશી વાટાઘાટને અંતે મધિ થઈ એમાં ઇતિમાદખાને હાજીખાનની નગીંગ આપી દીધી. ૮

ચગીઝખાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હાર

દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર મત્તા ભોગવતા ચગીઝખાનને હવે ગૂજરાતમાં મર્વોપરી થવાની દૃષ્ટિ થઈ એણે ઇતિમાદખાન માથે પત્રવ્યવહાર કર્યો એમાં સુલતાન સુલ્તુરને મુલતાન મદમના પુત્ર તરીકે નામનો ગાદીએ બેમાડી તમે તેની પાછળ જ આવસો એસો છો, તમે તથા ગૂજરાતના બધા અમીરો મરખા હોઈ તમારે પણ સુલતાનને નમસ્તુ બેઠાએ, મગેરે વચ્ચનો લખ્યા ઇતિમાદખાને એનો ઉત્તર આપ્યો કે સુલતાનને અમીરોની સામે મોગદ ખાઈને મેં જાનીએ બેમા-ચો છે એ વખતે તમે તો માત્ર માગક હતા તમારા પિતા ઇમાદુલ્મુલ્ક હયાત હોય તો આ વાત જાણતા હોત અને મજલીસમાં સુલતાન સાથે તથા બેમતુ એની પણ સાક્ષી પૂત સુલતાન આપણા મધાનો આદગાહ છે એટલે તમારે એની નોડરીમાં તામે રહેવું બેઠાએ ૯ પાટણ શેરખાન કુલાદીને આ પત્રવ્યવહારની ખબર પડતા એણે ચગીઝખાનને મદેગો મોકલ્યો કે મસનદે આવી ઇતિમાદખાન

૭. એ જ, પૃ ૩૯૯-૪૦૦, સિદ્ધરી, મુ લા પૃ ૪૨૪ ૨૫

૮ એ જ, પૃ ૪૦૦, સિદ્ધરી, પૃ ૪૨૭ ૨૮ બન્ને ગ્રંથોમાં વિગતોમાં થોડો ફેર છે, પણ તે નોંધપાત્ર નથી

૯ એ જ, પૃ ૪૦૦-૪૦૧

સાથે વેર બાંધવાની ઉતાવળ તમારે ન કરવી જોઈએ. શેરખાન અને ચંગીઝખાન વચ્ચે થોડા સમયથી સારો સંબંધ બંધાયો હતો. બધાની અંદરખાનેથી ઇતિમાદખાનને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ઇતિમાદખાનની રાજદ્વારી કુનેદ અને અમીરોને એકબીજા સામે લડાવવાની નીતિથી પરિચિત લંબાતી હતી. ચંગીઝખાન વીર પુરુષ હતો, અને રાજખટપટમાં બહુ નિષ્ણાત નહોતો, એ વાતનો લાભ ઇતિમાદખાને લીધો. ચંગીઝખાને વડોદરા આવીને ઇતિમાદખાનને લખ્યું કે મારી જગીર પૂરતી નથી અને એમાં વધારો થવો જોઈએ. ઇતિમાદખાને ઉત્તરમાં સારી ભાષામાં લખી જણાવ્યું કે ખુરદાનપુર તથા નંદરખાર મૂળથી ગૂજરાતના ભાગ હતા. ખાનદેશના સુન્નતાને એ ભાગ ખાલસા કર્યા છે તે આપણે પાછા મેળવવા જોઈએ. એટલે જે તમે એ છતી લેશો તો તમારી જગીરમાં એટલો વધારો થશે ચંગીઝખાનને આવી વાત કરવામાં ઇતિમાદખાનની દાનત સારી નહોતી અને જેમતેમ કરી એને દૂર કરવો હતો, અને જે ખાનદેશ સાથેની લડાઈમાં હારે તો એક શત ઓછો થાય એમ એ સમજતો હતો. ભોળો ચંગીઝખાન આ કાવાદાવા ન સમજ્યો અને છેતરાયો, ભરૂચથી મોટું લશ્કર લઈ એ દક્ષિણ તરફ જિપડ્યો અને નંદરખારનો કબજો લીધો, પણ એટલેથી મંતોપ ન પામતાં એણે પાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી. એમાં મીરાં મુખારકશાહના પુત્ર મીરાં મુહમ્મદશાહ સાથે મોટી લડાઈ થઈ. એમાં ચંગીઝખાન હારી ગયો. એના લશ્કર તથા સરંજામની ખુવારી પણ ભારે થઈ. ઇતિમાદખાનનો હેતુ આ રીતે સફળ થયો. ચંગીઝખાન ભરૂચ તરફ નાસી ગયો. ૧૦

ઇતિમાદખાનને નસાડી ચંગીઝખાને ગૂજરાતની સત્તા લીધી (૧૫૬૧)

ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાતમાં અફઘાનો, તુર્કો (રૂમીઓ) અને હયસીઓ વગેરે પરદેશીઓ જોરમાં આવ્યા હતા. એમાં હવે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું. ઉત્તર હિંદમાં અકબર બાદશાહની સામે બળવો કરી એના સગાઓ—મિરજાંઓ ગૂજરાતમાં નાસી આવ્યા. આ વખતે ગૂજરાતમાં વાતાવરણ જ એવું હતું કે જે જોરે કરીને આગળ પડે તેને જે જોઈએ તે મળતું ઉત્તર ગૂજરાતમાં અફઘાન કુલાદીઓ સાથે એમને ફાવ્યું નહિ, એટલે ત્યાંથી એ લોકો

૧૦ : તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૦-૪૦૩. આ જાતના બંને વચ્ચે સંદેશ તખ્તકાતમાં આપેલા છે. સિંદ્દરીમાં બહુ ફેર છે. ચંગીઝખાન બહાદુર છતાં આ લડાઈમાં વ્યૂહરચનામાં હાર્યો હોય એમ લાગે છે. ઇતિમાદખાન પાસેથી એણે મદદની આશા રાખી હતી, પણ એમાં એ છેતરાયેલો હોવાથી કાંઈ વળ્યું નહોતું. તખ્તકાત તો લખે છે કે લશ્કર અને સરંજામ મૂકીને ચંગીઝખાન ભરૂચ આવ્યો ગયો, પણ એ અતિશયોક્તિ હશે.

ધોળકામા સૈયદ હામીદ પામે આવ્યા એ પછી ચંગીઝખાને એમને ખોલાવ્યા એટલે લશ્ચ જઈને ગયા ૧૧ મિરઝાઓની મહાય આની મળવાથી ચંગીઝખાનના મનમા ઇતિમાદખાનને ઉપેડી નાખવાની ઇચ્છા કરી જન્મી પાલને આગળ ખાનદેશના સુલતાને એની જે દુદશા ડરી હતી એમા ઇતિમાદખાનનો હાથ દતો એ વાત દવે એના જાણનામા આની હતી, એટલે એણે ઇતિમાદખાનને મહેગા મોકલ્યો કે “ખાનદેશના સુલ્તાન તમે મને મદદ ન મોકલી તેથી હાઠ ચર્ડ હવે સુલતાનને નમન કરવા હું અમદાવાદ આવું છું એ વખતે બન્નેના લશ્કરો ભેગા થાય તો ઝડપે ચર્ડ જાય માટે તમે તમારી તંગીઝમા જગો સુલતાન પણ એથી પોતાના ગાપદાદાના રાજ્ય ઉપર અતરતાથી અમલ કરી રાકો” ચંગીઝખાન મહમૂદખાન પામે પોતાના લશ્કર સાથે આવીને પડ્યો હતો આ બાબુથી ઇતિમાદખાન લશ્કર વધને સુલતાન મુઝફ્ફરને ગજછત્ર માથે આગળ કરીને લડવા નીકળ્યો એણે વટવા આગળ પડાવ નાખ્યો, અને પછી ખારી નદીને કાઢે લશ્કરે જોઈવું ચંગીઝખાન મહમૂદખાનથી આવી પહોંચ્યો ડેટલીક નાની મોટી લડાઈઓ થઈ એમા ચંગીઝખાનનો વિજય થયો ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને માથે લઈ મોડામા ચર્ડ કુમરપુર તરફ નાખી ગયો મિરઝાઓએ આ વખતે ચંગીઝખાનને સાગી મદદ કરી હતી ૧૨ ઇતિમાદખાને આ વખતે અકબરને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા લખ્યું

ચંગીઝખાન ગૂજરાતના રાજ્યાસને

વિજયી ચંગીઝખાને દવે અમદાવાદમા પ્રવેશ કર્યો ઇતિમાદખાનના મહેનમા મુકામ રાખીને એ રાજમહેલમા સુલતાનના તખ્ત ઉપર બેઠો ૧૩

૧૧ એ જ, પૃ ૪૦૩ ચંગીઝખાને મિરઝાઓને લશ્ચ પામે જાગીરા આપી

૧૨ એ જ, પૃ ૪૦૩ ૪૦૪ તખ્તમા જુઝારખાન વગેરે હજારીઓ મુજ્જ કરને લઈ અમદાવાદ ગયા અને પછી એ ઇતિમાદખાન પાસે ગયા એમ લખે છે સિંદરી (પૃ ૪૩૧) ઇતિમાદખાન મુઝફ્ફરને લઈને મોડાસા ગયો એમ લખે છે સિંદરી શુ બા. ૫ ૪૨૮ ૩૧મા આ લડાઈનું બહુ વિગતથી વર્ણન આપ્યું છે તેમા તખ્તકાત કરતા થોડો દૂર પણ છે સૈયદ હામીદ ખુખારી ચંગીઝખાનની સામે હતા એમ એ લખે છે વર્ણનમા ઇતિમાદખાન હાર્યો અને ચંગીઝખાન જીત્યો એમ કબજ કરવા છતાં એક નાની લડાઈમા સૈયદ હામીદ ચંગીઝખાનને હરાવ્યો એમ પણ લખે છે એ ઇલા પહેલા લશ્કરનું કોઈ નાનું ઇમકલું દોહુ બેઠ્યું. સૈયદની બહાદુરીનું વર્ણન પણ વિગતથી કરે છે ફિરિસ્તા ઇતિમાદખાન નડિયાદ સુધી આવેલો અને ડરીને પાછો ગયો એમ લખે છે

૧૩ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ ૪૦૫ એમા ઇતિમાદખાનના મહેલમા રહ્યો એમ લખે છે, જ્યારે સિંદરી શુ બા. ૫ ૪૩૨મા સુલતાનના તખ્ત પર બેઠો એમ લખે છે એ પોતાના ધરમા નથી રહ્યો એ રુખ ૭

માણસે કોઈના ઉપર જીલ્મ કર્યો નહિ. એક વખત એ લશ્કર સાથે કાંકરિયા તળાવ પાસે પડ્યો હતો ત્યારે આસપાસ જીવારનાં ખેતરો હતાં. એનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઈ સૈનિકનો થોડો ખેતરમાંથી એક સાંઠો પણ લઈ શકે નહિ. ભરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ દેખાવ મેં પોતે નજરે જોયો હતો.^{૨૦}

સિકંદરીના લેખકના પિતા અને ચંગીઝખાન, એનો મળતાવડો સ્વભાવ સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાન ધોળકાથી સૈયદ મીરાં અને સૈયદ હામીદને માનથી અમદાવાદ ખેલાવી લાવ્યો. લેખકના પિતા મિયાં મંજુ ઇતિમાદખાનના દોસ્ત હતા તેથી સાથે ગયા નહિ, પણ લેખકના ભાઈ શેખ યુસુફ જે કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા તે સાથે ગયા અને ચંગીઝખાનને ખુશ કર્યો. ખાને મિયાં મંજુ કેમ નથી આવ્યા એમ પૂછતાં તળિયત સારી નથી એવું શેખ યુસુફે કહ્યું. આ સાંભળીને ઇતિમાદખાનની મૈત્રીને ઉદ્દેશી ખાને મિયાં મંજુની મસ્કરી કરતાં કહ્યું કે “એમને કદાચ પાલનું પાણી લાગ્યું હશે”.^{૨૧} શેખ યુસુફે ઉત્તર દીધો કે પાલનું પાણી સદતું ન હોવાથી ઇતિમાદખાનની સાથે એના પિતા નહોતા ગયા અને મારે પોતાને જવું પડ્યું હતું. પાલનું પાણી ગૂજરાતીઓને સદતું નથી અને હારીને નાસેલા અમીરો પાલના જંગલમાં જતા રહે છે એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના ઉલ્લેખો પાછળ જોઈ ગયા છીએ. ચંગીઝખાનની આ મસ્કરી સાંભળી સૈયદ મીરાં ખુબારીએ મિયાં મંજુને શિખામણ આપી કે આજના સંજોગો જોતાં તમારે ચંગીઝખાનને મળવું જોઈએ. એ ઉપરથી સૈયદ સાથે મંજુ ખાનને મળવા આવ્યા અને ખાને એમનો સારો સત્કાર કરી ખાણું આપ્યું. ખાણામાં ઘણા અથાણાં કરેલાં હતાં અને મિયાં મંજુને અંથાણાં ખૂબ લાવે છે એવું હાજીઉલ્મુલ્કે ચંગીઝખાનને કહ્યું, પરંતુ મંજુ ખટાશને ખિલકુલ અડકતા નહિ એ વાત ન કહી. ખાને આગ્રહ કરી કરીને પોતાના હાથથી મંજુને અથાણા મૂકવા માંડ્યાં ને આગ્રહથી ખવડાવ્યાં. જ્યારે ખટાશની બંધીની ખખર ખાનને પડી ત્યારે એણે પરતાવો કર્યો અને પહેલી વાત કેમ ન કરી એમ રાઝીઉલ્મુલ્કેને કહ્યું. મિયાં મંજુએ કહ્યું કે આ ખટાશ મને કાયદો કરશે, કારણ કે તે મિત્રના હાથે અપાર્થ છે. એમ કહી એ કવિતા

૨૦ : સિકંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૪૩૨-૩૩

૨૧ : એ જ, પૃ. ૪૩૩-૩૪. પાલનાં જંગલોનું પાણી શરીર બગાડે છે એવી ગૂજરાતમાં જૂની માન્યતા હતી, હાલમાં જેવી સોનગઢ વ્યારા માટે કહેવાય છે. પાલ એ રાજ-પીપળાનાં જંગલો અને છેક ગોધરાની બાજુમાં અને પાવાગઢની પાછળનાં જંગલોને માટે જૂનું નામ છે એમ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં લખ્યું છે.

બોલ્યા “મિત્રોના હાથથી જે અગ્નિ પ્રદીપ કત્વામા આવે છે તે મિત્રો માટે અશ્વાદિમત્તા (સ્વર્ગના) બાગમા પત્તટાર્ક જાય છે ચગીઝખાન ખરા ઉદાર સ્વભાવનો ગ્રહસ્થ હતો તે આ કવિતાથી એટલો ખુશ થયો કે મને સાગ મિત્રો થઈ ગયા ૨૦

ચગીઝખાનની ઉદારતા અને એનો વાણિયો વણર

ચગીઝખાનની ઉદારતાના વખાણ તવારીખોએ ખૂબ કર્યા છે એણે ગૂજરાત ઉપર ગદ્દુ દૂંડા મમય માટે મત્તા બોગવી, પગલુ એનો એટલો મમય ગૂજરાતના મારકૂતિક હતિદામ માટે નોંધપાત્ર ટ્કી રાકાય એવો છે એ એક તુર્ક પરદેશી હતો અને ગુલામભાથી એનો પિતા જેમી પાપરી ઉપર ચઢ્યો હતો, પગલુ એના ન્યાયી અમનમા પહેવાના અનેક ઝગડા અને લડાઈ-ઓની દોડાદોડીથી ટટાળેલી પ્રજા સુખી થઈ એની ઉદારતા કહેવત જેવી થઈ ગઈ હતી અને એને ફાતીમતાઝ માથે મન્ખાત્રાય કે ૨૩ અકમર પામેથી નામીને આવેલો અબ્દુલ્લાખાન ઔરંગ એને રાજ્યે આપ્યો હતો ૨૪ ચગીઝ ખાને એને કિમતી માનથી ભરેલા પોતાના બે વહાણો ગદરમા આવ્યા હતાં તે બેટ આપ્યા એનો એક વાણિયો વણર હતો એને આ જોઈને વાગી આવ્યું એણે ખાનને કહ્યું કે “ખાનજી, આપે જે વહાણોના માન ઉપર એક નાગ નજર કરી હોત તો આપ મારી નોકરીની કદર કરી શકત” ખાને એને ઉત્તર દીધો કે “મારો કે એ વહાણો ચલણી અશગ્નીઓથી ભરેલા આવ્યા હોત તોપણ શું? વટાણો બદલમા આવ્યા ત્યાંથી જ તમારી નોકરીની કદર થઈ છે” ૨૫ ગૂજરાતમા પણ મુમનમાન અમીરોના વહીવટદારો

૨૨ સિન્દરી, સુ બા પૃ ૪૩૩ ૩૫ રઝીકમુલકે આવી ખોટી વાત કરી અને ચગીઝખાને તેને કપડો આપ્યો ત્યાં મિથા મત્તુ એટલું જ બોલ્યો કે મધીનુ તો એ કામ જ છે એટલે કે ખોટું જોલવાનું કામ છે ચગીઝખાન અને સિન્દરીના પિતા મત્તુ ૧૧ આ સબબી તથા બનેલા સ્વભાવ વ્યવસ્થ કરવું અને અથાણાને નિમિત્ત બનાવવું આ વખત સારકૂતિક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર ગણી ગયા

૨૩ બદીની મનનુખપુત્રવાગીખ, બા ૨ (Loreનો તરલૂસો) પૃ ૧૭ ૧૮ બદીની દિવર ભણે એમ કહી છત્ર ઉપર સત્તા ધરાવતા એ ગાહ આગીફ સફરી દુસેની ખૂબ પેસા વેરતો એમ લખે છે, તે પેસા એણે ચગીઝખાન પાસેથી મેળવેલો અને એના ઉપર ખાનના છાપસિક્કા હતા એમ લખે છે

૨૪ સિકદરી ઔરંગ લખે છે, જ્યારે તમકાત અને બદીની ઉત્તરિક લખે છે એ ખરું લખે છે, કારણ કે અબ્દુલ્લાખાન અખર પાસેથી નાનીને આવેલો હતો અરબી હતિદાસ પણ ઉત્તરિક લખે છે

૨૫ સિન્દરી, સુ બા પૃ ૬૦૨

લૂંટી લીધા.^{૩૩} ચંગીઝખાનના બનેલી રુસ્તમખાનનો મૃતદેહ દાથી ઉપર નાંખી શહેરના એના મહેલમાં લઈ જવાને ગદલે સીધો ભરૂચ લઈ ગયો, અને ત્યાં એને એના પિતાના રોગમાં દફન કરવામાં આવ્યો. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૬૭માં બન્યો.^{૩૪}

‘મહમૂદી’ સિક્કા ને ચંગીઝખાનનું નામ

ચંગીઝખાનનો દૂકા અમલ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે એ આ ઉપરથી જાણશે. એમાં એક અગત્યની દ્રષ્ટિકોણની નોંધ લેવી જોઈએ. ઇતિહાસમાં એવા દાખલા બનેલા છે કે રાજ્યકર્તા ત્યારે શ્રોત્રિય હોય ત્યારે તેના સમયના ચાલુ સિક્કાઓને તેનું નામ ઘણું ભાગે આપવામાં આવે છે. “વિસલપ્રિય દ્રમ્મ”ની નોંધ પાછળ લીધી છે અને સિક્કા પ્રકરણમાં વધારે ચર્ચા કરીશું. મુસલમાન સુલતાનોના સમયમાં મહમૂદ બેગડા મશહૂર થયો એટલે સલ્તનતના ઘણા સિક્કાને મહમૂદી કહેતા. એના પુત્ર મુઝફ્ફર ખાનના સમયના દેટલાક સિક્કાને થોડા સમય મુઝફ્ફરી નામ મળ્યું હતું, પરંતુ મહમૂદી એ ગૂજરાતનો સર્વમાન્ય સિક્કો હતો. ચંગીઝખાનના સમયમાં જો સિક્કા ચાલુ હતા તેને લોકોએ “ચંગીઝી મહમૂદી” એવું નામ આપ્યું અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ભરૂચ તથા સુરત બાજુ એવું ચલણ વધારે હતું. ગૂજરાત સલ્તનતના અંત પછી પણ દેટલાક સિક્કાઓને “ચંગીઝી મહમૂદી” કહેતા હતા એવા ઉલ્લેખો ગળે છે.^{૩૫} મિરાતે સિંદરી ચંગીઝખાનના મરણ પછી મિરઝાઓનો દક્ષિણ ગૂજરાતના પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ કરતાં એ પ્રદેશની આવક “મહમૂદી ચંગીઝી”માં આંકડા લખે છે^{૩૬} મુઘલાઈની શરૂઆતમાં ઈ. મ. ૧૫૭૭થી ૧૬૧૮ સુધીમાં સુરતમાં પાંડલા સિક્કા-

૩૩ : તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૪૦૯. ચંગીઝખાનના માણસોને પણ લંટયા એમ લખે છે. સિંદરી પૃ. ૪૩૯માં હબ્સીઓએ બધું કબજે કર્યું એમ લખે છે. અમદાવાદમાં ગુંડાઓએ દરેક રાજકીય આકૃતના બનાવ વખતે આ પ્રમાણે કર્યું છે, એ તરવની વિચિત્રતા નોંધપાત્ર છે.

૩૪ : આ રુસ્તમખાનને પ્રો. કોમિસેરિયેટ હજી પણ ચંગીઝખાનનો પુત્ર લખે છે (?) ફિરિસ્તા એક જગ્યાએ એને ભાણેજ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી તખ્તકાતની પેઠે બનેલી લખે છે. સિંદરી આગળ ખાન બનાવ બંગે લખતાં એને ચંગીઝખાનનો વફાદાર નોકર લખે છે !

૩૫ : પ્રો. કોમિ.એ પૃ ૪૯૭માં શ્રી હોડીવાળા, એ માસ્ટર, અને જ્યોર્જ ટેલરના સિક્કાને લગતા નિર્ણયોને આધારે ચંગીઝી મહમૂદી ઉપર એક નોંધ લીધી છે. એમણે નવસારીમાં પારસીઓના દસ્તાવેજોમાં એ નામના ઉલ્લેખો જોયા છે એમ લખે છે.

૩૬ : સિંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૪૪૨

એને પણ શોધે 'મદમ્ની' કહતા કે ૧૬૪૦માં નવમાર્ગીમાં પાંખીઓએ કરેના મિલમ્નના વેચાણખતોમાં ચગીઝી મદમ્નીની ગકમોના ઉત્તેષ મળે છે ચગીઝખાનના મદત્ત અને લોખંડિયતા માટે આ એક નોંધપાત્ર દાખલો છે અમદાવાદ શહેરમાં ચગીઝ પોળ અને ચગીઝપુર નામનું પરુ પણ આ ખાનની યાદ આપે છે ૨૭ આમ ચૂરંગાનના ઇતિહાસમાં થયેના એ પટ્ટેની પ્રમિદ અમીનો દગાથી મારી નાખવામાં આવ્યો તેની શિખા જુઝાખાનને અકબગાદ ગોચર રીતે દરી તેની નોંધ આગળ લઈયુ

શેરખાન કુલાહીએ ભદ્રનો કિલ્લો લીધો

જ્યાં બધા અમીરોને ખમર પડી રુસ્તમખાન ભડક્ય ગયો કે ત્યારે જુઝારખાન અને ઉલુઘખાને ભદ્રા કિલ્લાનો કબજો લીધો ચગીઝખાનના સમાચાર ગેખા કુલાહીને મળ્યા ત્યારે એ પણ પાટપુથી આવ્યો અને નદીને માથે પાર પાડ નાખ્યા ૩૮ એણે શુભચરો મોકલી અમદાવાદ શહેરની પરિસ્થિતિની તપાસ કરાવી અને દગસી અમીરોને કહવડાવ્યું કે શહેર અમીરો મોપી દો અને તમારી મગીરોમાં જાઓ ગેખાને નદીની માથે પારથી પોતાના સરદાર માલખાનને ત્રણમાં મનાગે માથે મોકલ્યો અને એણે ખાણુ માણુથી ભદ્રા રીવાનમાં બાક પાડી કિલ્લા લાઇ કર્યો દમગીઓએ મદમ્નો ભાગ કમજ નાખ્યો અને મદલાહ અફઝાનોએ શહેરમાં જઈને પાણુ લૂટ કરવા માડી ૪૦ આ બધું જોતા જુઝાખાન વગેરેએ ઇતિમાદખાનને તાકીએ અમદાવાદ આવવા તખ્તુ ઇતિમાખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને લખતે તુલ આપ્યા અને શેરખાન ભદ્રા ખાતી કરી આપતા મુલતાન પોતાના મદદમાં મહેવા લાગ્યા ચગીઝખાને કરેલી શરતો મુજબ સામર

૩૭ મિરાતે અદમ્નીની પુરવણીમાં ચગીઝપુર અને એક એ નામનો રસ્તો એમ લખ્યું છે એ પરુ નીની પૂર તરફ છે એરે વગીરપોળ દોલ દાલ ચમપોળ કહે છે નીપાર પશ્ચિમ તરફ મીઠાખણીની પાસે એ ચગીઝપુર દરુ એ નાનું તેનો નિજ્ય થઈ શક્યા નથી

૩૮ તળકાતે અખ્મરી ૫ ૪૦૯ ૧૦, સિંદરી ૩ બા ૫ ૪૪૦ એના વર્તનમાં જર ફેર છે ભદ્રની રીવાસ તોડી અફઝાનો પેઠા એમ ન લખતા સિંદરી કહે છે ૧૬૬૭ સીએએ મિલ્યો સોપી લીધો અને અફઝાનોના વતનથી મદાદ ઇતિમાદખાનને બાલાવ્યો એણે દુમલો દરી મિલ્યો ખાલી કરાવ્યો

૩૯ એ જ, ૫ ૪૧૦ સિંદરી ૫ ૪૪૦ તળકાત મદે છે કે શેરખાને સાદાતખાનને આ કામ ઉપર નીમ્યા હતા તળકાત કહે છે કે ઇતિમાદખાનની વિનંતિ ઉપરથી મિલ્યો ખાલી થયો સિંદરી તોષ-જાફુનો મારો ચલાવવાનું લખે છે વિનંતિ માને એવો શેરખાન હતો તો નહિ

મતીનો ઉત્તરનો ભાગ શેરખાનને આપવાથી એનું સમાધાન થયું.^{૮૦}

દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મિરઝાઓની સત્તા-ગૂજરાતના અમીરોમાં પાછી
ખટપટ

હવે ઈ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરની ચડાઈ થઈ ત્યાંસુધીનાં ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે અમીરોની અંદર અંદરની ખટપટ અને ઇતિમાદખાનની નામની સત્તામાં પસાર થયાં. સુલતાન મુઝફ્ફર નામનો સુલતાન રહ્યો હતો. ઉત્તરમાં શેરખાન પુલાદી અને મધ્ય ગૂજરાતમાં જુઝારખાન વગેરે હુઝીઓ ખૂબ જોરમાં હતા. એવામાં માળવામાંથી મિરઝાઓ ગૂજરાતને નધણિયાતું જોઈ ડરી ચડી આવ્યા. ચંગીઝખાનના ખૂનના સમાચાર મળતાં ઈશ્માહિમહુસેન મિરઝા અને મુહમ્મદહુસેન વગેરે મિરઝાઓએ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. એમણે ચંગીઝખાનના મુખ્ય મથક ભરૂચ ઉપર ચડાઈ કરી. રુસ્તમખાન રૂમીએ એક વર્ષ સુધી કિલ્લાનો ગઢાદુરીથી બચાવ કરી અમદાવાદથી ઇતિમાદખાન વગેરે કોઈની સહાય ન આવવાથી તાબે થયો.^{૪૧} મિરઝાઓએ એ પછી વડોદરા સુરત વગેરે છેક ખાનદેશ સુધીનો ભાગ પોતાને તાબે કર્યો અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મહી નદીની દક્ષિણે સ્વતંત્ર જેવા રહ્યા. આ બધું બની રહ્યું હતું ત્યારે મિરઝાઓને કાઢવા માટે અમીરો ઇતિમાદખાનને સમજાવી રહ્યા હતા. એણે શેરખાનની સલાહ લઈ ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને વહેંચી ભરૂચ ઉપર ચડવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, પરંતુ કાંઈ પણ કારણ આપ્યા વિના બંધી ગોઠવણ પડી ભાગી. આમ બનવાથી જુઝારખાન અને ઉલુઘખાનને દગો થવાનો વહેમ પડ્યો. એમણે ઇતિમાદખાનને લખી જણાવ્યું કે “તમારા બજવાન શત્રુ ચંગીઝખાનને અમે દૂર કર્યો અને તમને તમારી અસલની સત્તાને રચાને પાછા લાવ્યા છતાં તમે અમારી સાથે દોડ કરે છો તે ઠીક નથી.” આમ જણાવી એમણે અમદાવાદની દક્ષિણના પરગણાં પેટલાદ અને ખંભાત સુધી મહીની ઉત્તરનો ભાગ પોતે વહેંચી લીધો.^{૪૨} જેમને વગીરો નહોતી એવા માણસો એની પાસે આવ્યા તેમને પણ પૈસા આપી સંતોષ્યા. આ સમાચાર ઇતિમાદખાનને મળ્યા ત્યારે એણે જુઝારખાનને યુક્તિથી હેતરવા પ્રયત્ન કર્યો, અને જુઝારખાનને પોતાના પક્ષમાં લીધો.^{૪૩}

૪૦ : આ સમાધાનનો યશ સિદ્દેદી સૈયદ મીરાંને આપે છે. પૃ. ૪૪૦

૪૧ : તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૦-૨૧; સિદ્દેદી પૃ. ૪૪૧. રુસ્તમખાને એક વર્ષ બચાવ કર્યો એ વાત સિદ્દેદી લખે છે. સિદ્દેદી એમ પણ લખે છે કે આ વખતે અમદાવાદમાં હુઝીઓ ખૂબ જોરમાં હતા.

૪૨ : તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૪૧૧-૧૨

૪૩ : એ જ, પૃ. ૪૧૧

ગુલામખાનના જવાથી દુશ્મનીઓ પક્ષ જંગ નમગો પડ્યો તેથી હિન્દુ ખાન ગેરખાન દુનાદી તરફ ગયો, અને ગેરખાનનો પક્ષ મજબૂત દેખાવાથી સુલતાન સુઝદ્દર પક્ષ એ પક્ષ તરફ જવા નિશ્ચય કરી અમદાવાદ પામે જ્યાંયુગ ગામમાં પડાવ નાખી ગદેલા હિન્દુખાનને જઈ મળ્યો. ગેરખાન વગેરેએ મતાવના ખાતર સુલતાનો રીત પ્રમાણે દુરનિય જતવી તાબેદાર તરીકે માન આપ્યું, પરંતુ પાછળથી સુલતાનની દયા પાંખી નજરકેદી જેવી કરી ૪૪ આ અમલમાં ચોડો મમય દુશ્મનીઓ અને ખામ કરીને ગુલામખાનની મરતા મધ્ય ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં મારી મીતે જામી નિગમ થયેલા ઇતિમાદખાને પોને જીવનથી દલામી એકાતમાં માધુ જીવન ગાળવા માંગે છે એવો દેખાવ કરવા માડ્યા ૮૫

ઇતિમાદખાનની દગા ભડેલી ખટપટ અને અકબરને આમત્રણ

ઇતિમાદખાનના જીવનમાં ખરી મીતે દગો ઉત્તરગિંદી અને એકને એક નાન કરવી ને મીતને ખીજ વાત કરી બેઠ પાડવો એ મિવાય ઠાઠ હવુ નદિ અને એમ કરીને મધા મોટા અમીરો પાયમાન થયા તા એણે એની મરતા તામો મમય દલાવી ગામ ૪૬ હવે એકાતનો ડોળ કરી એણે દક્ષિણમાં મરતાડદ થયેલા મિરાઝાઓ નમ્યુ - તમે અમદાવાદ આવી ગેરખાન ના અમદાવાદને દલાવી ગૂજરાતનું ગભ્ય આવીને કમ નસરના ખર્ચ માટે એણે એમને દરેક દુય માટે દિનમના ૫૦૦ મહેરો આપવા નજુઆબુ ૪૭ ખીજ ગામુ એણે રાઈનના અકમ - ખની-એ દલાવી ગૂજરાતની મિથિત વર્ણવી દેના જીતી લેવા આમત્રણ મોકલ્યું એ કાર્ય માટે એણે મીર અબુ તુગલ વનીને મંગેા નકને મોકલ્યો. મદેશમાં એણે માદગાદન કર્યું કે તમે આની આપ મીતને દાદો, હિ નો અમે મિરાઝાઓ ગૂજરાત આપી દલશુ ૪૮ વળી

૪૪ એ જ, ૪૧૨, સિન્દરી, પૃ ૪૮૪-૪.

૪૫ સિકંદરી પૃ ૪૪૧ ઇતિમાદખાને વાનપ્રમથ થવાનો દેખાવ કર્યો એ નોખ માન સિન્દરી લખે છે, તખમતમાં એ બાબતમાં મઈ નથી તખમત તો એને ખટપટી અને ઉતરનાર તરીકે જ નરવે છે

૪૬ મત સુલતાન અકબરના સમયથી સત્તામાં રહેલા આ અમીર અકબરનો સૂબો નિમત્રો ત્યામુધી ખમ્યથી સના ચાતુ રાખી વીસ વર એક સત્તા ઉપર આવા અગાત સમયમાં રહ્યા એ વિભિની વિચિત્રતા છે

૪૭ તખમત, પૃ ૪૧૨, આવાત દેશમાં લખે છે સિન્દરી પૃ ૪૪૩માં આ બધી વિગત આપે છે અને મિરાઝાઓને મદેશમાં છે તમે પાદશાહી ઉઠાવના છે માટે આવો અને ગૂજરાતની ગાદી મેળવો

૪૮ સિન્દરી, ગુ બા પૃ ૪૪૩ તખમત પૃ ૪૧૩માં દેશમાં લખે છે કે આ વિગત અકબરના વર્ણન વખતે આપીશુ

આટલી ખટપટ ઓછી હોય તેમ ઓછું શેરખાનને લખ્યું કે “નનુ-(સુલ-તાન મુઝફ્ફર) ગત સુલતાનનો પુત્ર નથી, તેથી એ ગાદીનો વારસ નથી. એ કારણથી મેં મિરજાંઓને ગૂજરાતનું પાટનગર લાથ કરવા આમંત્ર્યા છે.” આ વિચિત્ર સમાચાર આટલે વર્ષે કબૂલ કર્યાથી શેરખાન એ પત્ર લઈ સૈયદ હામીદ ખુખારીને મળ્યો. સૈયદે કહ્યું કે “આ છોકરાને ગાદીએ બેસાડતી વખતે એ જ ઇતિમાદખાને પવિત્ર કુરાનના સોગંદ લીધા હતા. હવે વિરુદ્ધ પડવાથી એ કીલટું બોલે છે” આમ ઇતિમાદખાનની યુક્તિઓ ખુલ્લી પડતી જતી હતી.^{૪૯}

મિરજાંઓ અને અફઘાનો વચ્ચે બખેડા-અફઘરનો ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ

આ અરસા (ઈ. સ. ૧૫૭૨)માં સૈયદ મીરાં ખુખારીનું અવસાન થયું^{૫૦} અને એમના પિતાની પેઠે ગૂજરાતના અમીરોમાં સમાધાન કરાવનાર એક સત્પુરુષ ગાલ્યા ગયા. ઇતિમાદખાનના આમંત્રણથી મિરજાં મુહમ્મદહુસેન વડોદરાથી ચારસો સવાર લઇને આવ્યો. ઓછું કાંકરિયા પાસેના ઘટામંડળના મહેલમાં પડાવ નાંખી થોડા થોડા તીરંદાઓ પાસે શહેરમાં રહેલા અફઘાનો ઉપર હુમલો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને અફઘાનો તેથી કંટાળ્યા. ઈબ્રાહિમ હુસેન મિરજાં પણ આવી પહોંચ્યો હતો.^{૫૧} એ વખતે શહેરમાં અફઘાનો બેદરકાર સ્થિતિમાં હતા, અને શેરખાનનો એક વાણિયો વજીર કીકો બકાલ પાટણથી ત્રણ હજાર સવાર તથા મોટો ખજાનો લઈ આવી રહ્યો છે, દસ માઈલ દૂર હાંજીપુર સુધી આવેલો છે, એવી ખબર મિરજાંઓને મળી. આ વાણિયા વજીરને શેરખાને મુવાફિરઉલ્લુલ્લકને ખિતાબ આપેલો હતો.^{૫૨} મિરજાંઓએ એમની સામે મધ્યરાત્રિએ હુમલો કરવાથી

૪૯: તખકાતે અફઘરી, પૃ. ૪૧૨-૧૩. ઇતિમાદખાન પહેલાના સોગંદ આપેલા છતાં ફરી ગયો એ વાત માત્ર તખકાતે નોંધી છે.

૫૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૨. સિકંદરી કહે છે કે એમના ગયા પછી ગૂજરાતના અમીરો છેક હલકી વૃત્તિવાળા થઈ ગયા, અને એની જવાબા એટલી વધી કે તેમાં એ બધા છેવટે બળાને ભરમ થયા!

૫૧: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૪-૪૫. આ હકીકત તખકાતમાં નથી. અહીં શેરખાન કુલાદીનો વજીર પણ વાણિયો હતો અને એને મુસલમાન ખિતાબ હતો એ નોંંખપાત્ર વાત છે.

૫૨: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૪૫-૫૦. સિકંદરી આ વર્ણન મૂળ લખાણથી કટાળો આવે એવી રીતે ગૂંચવીને પાંચ પાનાં ભરીને લખે છે. એમાં સૈયદની નોકરીમાં એ હોવાથી એમની બહાદુરીનું ઝીણું વર્ણન કરે છે. એમાં નોંંખપાત્ર વાત માત્ર એટલી જ છે કે ચાલુ લડાઈએ જે સાંઠણીસવાર સંદેશા લાવતા હતા તે રખારી હતા. રખારીઓ આ કામ એ સમયે કરતા હતા, વિશ્વાસું પણ હતા, બસસી પણ કરતા હતા. સૈયદનું તીર એક જીવાનનું બખતર ચીરી આરપાર નીકળ્યું એવી વાત પણ લખે છે.

અદનાનોમા મહારાટ કેતાયો અને મિઝાઓ નૂતનો મામાન લઈ પાઠા અમદાવાદ આવ્યા આ અરમામા મૈયદ હામીદે પણ લડાઈમા ભાગ લીધો હતો અને ધનાયાથી એમને લડાઈના મેદાનમાથી ખસેડવા પડ્યા હતા પડ એ મધા મખેજા ચાનતા હતા એવામા મહેનનાદ અડમર ગૂજરાતમા ડીમા સુધી આવ્યો છે એવી ખબર મિરઝા ઇલાહિમને પડી એણે ઈતિમાદખાનને મક્કમ મહેત્રા અને અકબર માથે લડના ડહેવજાવ્યુ, પણ એ ડડખ્યુ અમીરે એ વાત ધ્યાના લીધી નહિ એટલે મિઝા દક્ષિણ તરફ ગયો ગેગખાન મૌરાઈ તરફ ગયો, અને સુલતાન સુઝદ્દર તેનાથી છટો પડ્યો ૫૪ એ બધુ હવે પડી જોઈશુ

મિરાતે અહમદીના લેખકની રૂપરૂ કડક ટીકા

અહી એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણ આ વર્ણનો લગભગ મમકાનીન ઇતિહાસપ્રમાણથી લીધા છે અને એમાના કેટલાકના લેખકોએ સક્રિય ભાગ આ બધા બનાવોમા લીધો છે, જના એમના લખાણમા ગૂચવાડો અને વિરાધો પણ છે તે જોઈ ગયા આ મના આના અયોમા મિરાતે અહમદી જે કેદ મગાઠા મમયની સરખાત (૧૭૬૧)મા લખાઈ છે એના લેખક ઈલ્લીક વવારે રૂપરૂ ટીકા કરી લખ્યુ છે તે તોલ પાત્ર છે એ અથનુ મૂલ્યાકન આપણે ગયા ભાગના એક પરિશિષ્ટમા કર્યુ છે ૫૫ અત્તા તાના છેવટના ભાગના આ બધા મખેજાઓ અને અકબરની સવારી માટે અહમદીના લેખક અલિમુદ્દમદખાન ઈલ્લીક ખામ ટીકા કરે છે, અને એમણે સિકદરીનો રૂપરૂ આવાર લીધો છે જતા ખીજા અથો દગતા-વેળો અને લોકકથાની મરખામણી એક ઇતિહાસનખકની દૃષ્ટિએ ડગી દગે એમ મદજ મમમય છે ગૂજરાત ની ગિચિન જોતા અડમરની મનારી મનાર-પ્રેનિત હોય એમ જણાવી એ લખે છે કે “જ્યારે ગૂજરાત નાજ્ય ની પડતી આની ત્યાર એ લોડોએ (અમીરાઓ) ગાજ્યની આગાની ના ધર્મો નજ્યની ના નાદીના કાર્યોમા બદલ કરી નાખ્યા, અને મપડપી ક્ષેત્રમા કુમપરપી મળદને છટો મૂખી લીધો, તેમજ એકખીજાની ચામડી ઉનાચવાની યુક્તિઓ કરના નાખ્યા” એ પડી લેખક નહ છે કે ખુદાની દગથી એ લોકોની

૫૩ સિકદરી પૃ ૪૫૦ સૈયદ મૂર્તી પ મયા અને એમને પાલખીમા સુવાડીને દાવણી-મા લાવવા પડ્યા એમ લખે છે, છતા વિજયના વખાણ કરે છે

૫૪ એ જ, પૃ ૪૫૦ ૫૧, તખકાતે અકબરી, પૃ ૬૧૩ ૧૪

૫૫ એ પરિશિષ્ટમા અહમદીના વિશ્વાસપાત્ર લખાણ માટે સર જહુનાય સરકારનો અભિપ્રાય પણ ટાક્યો છે

સત્તાની પથારી વીંટાળી લઈ અમીર તૈમૂરના વંશના જલાલુદ્દીન અકબરને સત્તા અપાઈ. અમીરોની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરતાં લેખક કહે છે કે “આ ખિનહકદાર લોકોએ (અમીરોએ) થોડાક દિવસ બધું ભોગવ્યું. આ વખતે તેઓએ પ્રજા ઉપર અનહુદ દુઃખોનો વરસાદ વરસાવી દીધો. છેવટે માંહે-માંહે લડી પડવા લાગ્યા”.^{૫૬} એ પછી લેખક ઇતિમાદખાન, ચંગીઝખાન, મિરઝાઓ વગેરેની લડાઈઓનો ઉલ્લેખ કરી વિગત માટે સિકંદરીનો હવાલો આપે છે, અને નોંધ કરે છે કે બ્યારે જુઝારખાન સીદીએ ચંગીઝખાનને મારી નાખ્યો ત્યારે ગૂજરાત દેશમાં વણી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ,^{૫૭} તેથી લાગ જોઈ મિરઝાઓએ સુરત ભર્ય વગેરે લઈ લીધું. અકબરે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તે માટે ઇતિહાસલેખકો કેટલાંક કારણો આપે છે ઇતિ-માદખાનનું આમત્રણ ગૂજરાત જેવા ધનવાન દેશને પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનો લોભ, એક સત્તાના છત્ર નીચે દેશની વ્યવસ્થા, અને બળવો કરી આવેલા મિરઝાઓને સજા કરવાની ઈચ્છા, એવા કારણો આપે છે.^{૫૮} બીજાં બધાં કારણો અકબરના મનમાં કદાચ દશે, પરંતુ અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે “આદશાઈ પ્રજાની સ્થિતિ તથા દેશની દાલત કરતાં વિશેષ લક્ષ મિરઝાઓનો અગ્નિ હોલવવા ઉપર આપ્યું”.^{૫૯} અકબરની પહેલી ચડાઈ માટે આ ટીકા સત્ય છે. સામાન્ય પ્રજા દુઃખી થઈ ગોવું જે સ્પષ્ટ વચન અહમદીકારે લખ્યું છે એવું બીજા લેખકોના લખાણમાં મળતું નથી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની વાત છે.

ગૂજરાત સદતનતનો અંત

ઈ. સ. ૧૫૭૨ના નવેમ્બરમાં^{૬૦} ગૂજરાતના પુરાણા પાટનગર પાટણમાં અકબરે પડાવ નાંખ્યો અને ગૂજરાતી અમીરો એને તાગે થયા એ વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં કરીશું. ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલ્તાન મુઝફ્ફર ત્રીજો જોડે

૫૬: મિરાતે અહમદી-સેયદ નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી-ટૂત ભાષાતર, ભા. ૧ લો, પૃ. ૯૮, ૧૦૦

૫૭: એ જ, પૃ. ૧૦૦

૫૮: પ્રો. કેમિસેરિયેટ, પૃ. ૫૦૬-આ કારણો આપે છે.

૫૯: અહમદી. પૃ. ૧૦૦ અહમદીનું કારણ જ બધો વિચાર કરતા સાચુ લાગે છે. અકબરની બીજી વારની ચડાઈમાં ગૂજરાતનો મોહ કદાચ હોય તે વધારે બનવા લાગે છે. અહમદીના લેખકના આ શબ્દો સાચા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા છે.

૬૦: અકબર તા. ૨૯ જુલાઈ ૧૫૭૨ને રોજ રાજધાનીથી પ્રયાણ કરી રજપૂતાનામાં થઈ ડીસા થઈ મુકામ કરતાં તા. ૭ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ પાટણ આઓ. વિગતો આગળ જોઈશું.

લાગા નખત સુધી અકબર સામે લાગ્યો તે પણ નોંધી ૬૧ ઝના ગૂજરાત માથી સ્વતંત્ર મુમયમાન સત્તનતનો આ વર્ષથી મત્તાવાર ગીતે અત આબ્યો, અને ગૂજરાત મુધલ મામ્તાન્યનો ભાગ બની રહ્યું એ બધું વર્ણુ કરતા પહેલા આ મમયના મુખ્ય પુરુષો નથા બીજી માન્યુનિક પ્રવૃત્તિઓનું નર્ણુન કરવું જોઈએ

મદતનતના અતમમયના અમીરો

નામના સુનતાન મુઝફ્ફર ત્રીજા ॥ મમયના, ખરી રીતે કહીએ તો નધણિયાતા, ગૂજરાતમા મટવાક વ્યક્તિઓ નોધપાન થઈ કે એમા ઈતિમાદ ખાના ઉસ્તેખો જ્ઞેયા અને આગળ હજી જ્ઞેધશુ, ચગીઝખાનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્તાર્થી જોઈ ગૂજરાત મસ્તનતના ઈતિદામમા એ એ-૪ અમીર એવે થઈ ગયો કે જ્ઞેજો બહુ ટૂંકા મમય માટે કેવળ મનત્ર બાદશાહના જ્ઞેવી મત્તા અને હાદ અનુભવ્યા ૬૧જ તે માથે પ્રજાનો જુલમમાથી મુન્ત કરી ન્યાય અને વ્યવસ્થાનુ સ્થાપન વ્યુ તે જ્ઞેધ ગયા ઉત્તર ગૂજરાતમા જોખાન પુનાહી નગર અદનાનો સ્વતંત્ર જ્ઞેવા હતા, પણ તેમના ચરિત્રમા ગોધપા ॥ કાંઈ નથી મોગાદમા તાતાખાન ધોગી અને અમીખાન ધોગીને માટે પણ એમ જ કહી નડાય મૈયદ મુગારક ॥ પુન મૈયદ મીગ અને મૈયદ હામી મોટા અમીરો હતા મૈયદ મીગએ પોતાના પિતાની પેઢે નડના પક્ષોમા મમાધાન ગગરી ગાતિ જળવવા પ્રયત્ન કર્યા એમણે આ મમયમા મૈયદ મુગારકો રાજો મહેમનવાદ પામે ગધાવ્યો તેની ગોધ આગળ લઈશુ એમના મનજી પછી એમના પુન મૈયદ હામીએ એનું જ સૌર્ય બતાવ્યું છે, તેની નોધ અકબરના મમયમા લઈશુ મિગજાઓ દક્ષિણ ગૂજરાતમા મત્તા ઉપર હતા અને એ અકબર ॥ મમા તથા પ્રમિદ મુનન વગના હતા, પરંતુ ગૂજરાત ॥ ઈતિદામમા એમ ॥ નામ ॥ નોધ મિનાય વગરે મ્યાન નથી હમસી અમીરોમા મુહમ્મદ ઉનુખખાન ૬૦ અને જુઝાખાન ખાસ નોધપાન કે એમણે ગૂજરાતમા આ મમયના ગખેડાઓમા જે ભાગ લીધો તેની નોધ

૬૧ અકબરની પહેલી ચડાઈ ૧૫૭૨મા થઈ ને સત્તનતનો અત આબ્યો, પણ ઈ સ ૧૫૦૪ સુધી સુલતાને લડાઈઓ ચાલુ રાખી એ આગળ જોઈશું

૬૧ જા અરબી ઇતિદાસ પૃ ૫૧૬મા કહે છે કે દિ સ ૬૭૫મા એ ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો આ વાત સત્ય છે

૬૨ ઉનુખખાન ખિતાબવાળા ત્રણ હજમી અમીરો થઈ ગયા તેની નોધ પાછળ લખી છે એમા આ ત્રીજો મુહમ્મદ ઉનુખખાન અરબી ઇતિદાસડેખક લાઈ દખીરનો શેઠ હતો એટલે એ મમયમા એની હમીકતની ઐઝગી વિગતને મહત્વ આપવામા આવ્યું છે

પાછળ કરી છે. એમણે સહનતનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં ઇતિહાસમાન અને સુલતાન મુન્શ્ફરની હાજરીમાં પણ સ્વતંત્ર અમીરો જેવી વર્તણૂક રાખી હતી, અને મધ્ય ગૂજરાતના કેટલાક જિલ્લાઓ તથા કેટલોક વખત અમદાવાદમાં પણ પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એમાં જુઝારખાનનું નામ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

જુઝારખાન હળસી

જુઝારખાન હળસીનું નામ મરજન છે.^{૬૩} એણે અમદાવાદમાં જે સત્તા ભોગવેલી તેનાં સ્મરણ જુદી જ રીતે રહેલા છે. એક એના નામનો રસ્તો અમદાવાદમાં કારજની યાજુમાં પથ્થર કુઠ પાસે હતો એવી નોંધ મિરાતે અહમદીમાં પણ છે, પણ આજે તેનો પત્તો નથી.^{૬૪} બીજી અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ બાંધનાર શેખ સર્હદ સીદીને પોતાના ભાઈ જેવો ગણી એણે જિંદે ચડાવ્યો, એ વાતની નોંધ શેખના ચરિત્રમાં લખ્યું. યધા હળસી અમીરોમાં જુઝારખાનનું માન સારું હતું અને માણસ તરીકે એનામાં કેટલાક ગુણ પણ સારા હતા. એ સાદોસીધો અને વિશ્વાસુ હતો. તે સાથે મજબૂત પ્રભાવશાળી, સુત્સદી, ચાલાક, દિમ્મતવાળો, કુશળ, ડાહ્યો, મહાન ઘોડેસવાર હતો. એના વતન અને ટ્રેવે પણ મારાં હતાં.^{૬૫} એની જિંદગીમાં ચંગીઝખાનને દગાથી પાછળથી ઘા કરી મારી નાખ્યો એ મોટું પાપ થઈ ગયું હતું પરંતુ તવારીખોનું વર્ણન ચરોચર વાંચતા એમાં ઉલુઘખાને બીજા અટપટિયાઓની શિખવણીથી અને પ્રેર્યો હતો એ મુખ્ય કારણ હોય એમ લાગે છે છતાં પણ એવું કાર્ય ન કરવા માટે એણે પોતાનું મનોબળ ન બતાવ્યું એટલી ચારિત્ર્યની ખામી ગણાવી શકાય. અટપટિયાઓએ એ બંને બળવાન હળસીઓના મનમાં ચંગીઝખાન એમને મારી નાખવાનો દે એવો ભય ઉત્પન્ન કર્યો હતો એ પણ કારણ હોઈ શકે. છતાં એ પાપ કાર્યમાં જોખમદારી-ઉલુઘખાનની કાંઈક વધારે છે. શહેનશાહ અકબર સુરત છતી ભર્ય આવી ત્યારે ચંગીઝખાનના ખૂનની ક્રિયાદ કરવામાં

૬૩: એ રમીખાનનો શુભામ હતો તેથી એને રમીખાન પણ કહે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનના મરણ પછી એનાં હાથી અને તોપો (પૃ. ૫૧૫) જુઝારખાનને મળે છે. એ હળસી છતાં તુર્કી લાપા સારી બાલી શકતો. અરબી ઇતિહાસમાં એના નામ આગળ સમરહિલ્લુલ્લખિતાળ લખ્યો છે, પણ ભૂલ હોય એમ લાગે છે. સમરહિલ્લુલ્લ જુદી વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે. અરબી ઇતિહાસમાં જુઝારખાનનું વર્ણન પણ ખૂબ વિગતથી છે.

૬૪: મિરાતે અહમદીની પુરવણી-ચકલાઓ અને રસ્તાઓ-અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મેં એની નોંધ કરી છે.

૬૫: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮

આવી ગણના માટે એજો અસભ્ય ગણદો હિચ્ચારેતા એમ પણ કહેવાય છે, પણ મુનો કયો કે એટલુ એજો કબૂલ કર્યું અકમરના દુઃખથી એને દાંથીના પગ તજે મારી નાખવામા આગ્યો તો હિચ્ચેષ્ઠ આમળા કરીશુ ૧૯ ભાગ્યથી એના મૃત દેહને અમદાવાદ લાવી મન્મેજ આમળા મેષ્ઠ અદમદ ખડુના રોજ પામે એના પિતા બિલાન મુગાન્ધા ૨ આં માહૂત હિનુધખાનની મરો પામે દફન કરવામા આગ્યો

એને મરખોજમા દફન કર્યા

મગધેશમાં આ ગાંતે દાન કર્યા કે તે નહીં થઈ તથા તકરુ થી, પરંતુ
અર્થથી મુક્તિદામમાં નાહ - મીઠું એવું નામ। મધુ જે એ નામના કૃતા એક
ગમય વાત સખી છે કહે છે કે ગમ્ય અદમદ ખડુની દગ્ગાદની જિયારતે
જુઝારખા। અગે હિલુખખા। એક દિવસ મયા દના ત્યારે એ ગાંતે બધાવેલો
ત્યા મયા વચ્ચે કમરની લગ્યા ખાતી નેક જુઝારખા પૂઠયુ કે અની
નામ દક। થગે હિલુખખાને હિત નીવો કે નેજે આ મનાયુ કે તે
દક। થગે! ત્યારે જુઝારખાને માગે હિત વાળો। કે આપણા મેઘાથી ને
પદ્મો અવમાન પામને તુ અર્થો દક। થગે ૧૭ અર્થો મુક્તિદામમાં એના
ગાંતન વર્ણન કર્યુ કે એ કિષકથી મગધેશના તથાગે દિગ્ગે એ રાંતે
દાવો નેક અ દગ્ગાદનું આગાધુ મોટું હતુ અને ગાંતે દનો કમળનો
નાંતે યામનામો કુપ ધુરંગા કરીને ગાંતેવો દનો એની આમળ અ
તથા ચમળના અન એક મેદક દની એ નામ પામનો મળતમે દો
(તથાગે) કો પદ , તથા પદવી મિતલ જુઝારખાન રુદીદની મગ
કે એ ૧૮ી એથા ધુરમટમાં મગ્ય હિલુખખા। અગનાનની કમર છે ત્રીજા
ધુરમટમાં યાદન ઉપાખાની અને બીજામાં મગ્ય। જુઝારખાનની છે
આ મે ૧ માથ મગ્યના કિલખ નથી એ આ મધી વિગત લેતા નવા
જેવુ સામે ૧૯

65. આ ની નીચેનામાં ૪ મનોરથો આપેલ છે. તેમાં ૩ મનોરથોની વ્યવસ્થા કરીને ૩
૪ નો અનુક્રમ આપો.

19 24-2 1 420

૧૦. આજ પૂર્વ પાશ્વરના નામની વિજય મળી છે સદાનંદ શેખ જાદુમળી
ના નામના મુજબ દરવાજા ખદાઈ શાનના કપડા મુકમલ પામીને જેને પુરાણી દે માલ
અમલવારી બાબતોની જે ના પામે તે નામ પુ નથી, પણ આ બીજા વિદિહ સનુ
પાશ્વરના નામ દર્શાવેલી ની નથી જેમ સમજાવે છે પાશ્વરની સદા જાતની મરિદાદ
જેને તેની શોધ થાય છે જાદુ

દસમા ભાગ નેટલા પણ સારા ન ગણાય. છતાં પણ એ લોકો આદર્શો હતા અને સૈયદ મીરાં એમના નોકર હતા.”^{૭૨}

**ગુજરાતની સ્થાપત્યકલાના ઝોરબ જેવી-અમદાવાદ લાલ દરવાજે
આવેલી સીદી સઈદની જગપ્રસિદ્ધ મસ્જિદ**

હવે અમદાવાદમા લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઈદની મસ્જિદના નામથી ઝોળખાતી, ગૂજરાતનું, ગૂજરાતી કલાનું અને અમદાવાદની કીર્તિ માત્ર હિંદમાં જ નહિ પણ સ્થાપત્યકલામા રસ લેતી દુનિયાભરની આત્મભમા પ્રસિદ્ધ કરનાર મસ્જિદનું અને એના સંસ્કારી યંધાવનારનું વર્ણન જરા વિસ્તારથી કરીએ. દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યકલા એક મહત્ત્વનું અંગ છે એટલે આવી જગપ્રસિદ્ધ કલાકૃતિવાળા મકાનનું વિગતવાર વર્ણન અસ્થાને ન ગણાય.

સીદી સઈદનું ચરિત્ર

અમદાવાદની આ પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ યાંધનાર શેખ સઈદ હયસી એ પહેલા રૂખીખાનનો ગુલામ હતો અને પછીથી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની નોકરીમાં આવ્યો ત્યારથી સુલતાની કહેવાનો હતો.^{૭૩} ઉપર જોયું તે પ્રમાણે ઇતિમાદખાનના અમલનાં પાછલાં વર્ષોમાં જ્યારે જુઝારખાન હયસીની સત્તા ખૂબ જામી હતી ત્યારે આ શેખની ચડતી થઈ. જુઝારખાન સાથે એમને એક લાઠ જેવો સંબંધ હતો. એની મદદથી શેખને જાગીરમાં ફેટલાંક ગામ મળેલાં, અને એનો સારો વહીવટ કરી એણે સારો પૈસો સંપાદન કર્યો અને તેનો સદુપયોગ પણ કર્યો.^{૭૪} જિંદગીનાં શરૂઆતના વર્ષોમાં શેખે લશ્કરી નોકરી કરી હતી, જુઝારખાન સાથે રહી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો. ઉલુઘખાન અને જુઝારખાન વચ્ચે બનેલા બનાવોમા એ જુઝારખાનના પક્ષે હતો. અને નાસીગ દરિયાખાનના એલચી તરીકે એને એક વાર ચંગીઝખાન પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ પછી એણે લશ્કરી નોકરી છોડી દીધી. જુઝારખાને એને જે જાગીર આપી એમાંથી એને પાંચ લાખ ટકાની આવક થતી હતી એ બધી આવક એ સારા કાર્યો કરવામાં વાપરતો. એ ગરીબ લોકો અને ગુલામો વગેરે સાથે સારો વર્તાવ રાખતો. એના તખેલામાં ઘોડા તથા ઊંટની સંખ્યા સારી રહેતી. લાલ

૭૨ : તુઝુકે જહાંગીરી—અગ્રેજીમાં રોજર્સ અને ભેવેરીજનું લાખાંતર, ૧. પૃ. ૪૩૬.

૭૩ : અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૬૪૦-૪૧મા એનું ચરિત્ર વિગતવાર આપેલું છે. એ ઇતિહાસ એની મસ્જિદને બદલે રોજો શબ્દ લખે છે, પણ મસ્જિદનું વર્ણન છે.

૪૭ : એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧

આના પામે જે મસ્જિદ છે ત્યાં જમણી માણુ એક વગરખાનુ એણે
કમરુ દતુ ત્યાં મજલ વગરખ એક દાન માણુમો ખાવાનુ મળતુ
રોગનુ રીમ મણુ અનાજ ગધી ફરીંગને વહેંચવામા આવતુ એમને પિઠાનુ
પથારી જેમાડી જમાડવામા આવતા આગરતા માણુમા માટે છુદી નેમો
થતી શરેન્તા વિદાનો, મિત્રો અને યમન વગે થી આવેના સગીર શોખને
ખાસ છુદી જગ્યાએ જેમાડી જમાડવામા આવતા વિગરખ વોટા જે ન
આવી રકતા હાય તેમને રહેવાની જગ્યાએ ખાણ પહેચાડવામા આવતુ
શિયાળામા ફરીંગને કામળા વહેંચવામા આવતા ૭૫

એક મઝકારી પુરુષ

જેખ મર્દ સીદી વિદ્યામગરને આશ્રય આપનાર હતો અને પોતે
પણુ જ્ઞાની હતો એની મજલીમમા ધાર્મિક પુન્થો, વિદ્વાનો તથા મામાન્ય
જનતા પણ આવના જેખ દમીન ગિન ડાઝી અગદુદનાદ મિંધીએ વખેલુ
ગમિયે દુમ્મી નામનુ પુતક એણે અવગિયન રીતે રખ્યુ હતુ અને તેનુ
નામ ગમિયે મઠી રખ્યુ હતુ એ । પુત્રમલયનો જેખ પણ હતો એણે
મિમઝ (મિન્જ)થી ખાજ મલામત મઝીલીની મઝારી નીચે એક વઢાણ
પુતકો લાવવા મોકલ્યુ હતું પુતકોની યાત્રી પણ માથે હતી પરંતુ ઝમનમીયે
આમ જાન લાવવા માટે અમાતના અખાતમા આ વઢાણ ફાંપી ગયુ એમા
ગણા ખન પુતકના નાસ પામ્યા અને થોડા જ મયાવી નનાયા ૭૬

એની મસ્જિદ મસ્જિદનુ વર્ણન

૧ નુ એની મીર્નિ મિન્જન ૬૦ ૥ મસ્જિદ એણે જે જેખ અને કયાથી
મ ૥ ૥ ૩ તે એ ૥ આ ર્જ ૧ ૭૫ થી નેર્ક ચકાય છે આ મઝકારી માણુમ
માટે આગર મુરી ૥ નિદામોમા મર્નનોથ નેળની મઝ કેનિમન ગેમે મૂલગાનનો
અળી રનિદામ-૧૬૦૦૦૦૦ મઝા પાળ્યો એમાથી એ ૥ જની વિગતો
મને છે એ મથમ તખે કે ૬ અમદાવાદ નેર ૥ નિરહિઅલતન ૭૭ પામ
જેખ મઠે પોતાને માટે રોજે જવા થો હતો ત્યાં નાની ઈંટોની એક મસ્જિદ

૭૫ અરશી ઇનિદાસ ૫ ૯૪૦ ૪૩મા આ ખલુ વજૂન આપેલુ છે

૭૬ એ જ ૫ ૬૬૦ ૪૧

૭૭ ૬ ૬૬૦૦૦૦ સુલતાનની રાજધાની-રજનદ-અહીં બટનો કિલ્લો આ મસ્જિદ
બટનો કિલ્લાની દીવાલના થોડો ભાગ તોડીને બાંધવામા આવી છે પશ્ચિમ ૧૨૨ મુસ્
જાઓ ઉઘેરે મેટ એ લરફ દોનાથી તોડવા વિના ૪૬૧૦ નદોતરે મુઝારખાનની
મસ્જિદ વિના એ જની નર નરિ

હતી. એની ડાબી બાજુ રોજો બનાવ્યો હતા. મસ્જિદને વધારી પથ્થરની બનાવી. એની ઊંચાઈ વધારી ધુમ્મટવાળી અગાસી કરી. એની બાંધણીમાં વપરાયેલા પથ્થરો એકથી બે હાથ લંબાઈના ઊંચી જતના લાવવામાં આવ્યા. એમાં સુંદર કારીગરીવાળી બારીઓ મૂકવામાં આવી. હિજરી ૯૮૦-ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩માં આ મસ્જિદ બાંધવામાં આવી. શેખ અબ્બાસ નામનો માણસ જેની કબર શેખ સમદની સાથે જ છે એણે મસ્જિદનો ચખૂતરો બાંધેલો. ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અકબરે ગુજરાત જત્યુ ત્યારે આ મસ્જિદ બંધાઈ રહી હતી. હિ. સ. ૯૮૪ના શવાલ મહિનાની ૩જી તારીખે (ઈ. સ. ૧૫૭૬-૨૪ ડિસેમ્બર) શેખનું અવસાન થયું અને મસ્જિદની બાજુએ કરેલા રોજામાં એને દફન કરવામાં આવ્યો.^{૭૮}

સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિવેચકોની આ મસ્જિદની બાંધણીના વર્ષની થયેલી ભૂલ

હવે મસ્જિદની બાંધણી, એ બાબતની ચર્ચામાં આપણા સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરેલી ભૂલ, અને એની કારીગરીનાં વિવેચકોએ કરેલાં વખાણુ પણ જોઈ જઈએ. આ મસ્જિદ બંધાવવાનું ચોક્કસ વર્ષ અરબી ઇતિહાસમાંથી મળે છે તે જોયું. પરંતુ એ માટે ફર્ગ્યુસન વગેરેથી શરૂ કરીને છેક પર્સી બ્રાઉન સુધીના વિદ્વાન સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોએ વર્ષ નક્કી કરવામાં ભૂલ કરી છે. પર્સી બ્રાઉનનો બીજી રીતે બહુ મૂલ્ય અને સુંદર ગ્રંથ છેક ૧૯૪૨માં લખાયો તેમાં પણ ઇતિહાસને લગતી આવી બાબતોમાં ભૂલ કરે છે. એ ગ્રંથ બહાર પડ્યો ત્યારે સર ડેનિસન રોસનો સંપાદન કરેલો અરબી ઇતિહાસ બહાર પડ્યાને વર્ષો થઈ ગયા હતાં, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં (૧૯૩૮) એ ગ્રંથનો ઉપયોગ આ મસ્જિદનું વર્ષ નક્કી કરવામાં આધાર તરીકે કર્યો પણ હતો, એટલે બાંધણીના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ મિ. બ્રાઉનની ભૂલ ચલાવી ન લેવાય એવી કહી શકાય. ઇતિહાસમાં (૧૯૨૯) મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લેતા સ્થાપત્ય-કલાના આ વિવેચકોની ભૂલની મેં ચર્ચા કરી હતી અને એ પ્રમાણે જોતાં બધાંમાંનો સમય, લગભગ ચોક્કસ કહી શકાય એવો, ચર્ચ્યો હતો. અરબી ઇતિહાસમાંથી હવે એ વાતનો તદ્દન ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર મુજબનો સ્પષ્ટ થયો છે. વિદ્વાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકો મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કે એથી વહેલા આ મસ્જિદની બાંધણી ગણે છે એટલે ઇ.સ. ૧૫૧૫ની સાલની પહેલાં

^{૭૮}: એ જ, પૃ. ૬૪૦-૪૧. વર્ષ માટેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

ગણે છે આ કેવળ ખૂલ છે ઈ સ ૧૫૨૫ પહેલા આ મતની માધણી
એવામા આવી નથી ૭૬

એ મસ્જિદનુ વર્ણન

આ મસ્જિદ નાની, ૬૮x૩૬ ફીટની લગાઈ પહોળાઈની છે એમા
એક થાભલા ઉપર ચાઝ ચાર કમાનો ઉતારી, ઉપરની ચપટા ધુમ્મટોની છત
બનાવવા માટે ચોખ્ખને કાપીને અદ્દાશ બનાવ્યા છે અને ખૂણામા નાની
કમાનોથી ટેકા આપ્યા છે મુહમ્મદ ધોમ અને શાહઆનમની મસ્જિદો ને
આ મમય પછી બધાયેલી છે તેને મળતી બાધણી છે કમાનો શુદ્ધ અમદાનારી
છે પાછળની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમા પાચ મોટી કમાનોમા જળાઓ
કરેલી છે, તેમા છેડા ઉપરની બે ભૌમિતિક આકૃતિઓની છે વચ્ચેની કમાન
પથ્થર જડી બધ કરેલી છે એની આમપાસની બે ફૂલવેલ અને વનસ્પતિની
કારીગરીવાળા જગમસિદ્ધ જળાઓ છે દક્ષિણ તરફ ત્રણ જળાઓ ભૌમિતિક

૭૬ Percy Brown Indian Architecture, Islamic P 55 જુઓ મુજ-
રાત્રું પાટનગર અમદાવાદ, પૃ ૬૨૭૩૧ એમા મેં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અહીં
વાચનારની રમ લઈ એક અંત નોંધ કરવાની જરૂર છે અમદાવાદને ઇતિહાસ શુ
સાહિત્ય સમાએ ૧૮૨૮મા બહાર પાડ્યો તે પહેલા ૧૯૨૭ના કાર્તિબ્ના "વસત"
માસિકમા આ મસ્જિદની બાધણી અને એના બાધનાર માટે મેં વિસ્તૃત ચર્ચા બહાર
પાડેલી અમદાવાદના ઇતિહાસમા એને સાર માત્ર લીધેલો એમા માત્ર બાધણીની
દૃષ્ટિએ આ મસ્જિદ સ્થાપાયવિવેચકો વારે છે એ સમયમા નહિ પણ સ્તંતનના અત
ભાગમા ૧૫૬૦થી ૧૫૭૦ના દસકામા બધાઈ એના કારણે આપ્યા છે બાધનાર તરીકે
સીંગી સર્દને તે વખતે પતો ન લાગવાથી જુઝારખાન હજસીને સીંગી સીદી કબીને
એને બાધનાર ઠેવો જોઈએ એમ અનુમાન કર્યું છે તે સાથે અમ ઇતિ ૫ ૬૩૧ની
નોંધ ૧મા એવી આગા ધમ્મ બાધ કરી છે કે સ્તંતનના અતમા બધાયાનુ શોક્ષ
લાગે છે, હતા બધાવનાર જુઝારખાન હોય તે બાબત રાકા કે ચર્ચાને સ્થાન છે એમ
સ્પષ્ટ લખ્યું છે, અને અરબી ઇતિહાસમાથી કદાચ આ વાત સ્પષ્ટ થાય તો તે માટે
અરબી વિદ્વાનેને વિનવિ કરી છે અરબી ઇતિહાસ જોવડાની, પ્રો કોમિ એ એ વાત
સ્પષ્ટ કરી. એમા સતોષની વાત એ છે કે વર્ષ-સમય-નિર્ણય લગમગ ખરો નીખ્યો
ન્યારે બધાવનાર સીદી સર્દ એ જુડી બાકિ નીખી, પણ જુઝારખાન સાથે એને
બાઈ જેવો મનખ અને એને લીધે રોજ સર્દની ચડતી થઈ એ વાત પણ સ્પષ્ટ થઈ
'વસત'મા ડેખ છપાવ્યો ત્યારે પ્રો કોમિ સાહેબને મેં એ વચાવેલો અને અમારે પત્ર
બધદાર પણ ધરેલો સર્દને બદલે સીદીની માન્યતા માટે વધારે આધાર લેઈએ એમ
એમણે મને જમાવેલું પરંતુ સમય અને જુઝારખાનને સળવ એ બધું અનુમાન ખડું
નીખ્યું તે બાબત ૧૯૩૮મા એમણે અમેજમા ઇતિહાસ લખ્યો ત્યાર કાઈ પણ દૃષ્ટેખ
કર્ચો નથી એ જરા લાગે એવું હતા અનુમાન માટે મને સતોષ થયો

છે. ૮૦ ઉત્તર તરફ જાળીઓની કમાનો ખુલ્લી છે. એનું કારણ રાજ્યક્રાંતિના સમયમા મસ્જિદ અધૂરી રહી છે એ જ કહી શકાય. મિનારા સાદા પણ ઉત્તમ પ્રકારના છે. મસ્જિદને ફરતા કંદોરા મિનારાને પણ ફરતા સળંગ છે એ વિશેષતા છે. આ મિનારા ગઈ સદીના પૂર્વોર્ધમાં અર્ધા ઉપર ઊભા હતા એમ ધ્રિગ્જે ૧૮૪૭માં કહેલા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ આજે છતની ઉપર એની નિશાની પણ નથી. ૮૧ વચ્ચેની કમાન કરી જ નહિ હોય કે વધારે ઉત્તમ કરવા માટે રહેવા દીધી હશે કે અવ્યવસ્થાના સમયમાં તૂટી ગઈ હશે એ આજે સમજવું મુશ્કેલ છે. એ કમાન લોડ એલિનના સમયમા કાઢીને વિલાયત મોકલાઈ છે એવી શોકવાચકામાં સત્ય નથી, કારણ કે એ પહેલાં પણ વચ્ચે કાંઈ નહોતું એવા ઉલ્લેખો છે મસ્જિદને મરાઠા સમયમા નુકસાન થયું પણ હોય. અંગ્રેજોએ મામલનદારની કચેરી એમાં કરેલી. એ વખતે મહેરાબોમાં પ્રેસ મૂકેલાં અને મહેરાની કમાનમાં બંધ ન થાય એવો દરવાજો મૂકેલો એકંદરે મસ્જિદ સારી સ્થિતિમાં કહી શકાય એવી રહી છે એનું માન લોડ કર્ઝનને ઘટે છે. ૮૨

એની જગપ્રસિદ્ધ જાળીઓ

પશ્ચિમની દીવાલમાં જે એ પ્રસિદ્ધ જાળીઓ છે તેની પ્રશંસા યુરોપિયન કલાવિવેચકોએ મુક્ત કંઠે કરી છે. ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આગ્રા અને દિલ્હીમાં ઉત્તમ કારીગરી છે, પણ આટલા વિસ્તારમાં નથી અને આટલું સમતોલપણું પણ નથી. આ તો માણસે કરેલી પથ્થરની કારીગરી ફરતાં જાણે કુદરતે જ રચના કરી હોય એવું લાગે છે. રોમ અને ગ્રીસના ઉત્તમ કલાકારોએ કરેલી નકશી કરતાં પણ આ ઉત્તમ છે. ૮૩ સર જહોન માશેલ જે સામાન્ય રીતે કડક

૮૦: પશ્ચિમ દીવાલમા ખત્રે છંડા ઉપર પણ ભોમિતિક જાળીઓ છે. એવી જ સરખેજના રોજમાં પૂર્વે જાણ્યું છે. તે ઉપરથી એ ખત્રેનો ઘડનારો એક જ કારીગર હશે એમ ઠો. બર્નેસ માને છે. પરંતુ એ બન્ને સ્થાળની તારીખોમા મોટું અંતર છે જાળીઓ જૂજરાતી કલાકારોનો ખાસ વારસો છે એ બર્નેસ ભૂલી જાય છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૧)
૮૧: ધ્રિગ્જ: સિડીઝ, પૃ ૨૩૧. ધ્રિગ્જ એમ પણ માને છે કે ૧૭૮૦મા જનરલ ગોડાર્ડ શહેર લીધું ત્યારે આ મસ્જિદમાં કચેરી કરેલી, પણ એ ભૂલ છે. કચેરી ધ્રિટિશે અમદાવાદ લીધા પછી ૧૮૧૮ પછી કરવામાં આવી.

૮૨: કાઉલી-બાકલી રિપોર્ટ અને બર્નેસના અમદાવાદના સ્થાપત્યને લગતા અગ્રેજ ગ્રંથમા આ વિગત આપેલી છે. મસ્જિદને કચેરી બનાવી ત્યારે ચૂનાથી ઘોળેલી તેથી ભૂલથી કેટલાક આરસની માનતા! જાળીઓની છાપ લેતાં અને ચકલાએ માળા કરવાર્યો થોડું નુકસાન થયેલું છે (અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦).

૮૩: હોપ અને ફર્ગ્યુસનનું અમદાવાદના સ્થાપત્યનું પુસ્તક. અમદાવાદનો ઇતિહાસ.

રીકાકાર છે તે પણ આ જાળીઓ પી પ્રશંસા કરતા કહે છે કે આમા કોઇ મહાન ગૂજરાતી કલાકારનો હાથ છુપેો ન્હેતો નથી આ જાળીઓને લીવે જ આ મસ્જિદ જમખસિદ્ધ ગણી શકાય વનગપતિ અને કૂવલેનની કારીગરીવાળી જાળીઓ જેવા નમૂના તો દિલ્લેશરમા કોઇ જગ્યાએ મળે તેમ નથી સર જહોનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કનામા સાદાઈ એ ગૂજરાતી કનાકાગના સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે, છતા નાણી મિત્રી પી મસ્જિદ પી પેકે આ મસ્જિદમા સાદાઈ સાથે શ્રેષ્ઠ કના વપરાઈ છે, આ મસ્જિદ જેવી સુપ્રમાણ અને લાવણ્યવાળી કમાનો અને જાળીઓ શ્રેષ્ઠ છે ૮૪ રશિયાના મમ્માટ ઝાગ ગઇ મરીના ચાતમા અમદાવાદ આવેલા ત્યારે આ જાળીઓ જોઈ કહેલુ કે દિલ્લેનુ વનગપતિ-મૌદ્ય અહીં કોતર્યું છે આ જાળીઓ જોઇએ છીએ ત્યારે આપણે એક ધૂળિયા મહેરમા ડાભા ડીએ એ જૂની જગ્યાએ છીએ ૮૫ પર્મી બ્રાહ્મિન કહે છે કે મીદી નહદની એક નાનડી મસ્જિદને દુનિયાભગમા એની જાળીઓએ પ્રસિદ્ધ કરી છે ગૂજરાતમા જાળીઓ સામાન્ય છે અને જોભા ઉપરાત હવા અનવાળા મોટે દગાય છે, પરંતુ એ બધી નાની છે, અને નાના ચોગમ ભાગ પાડી તેમા જૂમિતિની આકૃતિઓ કરીને રચેલી છે, પણ મીદી સહદની મસ્જિદમા તો કોઈ અમાધારણ કલ્પનાશક્તિવાળા કનાકારે, મધી જૂની પ્રજ્ઞાનિવાઓને દૂર મૂકીને પથ્થરના ખગમચડા દુકડાઓ જાણે પાતળુ સુવાળુ કપડુ (કેન્વાસ) હોય તેમ ચિત્રકાગની પેકે પોતાના મનની કલ્પના મુજબના અનકાગ કોતર્યા છે પૂર્વ તરફના વનગપતિસૌદર્યમા મુખ્ય ગણાતા તાડ વગેરેની કના તથા મૌદ્યની જાનનાને એવી દુરાળ કારીગરીથી વ્યક્ત કરી છે કે ગેર્લ પણ દેગની ઉત્તમ હવા માથે મૂકી મકાય આ મતાની આપે

પૃ ૧૩૦ આ જાળીઓનુ કદ ડાચાઈ ૧૦ થી ૧૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૬૧ થી ૭ ફીટ છે મુલવેલની પ્રસિદ્ધ જાળીઓ પણ કકડા સાવીને બનાવેલી છે

૮૪ સર જહોન મારાલ કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા મા આ સ્થાપત્યનુ પ્રશ્ન પૃ ૧૧૯ મસ્જિદની સાદાઈનુ વર્ણન કરી લખે છે કે "But though such simplicity is rare in Gujarat, there is no mistaking the Gujarati genius in the graceful well proportioned arches and superbly designed window-screens It is these screens that have made the Sidi Sayyidi mosque world famous The other two (Jalis) are adorned with free plant and floral designs the like of which does not exist in any other monument in India "

૮૫ રશિયાના ઝારની મુસાફરીના વર્ણનમા બે મોટા પુસ્તકો છે, તેમા એકમા અમદાવાદના વર્ણનમા આ શુખે છે

છે કે એ સમયમાં અહીં કલા સજીવ હતી. ૮૬ આ પ્રમાણે આ મસ્જિદની જાળીઓની કલા ઉપર ઘણા વિદેશી કલાવિવેચકો મુગ્ધ થયા છે, અને દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ આવડા કદની આટલી સુંદર નકશીવાળી જાળીઓ નથી, “એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે. ગઈ સદીમાં આનો લાકડાનો નમૂનો એક હજાર રૂપિયા ખર્ચાને પરદેશના મંત્રહસ્થાન માટે ખનાવેલો. ૮૭ ઇંગ્લેન્ડના સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝિયમમાં અને ન્યૂ યૉર્કમાં એની પ્રતિકૃતિઓ છે. ૮૮ ફર્નિચરમાં તો એની ઘણી નકલો થયેલી છે. ચાદીમાં પણ આ નકશીની નકલ કરવામાં આવે છે. ૮૯ શિલ્પસ્થાપત્ય એ પથ્થરમાં લખેલું સાહિત્ય જ છે, અને સાહિત્યની પેઠે જ એ પ્રજા તથા સમાજની સંસ્કારિતા વ્યક્ત કરે છે એમ મનાય છે. એ દૃષ્ટિએ સ્થાપત્યકલાનો શોખ ગૂજરાતીઓને— હિંદુઓ કે મુસલમાનોને—સ્વભાવમાં જડાયેલો હતો એની સાક્ષી આખી દુનિયાને આપતી આ મસ્જિદ, આપણા અન્ય કલામય મંદિરોની પેઠે જ, આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો છે. ૯૦

સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૫૬૩માં સીજર ફ્રેડરિક નામનો ઇટાલિયન મુસાફર ગૂજરાતમાં આવેલો એ પણ ગૂજરાતને “ખંભાતનું રાજ્ય” કહે છે. છેલ્લા બે સુલતાનોના સમયથી દીવ જીતી લીધા પછી પોર્ટુગીઝોની સત્તા દરિયા ઉપર ખૂબ વધી ગઈ હતી, એમની પરવાનગી વિના કોઈનું પણ વહાણ આવજા કરી શકતું નહિ, ખંભાતથી નાનાં વહાણોમાં માલ દીવ જઈને ચડતો, વહાણના માલિકો મોટે ભાગે ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો હતા, વગેરે વર્ણન એ મુસાફર કરે છે. આયાતનિકાશનું વર્ણન તથા ખંભાત શહેરનું વર્ણન પણ કરે છે તે વેપાર અને વહાણવટાના પ્રકરણમાં આગળ જોઈશું. ૯૧

૮૬: Percy Brown: Indian Architecture. Islamic, P. 55. એમણે Artist with exceptional vision એ શબ્દો કલાકાર માટે અને કારીગરી માટે with asthetic sensitiveness and technical skill એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

૮૭: અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૩૦-૩૧

૮૮: એ જ, પૃ. ૬૩૧ (ખર્ચેસમાધી)

૮૯: અમદાવાદના મિસ્ત્રી સોમનાથે આ અને બીજી મસ્જિદોના નમૂના ખનાવ્યા છે. મિ. ચંદુલાલ ગજ્જરે ચાંદીમાં તથા લાકડામાં નમૂના કર્યા છે.

૯૦: પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કહે છે કે (પૃ. ૫૦૫) This lovely and world famous mosque is the last noble specimen of the great creative period of the Muslim architecture of Gujarat.

૯૧: આ મુસાફરની નોંધ પ્રો. કોમિ.એ પૃ. ૫૦૦-૫૦૧માં લીધી છે. એમાંથી જરૂરી નોંધ લઈ ખાકીની ચર્ચા સામાજિક અને વેપાર પ્રકરણમાં કરીશું.

સિક્કા કોરી

આ સુલતાનના અમલમાં બીજી નોંધપાત્ર દકોક્ત એ કે મૌરાહના કેટલાક રાજ્યોના ચનણમાં કોરીનું ચનણ ચાલતું હતું અને એમાં તે તે ગમતે ઉપરાત ગૂજરાતના સુલતાનને મવોંપરી મળી એનું નામ પણ આપવામાં આવતું એવા સિક્કાઓને 'કોરી' કહેતા અને છેક આ જગાના મુધી કોરીનું ચલણ મૌરાહના કેટલાક રાજ્યોમાં અને ખામ કરીને કચ્છમાં ચાલુ હતું કોરી નામનું મૂળ પણ સમય છે એ બાબત આગળ સિક્કાના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરીશું ૯૨

એ અમલનો નડિયાદનો લેખ

આ અમલનો એક દસ્તાવેજ વિ મ ૧૬૧૮-ઈસ ૧૫૬૭નો મળેલો છે એ વેપારી ગૂજરાતી બાપાનો છે તેથી નોંધપાત્ર છે એમાં કાંઈ પણ વિશેષણ વિના સુલતાન મુદાહ (મુઝફ્ફર)નું નામ છે અને એના માંડ વજર કે મોટા અમન-દોના નામ નથી પચકુનમાં બે મુમલમાન નામો છે તે પણ રવાનિક નાના અમલદારો લાગે છે સેખ નડિયાદનો છે આ ઉપરાંત એમ અમલમાં છે કે માન આચાર તરીકે પણ મુઝફ્ફર સુલતાનનું નામ વપરાતું હતું, અને ખામ કરીને માન મતીથી મહી સુધીનો મધ્ય ગૂજરાતનો ભાગ સુલતાનને માટે ઇતિમાદખાનના હાથમાં હતો એટલે નડિયાદના દસ્તાવેજમાં તો એનું નામ આવે જ પણ ઇતિમાદખાન કે બીજા કોઈ અમીરનું નામ નથી એ સ્પષ્ટ છે વિશેષણ વિના ॥ સુલતાન ॥ નામ ઉપરથી તો કદાચ એની મતા નથી એવો ખ્યાલ હતો એટલું સમજાય છે આ દસ્તાવેજ ભાગ રહેથી ફાગમની ચર્ચા છે ધર ઉપરાંત દુકાનની વહેંચણી માટે લખે છે કે 'તથા બીજા મને દાકનૂ બૂમડુ તથા મગવાઈ કરી ઉવગાણુ દેવૂ તથા હેમ ૨૫ ઠંડી મૂખડી તથા બીજા જે કાંઈ હતું તે મર્વ પ્રોછી વીચી વિધુ મહી મન પ્રોછી જૂજૂઆ ચયા " આમાં બાપાની દૃષ્ટિએ, તથા સરવૈયુ ઉવગાણી વગેરે શબ્દો વેપારી મમાજની દૃષ્ટિએ, તથા "મલમત" (મિલકત) જેવા મુમલ માની શબ્દો નોંધપાત્ર છે એની વધુ ચર્ચા આમાનિક પ્રકરણમાં કરીશું

૯૨ તારીખે સોરઠ અને પ્રા દોડીવાળાના સિક્કા બાબતના લેખ ઉપરથી પ્રા પ્રામિ એ પૃ ૪૬૬-૫૦૦માં લીલેરી નોંધ મનમૂ ત્રીજાના સમયથી આવા સિક્કા પડતા હતા તે હવે પણ ચર્ચાશું

૯૩ લેખપદ્ધતિ, પૃ ૭૧-૭૨ આ દસ્તાવેજમાં જાહેરના સામાન્ય શબ્દો આવે છે તે નોંધપાત્ર છે બાપાની દૃષ્ટિએ પણ એનું મહત્વ છે વેપાર અને સામાનિક પ્રકરણ માં આ સંબંધી ચર્ચા કરીશું સરવૈયુ કાદવાનો રિવાજ કેટલો જૂનો છે તે બાબત આજના નામાના નિષ્ણતો ચર્ચા કરી રહ્યા છે જલસામાં આ રિવાજ જૂના સમયથી હતો એમ લાગે છે તે પણ આજલ ચર્ચાશું સરવૈયાને "સરવાઈક" એ રીતે શબ્દ લીધો છે બધું વેચીને જુદા ધણ તે માટે સરવ-વીની સાદી જૂનૂઆ ધણ એ શબ્દોનો પ્રયોગ આજે પણ 'વેચી સાદી' શબ્દો વપરાય છે તે એવા સ્પષ્ટ છે

પ્રકરણ આગણ્યાળીસમું
અકબરની ગૂજરાત ઉપર બે વાર ચડાઈ
ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત
અકબરની ગૂજરાત ઉપર પહેલી ચડાઈ

શહેનશાહ અકબરે ગૂજરાત છતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેનાં કારણોના ઉલ્લેખ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૨, ૨ છ જુલાઈએ એણે આગ્રા-દેલ્હીપુરથી પ્રયાણ કર્યું. અજમેરના પ્રસિદ્ધ સંત મુઠ્ઠનુદ્દીન ચિસ્તીને અકબર પૂજ્ય ગણતો એટલે અજમેરમાં એ સંતની દરગાહની યાત્રા કરી પછી આગળ વધવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખાન કલાનને દસ હજારનું લશ્કર આપી આગળ મોકલ્યો. અકબર રાજપૂતાનામાં ધીમી દૃઢ કરીને આવતો હતો. એવામાં શિરોહીના દેવડા રાજપૂતોએ ખાન કલાન ઉપર હુમલો કરી એને ખંજરથી ઘાયલ કર્યો.^૧ મારામારી થઈ એમાં બન્ને જાણુ ખુવારી થઈ. આ બંધર અકબરને મળ્યા ત્યારે શિરોહીના રાજપૂતોને સજા કરવા લશ્કર મોકલ્યું. ગૂજરાતની સરહદમાં શહેનશાહનો પહેલો મુકામ ડીસામાં થયો. અહીં એવા સમાચાર મળ્યા કે શેરખાન કુલાદીએ અમદાવાદનો થેરો ઉઠાવી લીધો છે અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો ગયો છે. એના બે પુત્રો એના કુટુંબને લઈને ઈડર તરફ સલામત જંગ્યાએ ગયા છે. આ બંધર જાણીને અકબરે રાજા ભગવાનદાસના પુત્ર રાજા માનસિંહને શેરખાનના પુત્રોને પકડવા મોકલ્યો. શેરખાનના પુત્રો આ સમાચાર મળતાં હુંગરો તરફ નાસી ગયા.^૨

અકબર પાટણમાં

ડીસાથી અકબરની સવારીએ રણિયામણા પાટણ શહેરમાં આવીને પડાવ નાંખ્યો.^૩ અકબરના મુરખ્ખી બહેરામખાનનું મૃત્યુ પાટણમાં થયું હતું

૧ : તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ, પૃ. ૩૪૦-૪૧; મિરાતે અહમદી, શુ. મા. પૃ. ૧૦૧. શિરોહીના રાજાએ તાબેદારી સ્વીકારી ખાન પાસે માણસો મોકલ્યા. ખાન સોપારી આપતી વખતે એક રાજપૂતે ખાનને જમધર મારી ખલાની આરપાર કાઢ્યું, પણ બહાદુરખાન નામના રક્ષકે એને પકડીને લોંચ પાડ્યો. ખાન પંદર દિવસ માંદો રહી અકબર સાથે જોડાયો. તારીખે અલદ્દીમાં પણ આ વાત છે.

૨ : અહમદી, શુ. ભા. પૃ. ૧૦૨; તખ્તકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ, પૃ. ૩૪૨. સિંદ્દરીમાં આ વાત નથી, પણ એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે શેરખાન પાસે લશ્કર ચાળીસની સંખ્યા જેટલું જ હતું. ખીમ ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે એ સોરઠ તરફ નાસી ગયો.

૩ : અબુલફઝલ : અકબરનામા (ભા. ૩, પૃ. ૮-૯)માં પાટણને માટે Pleasant City

તે આગળ જોઈ ગયા ડીએ અર્લી એના પુત્ર બાબક અબ્દુરહીમખાનને અકબરે ખોનાવી એના કુટુંબના અને પિતાના મૃત્યુના બધા સમાચાર પૂછ્યા એને તગીંગ આપનામાં આવી અને એ ઉમ્મ-આ નાનો હોવાથી વકીવટ મૈયદ અહમદખાન બદારાને મોપનામાં આવ્યો આ રખતે ગેમખાનના પુત્રોને પકડવા કુવર માનમિંહને મોકલેલો તે ઈડગથી એ કોમો દાય ન આવવાથી તૂટનો માન વધ પાડો કર્યો હતો તે બાદશાહને બારી મળ્યો પાટણમાં આમ એક અદવાડિયુ પમાર કરીને અમદાવાદ તન્ક ફ્રેચ દરતા પહેલો મુકામ જોડાણ પામે નાખવામાં આવ્યો ૪

મુલતાન મુઝફ્ફર કેદ પકડાયો

અર્લી મમાચાર મળ્યા કે ગૂજરાતનો મુનતાન મુઝફ્ફર જે ગેખા, દુલાદી માથે સોગંદ તરક નામી ગયો હતો તે એ ત્યાંથી છટો પડી નજીબના પ્રદેશમાં રખડે છે આ ખમર માલગી અકબરે મીખાન પેમાવન વગેરે અગદારને એની તપાસ કરવા મોકલ્યા આમપામ તપામ કરતા મુનતાનના ગજમિંહ જેવું જન મગી આવ્યું અને ખેતરના ખણમાં મતાતો કરેલો મુનતાન પકડાઈ ગયો મીરખા, એને અકબર પામે લાવ્યો, અને બાદશાહે એને ખીજી ઘાઘ ભાગે ચિલા ન કરતા ડગમખનીખાનો મોખી કેની પેટ ગખવા કહ્યું ૫

ગજરાતના અમીરો અકબરને તાબે

હવે અમદાવાદ આવતા અકબરને મીંગ અબુતુગમ ગેરે ગૂજરાતી અમીરોએ તાબે થઈ અન્જ કડી કે ગૂજરાતનો મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન

of Pattan લખ્યું છે પાટણ એ વખતે મુદર શહેર રહેડું ગમે તેડ હોલ જોઈએ એવા દલ્લેખો મળે છે તા જમી નવેબર ૧૫૭૨ન જેઠ અકબર પાટણમાં પ્રવેશ કરો

૪ સિન્દરી, તબકાત, અમુલદુક્કલ વોરે તવાગીખો જોડાણનો દલ્લેખ મ્દ છે તા ૧૩ નવેબર જોડાણ મુકામ કર્યો (અકબરનામાં)

૫ અમ્બરનામાં III, પૃ ૮-૯ મા બાબતમાં તનારીખીમાં મતલેદ દેખાય છે અમુલ ફ્રેચ કપર મુજબ કહે છે, જ્યારે સિન્દરી શેરખાનથી કટો પડી મુઝફર અકબરના અમલદારો પામે ગયો એમ દુકે પતાવે છે તબકાત (ઇસિયટ ૫ પૃ ૩૪૨) કહે છે કે મુલતાન ડિ ૧૮૦ના રજબ માસની ૬મી ન રવિવારે ખૂબ માન ફ્રેચ અકબર પામે ગયો બાદશાહે એને પોતાની પાસે આનવા ગયો મહમી પૃ ૧૦૨માં અકબરનામાંના નાખો ૪ લખે છે અને સિન્દરીનો દલ્લેખ કરી કહે છે કે મુઝફર અકબરની પાસેના ગૂજરાતી અમીરોની પેદ નોમરની માફક રહેવા લાગ્યો ત્રી કોમિસેરિયેટ તા ૧૫ નવેબરે એ અખર આગળ હાજર થયા અને એને ગાહમનસૂર વચ્ચરન સોપવામાં આવ્યો એમ લખે છે, પણ એમણે એ નામ માટે આધાર આપ્યો નથી બધું જોતા મુલતાન અકબરના અમલદારો પામે કેવી જેવી દશામાં રહ્યો હોય એમ સમજાય છે,

પણ આદશાદની સેવામાં હાજર થવા તૈયાર છે. અકબરે ગૂજરાતની હદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ઈસ્લાહિમ હુસેન ગિરઝાએ ઇતિમાદખાનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો કે અકબર આદશાદને તાબે થવામાં લાભ નથી. ગૂજરાત જીત્યા પછી એ બધા અમીરોનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખશે, માટે આપણે એક વાર ભેગા મળી એની સામે લડી બાગ્ય અજમાવી જોવું. પણ ઇતિમાદખાન સ્વભાવથી જ લડાઈથી ડરનારો હતો; એણે આ વાત કબૂલ રાખી નહિ, એટલે ગિરઝા દક્ષિણ ગૂજરાત તરફ પોતાની જગીરમાં આલ્યો ગયો.^૬ ઇતિમાદખાન અકબરને નમવા પાટણ તરફ આલ્યો. કડી પાસે દાહપુર આગળ મુકામ નાખતાં પહેલાં ગૂજરાતના બધા અમીરો આદશાદની તહેનાતમાં આવી પહોંચ્યા. અકબરે અબુતુરાય, ઐનઉલ્મુલ્ક હકીમ વગેરે અમીરોને ઇતિમાદખાનને આવકાર આપવા સામા મોકલ્યા એણે રાજદ્વારી કુનેહથી ઇતિમાદખાનને ગૂજરાત પ્રાંતનો વહીવટ આપવાનું પણ કહ્યું. જીજ્ઞાસુ અમીરોને ઈનામો આપ્યાં.^૭ ગૂજરાતના અમીરોની જ્ઞમીનગીરીઓ પણ માગવામાં આવી. ઇતિમાદખાનનો જ્ઞમીન મીર અબુતુરાય થયો, અને ઇતિમાદખાન જીજ્ઞાસુ બધાનો જ્ઞમીન થયો. હબ્સી અમીરોનું કોઈ જ્ઞમીન થયું નહિ તેથી તેમને સુલામ તરીકે ગણવામાં આવ્યા.^૮ ૯ મે આદશાદી સવારીએ તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ અમદાવાદ પાસે નદીને સામે કાંઠે આવીને પડાવ નાખ્યો. અમદાવાદ શહેરના લોકોએ આદશાદને સારો આવકાર આપ્યો અને તે સમયના આલ્યા આવતા ત્રાસમાંથી છૂટ્યા હોય એવો હર્ષ બતાવ્યો. અહીં આદશાદની તુલા કરવામાં આવી. મોરહનો અમીનખાન ઘોરી પણ બેટ લઈ નજર કરવા આવ્યો.^૯ શહેરમાં અકબર શહેનશાહના નામનો ખુતબો પઢવામાં આવ્યો.

પણ ઘેડી પહેરાવેલા કેદી જેવો નહોતો, માત્ર જપતામા રાખવામાં આવ્યો હતો એમ બધી તવારીખો સરખાવતાં લાગે છે. સુલતાન મુઝ્ઝફર ગૂજરાત સલ્તનતના એક કિમતી દસ્તાવેજ જેવો ગણાતો હતો એ અખુલકુલના એને માટે લખેલા રાખ્દો Mozafar Gujarati who was the document of sovereignty for Gujaratis." સુલતાન તરફની લોકલાગણી પણ બતાવી આપે છે.

૬ : સિંદ્દરી, ગુ. ભા. ૪૫૦. આ હલ્લેખ માત્ર સિંદ્દરીમાં જ છે.

૭ : અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૩. તખકાત (ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૪૩)માં ઇતિમાદખાને અમદાવાદ શહેરની ચાવી બાદશાહને આપી એમ લખે છે. સિંદ્દરી લખે છે કે અંદર-અંદર ભારે ચર્ચા પછી ગૂજરાતી અમીરો તાબે થયા.

૮ : અકબરનામા, ૩. પૃ. ૧૦-૧૧. તખકાત (ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૪૩)માં પણ હબ્સી અમીરો ઉપર જપતા રાખ્યો એમ લખે છે.

૯ : એ જ, પૃ. ૧૧-૧૨; તખકાત (ઇલિયટ) પૃ. ૩૪૩; અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૦૪. સિંદ્દરી

અકબર અમદાવાદ ચઢને ખલાતમા

અમદાવાદની મહારાજા હાવણી નાખી અકબરે આશરે બે અઢવાડિયા વ્યવસ્થા કરવામા ગાળ્યા પોતાના દૂધભાઈ મિરજા અઝીજ ટાકા ખાને આઝમો ખામ વહીવટની દેખરેખ રાખવા કરમાવ્યુ અને ગૂજરાતનો જાણીતો હોવાથી ઇતિમાદખાનને મુખ્ય અમીર તરીકે જામ મોઘુ બાદશાહ વારવાર શહેરમા જતો. આમ વગર તડાપાટી આખો ગૂજરાત દેશ અકબરને શરણે આવ્યો. ૧૦ ઇસ્લાહિમ હુમેન મિરજાએ આ વખતે તાબેદારી તરીકે ભેટા તથા પેગમ્બી મોહલી, પગલુ અકબરે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, કારણ કે ગૂજરાતની આ બધી ગરમડનુ કારણ મિરજાઓ હતા અને એમના તગ્મથી વડાઈઓ તથા અશાંતિને ઉત્તેજન મળતું હતુ એ મામતની બાદગાદને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. ૬૭૭ પછી દક્ષિણ ગૂજરાતના વડોદરાથી માંડીને સુગત મુધીના ભાગના મિરજાઓ માલિક થઈને બેઠા હતા, એટલે એમને દરારી તાબે કરીને પ્રાંતને ત્રામથી મુક્ત કરવો એ જ અકબરની આ ચડાઈનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ૧૧ ગીઝ કાન્જો ગોણુ હતા, એટલે અમદાવાદ શહેરની વ્યવસ્થા કરી દક્ષિણ તરફ ઊપડતા મોથી પડેના ખલાત ચઢને જવાનો નિશ્ચય કરી માદશાહી મવાગીએ તા ૨ ડિસેમ્બર ૧૫૭૩ને રોજ પ્રયાણુ કર્યુ, અને તા ૧૨મી ડિસેમ્બરે ખલાત પહોંચ્યા. ૧૨ ખલાતના ભોંકાએ અને વેપારીઓએ માગે આની આનકાર આપ્યો. કમ, મિરિયા, ઇંગન, પુરાન વગેરેના વેપારીઓએ મતકાર કર્યો અકબરે દગિયાના ફર્શન પહેલા-વહેલા ઘેર્યા અને વઢાણુમા બેસી સમુદ્રની સહેન કરી પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસનો લેખક કાલ્ડો ટહે છે કે ફિંગી વેપારીઓ પણ અકબરને મળ્યા, અને એજે ફિંગીઓનો પોશાક ધાનુ કર્યો વેપારીઓએ બાદશાહ ૥ દાય ઉપર સુમન કર્યુ. ૧૩ ખલાતથી ઊપડતા પડેના તાબે થયેલા ગૂજરાતી અમીરો અને અદમદી વખારામા કહે છે કે અમદાવાદ આવતા પહેલા હાજીપુર મુકામે બાદ શાહના માણસોએ ગૂજરાતી અમીરોનો સામાન લૂંચ્યો અને બાદશાહે તેમને પકડી સજા કરી અકબરનામા તુલા કરી એમ લખે છે. અદમદી બાદશાહને મારેથી ખૂબ સોનું દતારીને વઢેયવામા આવ્યુ એમ દર્શાવ્યું કરે છે રાજાઓ અને ધનાઢ્યોને મારે આ પ્રમાણે કરવાનો ભૂતો રિવાજ હતો. આજે પણ કોઈમાઢને મારે તુલા કરવામા આવે છે.

૧૦ અદમદી, ૩ ભા ૫ ૧૦૪ આ બાબત તવાગીઓ એકમન છે

૧૧ એ જ, ૫ ૧૦૫, તળકાતે અકબરી-ઝિલ્લા ૫ ૫ ૩૪૩

૧૨ અકબરનામા ૩, ૫ ૧૨-૧૦

૧૩ પોર્ટુગીઝ લેખક કાલ્ડોની આ નોંધ અકબરનામાના ભાષાતરકાર કૂટનોદટમા લીધી છે તવાગીખનો દર્શાવ્યું આ મારે નથી, પણ અકબર આવા દેખાવ કરવામા હુદાપાણુ સમજતો હતો.

મિરઝાંઓ સાથે ખટપટ કરે છે એવા સમાચાર મળતાં ઇતિમાદખાન વગેરેને આદશાહની હજૂરમાં હાજર કરવામાં આવ્યા. અકબરે એ લોકોને બારે સળ ન કરતાં પોતાના વિશ્વાસુ અમીરોને આ લોકોને કેદી તરીકે રાખવા કહ્યું. ખંભાતનો વહીવટ હસનખાન ખજનગીને સોંપી, ઇતિમાદખાનને શાહ-આજખાન અમીરને સોંપવામાં આવ્યો. એણે વફાદારીનાં વચનો ક્યાં, પણ ગૂજરાતી અમીરો ઉપર વિશ્વાસ રાખવા જેવું નથી એમ અકબરે જણાવ્યું. ઇખ્તિયારઉલ્લુહ એકલો નાસી ગયો. ૧૪

મિરઝાંઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

હવે અકબરે મિરઝાંઓને તાબે કરવા તરફ ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અને વડોદરામાં પડાવ નાંખ્યો. મિરઝાં અઝીઝ કોકાને વહીવટ માટે વડોદરાથી અમદાવાદ મોકલ્યો. અકબરે વડોદરે આવી શાહજાહખાન. જાહ-અહાદુર વગેરેને ચાંપાનેર સુર કરવા મોકલ્યા. ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાં આ વખતે ભરૂચમાં હતો એણે ભરૂચના કિલ્લાનો ગ્યાવ કરનાર અંગીઝખાનના સગા દુસ્તમખાનને અભયદાનના વચનનો ભંગ કરીને મારી નાખ્યો. ૧૫ આદશાહની તૈયારીઓના સગયા-સાંબળતાં મિરઝાંઓ ચાંપાનેર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતના લાગોમાંથી સુરત તરફ ગયા અને સુરતના કિલ્લાને મજબૂત કરી ત્યાં ગ્યાવ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ લશ્કરની ટુકડીઓ મિરઝાંઓને પકડવા માટે ચારે બાજુ જવાથી અકબરની પાસે ઘણું ઓછું લશ્કર હતું. આથી જે બાજુએ લશ્કરની જરૂર ન હોય તે બાજુથી પાછું બોલાવી લેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને શાહજાહખાન મીરજાહી વગેરેને ચાંપાનેર તરફથી પાછા બોલાવવા સંદેશ મોકલ્યા.

સરનાલની લડાઈ

આ વખતે એક બ્રાહ્મણે આવીને ખબર કહ્યા કે મહી નદી ઉપરના વાંકાનેરનો ઘાટ જિતરીને ઇબ્રાહિમ હુસેન મિરઝાંએ સરનાલમાં (હાલના

૧૪: અકબરનામા-ભા-૩, પૃ. ૧૩; તખ્તકાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫ પૃ. ૩૪૩. સિકંદરી આ બાબતમાં એક વિચિત્ર ઉલ્લેખ કરે છે. (શ. ભા. પૃ. ૪૫૨) કહે છે કે ઇખ્તિયારઉલ્લુહને ઇતિમાદખાન અકબરને મળ્યો તેથી નાસીપાસ થઈ કહ્યું કે આ નવી સત્તાનો તાપ મારાથી સહન નહિ થાય; આપ પણ સાથે આવો. પણ ઇતિમાદખાને આ વાત માન્ય ન રાખી. ઇતિમાદખાન હજૂરમાં હાજર થયો છતાં અકબરના અમીરોને ઉપરના કારણથી વિશ્વાસ ન બેઠો અને એને જાપતામાં રાખવા કહ્યું હોય. તે ઉપરથી એને કેદીની દશામાં રાખવામાં આવ્યો.

૧૫: અકબરનામા ભા. ૩, પૃ. ૧૬. સિકંદરી, પૃ. ૪૫૨માં લખે છે કે દુસ્તમખાનને આદશાહે બોલાવ્યો તે કારણથી મિરઝાં અને પોતાની વચ્ચે કુરાનના શપથ હતા છતાં તેનો ભંગ કરી મિરઝાંએ એને મારી નાંખ્યો. તખ્તકાત. પૃ. ૩૪૪માં પણ ઉલ્લેખ છે.

પામે) મુકામ કર્યો છે ૧૬ આ ખમ્મ માંભળી અકબરે લશ્ક ના આવવાની રાહ જોયા વિના પમદ કરેલા થોડા શરાઓને લઈ એ તરફ દુબ કરી અકબર પાસે આ વખતે બમોથી વધારે વડનારા નહોતા અને તેમા પણ ખમ્મ શરૂ તો બહુ જ ઓછા હતા તેમ મવારે માથે ઉતાવળી દુબે અકબરે મિગજાને પકડી પાડ્યો ૧૭ મિરજા મન્નાનમા ભગયો આ મ્મળ મહી નદીના વાવાને તરફ ખુની તડાકને માટે બહુ મુશ્કેલી ભરેલું હતું તે માથે ત્યાં થોગિયાનું વન લોવાથી બે ત્રોડા પણ એકસાથે નર્ત શકે એવું નહોતું ફરર માનસિદ, રાગ ભગવાનદામ, શાહબાજખાન વગેરે વીર વધાદાર લોકો આગાદની સાથે હતા, મિગજા ઇલાહિમ પામે અકબર કરતા લગભગ ત્રણગણું વધાર લશ્કર હતું, ૧૮ પરંતુ એક વીર બાદશાહી ટુકડી મન્નાનના મદના દવાન ઉપર ચડી ગઈ બાદશાહી વચ્કર નાનું હતા અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી સન્નાયમા પેહુ વગ્તીથી બચેના ગામમા ગત્તાઓમા લડાઈ થઈ ગાજ ભગવાનનામ ધારી બદાહુરી જતાવી એનો બાઈ બૂપન લડાઈમા ખપી ગયા અને ગાજી ખુનારી બારે થઈ પરંતુ આ લડાઈમા અકબરે પોતે અને તેના માખુઓએ જે મદાહુરી તથા થોગિયાની જતાવી એવી દુલિયા ॥ ૩૬ દેગના ક્રતિદામમા, મન્નેગો અને લશ્ક ની મખ્યાના પ્રમાણુ ધ્યામા લેતા, નોધાયેલી નથી એમ ક્રતિદાસદેખઃ અણુવજન વખે છે ૧૯ મિગજા ઓની પૂ. પડવામા અકબર અને ભગવાનનામ થોગિયાના માઝા રસ્તામા હતા ત્યારે નણ મનાગ એમ ॥ ઉપ- નૂની પડ્યા એક ભગવાનનામ ત-

૧૬ મિરાતે અદમરી, ૩ ભા ૫ ૧૦૭

૧૭ આખર પામે કેટલા માલસો હતા તે બાબત દન લેખકમા મનને છે તખકાન વગેર અકબર પામે એકમે માલસનું લખે છે અણુલક્રમ ખાસ માલુમે (મુખ્ય) ૪૦ હતા એમ કહે છે, ન્યાર સિ-દગી ૧૩ સનાર હતા એમ લખે છે ફિરિમ્તા ૧૫૬ લખે છે બહોની રાલ માનસિદ પાસે જ એકમે માલસો હતા એમ લખે છે

• ૧૮ સિદ્દગી, ૫ ૪૫-મા ૩૦૦ થી ૪૦૦ લખે છે તખકાન-લિપર ૫ ૫ ૩૪૫મા એક હલર લખે છે સલાલ ડાસરાની પાસે મહી ની ઉપર ટેકરા ઉપર છે પહેલા તે મોરો મસ્રો દને. અમદાવાદથી માગવાના રસ્તામા હણ

૧૯ આ લડાઈની વિસ્તારથી વિનતો અકબરનામામા આપેલી છે મિરાતે અદમરી ૫ ૧૦૮-૧૦૯મા પણ એના ઉપરથી જ લીધેલી લાને છે અણુલક્રમ અકબરની બાગ-બાર મરાસા દરે વાતમા કહે છે કે જે લગભગ ખુશામત હતી ચકાવ આનજ એની નોધ લઈશુ. પરંતુ સરનાલની લડાઈમા કદાચ એની વાત સાચી હોય અકબરનામા ભા ૩મા એ લખે છે કે "No one has seen such fighting in the world nor has heard of such from the skilled in History" આ ફારસી બિત-નો અર્થે વરલુમે છે

શેરખાન કુલાદી સોરઠ તરફ નાસી ગયો. એના પુત્ર હડરના ઇંગરોમાં નાસી ગયો. મુહમ્મદ હુસેન મિરઝા દક્ષિણમાં નંદરખાર તરફ ગયો. આ સમાચાર સુરત બાદશાહી છાવણીમાં મળતાં આનંદ વ્યાપ્યો.^{૨૭} આ વિષય તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ મળ્યો.

અકબરનું સુરત તરફ પ્રયાણ

બાદશાહ અકબર તા. ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૫૭૨ને રોજ નડોદરાથી સુરત જવા ઊપડ્યો ને તા. ૧૧ જાન્યુ. ૧૫૭૩ને રોજ સુરત પહોંચ્યો હતો. એણે સુરતના પ્રસિદ્ધ ગોપીતળાવને ઠાં પડાવ નાખ્યો હતો. તળાવ અને સુરતના કિલ્લાની વચ્ચે ખગ્ગચડી જમીન અને ઝાડી હતી.^{૨૮} મિરઝાએને કિલ્લાના જવાબ માટે રાતે પોતાના જળ માટે સારો નિશ્ચય હતો, પરંતુ અકબર શેરો ધાસે ને પહેલાં ઇત્યાદિમ હુસેનની પત્ની મુહમ્મદ બેગમ પોતાના નાના પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝાને લઈ થોડા વિશ્વાસુ સવારો સાથે બહાર નીકળીને દક્ષિણ તરફ નાસી ગઈ.^{૨૯} સુરત આવતા પહેલાં અકબરે રાજ ટોડરમલને સુરતના કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરવા અને શેરાની તૈયારીઓનો અંદાજ કાઢવા આગળ મોકલ્યો હતો. એના તરફથી પણ બાદશાહને સમાચાર મળ્યા કે કિલ્લો સર કરવાનું મુશ્કેલ નથી, અને આમ પોતે નહિ આવે તોપણ સરદારો એ કિલ્લો સર કરી શકશે. આ સમાચાર મળવા છતાં અકબરે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહોતો.^{૩૦} નૌકાખાતાનો અનુભવી સરદાર કાસમખાન આંખાનેર હતો તેને સુરત આવી મળવા હુકમ મોકલ્યો, કારણ કે તે સુરંગો ગોઠવી બૃહદ રથવામાં હોશિયાર

૨૭ : અહમદી, પૃ-૧૧૨-અકબરનામા ૩-પૃ-૩૬

૨૮ : અકબરનામા, પૃ ૨૬

૨૯ : તખ્તકાતે અકબરી-ઇસિયટ પૃ-૩૮૬, ૩૪૮. ઇબ્રાહીમ હુસેન મિરઝાની આ, અને અકબરના કાકાની પુત્રી ગુલઝમ બેગમની નાસી જવાની વાત અને એની બહાદુરીનું વર્ણન બધી તવારીખો કરે છે. એ સુરતથી એના બાળક પુત્ર મુઝફ્ફર હુસેન મિરઝા સાથે થોડા વિશ્વાસુ નોકરો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી ગઈ. કેટલાક અમીરોએ એને રોકવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ કાબ્યા નહિ અકબરનો સરદાર શાહકુલીખાન ૫૦ ગાજ સુધી એને પકડવા પાછળ ગયો. એના કેટલાક નોકરો તો પકડાયા, પણ બેગમ પકડાઈ નહિ. અહમદી જે મોટે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે તે આ બાબતમાં લખે છે કે ‘એ બહાદુર સ્ત્રી પુરુષાતન બતાવી નાસી ગઈ’.

૩૦ : અકબરનામા, ૩-પૃ-૨૪. અકબરને સુરત બંતે આવવાની જરૂર નથી એવા સમાચાર મોકલવામાં રાજ ટોડરમલનો ઈરાદો અકબરને એ જોખમ ખેડતાં રોકવાનો હતો. અહમદી-પૃ-૧૧૦; તખ્તકાતે અકબરી-ઇસિયટ પૃ-૩૪૮ અને નોંં-૧.

હતો. ૩૧ અમદાવાદની વ્યવસ્થા બરોડા જ લખવવા ખાન અઝીજ ગઢા હિપર
પણ સૂચનાઓ મોકલવામાં આવી આમ બરોડા જઈ ગઈ મુગતના
હિંદનાં ઘેરો. ૩૨ સુરતનું રક્ષણ એ વખતે હમઝખાન નામનો મદદાર
હતો એ પહેલાં હુમાયુ અને પછી અકબરની નોકરીમાં હતો, પણ
પાછળથી મિઝાઓ સાથે લેડાયો હતો. ૩૩

મુગ્ધનો દિલ્લો મર હર્યો

કિન્નાના મથાવ પૂગ નેગથી થતો હતો અને માદનાહી ગાવળી કુપર
તોપોના ગોળાનો મનત મારો ચાલતો હતો આ તન્થી છાવણીથી કિ નાની
દાવાય મુધી પહોચતી બધ સુરગોથી હુમનો લઘ જનામા આવતો ૨૩ બાદશાહી
લશ્કરીઓએ માટીના મોટા ઊંચા ટેંગ મનાવી તેના ઉપર તોપો ગોઠવી
કિન્નામા પડે એવી રીતે ગોળાનો મારો મક ન્યો હતો ૩૪ વેરો પ્રતિદિન
મજબૂત મથાવાનો જતો હતા અને અન્થી ડાર્ડ પશુ કામ માટે અવ
જવર થઇ રહ નહિ એવો પાકો બહોમનત ગખાયા હતા નની તરથી પશુ
અવગવડ ન થઇ મકે એવી તદ્દાદી ગખાર્ડ હતી આમ થવાથી ઘેગ
ગેલા તરકર પામે માગ પ્રમાણમા દારૂગોળો હતા છતા ખીજ મામત્રીની
નગી પન્વા લાગી ૨૫ અદગના મોટા મિન્જા મદદરોએ પોતાની મિતકત
અને દાથીઓ માદલાદના દાયમા આવને એમ લાગી ગણ્યા નગરેની
મગીન્મા અનામતી માટે મોડની આપ્યા પરતુ ગ્તામા અકમગના લશ્કરી
ઓ જૂદના ઈગદાથી ગયા હતા તેમ ૥ દાયમા આવી ગયા, અને એ મરી
માન મિતકત માદલાદની દરુગમા નાવનામા આવી ૨૬ આમ રેગથેના
માણમોને નિગગા મગના કિન્નાના મદદા હમજખાને પોતાના મમ
માનાના નિજામુદ્દીન નાગીને માદલાદ પાસે માથીની માયના ૨૭વા મોડન્યો

૩૧ એ ૪, ૨ પૃ ૨૫ તવાગીખેના ભાષાતરમરો અહીં સુર । ગપ્દ સમે છે, પગલુ આ
જમીન હવરથી કિલ્લા સુધી જતો કપર ઢામ્લ ગણો બવ રરતો નો એનુ ઢામ્લ ગનુએના
ગયો અસર ન કર તેવુ બનાવાવુ પાછુ એનો હમ્લેખ ધરી ગયા છોએ અદમી, પૃ ૧૧૦
૨૨ એ ૪, ૨ પૃ ૨૪, તમ્લ તે અકબની-હસિયટ પ પૃ ૩૬૮ ખીજ તવાગીખો પલુ એ ૪
નામ આરે છે

૩ અલમી, રૂ. બા.પૃ ૧૧૦ ૧૧૨, તખ્તને આખરી-ઠવિયત પ.પૃ ૩૪૬ ૫૦ તખ્ત
મતમા આ મિસ્સાનું મિતતવાર-ગાધનાર અને ખાવાનીનુ-વપન આપેલ છે

૪૪ તબક્કાને આગળી-પૃ ૩૪૬ તબક્કાત લખે છે કે જેના એટલેા સખત બનાવેા
દેના કે એક ઉદ્ધર નીમ્બી ગમે એટલુ પણ માલુ રખાયુ નહોતુ

૩૫ અદમની, ગુ જા પૃ ૧૧૦ ૧૧૨, તખ્તાન-હસિયટ ૫ પૃ ૩૪૬

૫૬ અહમીય બાપુ ૧૧૦૧૧૧

દારૂના ઘેનમાં રજપૂતોની જીવલેણ રમતનું અકબરે કરેલું અનુકરણ

ખીજ એક રમૂજ વાત સુરતના નિવાસ દરમ્યાન બની. આદશાહ અકબર એક રાત્રે સભામાં રંગમાં ભેડો હતો. દારૂનું ઘેન પણ હતું. ૪૩ એ વખતે રજપૂતોના શૌર્યની વાતો ચાલી રહી હતી. એક વાત એવી નીકળી કે રજપૂતો પોતાના જીવની દરકાર કરતા નથી અને જીવને જોખમમાં નાંખીને બહાદુરીનાં કાર્યો કરી બતાવે છે. ૪૪ એમાં એક વાત એવી હતી કે બે બાજુ તીક્ષ્ણ કળવાળા એક લાખી બરછી લઇ એક મજબૂત માણસ એને વચ્ચેથી પકડીને ઊભો રહે છે. પછી સરખા બળવાળા બે રજપૂતો બન્ને બાજુથી ભાલાની અણી છાતીમાં વાગે એવી રીતે સામસામા ધરી આવે છે અને બરછી બન્નેનાં અંગ વીધીને બહાર નીકળી જાય છે. આ સાંભળી અકબરે ઘેનમાં મસ્તીમાં આવી જઇને કહ્યું કે હું સામે કાંઈ જોડિયો રાખતો નથી, પણ રજપૂતોના જેવી બહાદુરી એકલો જ કરી બતાવું છું. એમ કહી એણે પોતાની તરવારની મૂઠને દીવાલ તરફ રાખી અણીને પેટે અડકાડીને રજપૂતની વાતનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. ઘાજર રહેલા મોટા સરદારો આશ્ચર્ય અને ભયથી જોઇ રહ્યા, પણ કોઈનામા વચ્ચે પડવાની હિમત હતી નહિ. એવામાં રાજા માનસિહે હિમત કરી, તરવાર ઉપર જોરથી હાથ એવી રીતે માર્યો કે તરવાર દૂર જઇને પડી. અકબરને આ જોઇને થણો ગુરસો ચઝો અને એણે માનસિહને બાથમા લઇને ભોંય પાડીને પછાડ્યો. આ દેખાવ જોઈ છેવટે સૈયદ અબ્દુલ્લાખાનના ભાઈ સૈયદ મુઝફ્ફર મુલતાનને બેઅદબીનો ખ્યાલ જતો રહ્યો. આદશાહના અંગૂઠાને તરવારના ઘાથી સોહી નીકળતું

ગુજરાતમાં રોકાણ પડેલું અને ધામો કરતાં પાછાં કરતાં જે વિસંધ થયો તે આ પ્રાંતમા રાજકીય કારણોથી થયેલો વગેરે વર્ણન છે, પણ અહીં તે વર્ણનને સ્થાન નથી.

૪૩ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૪૩-૪૪. અહમદી પણ એને આધારે પૃ. ૧૧૩-૧૪માં વિગત આપે છે. અકબર દારૂ પીતો હતો એ વાત અબુલફઝલ કબૂલ કરે છે, પણ અહમદીએ એ નોંધ લીધી નથી. સાધારણતરકાર ખીવરોજ પૃ. ૪૪ની નોંધમાં દારૂના ઘેનમાં શાહબાઝખાન ગાયનના જલસામાં ન બેસે તે માટે તેના ગંજરથી હુમલો કરેલો એમ લખે છે.

૪૪ : રજપૂતોમાં આવી જોખમ ભરેલી અવિચારી બહાદુરીના ઘણા પ્રસંગો લોકકથામાં છે. સ્વ. શ્રી. મેઘાણી જેને Code of honour કહે છે તે આ જાતનું કહી શકાય. પણ આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે, પરંતુ એ જમાનામાં આવી વાતો સામાન્ય હતી. ખાસ કરીને રજપૂતો જ આવી રીતે જીવને જોખમમાં નાંખે એવી રમતો કરતા. એટલે ગુજરાત અને રાજસ્થાન-જે ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં કહી શકાય, ત્યાં આવી વાતો વધારે બનતી. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ નોંધપાત્ર ખીના છે. અકબરનામા અને અહમદી સિવાય ખીન લેખકો આ માટે નોંધ કરતા નથી.

હતુ, પણ સૈયદે બાદશાહના હાથને મરડીને માનસિંહને છોડાવ્યો. એમાં જા નગ વધ્યો, પણ છેવટે થોડા દિવસમાં મુઝાઈ ગયો. માનસિંહે ખરું વંશદાત્રીનું કાર્ય કર્યું હતુ ૪૫

ફસ્તૂરજી મહેરજી રાણાએ અકબરને જરથુસ્ત્રીધર્મ સમજાવ્યો.

સુન્તના નિવાસ દરમ્યાન બીજો એક મદત્વનો બનાવ બન્યો. ગોપી તળાવને ઢાંઢ પગલ નાખીને હેલો અઢગ ત્યાં પાગલીઓના મપકમાં આવ્યો. એની ઉદાર નીતિ કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન બેળવવા હમેશા તત્પર રહેતી, તેથી પા મીઓના જરથુસ્ત્રી ધર્મનું તત્ત્વ જાણવાની એને ઇચ્છા થઈ. સુન્તમાં એવો ઢાંઈ વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ મળ્યો નહિ, પરંતુ નવસારીથી ફસ્તૂરજી મહેરજી રાણા નામના મત પુરુષ અને વિદ્વાને આવીને અકબરને પ્રાચીન જરથુસ્ત્રી ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. નવસારીમાં એવી તોડકથા કે કે મહેરજી રાણાના બોધથી અઢગ ઠસ્તી મફરો ધાગણ કરીને આગ્રામાં આતંગ બહેગમ માહેમની સ્થાપના કરી. તેમજ ગણનાનું અબુલફઝલને મોખ્ય ૫ મ ૧૫૭૬-૭૮માં બાદશાહે આગ્રામાં મર્વ ધર્મોના આચાર્યોની એક પંચિક બોલાવી હતી ત્યારે પણ મહેરજી રાણાને ખામ આમત્રણ આપ્યું હતુ ૪૬ અકબરની ધાર્મિક નીતિ માટે અહીં વિસ્તાર ન કરતા આગળ જોઈશું ગુજરાતનાથી એને જૈન અને જ યુસ્ત્રી ધર્મની પ્રેરણા લાધી એ ખામ નોંધવાનું છે. જૈનાચાર્ય હીરવિજયસુરિનો ઉદ્દેશ પણ આગળ કઠીશું ૪૭

૪૫ એજ, પૃ ૮૭ ૪૪, અહમ્મી, પૃ ૧૧૮ માનસિંહ પર પેનમાં અખ્બરચિડાવેલો, પણ એનો મનેહ સમજતો હતો અને કદર કરતો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ નોખ લીધી નથી. ૮૬ બહોની મનનુબલતવાગીખ, Lotfનો તરજુમો, II પૃ ૨૬૪-૭૦ Religious Policy of the Moghals by Sharma એમાં અકબરની બીજાં બર્મો માટેની લાગણીનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે. બહોની સુસ્ત મુસલમાન હતો અને અખ્બરની આ સહિષ્ણુતાની પ્રશ્નિનો કદર વિદોવી હતો. હિન્દુ તરફના વલણ માટે એ બીરબલને ખુશી ગાળો લખે છે. શ્રી રામોએ પણ આ ચર્ચા કરી છે. અકબરનું મન અફરથી કયા ધર્મ તરફ હતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. પરંતુ એટલું તો સાનું છે કે છેલ્લા બસો વયથી દિલ્લી અને પ્રાંતીય સંસ્તનનોમાં અન્ય ધર્મો તરફ જે અસહિષ્ણુના બતાવાતી હતી તેમાં અકબરની ઉદાર નીતિથી ધણો સ્ફારો ફેર પડ્યો અને પ્રજાએ શાંતિ અનુભવી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં પૃ ૫૧૪ ૧૫માં મહેરજી રાણાની અને નવસારીમાં ચાલતી લોકકથાની નોંધ લીધી છે તે સાથે જે બીજો ઉદ્દેશ નોંધાયો છે તે Anquetil du Peronનો છે અને તે છેક ૧૭૫૫થી ૧૭૬૧નો એટલે પ્રાચીન નથી.

૪૭ હીરવિજયસુરિ અને અકબરના જૈન ધર્મ તરફના વલણના વિસ્તૃત વર્ણનો જૈન સાહિત્યમાં મળે છે અને હીરસૌભાગ્યમહાકાવ્યમાં પણ વિસ્તારથી મળે છે તે આગળ જોઈશું.

અમદાવાદમાં આવી ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરવી

હિપર વર્ણવ્યું તે પ્રમાણે પાટણમાં બળવાખોરો હિપર (૧૫૭૩ બન્યુ-આરીમાં) વિજય મેળવી ખાન અઝીઝ કોકા બાદશાહની દબૂરમાં સુરત આવવા નીકળ્યો હતો તે તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૫૭૩ને રોજ શાહી હાવણીમાં આવી પહોંચ્યો અને અકબર તરફથી આરું માન અને સત્કાર પામ્યો. ૪૮ તા. ૮ માર્ચ ૧૫૭૩ને રોજ બાદશાહી સવારી સુરતથી અમદાવાદ તરફ ઊપડી. ભરૂચ પહોંચતાં પહેલાં પોર્ટુગીઝોને ફરમાન આપ્યું તે હિલ્લેખ કરી ગયા. હવે ભરૂચમાં અકબરે મુકામ કર્યો ત્યારે ચંગીઝખાનની માતાએ બાદશાહને ફરિયાદ કરી ૪૯ કે જુઝારખાન હબસીએ ચંગીઝખાનને દોસ્તીનો દેખાવ કરી દગાથી મારી નાખ્યો હતો અને તે માટે આપે ન્યાય કરવો જોઈએ. અકબરે અપરાધીની ગરોળ તપાસ કરાવી સાક્ષી પુરાવા તપાસી આરોપ ખરો છે એમ હતનાં જુઝારખાનને નાના મોટા લોકોના સમૂહની વચ્ચે હાથીના પગતળે કચરાવી નાંખ્યો. એના શયને અમદાવાદ લઇ જઇને સરખેજમાં બિલાલ જુઝારખાનની દરગાહમાં દફન કરવામાં આવ્યું. ૫૦

અકબરની આગ્રા તરફ રવાનગી

હવે અકબરનું મન આગ્રા તરફ જવા તલસી રહ્યું હતું, એટલે ઝડપથી અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. તા. ૩ એપ્રિલ ૧૫૭૩ને રોજ અમદાવાદ પહોંચી શહેર બહાર પડાવ નાખ્યો. શહેરના લોકોએ સામૈયું કરી આવકાર આપ્યો. અહીં દસ દિવસ રોકાઈ ગૂજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરી. ખાન આઝમ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી આખા પ્રાંતનો વહીવટદાર બનાવ્યો. ખાન કલાન નવાબ પીરમુહમ્મદખાનને પાટણ, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદ-

૪૮: અકબરનામા-૩. પૃ. ૩૬; અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૨

૪૯: અકબરનામા-૫. ૪૬. ૧૫૭૩ તા. ૧૨ માર્ચે ભરૂચ પહોંચ્યો. અહમદી, પૃ. ૧૧૪; બદૌની, ૨-૫. ૧૫૧

૫૦: અકબરનામા ૩-માં અને એ જ પ્રમાણે અહમદી પૃ. ૧૧૪માં બીજી તવારીખોમાં આ વાત નોંધાયેલી છે. પરંતુ હાલ દબીરનો અરખી ઇતિહાસનો લેખક કહે છે કે ચંગીઝખાનની માની ફરિયાદથી નહિ પરંતુ અકબરે પોતે જ આ વાત બહુતો હોવાથી શિક્ષા કરવા માટે કામ ચલાવ્યું અને ગુનો સાબિત થતાં શિક્ષા કરી. અરખી ઇતિહાસ એક વિચિત્ર વાત એવી નોંધે છે કે ચંગીઝખાનની સામે તો બાદશાહને એમ કહ્યું કે મારા પુત્ર માટે જુઝારખાન જેવા સામે ફરિયાદ શામાટે કરવી. એટલે કે એ સ્ત્રી પોતાના પુત્રને બહુ મોટો અને જુઝારખાનને એક હલકો માણસ ગણતી હતી તેથી એવા હલકા સામે વેર શા માટે લેવું! અરખી ઇતિહાસનો લેખક સીદી અમીર તો એવક હતો એટલે ચંગીઝખાનની માર્તાની આ વાતનો હિલ્લેખ નોંધવાત બને છે.

ખાનને હાથ, અને નૌરગખાનો વડોદરામાં નિમજ્જન કરી જાગીએ આપી. મૈયદ હામીદ જુખારીને ધોળકા ધધુકા આપ્યું દસ દહાડામાં આ રીતની ગોઠવણ કરી ખાન આઝમ મિરજા કોકા મુઘલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતનો પહેલો સૂબો થયો ૫૧ અકબર ૬૬ અમદાવાદમાં જન્મી તા ૧૮ એપ્રિલ ૧૫૭૩-અમદાવાદથી કોપડી પાટણ અને ઝાલોડને ગતે આગ્રા જવા નીકળ્યો. મોટા અમીરા બાદશાહને વિદાય આપના માથે ગયા હતા તે સિદ્ધપુર સુધી જઈ પાછા આવ્યા રાજા માનમિંદની સરદારી નીચે એક લશ્કરને ઇંડર, ડુગરપુર અને ઉદેપુરને ગતે થઈ આગ્રા આની મળવા કુમાબધુ, અને એ ગતમાં આવી રહેલા હિંદુ ગજોને અકબરની તાબેદારી ૥ લાલ મમળવી વશાદારી સ્વીકારવા મામ દામ બેદ આદિ નીતિથી પક્ષમાં યેવા સૂચના આપવામાં આવી માદરાહી મતારી શિરોહી આવી પહોંચી ત્યારે પત્નબમાં ઇસ્લાહિમ હુસેન મિરજા પકડાયાના ગતે માર્યા ગયાના સમાચાર પણ મળ્યા ૫૦ રાજા બગવાનપાસ સાથેના અગત સારા મળ્યેને ધ્યાનમાં લઈ અકબરે મન્નાતનાં લુદમાં કામ આવેવા જૂપતનો શોહ પ્રદર્શિત કરના પોતાની માનીતી ગણી-જાગીરની માતા-અને રાજાની મહેનતે અબર-જયપુર મોકલી તા ૧૩ મે ૧૫૭૩ને રાજા અકબરે અજમેર આવીને એક બાદશાહિયુ મુકામ કર્યો, અને ૩ જૂન ૧૫૭૩ને રાજા ફતેહપુરમંદી પહોંચ્યો ૫૩

ગુજરાતમાં ફરી બળવો

અકબરના નસીયમાં હજી શાંતિ હતી ત્વિ મિરજાઓ એના જ સગા હતા, અને ઇસ્લાહિમ હુસેનનો અત આવ્યો હતો છતાં એના બીજા મગધીઓ તોફાન કરવામાંથી નિવૃત્ત થયા નહોતા ગૂજરાતના બીજા બળવાખોર તરવેનો પણ એમને માથે હતો, એટલે માદરાહી સનારી ગૂજરાતની બહાર જતા જ મિરજાઓ માથે ગેરખાન પુલાહીના અફધાનો અને અમતોષી હજમી

૫૧ અકબરનામાં ૩-૫-૪૦, અહમદી ગુલા ૫ ૧૧૪ ૧૫, સિદ્દેગી ગુલા ૫ ૪૫૪, તબકાતે અકબરી ઇતિહાસ ૫૫ ૩૫૩ અને નો ૭

૫૨ અકબરનામાં ૩ ૫ ૪૭-૪૮, અહમદી, ૫ ૧૧૫. તબકાતસિદ્ધપુરને બહેલેલેખતપુર લખે છે તે જૂલ જલાય છે જનીદારોમાં પણ એક ગોરાળો એમાં કરેલો છે અકબર માળવાના હુસેન અને સારંગપુરના જિલ્લા ગૂજરાતના મુલતાન મુજફ્ફરને આપ્યા એમ એ લખે છે, બદોની પણ એક લખે છે, પણ એ જૂલ છે એ મુજફ્ફર ખીલ્તે માણસ છે (તબકાત, ૫ ૩૫૩ અને નો ૩)

૫૩ અકબરનામાં ૩ ૫ ૪૬ અને ૫૪ ૫૫. ઇ હુસેન મિરજાના પકડાયાના અને પત્નબમાં એ તોફાનના મૂળને અમીરોએ મારી નાખ્યો એ સમાચાર પણ અકબરને શિરોહીમાં મળ્યા

અમીરોએ ભેગા મળી અંડ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન પાટણની લડાઈમાં હારી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો હતો તે દરે ઝડપથી સુરત આવ્યો. પરંતુ સુરતના કિલ્લાનો કલીજખાને મજબૂત બચાવ કર્યો હતો તેથી એ છત્તી શકાય એવું ન લાગવાથી એ ભરૂચ તરફ ગયો. ભરૂચમાંથી એ વખતે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન વડોદરે ગયો હતો તેની ગેરલાજરીનો લાભ લઈ એના માણસો પાસેથી ભરૂચ પડાવી લીધું. ત્યાંથી મિરઝા ખંભાત ગયો અને હુસેનખાન કરકરા એનો બચાવ ન કરી શકવાથી ખંભાત પણ લઈ લીધું. હુસેનખાન અમદાવાદ આવ્યો ગયો. ૫૪ ખીછ તરફ ધંડરમાં ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક સીદી ત્યાના રાવ નારાયણ સાથે મળી ગયો અને બળવો કર્યો. શેરખાન પ્રલાદીના પુત્રો પણ ધંડરમાં આ બળવાખોરો સાથે મળ્યા, ૫૫ સરહદ ઉપરના જગીરદારો પણ મિરઝા મુહમ્મદના જુવમથી કંટાળી દ્રોહાખાન આઝમની પાસે જવા ઉપડ્યા. આ બધું જોઈ ખાન આઝમ સિદ્ધપુરથી ઉપડેલા તે અમદાવાદ ન જતાં ધંડર તરફ ગયો. બળવાખોરોએ અહમદનગર (હિંમતનગર)ને કબજે કર્યું અને આસપાસનો મુલક તાબે કર્યો. સગલના જગીરદારો ચાલી ખાનને આવી મળ્યા. દ્રોહાખાન આઝમે એક સુરક્ષિત લડાઈ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ ઇખ્તિયાર-ઉલ્મુલ્ક વગેરેનો ધરાદો એવો હતો કે જો ખાન આઝમ રથજા છોડીને ખુલ્લા મેદાનમાં આવે તો યુદ્ધ કરવું, નહિ તો ખીજે રસ્તે અમદાવાદ તરફ જઈ એ શહેર ઉપર હુમલો કરવો. ૫૬

ખંભાત પાસે લડાઈ

દરે મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાએ ભરૂચ લઈ લીધાના સમાચાર દ્રોહાખાન આઝમને મળ્યા એટલે એણે ધંડર તરફના બળવાખોરો સાથે લડવાને બદલે અમદાવાદ જઈ શહેરનો મજબૂત બચાવ કરવા નિશ્ચય કર્યો. તે સાથે એણે ઝડપી સંદેશા મોકલી સૈયદ ખુખારી, નૌરંગખાન, બાઝબહાદુર વગેરે મોટા સરદારોને વડોદરેથી આવતા કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનની મદદે મોકલ્યા. ૫૭

૫૪: તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૬૦; અહમદી, પૃ. ૧૧૫. અકબરનામા ઉપરથી અહમદી લખે છે કે હુસેનખાનમાં આવડત નહોતી. અકબર આત્રા પહોંચ્યે છ મહિના પણ નહોતા થયા એટલામાં આ બળવો જાગ્યો.

૫૫: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૫ અને અકબરનામા-૩; તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૬૦ અને નોં. ૧

૫૬: અહમદી પૃ. ૧૧૫ તખકાત. પૃ. ૩૬૦માં અઝીઝ દ્રોહાખાન આઝમ અહમદનગર તરફ લડવા ગયો એમ લખે છે, પણ સંજોગો બદલાતાં ત્યાં લડાઈ થઈ નહિ.

૫૭: અહમદી, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬; સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૫. તખકાતમાં આ વર્ણન દેકામાં જ પતાવ્યું છે.

મિઝા એ વખતે ખખાતમા હતો એટલે એ નગ્ન જવા આ બંધી ખાનુથી આવતી દુકડીરો ધોળકા પામે આવેના આખામની ગામે બેગી થઈ ગઈ, અને ત્યાંથી ખખાત ઉપર ચઢાઈ કઢવા બેપડયા ખખાતમા મિઝા પામે માન ત્રણસો પોદાઓ હતા ધોળકાથી મૈયદ હામીદની દુકડીમા મિગને સિદ્દગીનો તેખક સિદ્દર પછુ દો એટલે આ લડાઈનુ વર્ણન એ નજરે લેગેલુ લખે છે ૫૮ શાહી વરઢરે ખખાત શહેરને પેગીને વ્યૂહરચના કરી ફુલુદીન મુહમ્મદખાને ભરૂચી દરવાજા તરફથી, નૌગખખાન વગેરેએ અમદાવાદી દરવાજા તરફથી અને મૈયદ હામીદ દરિયાના કુળ તરફથી હુમલો કરવો એમ હતું મિઝા બન્ને દરવાજે પોતાના માણસો રાખી પોતે કુળ તરફ ગ્લો અને બહાર આવી મૈયદ હામીદ માથે યુદ્ધમા બેતથો દરવાજા-માથી બહાર પડી મૈયદ ઉપર એણે ત્રણ વાર મહાદુરીથી હુમલો કર્યો, પણ કાબો નહિ અને મૈયદે એને પાઠો દહાવ્યો. ડાઈ પક્ષને ખામ વિજય મળ્યો નહિ, પગલુ મિરઝા પામે વધારે મૈન્ય ન હોવાથી માને બહાર મધ પડી પછી, રાતોરાત એ મુઝર તરફથી અમદાવાદ ઉપર ચડી આવતા ઇખ્તિયાગિદ્મુદ્દ વગેરેને જઈ મળના ચાલ્યો ગયો ૫૯

બળવાખોરોએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાટ્યો

ગૂજરાતમા આમ પરિસ્થિતિ ઝડપથી બદલાતી હતી કોનાખાન આઝમ પોતે ઈડર અને અદમદનગરથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો હતો અને ઝડપથી શહેરમા પેમી તેનો મથાવ કઢવા મજમૂત નેયારી રચના માડી બળવાખોરો પણ પોતાના મદલેલા ઇંગા મુજમ અદમદનગર આગળ ખાન આઝમ માથે ન વડતા બીજે માર્ગે અમદાવાદ તરફ આન્યા આમ ખખાતથી આવેનો મિઝા મુહમ્મદ હુમેન, ઈડરથી આવેતો ઇખ્તિયાગિદ્મુદ્દ અને ગૂજાખાનનો પુત્ર વનીખાન, નેગખાન પુલાહીના પુત્રો, કેટલાક બૂટવાનો ધધો નહ બેઠેના ગજપતો, અમતોષી ગૂજરાતી મુમનમાલો, વગેરે બળ-પર સિદ્દગી શુ ભા પૃ ૮૫૫, અહમદી, પૃ ૧૧૬ આ આસામલી નામ ધોળકાની નજી સાબરમતીને કાંઠે છે અહીં ખખાતના યુદ્ધનુ વર્ણન સિકદરીનો લેખક જતે ૬૪૨ હોનાથી નિવતવાર કરે છે ત્યાર એ લેખ-અકબરના બી ૪ યુદ્ધો દ્વેથી પતાવે છે અને કેટલુક મ ચવણવાળુ પણ લખે છે એટલે બી ૪ વાળુનો એણે માન સાબળીને સમ્યા હશે એમ લાગે છે મૈયદ હામીદ જેમા ભાગ લે તેની બહુ વિજતો લખે છે તબ કાત ઈડર અદમદનગર વચ્ચે લડાઈ થઈ એમ લખે છે, પણ બન્ને પક્ષે લડાઈ ન કરી એમ અકબરનામા કહે છે તે ખરું છે

૫૯ અહમદી શુ ભા પૃ ૧૧૬ ૧૧૭ અખબરનામામા વિસ્તારથી લખેલુ વર્ણન સિકદરી યોડી લીટીમા પતાવે છે

પાંખની વજરખાનને આપી. લશ્કરનો આગલો ભાગ મુહમ્મદ કુલીખાન અને તુર્કમાન દીવાનાની સરદારી નીચે આપ્યો. આદ્રશાહે પોતાની સાથે કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલા થોડા માણસો રાખ્યા અને જે બાબુ નખળી જણાય તેની સહાયે જવાનું પોતાને માથે રાખ્યું. અમદાવાદમાં ઘેરાયેલા અઝીઝ કોટાખાન આઝમને અકબરે સમાચાર તો મોકલ્યા હતા, ૬૬ પરંતુ હવે આ બધી તૈયારી સાથે અમદાવાદથી ત્રણ ગાઉ ઉપર મુકામ કર્યો ત્યારે આસફખાનને શહેરમાં મોકલી પોતે જતે લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો છે એવા સમાચાર કહેવડાવ્યા અને બની શકે તો શાહી સૈન્ય સાથે જોડાવાની સૂચના પણ કરી. ૬૭ અકબરના સમયના બધા ઇતિહાસકેષેત્રો કહે છે કે નવ દિવસમાં ૭૭૦ ગાઉની મુસાફરી કરીને લશ્કર તથા સરંજામ સાથે આવી પહોંચ્યું એ ઇતિહાસમાં એક નવાઈ ભરેલી ખીના હતી. તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૭ને રોજ અકબર આ ગૂજરાત ઉપર ખીજી સવારી લઈ અમદાવાદ પહોંચ્યો ૬૮

અકબરના આગમનથી મિરઝાં વગેરેને થયેલું આશ્ચર્ય

આ વખતે બળવાખોરો પાસે વીસ હજાર જેટલું બળ હતું, પણ લશ્કર રીતસર તૈયાર નહોતું. અકબર લશ્કર લઈ આટલી ઝડપથી આવી પહોંચે એમ કોઈ માનતું નહોતું. આદ્રશાહી લશ્કરનાં રણવાહ સાંભળી પોતાના બળના મદમાં હિંમત બળવાખોરો આ સૈન્ય કોનું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું કે એ તો શેરખાન ઝૂલાદી આવ્યો છે. એ લોકો શેરખાનની રાહ જોતા હતા એટલે એ ગાન્યતા એમને અનુકૂળ હતી કોઈએ કહ્યું કે અઝીઝ કોટાખાન આઝમને મદદ કરવા પાટણથી ખાન કંઝાન સૈન્ય લઈ આવ્યો છે. અકબર જતે આવ્યો છે એ વાત પણ કોડી રહી હતી, એટલે મિરઝા મુહમ્મદ હુસેન થોડા માણસ સાથે લઈ જતે ખાતરી કરવા ગયો.

૬૬ : તખકાતે અકબરી : ઇલિયટ-પ. પૃ. ૩૬૪. બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુલરહીમખાનને નાની હરમરમાં અકબરે મન્યમાં નીમી બહુમાન આપ્યું.

૬૭ : તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ પૃ. ૩૬૫. અહમદી, પૃ. ૧૧૮-૧૨૦માં એક રસમય વાતની નોંધ કરે છે : કહે છે કે અમદાવાદ પાસે આવતાં અકબરે બખતર પહેર્યું અને “તૂરિએઝા”-એત પ્રકાશ-નામના થોડા ઉપર સવાર થયો ત્યારે એ થોડા બેસી ગયો. ત્યારે રાજ ભગવાનદાસે આવી કહ્યું કે ત્રણ શુભ શુકન થયાં છે : એક ભાગ્યશાળીનો થોડો બેસી બંધ, બીજું લશ્કરની પૃંઠે પવન વાય જે સામા શત્રુની સામે વાતો ગણાય, ત્રીજું વખતે લશ્કર સાથે ગીબ કાગડા ચાલે (બેડે). આથી આપણો વિજય ચોક્કસ છે. અકબર આ સાંભળી ખુશ થયો. યુદ્ધમાં કેવા વહેમો આવતા એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ મહત્વનું કહેવાય.

૬૮ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૩-૭૪

અકબર આ વખતે મામનમતીને મામે કિનારે પડયા હતો મિરજાને સુમાન-
કુલી તુર્કે હતું કે શહેનશાહ જાતે મોટા લશ્કર સાથે આવ્યો છે મિરજાએ
આ વાત ન માનતા સામુ પૂછ્યું કે માગ નસ્યોએ ચૌદ જ દિવસ ઉપર
બાદશાહને ફતેહપુરમાં જોયો છે તો લશ્કર માથે અહીં શી રીતે આવી
શકે વળી એ લશ્કરમાં ગાદી હાથીદળ નહોતું એ પણ શકાનું કાગણ હતું
પગતુ મમયનો વ્યય કર્યો વિના ઝડપથી ત્ર્ય કનાની હતી તેથી ધીમે ચાલતા
હાથીદળને ન શેતા અકબર તેણે ઘોડા અને ઝડપી માદણીઓ લઇને જ
આવ્યો હતો ગઢેરમાં ઘેરાયેલો કોકાખાન આઝમ પણ બાદશાહ આટલી ઝડપથી
આવી જ એમ માનનો નહોતો ૧૦ આ વખતે મગજેજ તરફથી બૃથી
પડેલી ગુનુની એક નાની દુકડી આવતી દેખાઇ તે તોડે ઉપર ગાદશાહી
દળના લાલિવાલન, રણજીત વગેરે ચોદાઓએ અકબરના હુકમથી ગોળાઓ
છોડીને નસાડી મૂક્યા ૭૦

ગુજરાતનું શાહી મૈન્ય જોડાયું નહોતું હતા નાના મૈન્યથી યુદ્ધને

અકબરે કરેલો નિર્ણય

બળવાખોરોને આ રીતે આશ્ચર્યમાં નાખી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં અને
ગભગાટમાં નાખ્યા હતા એમના ઉપર એ સ્થિતિમાં હુમલો ન કરવો એવી
કાંઈએ અકબરને સલાહ આપી ખીજનએ એની સલાહ આપી કે સાથેનું
લશ્કર રાત્રીમાં મુકામને નાનું છે તેથી પાટણથી ખાન હલાન અને ખીજ
માવીઓ આની પહેાંચે ત્વામુધી રાત્રી જોની પરત્વે અકબરની મમમસૂચકતા
અને દીર્ઘદષ્ટિ આ રીતે મમય બમાટે એમ હતું નહિ, તેથી એણે નદી
ઉતરી શહેરને પ્રેંગી રહેના બળવાખોરો માને યુદ્ધમાં વિતંગવાગો નિશ્ચય કર્યો ૭૧
મિરજાએ પણ શહેનશાહ જાતે આ-માની ખાનરી થતા આશ્ચર્ય અને ગભગાટ-
માં હાજિતવાગલિદમુદ્દને પાત્ર હજાર માણસ માથે શહેરમાંથી ખાન આઝમ
મહાર નીકળી ન શકે તેવી તકેારી રાખવા હતું ૭૨ પોતાની વ્યૂદરચનામાં
મિરજાએ જુઝારખાનના પુત્ર વલીખાનને જમણી પાખની મરદારી આપી,
અને કેટલાક મીનીઓ તથા મૂઝરાતી સિપાહીઓ તેની સાથે રાખ્યા ગેરખાન
કુલાદીના પુત્ર મુદમદખાનને ડાબી પાખની મરદારી સોંપી, અને લશ્કરી

૬૯ અકબરનામા ૨ પૃ ૭૩-૭૫, તખકાતે અકબરી-ઈસિયટ ૫ પૃ ૩૬૫ ૬૬, અદ-
મદી, પૃ ૧૨૦ ૧૨૧

૭૦ અદમદી, ગુ. જા. પૃ ૧૨૦

૭૧. અકબરનામા ૩ પૃ ૭૫

૭૨ તખકાતે અકબરી-ઈસિયટ ૫ પૃ ૩૬૬

કવાયતની તાલીમ લીધા વિનાના અધ્યાનોને તેની સાથે રાખ્યા. ૧૫૦૦ ખાસ ચૂંટી કાઢેલા પોતાના માણસો તથા શાહ મિરઝાં અને કેટલાક બદ્દશીઓ તથા તુર્કોને પોતાની સાથે રાખ્યા. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરી મિરઝાં લડવા બહાર પડ્યો. ૭૩ અકબર આ વખતે એક જિંદી જગ્યા ઉપર જિભો રહી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. આદશાદને ઘણાખરા અમીરો કિતાવળ કરીને સહાય આવી મળ્યા પહેલાં સાલ્સ કરી લડાઈ કરવાની ના પાડતા હતા, પણ અકબરે ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી નદી કિતરી શત્રુને સામા મળવાનો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો હતો. આ વખતે શહેરમાંથી આસદખાને આવી, ખાન આઝમને શહેરનાહ બનતે આવ્યાની ખબર નહોતી પણ હવે ખરી વાત જાણીને તે બહાર આવીને જોડાશે, એવા સમાચાર આપ્યા. પરંતુ અકબરની ઇચ્છા એ બધાની રાહ જોઈને શત્રુને સમય આપવાની નહોતી. નદી કિતરતી વખતે એણે પોતાનું બખતર રાજા દિસચંદને આપેલું તે પાછળ ભૂલીને આવ્યો હતો. એ વાતને અકબરે શુભ શુકન માન્યાં કે ભાગ્યનો રસ્તો ખુલ્લો છે. વળી એક સૈનિકે શવના સૈનિકનું માથું કાપી બતાવ્યું તે પણ શુભ શુકન માનાયાં. ૭૪ મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાં પોતાના લાલ વાવટાવાળા સૈન્યને લઈ ધસી આવતો દેખાયો, એટલે અકબરે પણ પોતાના મુખ્ય સરદારોને આગળ ધપવા હુકમ કર્યો. ૭૫

અમદાવાદ પાસે અકબર અને મિરઝાં મુહમ્મદ હુસેનની લડાઈ

આમ એ વખત હુમલો કરવા માટે અનુકૂળ જણાતાં બન્ને પક્ષ સામસામા આવ્યા અને ખૂનખાર લડાઈ ચાલુ થઈ. અકબર પોતે ધીમેથી ઘોડા ઉપર આવતો હતો. અકબરના સરદારોને લાગ્યું કે ગમે તેવા માણસો

૭૩: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૬. મુ. હુ. મિરઝાંની વ્યૂહરચના અકબરનામાએ આપી છે. તખકાત પૃ. ૩૬૬માં મિરઝાંની પોતાની પાસે ૧૫૦૦ ખાસ મુઘલો હતા એમ લખે છે. તખકાત વધારામાં લખે છે કે અકબરે કાળી બાલુથી નહિ કિતરવા વજરખાનને ફરમાવ્યું. સર્વથી આગળ મુહમ્મદ ફલીખાન અને તુર્કમાન દીવાના હતા તેના ઉપર મુ. હુ. મિરઝાં વૃદ્ધી પડ્યો. અને હુબસી તથા અકબરનાએ વજરખાન ઉપર હુમલા કર્યા. અહીં અહમદી પૃ. ૧૨૨માં વિગતો આપે છે તેમાં બળવાખોરો પાસે બિનકવાયતી લશ્કર પણ હતું એ ઉલ્લેખ મહત્વનો છે અને યુદ્ધની તાલીમ ઉપર સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉલ્લેખ કરે છે.

૭૪: અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૧-૧૨૨-શુભાશુભ શુકન માટે આ નોંધપાત્ર વાત છે.

૭૫: અકબરનામા ૩. પૃ. ૭૭. એ સમયની લડાઈઓમાં એક પક્ષ આ પ્રમાણે એક રંજના વાવટા લઈ ચાલે એવા ઉલ્લેખ બહુ ઓછા મળે છે. આગળ લશ્કરી તાલીમના વર્ણનમાં એ ચર્ચા કરીશું.

આમજી જઈ દુમલો કરે તેના કરતા મુખ્ય મરદારોએ જ આમજી ધપવું જોઈએ એમની સાથે એક દામા ચાગજી નામનો ભાટ હતો તેણે પણ જાદશાદને એ જ વખતે ઘોડો ફેંકવી દુમલો કરવા કહ્યું ૭૧ આ અધું એવું તો એકા માથે ધણ કે મિગજાને સામનો કરતા બારે પડી અધું અકબર અને એના માણસો યામુનન અને અલ્પાદુ અકબરના તથાનાદથી તડતા હતા ૭૭ એવામા દુમનોએ કરદક જા દા—એક જાતની દવાક—જાદશાહી મૈનમા મમરાટ ફેનાવવા માટે છોડી એ દવાક મટાની એક જાળમા ભગર્ષ અને ત્યા કૂટતા એવો વિચિત્ર અવાજ ધર્યો કે જાળવાખોરોનો એક દાથી એનાથી ભડકીને નાસભાગ કરવા તાગ્યો અને મનુઓમા મમરાટ ફેનાઈ ગયો, અને જાળવાખોરો પણ અવ્યવિગ્યત થતા જાદશાહી મૈનમે તેમને દાવ્યા ૭૮ આ વખતે અકબર જ્યાં જોભો હતો ત્યા તાનાચદ અને મિનાવગખાન ગાથે દતા આમ અગ્નિત જાદનાદને જોઈ, મુદમ્મદ દુમેન મિગજાના એક મરદારે જાવીને શાહી ઘોડાને તગવા મારી અમરે ઘોડાની જગામ ખેચી એને બાતો ગાયો, તે એને ખભામા વાગ્યો અને જાનાનુ ફગ ભાગી મધુ બીગએ જાદશાદની માયજ ઉપર જા કર્યો તેનો એણે દોશિયારીથી જચાર કર્યો ત્રીજે અકબરને બાતો મારા આગ્યો ત્યારે એક ગુર્જરે એને ધાયન કર્યો આમ અગત ગપાગપી થતી હતી ત્યા મીજ શાહી દુકડીએ આવી પદોચી અને તે જોતા મનુઓ નાચી ગયા ૭૯ મુદમ્મદ દુમેન મિગજા નામવા જતા એનો ઘોડો કાટાની વાડમા બરાકને પડી ગયો એની પાછળ પડેલા માદાઅલી નામના વૃદ્ધે એને પડેલો જોઈ પોતાના ઘોડા ઉપરથી કાતરી એને કેદ કરી લીધો ૮૦ એને એક દન્યારીના તાગામા

૭૧ અકબરનામા ૩ પૃ ૭૭, અદમરી, પૃ ૧૨૩ ચારણે પ્રથમા કેવો ભાગ લેતા તેનો આ દાખલો નોંધવ તો

૭૭ એ જ, પૃ ૭૭૮ યામુનન એ અજમેરના મીરજુ નામ પ્રથમા અકબર બાલનો ૧૧૬ એને અથ બુદો કરે છે પણ રેલકાક આજી અજમેરી અજમેરી એમ પણ બાલવા તેથી એ મીરના નામનો અર્થ રજૂ થાય છે

૭૮ અકબરનામા ૩ ૭૭૭૮ દવાઈનુ નામ kharak banoor લખે છે અદમરી નામના અજમેરી દાથી બરકચો એમ લખે છે તે બલ છે અનુલક્ષ આ બનાવને ઉપરી માલ કહે છે

૭૯ અદમરી, પૃ ૧૨૧ ૨૪ અકબર થસે બદ દાડા મ જૂસ દાના વારચદ અને બિલવરખ ન તથા કુર્દ ખાસ દતા

૮૦ જ્યાં તે અકબરી-ઇલિષ્ટ ૧, પૃ ૩૬૭ આ જ દાખલો બદલી પાટખના ખ ન જ્ઞાનનો ને ર દનો.

આપ્યો. મિરઝાએ પાણી માંગ્યું તે શાહી સેવકોએ ન આપતાં અકબરે પોતાનું પાણી એને આપ્યું. હવે વિજયથી મવારીએ શહેરમાં જવા ધાર્યું, પરંતુ કોકાખાન આજમ હજી આવ્યો ન હતો તેથી અકબરનું મન સ્વસ્થ નહોતું. ધ્રાવણ મિરઝાને હાથી ઉપર નાખી શહેરમાં લાવવા રામસિંહને હુકમ કર્યો.^{૮૧} આ વખતે જે ક્ષેત્રીઓ પકડાયેલા તેમાં એક મર્દ અજમાઈશાદ નામનો હતો તે ઇબ્રાહીમ હુસેનનો કોકા-દૂધલાઈ કહેવાતો હતો. એણે સરનાલની લડાઈમાં રાજા ભગવાનદાસના ભાઈ ભૂપતને મારી નાંખ્યો હતો, એટલે અકબરે ત્યાં જ એને પોતાનો ભાલો મારીને મારી નાંખ્યો.^{૮૨} મુહમ્મદ હુસેન મિરઝાને કેદ કરી જ્યારે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એક કરતાં વધારે સૈનિકોએ એને પકડવાનો યશ લેવા માંડ્યો. તે સાંભળી પાસે એકલા રાજા ગિરજલે પૂછ્યું કે ‘એને કાણે પકડ્યો?’ ખરા પકડનાર ગાદાઅલીએ ઉત્તર દીધો કે “શહેરનાહ ઉપર અપકાર કરનારાએ.”^{૮૩} અકબરે શરૂઆતમાં મિરઝા ઉપર જે દયા ખતાવી હતી તે પાછળથી રાજા ભગવાનદાસ વગેરે મુખ્ય સરદારોની સલાહથી ખલ્લી અને મિરઝાને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યો.^{૮૪}

ઇખ્તિયારઉલ્લુહ અકબર ઉપર ચડી આવ્યો

હવે આ વિજયથી શાહી સૈનિકો આરામ શોધવા લાગ્યા હતા અને ખેદરકાર રહી કરતા હતા, એવામાં શહેર તરફથી એક સૈન્ય તૈયાર થઈ આવતું દેખાયું. કેટલાક સમજ્યા કે શહેરમાંથી કોકાખાન આજમ હવે નીકળીને મળવા આવે છે. કેટલાકે શાહ મિરઝા લડવા આવે છે એમ ધાર્યું. પણ એ તો મહેમદાવાદ તરફ નાસી ગયો હતો. છેવટે આ સફર ઇખ્તિયારઉલ્લુહ

૮૧ : અહમદી, પૃ. ૧૨૪; તખ્તઃતે અકબરી, પૃ. ૩૬૭

૮૨ : તખ્તઃતે અકબરી-ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૬૭. આ માણસનું નામ શાહમદદ પણ કોઈ લખે છે. એને અકબરે જતે ભાલો મારી વીંધી નાંખ્યો તેનું કારણ ભૂપતનું વેર લેવાનું હતું એમ પણ બધા આધારો લખે છે, પરંતુ અહમદી શુ. ભા. પૃ. ૧૨૪માં એક વિચિત્ર વાત લખી છે કે શાહમદદ સામે એની બહેન સાથે નાલાયક હોવાની ફરિયાદ હતી તેથી મારી નાંખ્યો. ડૉ. ખરેના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ વાત નથી, પણ બળવાખોરોના ટેકેદાર તરીકે શિક્ષા કરી એમ લખે છે. નામ પણ શેખ મકુબો છે, એટલે બન્ને તરજુમામાં નક્કો જુદી હોય કે કાંઈ ભૂલ હોય એમ માનવું પડે. ખરે : અહમદી, પૃ. ૩૩૭. ૮૩. તખ્તઃતે અકબરી-ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૬૭માં આ દૃષ્ટોળ છે. ખીરખલ સાથે હતો તે નોંધપાત્ર છે.

૮૪ : એ જ, પૃ ૩૬૮. અહમદી લખે છે કે રાજા ભગવાનદાસે મિરઝા તોફાનનું મૂળ છે તેને દૂર કરવા સલાહ આપી હતી. તખ્તઃતે એને રાયસિંહ રજપૂતે હાથી ઉપરથી મારી ભાલાથી માર્યો એમ લખે છે.

મીનીનું છે અને એ વડવા માટે આવી રહી છે એવા ખુબ મળ્યા અક-
બરે આરામ ગોધના પોતાના સૈનિકોને ઝડપથી બેગા થઇ તૈયાર થવા
હુકમ આપ્યો અને જીલ્લા તથા નગરા વગાડવાનો પણ હુકમ આપ્યો આ
વખતે એના સૈન્યમાં બધી એવી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી કે મુખ્ય નગરોમાં
એ ગેલ ગભગટમાં ન વગાડ્યો તેથી અકબરે જાતે એને બાનાની અણીથી
જામત કર્યો ત્યારે વગાડ્યો ૮૫ ઝડપથી ગાદી સૈનિકો તૈયાર થઈ ગયા અને
લડવા માટે આગળ વધ્યા ઇજ્તિયારુદ્દિમુલ્ક થોડા માણસો તરફ આગળ
ધપ્યો અને બાગાદ મામે આવતો હતો, એવામાં તોફાનનો મુખ્ય નાયક
મુહમ્મદ હુસૈન મિર્ઝા પકડાયો છે એ મમાચાર મળતા એના નજરમાં
નાસીપામી ઉત્પન્ન થઈ મોરાગમેગ તુર્ક ામનો અકબરનો તીરકામકાની
રોળીનો મરદાન એને જોઈ એની પૂઠે પડ્યો હતો એ જોઈ ઇજ્તિયારુદ્દિમુલ્ક
નામના જતો હતો એવામાં એનો પોડો પણ થોગિયાના ઘાટામાં પડકાયો
અને એ પોતે પડી ગયો મોગળ તીરકાએ એનું માથું કાપી નાખ્યું ૮૬
ઇજ્તિયારુદ્દિ મુલ્ક પાંચ દળ મોજામાંથી કોકાખાન આજમને ઘેરીને ગતા
બધ કઠીને બેઠો હતો તેની આ દશા થતા એનું લસકર વિભેગઈ ગયું,
એટલે ખાન આજમને હવે બદાર આવવામાં અતરાય રહ્યો નહિ મરુના
બાનમાં ઉપર માણસો આ નડાઈમાં મરણ પામ્યા ત્યારે શાહી લશ્કરના
આશરે એક મો જોટના મરાયા હતા ૮૭ હવે શહેર તરફથી એક વ્યવસ્થિત
સૈન્ય આવતું જણાયું તે ખાન આજમ મિર્ઝા અમીર કોકાનું હતું અકબર

૮૫ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તળકાત-ઇલિયટ-૫ પૃ ૩૬૭-૬૮ અકબરનામા પણ
આ વર્ણન કરે છે

૮૬ અહમદી, પૃ ૧૨૫ ૨૬, તળકાત, પૃ ૩૬૭-૬૮, અકબરનામા ૩ પૃ ૮૬ અકબર
નામામાં અમુલફઝલ અકબરના દરેક વિજયમાં કાઠ્ઠા દેવી ચમત્કાર અને ઈશ્વરી મદદ
તથા ભાગ્યનું બળ છે એમ વર્ણવે છે ઇજ્તિયારુદ્દિમુલ્ક મોટું લસકર લઈ આવે છે તે
જાણી ત્યારે અવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે અકબર કહ્યું કે કિંમત નહિ, એનું માથું જશે આ
નખોડે તરે ચકાવવા માટે પણ હોય પણ માથું આપ્યું ત્યારે એને અમુલફઝલ અકબર
ની વચનસિદ્ધિ જેવું ૨૫ આપી દે છે અમુલફઝલ લખે છે કે સૈયદ ખાન કોકાની સી
દર વખત પુત્રીને ૪ જન્મ આપતી તેથી એ ગુસ્સે થતો અકબર હવે પુત્ર થતો કહ્યું
ત્યારે પુત્ર જન્મ્યો રામજોમાં આવી વચનસિદ્ધિ તથા તેમની બાબા રાખવાનું છેક
આ સગીની શરઆત મુરી ચાલતું હતું

૮૭ અકબરનામા ૩ પૃ ૮૭ જીવાગીના આ આકડામાં આટલો મોટો ફેર વિચિત્ર
લાગે છે બળવાખોરોના સૈન્યમાં ક્વાયત વિનાના માણસોને લીધે એમ હોય. પરંતુ
મિરજાના મુઘડો બહાદુર હતા

અને ખાન આઝમ અન્ને દૂધલાઇઓ વિજયના હર્ષમાં ભાવથી ભેટ્યા. ૮૮ આ વખતે સોરાખ ઇખ્તિયારઉલ્મુલ્કનું માથું લઇ હાજર થયો. એના શૌર્યનાં વખાણ થયાં અને ઇનામ મળ્યું. અકબરે શત્રુઓનાં અધાં મળી આશરે બે હજાર માથાંનો એક મિનારો કરાવી લટકાવ્યાં. ૮૯ હવે અકબરના સગાઓએ કરેલો બળવો શમી ગયો અને લગલગ ઘણાખરા માર્યા ગયા. એકલો શાહ મિરજાં જીવતો રહ્યો હતો તે રખડતો થઇ ગયો. એને પકડવા માટે કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન અને નૌરંગખાનને ભરૂચ અને આંખાનેર તરફ મોકલવામાં આવ્યા હતા. ૯૦

અકબરનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ અને ગૂજરાતની ફરી વ્યવસ્થા

હવે અકબરે ભારે ઠાઠથી અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ભદ્રના કિલ્લાના બાદશાહી મહેલોમાં ઉતારો કર્યો. હવે ગૂજરાતનો પાકો બંદોબસ્ત કરવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કરી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આ વખતે ગૂજરાતના કેટલાક પ્રસિદ્ધ સંતપુરુષો અને વિદાનો પાસે બળવાખોરોની માલ મિલકત છે તથા એમની સાથે એ ક્ષોદ્રો મંબંધ ધરાવતા હતા એવા સમાચાર મળવાથી એવા ક્ષોદ્રોને હજાર સમક્ષ લાવવામાં આવ્યા. એમાં ખાનપુરમાં આજે જેમની દરગાહ સુપ્રસિદ્ધ છે એ શાહ વજીહુદ્દીન જે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કમાં નિપુણતા હતા તેમને પણ હાજર કરવામાં આવ્યા. તપાસ કરતાં લાગવગ અને શરમાશરમથી એવી મિલકત એમની પાસે લાવવામાં આવેલી, બાકી કાંઈ મંબંધ નહોતો એમ સાબિત થયું. અકબરે એ બધાને છોડી દીધા અને શાહ વજીહુદ્દીનને સારું માન આપ્યું. ૯૧ ભદ્રના મહેલમાં અકબરે પાંચ દિવસ ગાળ્યા. તે પછી શહેરની મધ્યમાં આવેલી ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં જઈને ગૂજરાતના એ જૂના અનુભવી પાસેથી વહીવટને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરી. ૯૨ રાજા ભગવાનદાસ, શાહ કુલી મહેરમ, મીરબક્ષી લશ્કરખાનને સૈન્ય આપી ઇંડોરના રાવે બળવાખોરોને મદદ કરેલી તેની સજા કરી ત્યાં

૮૮ : એ જ, પૃ. ૮૭-૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તખકાત-ઇલિયટ-પ. પૃ. ૩૬૮

૮૯ : એ જ, પૃ. ૮૮; અહમદી, પૃ. ૧૨૬; તખકાત, પૃ. ૩૬૮. બે હજાર માથાંની સંખ્યા તખકાત લખે છે.

૯૦ : તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ. પૃ. ૩૬૯

૯૧ : અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૬

૯૨ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૮૮-૮૯; અહમદી, પૃ. ૧૨૭-સુલતાનના ભદ્રના મહેલોમાં પાંચ દિવસ અને ઇતિમાદખાનની હવેલીમાં પાંચ દિવસ ગાળ્યા એમ તવારીખો કહે છે. તખકાત પૃ. ૩૬૮માં આ નોંધ કરતાં લખે છે કે ઇતિમાદખાનની હવેલી શહેરની મધ્યમાં હતી. એની જગ્યાનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પાંચ દિવસની નોંધ બહોની લખે છે.

ત્યાં વ્યવસ્થા કરી મેવાડને ગરે આગ્રા જવા ફરમાન કર્યું ૯૩ બાંદશાહની આ વખતની સવારીનું વર્ષ કાઢવા માટે એક ગૂજગતીએ “કહેર બ ગૂજરાત આમદ” “ગૂજરાતમા કેર આવ્યો” એવું વાક્ય યોન્યુ હતું તેને દગૂર-મા પકડી લાવવામા આવ્યો. હાજરજવાગીથી એ માણસે “શદ બ ગૂજરાત આમદ” “ગૂજગતમા માદશાહ લાલે આવ્યા” એવું વાક્ય મેં યોન્યુ હતું એમ કહ્યું તેથી તેને છોડી મૂક્યો ૯૪ વજીરખાન જેણે આ નડાઇમા બદાદુરી કરી હતી તેને ધોળકા અને ધધુકાની જગીર આપવામા આવી, અને સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરી ત્યાં સત્તા જમાવી બેઠેલા અમીનખાન ધોરી પામેથી દેશ લઇ લેવો એવો હુકમ કર્યો અમદાવાદમા ગઢેલા કોઠાખાન આજમને મદદ કરવાનું પણ એને કહેવામા આવ્યું પાટણ ખાન કલાનના હાથ-મા કાયમ રહ્યું મૈયદ હામીદ ખુખારીને અકબરે પોતાની માથે આવવા કહ્યું

અકબરનું આગ્રા તરફ પ્રયાણ

વિજય પછી અગિયાર દિવસમા ગુજરાતની વ્યવસ્થા કરી તેની સમ જણ સૂચા ખાન આજમને પાડી પોતે મહેમદાવાદ તરફ જીપડ્યો ૯૫ ગત્તામા વડવામા કુતબેઆલમ માહેમની દગાઈમા જે પ્રસિદ્ધ ચમત્કારિક લોહ-લક્ષ્મીનો પથ્થર હતો તે જોયો અને આશ્ચર્ય પામી એમાથી અરધો કપાવી પોતાની સાથે નાજવાનીમા વધ જવા માથે ગઈયો ૯૬ મહેમદાવાદમા તા-૧૩ મપ્ટેમગ ૧૫૭૩ને રાજ સુલતાન મહમૂદના આહુખાનાના પ્રસિદ્ધ મહેનમા ઉતારો કર્યો, ૯૭ અને ત્યાંથી મીજે દિવસે ધોળકા જઈ મુકામ કર્યો ૯૮ આ ચડાઈમા મારુ કામ કરનાર ગ્યાસુદ્દીન અલી કઝવે મક્કીને કોઠાખાન આજમ સૂચાના હાથ નીચે નીમી ગૂજગતના સૂબાનો પ્રથમ દીવાન બનાવ્યો, અને એને આસકખાનનો ખિતાબ આપ્યો ૯૯ આ મધી વ્યવસ્થા

૯૩ અહમદી, પૃ ૧૨૭, તબકાત-ઈલિયટ પૃ ૩૬૯, અકબરનામા ૩ પૃ ૬૦

૯૪ અહમદી, ગુ બા પૃ ૧૨૭ ખુશામતનો પ્રભાવ કેવો છે તે આ ઉપરથી જણાશે

૯૫ એજ પૃ ૧૨૮ નેયદ હામીદને મુઢળ તથા મિલ્કત સાથે પોતાની સાથ લીધા એમ સિદ્ધરી લખે

૯૬ એજ, પૃ ૧૨૮

૯૭ તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ પૃ ૩૬૯ આહુખાનાના મેળા મહેલનો કલ્લેખ તબકાતમા છે

૯૮ અકબરનામા-૩ પૃ ૬૦ અબુલફઝ ધોળકાને ખુશનુમા pleasant place જગ્યા કહે છે તે નોખપાત્ર છે ધોળકા એક વખત રમણીય હતો

૯૯ તબકાતે અકબરી-ઈલિયટ પૃ ૩૬૯ તબકાત એને દીવાન અને બદ્લી બે પદ મળ્યાનું લખે છે

કરી ધોળકાથી આદશાદ સીધો કડી અને સિદ્ધપુરને રસ્તે આગ્રા તરફ જવા નીકળ્યો. રાજા ભગવાનદાસે ઈંદરમાં વ્યવસ્થા કરી શેરખાન કુલાદીનો ગુલામ રાવળિયો વડનગરમાં છે એવાં સમાચાર મળતાં વડનગરનો કિલ્લો સર કર્યો. રાવળિયો જોગીને વેશે નાસી ગયો. ૧૦૦ શિરાહી થઈ આદશાદ તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૫૭૩ના રોજ અજમેર પહોંચ્યો. ઇતિહાસમાં આ ઝડપી ચડાઈ અને વિજય. તથા ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને પાછા આગ્રા પહોંચવું એ બધું મળીને ફક્ત ૪૪ દિવસમાં પરવારી જવા માટે અકબરની કાર્ય-શક્તિની ઘણી પ્રશંસા થઈ છે, અને આવી વિજયયાત્રાની નોંધ કોઈ ઇતિહાસમાં નથી એમ કહેવાયું. ૧૦૧ રાજા ભગવાનદાસ ઈંદર અને ઉદેપુરના રાણાઓએ સ્વીકારેલી તાબેદારીના સમાચાર લઈને આવ્યો અને રાજા ટોડર-મલને આદશાદે નવા જિતાયેલા ગૂજરાતમાં જઈ ત્યાં જમીનની ગાપણી કરી જમીનમહેસૂલની જમામંદીના દિસાળ કરવા મોકલ્યો. ટોડરમલ જ્યારે કેટલોક સમય ગૂજરાતમાં જઈ મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરી પાછા આવ્યો ત્યારે આદશાદે બુધ થઈ એને પોતાની તરવાર બેઠ આપી. ૧૦૨ અકબરે મિરજાં અઝીઝ કોટ્ટાખાન આઝમ ગૂજરાતનો સૂબો હતો છતાં પોતાને ગૂજરાત છોડવાનું આમંત્રણ મોકલનાર અને દેશના અનુભવી ઇતિમાદખાનને એકંદુજરી મનસૂબ આપી ખાનનો સલાહકાર નીમ્યો. એના પુત્ર શેરખાનને ચારસોની મનસૂબ આપી રાજ્યમાં મોકરી આપી. ૧૦૩ આ વખતે ખાન આઝમને અકબરે હજૂરમાં બોલાવ્યો તેથી ગૂજરાતના સૂબાની દીવાનગીરી ઉપર વજીહઉલ્મુલક ગૂજરાતીની નિમણૂક કરવામાં આવી. ૧૦૪

૧૦૦ : અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૦-૯૧. એમાં કુલાદીના માણસનું નામ રાવળિયો છે. જ્યારે અહમદી એસિયા લખે છે, પૃ ૧૨૮. તખકાત, પૃ. ૩૬૯. એમાં ધોળકાથી રાતરે કડી સુધી મુસાફરી કરી ત્યાંથી સીતાપુર જઈ ત્યાંથી ભગવાનદાસ અને શાહ કુલી મહેરમને વડનગર લેવા મોકલ્યા એમ લખે છે.

૧૦૧ : અકબરનામા ૩ ૯૨.

૧૦૨ : તખકાતે અકબરી-ઇસિયટ પ. પૃ. ૩૭૧; અકબરનામા ૩. પૃ. ૯૨. એમાં અબુલ-ફઝલ લખે છે કે ભગવાનદાસ ઈંદર અને ઉદેપુરના રાજાઓની લાખેદારીના સ્વીકારની નિશાનીરૂપે એ બંનેના પુત્રોને સાથે લાવ્યો હતો. વળી અકબરને આગ્રા જતાં રસ્તામાં રાણાએ મળીને ખુશામત કરી હતી એ પણ લખે છે

૧૦૩ : અહમદી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૯. અહમદી અહીં ઇતિમાદખાનને ગંજીર સ્વભાવનો લખે છે. એવો હલ્લેખ બીજો મળતો નથી.

૧૦૪ : એ જ, પૃ. ૧૨૯. પહેલાં નીમેલા દીવાનને કેમ બદલ્યો અગર આને બીજું કામ સોંપ્યું એ બાબતનો કાંઈ હલ્લેખ કે કારણ આપ્યું નથી.

ગુજરાત મતનતનો મત્તાવાર રીતે આવેલો અત

આગ ૧૫૭૩ની માલની આખર સુધીમાં ગુજરાત પ્રાત અકબર ૧૧ અમલ નીચે સત્તાવાર આવ્યો અને દિલ્હીથી બાદશાહી સૂબેદારો નિમાવા લાગ્યા ગુજરાતના હેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજાના નામના અમલનો હવે મત્તાવાર રીતે અંત આવ્યો હતો, જોડે ગુજરાત મતનત દિ સ ૧૦૦૦ સુરી ટકશે એવી સતપુરુષની આગાહીને થોડા વર્ષની વાર હતી સુલતાન મુઝફ્ફર હજી અકબરની સત્તા સામે મોટો બળે જગાવી પોતાની વશપરપગેની ગાહી ઉપર એક વખત ભેમવાનો હતો સૌગંદ પ્રાત ૯૭ જિતાયો નહોતો ત્યા જુના ગુજરાતી અમીર અને ખીજ રાજાઓની મત્તા ૯૭ કાયમ હતી અને સુલતાન મુઝફ્ફરને ત્યા જ આશ્રયધાન મળવાનું હતું સુલતાન બડા દુરશાહના મગ્ન પછી હેના નણ સુલતાનોના અમલની નમણી દશા અને અમીરોની ખટપટને લીધે દેશમાં છેના સાડનીમ વર્ષથી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા પ્રમરી હતી એમથી અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે શાંતિનું વાતાવરણ જામતું જતું હતું પહેના મુઝફ્ફરથી હેલા મુઝફ્ફર સુધીના એક સોને મિત્તેર વર્ષની નસત ૧૧ સમયમાંથી આ માડત્રીમ વર્ષ બાદ ક તા દેશે એક વખત એ મમની દુનિયામાં નાજમતા અને વેપારથી નામના મેગવી હતી ઈ ૧૫૭૩થી હવે ગુજરાતનું ત્રવ ૧ દેશ તરીકે ૧૧મ રહ્યું ૧૬, અને દિલ્હીના મદાનાજના એક બાગ તરીકે હવે રહવાનું નિર્માણ થયું હતું

પ્રકરણ ચાળીસમું

સુલતાન મુઝફ્ફરનાં છેવટનાં વર્ષો

અકબરની સત્તા સામે ળળવો અને
ધોડા વખત માટે ગૂજરાતની ગાદીએ બેસવું
અકબરની સત્તા

ગૂજરાતની વ્યવસ્થા અને શાન વહીવટ માટે પાકો યંદોગ્યરત કરી, ગૂજરાતને હમેશને માટે સુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી, પોતાના દૂધભાઈ મિરઝાં અઝીઝ કોકાને પહેલા સૂબા તરીકે નીમી, એક વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાત ઉપર બે વાર સવારી કરી, કેટલાંક અસાધારણ શૌર્યનાં કાર્યો કરી અકબર પોતાની રાજધાની ક્તેષ્ટુ-સિંહી ગયો; પરંતુ હજી એના નસીબમાં શાંતિ લખાયેલી નહોતી મિરઝાઓના યંડનો હજી પૂરેપૂરો અંત આવ્યો નહોતો ગૂજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો અકબરના કેદી તરીકે હતો ને છૂટીને હજી પોતાના દેશમાં આવી ગૂજરાતનું રાજ્ય પાશ્વ મેળવવાનો છેલ્લો લગીચ પ્રયત્ન કરવાનો હતો ગૂજરાત તળની વ્યવસ્થા અકબરે યરોગ્ય કરી હતી; પાટણ, ધોળકા, વડોદરા, ભરૂચ અને મુરતમા વિશ્વાસુ સુઘલ સરદારો નિમાયા હતા. અમદાવાદથી વહીવટની દોરીનો મંચાર થતો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર હજી જિતાયું નહોતું. જૂનાગઢમાં અમીનખાન ધોરીની સત્તા સર્વોપરી હતી. પુલાદીઓ અને એમના જૂના ગૂજરાતી અધ્યાન ળળવાખેરો ગૂજરાતમાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઈ ત્યાં ળળવાખેર તરવેનો સાથ શોધી રહ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં જમનગર અને કચ્છના રાજઓ તથા ળીજ રજપૂત ઠાકોગે જે તરફ લાલ જણાય તેને ટેકો આપવાની રમત રમી રહ્યા હતા. અકબરની ઉદાર રાજનીતિ અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને લીધે સામાન્ય પ્રજા કાષ્ઠક શાંતિ અનુભવી રહી હતી. સલ્તનતનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં અમીરોનાં ત્રાસ અને અવ્યસ્થાને લીધે જે અશાંતિ વ્યાપી હતી તેનો અંત આવ્યો હોય એવો આભાસ થતો હતો.

એ સમયે દેશની સ્થિતિ

છતાં આ રાજ્યપરિવર્તનથી હજી પ્રજાના મનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસનું વાતાવરણ જન્મ્યું નહોતું. ગૂજરાતની જનતામાં સામાન્ય રીતે પ્રાચીન કાળથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત સુધીમાં જે વર્ગ હતા: એક વેપારી વર્ગ—હમેશ

મમયને અનુમરીને ચાલનારો, જેના હાથમા દડો હોય તેને નમનારો, સત્તા-વાળાઓને ગમે તે રીતે મતોપીને પોતા ॥ જનમાનનું ક્ષણ છૂંડનારો, જનહીન, દીવો, બીજો મોટે ભાગે કોળી અને ગણસિયાથી અનેલો, કોઈ નાર વચનની ખાતર કે કોઈ વાગ માત્ર લાભની ખાતર પ્રાણુની દરકાર ન કરનારો, જે પૈમા આપે તેને પક્ષે નહીં લડનારો બાહતી મૈનિક જેવો, ધર્મને માટે મંદુચિત માનમવાળો અને દેશને માટે સ્વ-દૃષ્ટિ સેવનારો, નામ ન મળે તો તોફાન અને લૂટમા મમય ગાળનારો આમ આ જે જાતના વર્ગોને લશ્કરી ધાવણીની પેઠે રાજ્ય રચનારા મુમલમાન મુનતાનો અને અમીરોની સત્તાના મમયમા એક કે બીજી રીતે અનુગોદન મળ્યા હજી એથી એમતુ ધર્મ અને દેશને માટેનું માનસિક બળ ધીમે ધીમે વમાતુ ગયું હતું સમૂહશક્તિ આમે ઓઝી હતી, તે એક ઓઝી થતી ગઈ ગળ્યપનટાની અગાતિ અને નાની નાની સત્તાઓમા દેશ વહેંચાઈ જવાંથી આ વિલક્ષણ પરિસ્થિતિ ચાતુ ગઈ આવા વાતાવરણમા મુધન મત્તાને ટેકા આપવો કે સુનતાન મુઝફ્ફરને તે પ્રજાને માટે એક ગભીર પ્રશ્ન હતો વેપારી વર્ગનું કાંઈ ચારે તેમ નહોતું તેથી એ વર્ગ બધું મદન કરી નગીનો અડીન થઈ, મહાજનોથી ગ્લાહને મમય પ્રમાણે ચાનવાનું પમદ હતી મેરો હતો બીજા વર્ગને આવું વાતાવરણ અનુદાન હતું તેથી એ બને પક્ષને ટેકા આપવા છતાં પોણાનમે વર્ષથી મત્તા ભોગવતા મસ્તનતના પ્રાનિનિધિ તરફ વચારે આકર્ષાયો સુનતાન મુનતાની પેઠે મદારથી આવેલો નહોતો એટલું કઠિયુગત મામને વધારે કાવે તેણે હતું, એટલે ગૂંજગતમાંથી અને ખામ કરીને ભૌગોળમાંથી સુનતાન મુઝફ્ફરને મારો આવકાર મળે એ અમભવિત નહોતું આવી વિપમ પરિસ્થિતિમા સુલતાન મુઝફ્ફર અકબર જેના બગવાન શહેનશાહની મામે એક દમજા સુધી સામનો કરી શક્યા એ માત્ર મામાન્ય બીના ન કહી શકાય ૧

કિશોર અછદુરહીમખાન સૂબો અને વઝીરખાન નાચબ સૂબો

હવે સુનતાન મુઝફ્ફર ૧૧ પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરતા પહેલાં અઢગરના રાજ્યની શરૂઆતમા ગૂંજગતમા બનેલા ઇટનાક નાના પણ અગત્યના બનાવોની

૧ આ ચર્ચા આધારો સાથે જરા વિસ્તારથી આગળ સામાજિક પ્રકરણોમા કરીશું અહીં એક સંતનતને અત અને બીજો પ્રાગ્ભ એવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિના મહાતિ કાલ હોવાથી આટલું વલન કરવાની જરૂર હતી સમાજમા જે વર્ગ ઉપરાત એક રીતે વર્તે-મહેનત મહૂરી કરનાર વર્તે-પણ હતો પરંતુ એની સ્થિતિ-જમીનદારો, અમીરો, સરદારો કે શેઠિયાઓની સુલામી કહી શકાય એવી પેઠે કે મહૂરી કરવા જેવી જ હતી એ ચર્ચા સુલામીના ખાસ પ્રકરણમા કરીશું

નોંધ કરવી જોઈએ. મિરઝા અઝીઝ દેશ પહેલો મૂળો નિર્માણે હતો તે દેશાંક કારણે લીધે ઉદાસીન થઈને આગા ગયો અને મૂળાગીરીનું રાજ-નામુ આપવાની ઇચ્છા આદર્શાદને હતી.^૨ એ ઉપરથી અદેરામ ખાનખાનના દિશોર પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાનને અકબરે ગૂજરાતનો ખીન્ને મૂળો નીમ્યો. એ સાથે ગૂજરાતના વિશ્વાસુ મુઘલ અમલદારો, જેમાં વઝીરખાન મુખ્ય હતો, તેમને હુકમ લખવામાં આવ્યો કે અબ્દુર્રહીમખાન હજી નાનો છે અને આ એનો પહેલો અધિકાર છે, માટે દેશના અંદાજસ્ત નમારે ગદાએ મળીને જેવો અને ખાનને દોરવણી આપવી. મિરઝાં કોઠાના દીવાન વજીહઉલ્મુદ્દને બદલી દીવાની પ્રાગદાસ નામના વિશ્વાસુ અને અનુભવી મુલ્કદારને આપવામાં આવી.^૩ વઝીરખાનના હાથમાં નાયબ સૂબા જેટલી સત્તા હતી. એણે શિંગની, ઈંડર અને નાદોદમાં જંગેલાં બંદના તોડનો ધરકર મોકલીને સમાવ્યાં, ઈંડરના ટુંગરાળ પ્રદેશમાંથી દેશાંક મરણિયા જંગેલા રજપૂતોએ એનો સામનો કર્યો. એમાં શાહી લશ્કરની સારી ખુબારી થઈ, પરંતુ ઈંડરે તો ઈંડરગળા દાર્યા.^૪

આદર્શાહી જનાનાને હજ કરવા ફિરંગીએનો પરવાનો મેળવવામાં

ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગને ઉપયોગ

ખીજ ખાલુથી સૌરાષ્ટ્રમાં હજી શાહી સત્તાની કાંઈ જ અસર નહોતી. ઈંડર નરક હજી બંડ થયા કરતા હતાં. વઝીરખાનથી દેશનો અંદાજસ્ત બદો-બર રાખી શકાતો નહોતો. એ વખતે પાછી દેશમાં અશાંતિ શરૂ થઈ. શહેનશાહના જમાનાની વડીલ યાનુઓની ઇચ્છા મક્કા શરીફની હજ કરવાની થવાથી એમને માટે મક્કાના કાર-ગૂજરાત-સુરતમાં બધા અંદાજસ્ત કરવાનો હતો. ઉપર જોઈ ગયા તેમ સમુદ્રયાન ફિરંગીસત્તાના હાથમાં હતું અને હાજીઓનાં વહાણ સલામત આવજા કરી શકે તે માટે એમની પરવાનગીની જરૂર હતી. અકબરે ગોવાનો સંબધ તાળે કર્યો હતો તે પણ જોઈ ગયા. ગૂજરાતને સુર કર્યો પછી દર વર્ષે એક મોટા અમલદારને ખીર હાજી-યાત્રાનો સંઘવી-તીખી હજની વ્યવસ્થા કરવાનો અકબરે નિશ્ચય કર્યો હતો.^૫ આ

૨: મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૩૦

૩: એ જ પૃ. ૧૩૦: અકબરે વઝીરખાનને પોતાના ધરના માણસ જેવો ગણ્યો છે. ખીર અલ્લાહદીન અને પ્રાગદાસને પણ વિશ્વાસુ ગણ્યા છે. અહમદીના ગુ. ભા.માં આ પ્રાગદાસને વ્યાકદાસ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે.

૪: એ જ પૃ. ૧૩૧, અકબરનામા ૩-પૃ. ૨૬૯ અને પૃ. ૨૮૦. રજપૂતો હાર્યા છતાં અબુલ-ફઝલ એમનાં વખાણુ કરે છે.

૫: તખ્તકાતે અકબરી: ઇલિયટ પ-પૃ. ૩૬૧-૬૨. અકબરનામા પૃ. ૨૭૩ (ભા.-૩)માં હવા અનુકુળ ન હોવાથી હાજીઓ અમદાવાદ યોજ્યા એમ લખે છે.

વખતે તો અકબરની ફોર્સ ગુનવદનવાનુ, અકબરની મા હામીના બેગમ અને મનીમા સુલતાન બેગમ વગેરે શાહી જનાનાની સ્ત્રીઓ માટ ખાસ વ્યવસ્થા થઈ હતી અને ખામ અમનદારો નિમાયા હતા અકબર આ વખતે ઉટે-પુન્ના હતો એ કાને ફિરંગીઓના સમુદ્રના તોફાનોની વાતો આવી ગઈ હતી, તેથી એણે સુરતનો ગઢક કલીજખાન જે આ વખતે ઇડગના તોફાનો તમાવવા ઉત્તર ગૂજરાતમાં હતો તેને હજની વ્યવસ્થા કરવા મુગત જવા દુક્રમ કર્યો ૧ એ વહાણો તૈયાર કરવામાં આવ્યા સ્ત્રીઓ મનીમા નામ ॥ વદાબુમાં અને સુલતાન ખામ વગેરે અમનદારો ધવાહી નામના વદાબુમાં જીવડયા કેટલાક ભાવિક ગરીબ યાત્રાળુઓની પણ એમની સાથે સગવડ કરવામાં આવી પોર્ટુગીઝોનો પરવાનો મેળવવામાં ખખાતના વેપારી કલ્યાણુ-દામની લાગવગનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આયો હતો ૭ આ જના ॥ તે દિન પાછા ફરી આગ્રા પાઝ જતા ત્રણથી માડત્રણ ર્ષ જેટલો વામો મમય થયો હતો એડન આગળ એમનુ નહાણ બાનુ હતુ હવા અનુદાન ॥ હાત્રાથી ગૂજરાતમાં પણ રોડાનુ પડ્યુ હતુ પાછા વળતા સુનના ॥ મુજફ્ફરે અકબરની મત્તાો હનાની નાખી હતી એટલે આગ્રા જવાનો ગરતો મનામન નહોતો, અને લાખો વખત ગૂજરાતમાં રોકાવુ પડ્યુ હતુ, વગેરે વિગતોનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ માથે મંમધ નથી ગૂજરાત મહાત્મુ દાગ, ફિરંગી સાથે અકબર જેવાને ખખાતના ગૂજરાતી વેપારીની લાગવગનો ઉપયોગ કરવો પડે, અને દેશમાં જુની મલ્નતના પ્રતિનિધિએ શાહી મત્તા હીની કરી હતી તેની અશાંતિ હતી, એટલી મીનાઓ માગૃતિક દષ્ટિએ નોધપાત્ર ગળી શકાય ૮

૬ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૩-૭૬, તખકાતે અકબરી ઇલિયટ-૫ પૃ ૩૬૨ તખકાત નો લેખક કહે છે સામાન્ય લોકોને દર વર્ષે હજ કરવા મોકલવાની વ્યવસ્થા ફોર્સ પણ બાદશાહે પહેલા કરી નહોતી બહોની કહે છે કે એ વ્યવસ્થા છ વર ચાલી

૭ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૬ મીર હાજનુ નામ સુલતાન ખામ હતુ અકબરનામામાં અમુલફજલ આ વલ્ન વિગતથી આપે છે પાછા ફરતા નવા વહાણો વગેરેના બનાના નામે આપે છે

૮ અકબરનામા-૩ પૃ ૨૭૬-૭૮ અમુલફજલ લખે છે કે ગાહી હાજઓની સગવડ કરવાના મમથી પોર્ટુગીઝો બહુ ખુશી થયા, પરંતુ વસ્તુત્વિતિ એનાથી જુગી હતી કાઈ કારણસર પરવાનો મળતો નહોતો તખકાતે અકબરી (ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૦૨ અને બહોની, મા ૨, પૃ ૨૪૬)માં સ્પષ્ટ લખે છે કે પરવાના માટે કલીજખાનને ખખાતના વેપારી કલ્યાણુદાસને લઇને પોર્ટુગીઝ અમલદારને મળતુ પડેલુ ફારંગી ઇતિહાસરેખકની રીત પ્રમાણે કલ્યાણુદાસનુ બકાલ નામ લખે છે વામિયા માટ છે નઈ સગીના અત મુધી બકાલ રાખ્દ લોકમાં તેમજ દસ્તાવેજોમાં ચ લુ હતો

ટોડરમલની જમાગંધી અને ડુંગરપુર શિરોહી વગેરે સાથે ગોઠવણ

રાજા ટોડરમલને ગૂજરાતની માપણી કરી મહેસૂલની વ્યવસ્થા કરવા ફરી મોકલ્યા હતા. એ ઝાલોરમાં આવ્યો ત્યારે શિરોહીના રાજાએ આવીને તાબેદારી સ્વીકારી અને પેશકશી આપી. રાજાએ એને પોશાક વગેરેથી સંભાળ્યો અને એ હજાર સવારોથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરીમાં જરૂર પડે ત્યારે હાજર થવાની શરત કરી. ગૂજરાતની જમાગંધીની વ્યવસ્થામાં શિરોહી ઉપરાંત ડુંગરપુર અને દક્ષિણમાં રામનગર (ધરમપુર રાજ્ય)ના રાજા સાથે પણ એણે એ રીતની શરતો કરી. આ વખતે રાજા પાટણમાં હતો.^૯

ગુલરખ બેગમની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને ખહાડુરી

એ અરસામાં દક્ષિણમાં નાસી ગયેલી ઈબ્રાહીમ દુસેન મિરઝાની સ્ત્રી ગુલરખ બેગમ પોતાના પુત્ર મુઝફ્ફર દુસેન મિરઝાને લઈ તોફાની ટેકેદારોને ભેગા કરી ગૂજરાત સર કરવાના ઇરાદાથી ચડી આવી. એને મહેરબાદી નામના સરદારની સારી સહાય હતી. વઝીરખાન અમદાવાદમાં હતો. પણ એની પાસે સારું સૈન્ય રક્ષણ માટે હતું નહિ. જે હતું એ વિશ્વાસ લાયક નહોતું. ગમે તે વખતે ગમે તે પક્ષમાં ફરી એસે એવા માણસો વધારે હતા. ગુલરખ બેગમ વડોદરા સુધી આવી પહોંચી હતી. વડોદરાનો ફોજદાર કિલ્લો છોડી લડ્યા વગર જ નાસી ગયો હતો.^{૧૦} આ બધા સમાચાર જાણી પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી વઝીરખાન અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો. એક જાણુ એણે આ બધા સમાચાર પાટણમાં રહેલા રાજા ટોડરમલને લખી મોકલ્યા અને ઝડપથી મદદે આવવા કહેવડાવ્યું. બીજી

૯ : અકબરનામા-૩. પૃ. ૨૮૦; તખ્તકાત, ઈલિયટ પ-પૃ. ૪૦૫. રાજા ટોડરમલની આ વખતની મુલાકાતમાં એણે શિરોહી ડુંગરપુર વગેરેના રાજાઓની ખંડણી લઈ તેમને અમુક લશ્કરથી ગૂજરાતના સૂબાની નોકરી કરવી એમ મિરાતે અહમદી સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ આઝને અકબરીમાં આ પ્રદેશને ગૂજરાતથી છૂટા પાડી તેની તળે અજમેર સૂબામાં લખેલ છે, જ્યારે અહમદી ગૂજરાતમાં લખે છે. ટોડરમલે આ સરહદના પ્રદેશોને ગૂજરાતથી કેમ છૂટા પાડ્યા તેના કારણો મળતાં નથી, પરંતુ એમાં આપખૂદ વલણ હોય એમ લાગે છે. એ ચર્ચા આગળ કરીશું. આ હિંદુ રાજાએ આ દિશાએ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના ઐક્યને કાયમનો ફટકો કોઈ ખાસ કારણ વિના માર્યો છે. Dr. P. Saran મુઘલ પ્રાંતો ઉપર એક જૂળ અભ્યાસપૂર્ણ લખેલા ગ્રંથમાં પૃ. ૧૪૮-૧૫૦માં આ ઉલ્લેખ અને અહમદીનો આધાર ટાંકે છે, પરંતુ તેમનું મતવ્ય સંતોષકારક નથી, અને ગૂજરાતની પરિસ્થિતિથી એ કાંઈક અનણ્યા લાગે છે. ડુંગરપુરના રાજાનું નામ સાહસમલ આપ્યું છે. (અહમદી, ૧૩૪)

૧૦ : અહમદી, પૃ. ૧૩૩

બાપુ પોતાના નિશ્વાસુ માણુઓ તરીકે જીવન પ્રાગદામ અને બાજમનાદુગ્ધ-
ખાનને યોગ્ય મૈન્ય માથે બેગમની મામે મોકલ્યા પોતે અમદાવાદના દનવાળા
મધ કરી દક્ષણ ડગ્વા બિબો ગુલઝમ બેગમ અને એ ૥ બજવાખોર માથીઓ
વડોદરાથી અમદાવાદ તરફ જાનતા ગાઝમલાદુગ્ધ અને પ્રાગદામના લશ્કર
સાથે મગનાલ મુકામે બેગા થયા ત્યાં યુદ્ધ થયું નેમા શાહી માણુઓએ
હાથ ખાધી અને એથી બજવાખોરની હિંમત વધી ૧૧ વઝીરખાનનો મદદગો
મળતા રાજા ટોડરમન ઝડપથી અમદાવાદ આવ્યો અને ખાની ગદાગ કાઢી
બને પોતાના લશ્કરો બેગા કડી શત્રુ મામે જવા ઊપડ્યા આ સમાચાર
બજવાખોરોને મળતા એ લોકો ખસાત તરફ ગયા અને એ મદદને રોગે ધાવ્યો
મૈયદ હામમ ખખાતનો બચાવ કરતો હતો, પણ એની પામે બજ નહોતું ૧૨
શાહી મેના બજવાખોરોની પાગા પડી હતી તે આવે છે એવા મમાચાર
જાણી ખખાતનો ઘેરો હિદારી નતુઓ યોગદુર તમ્મ જતા હતા ત્યાં શાહી
મમ્કરે પૂક પકડી ધોળગા પામે એમને પકડી પાડ્યા અહીં બન્ને મૈન્યોનું
યુદ્ધ થયું એમા ગુલઝમ બેગમે ગલાદૂરી મતાવી કેટલીક આઓને પુરોના
પોશાક પહેગવી તીરો ઝાડાન્યા, પરંતુ એમની ખુવાગી થઈ અને કેટલાક નામી
ગયા તથા કેટલાક કેદ પડ્યાયા કેટલીક આઓને ગળાએ પોતાના પુત્ર
સારે શાહી હજૂરમા મોકલી એને વાગ્યું કે હવે તોદાનો શાત થયા છે
અને માપણીનું કામ પૂરુ થયું કે એટલે પોતે પણ શાહી ગળાધાની
તરફ ઊપડ્યો ૧૩

મુઝ્કર દુસેન મિરઝાએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો

ગુલઝમ બેગમનો પુત્ર મુઝ્કર દુસેન મિરઝા નાનો હતો છતાં બહાદુર
હતો રાજા ટોડરમન ગયો છે એવા મમાચાર જ્યારે તેણે જાણ્યા ત્યારે
એણે ફગીથી વઝીરખાન સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો વૂટની આગાથી

૧૧ એજ પૃ ૧૩૩, તખકાત, ઇલિયટ-૫ પૃ ૪૦૫ એમા જીવન પ્રાગદાસને બદલે
બાવા ગદાઇ નામ આવે છે

૧૨ સૈયદ હામમ રક્ષણ કરતા ધાયલ થયો હતો અહમી, પૃ ૧૩૩ તખકાત મિરઝા
ઉપર નદરબાર આગળ હુમલો થયો એમ લખે છે તે ખૂલ છે, ખસાત ખામે થયેલો છે
બલોની પેટલાદ લખે ૥ તખકાત પૃ ૪૦૫ નો ૧

૧૩ અહમી, ગુ લા ૧૩૩-૩૪, તખકાતે અહમી ઇલિયટ ૫-૫ ૪૦૫ ગુલઝમ
બિમમને માટે અહમીની ગુજરાતી અને ડો બઈની અમેજ આરુતિમા ફર છે ગુજરાતી
મા એક બેત આપી છે તે રમૂજ છે, પરંતુ અમેજમા તે નથી બેત કહે છે કે નર દોય
કે માદા પલુ સ્વસાવ સરખો છે વાધ અન વાધલું બને ફાડી ખાનારા છે

ધનવાન બનવાની ઇચ્છાવાળા ઘણા તોફાનીઓ એને જઈ મળ્યા. ખંભાત ધનવાન વેપારીઓથી વસેલું બંદર હોવાથી આવા લોકોને ત્યાં લૂંટ કે ધમકીથી સારો પૈસો મળી જતો. એ લોકોએ ખંભાતમાં તોફાન કર્યું અને વઝીરખાને એ તરફ જવા ધાર્યું, ૧૪ પરંતુ એનાં માણસો હજી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવાં નહોતાં. કેટલાક તો શત્રુને જઈને મળ્યાં પણ ખરાં. શહેરમા શત્રુ તરફનું વલણ બતાવતા માણસોને કેદ કર્યાં. પોતે શહેર બંધ કરી વિશ્વાસુ માણસોથી ગચાવ કરવા લાગ્યો. શાહી મદદ આવી પહોંચે ત્યાંમુધી કિલ્લામાં રહી નવા નવા મોરચા ગોઠવી માણસોની હિંમત જાળવી રાખી. આ તરફથી મિરજાં મુઝફ્ફરે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. એનો સરદાર મહેરઅલી કિલ્લામાં પણ બળવાખોરોને સાથ આપનારા છે એવી સમજથી નિસરણીઓ મૂકી અંદર જવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ અંદરથી બંદૂકની એક ગોળી એને અકસ્માત વાગવાથી એ મરણ પામ્યો. કિલ્લા ઉપર જે માણસો ચડી ગયાં હતાં તે આ બનાવથી ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યા. આમ અકસ્માત થવાથી વઝીરખાનને વિજય મળ્યો. મિરજાં મુઝફ્ફર હુસેન દક્ષિણ તરફ નાકો. આ રીતે મિરજાંઓના હુલ્લડનો અંત આવ્યો. ૧૫

શહાબુદ્દીન અહમદખાન—સૂબા એણે કરેલો બંદોબસ્ત

વઝીરખાનથી દેશનો બંદોબસ્ત બરોબર જળવાઈ શક્યો નહિ તેથી એની બદલી કરી એને ઈડર તરફ તોફાનો શમાવવા મોકલ્યો અને માળવાથી શહાબુદ્દીન અહમદખાનની ગૂજરાતના ત્રીજા મુઘલ સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી. આ સૂબાએ તોફાનો શાંત કરી મોડાસાના પ્રદેશમાં સાબરમતી અને મહીની વચ્ચેના કેટલાક ભાગોમાં તોફાનીઓથી પ્રજાને પડતી હાડમારી ધ્યાનમા લઈ બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવ્યા અને તેમાં ચાણું મૂક્યા. કેટલીક જગ્યાએ જમીનની માપણીથી લોકમાં અસંતોષ વ્યાપ્યો હતો ત્યાં બીજી વાર માપણી કરી. થોડો વખત દેશમાં વ્યવસ્થા જળવાઈ રહી ૧૬

૧૪ : અહમદી, પૃ. ૧૩૪-૩૫; તખ્તકાત ૪૦૫-૬. તખ્તકાત આ વર્ણન બહુ ટૂંકામાં પતાવે છે.

૧૫ : એ જ પૃ. ૧૩૫; તખ્તકાત પૃ. ૪૦૫ મુઝફ્ફર હુસેન મિરજાં દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો તેને આસીર ભુરહાનપુરના રાજા અલી ફાઝીએ પકડ્યો. અકબરને આ બખર પંજનખમાં મળી. મિરજાંને એણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. (તખ્તકાત, પૃ. ૪૦૮)

૧૬ : અહમદી ગુ. ભા. ૧૩૬, ૧૩૯; અકબરનામા ૩-પૃ. ૩૦૬ અને સિફતુલ્લી પૃ. ૪૫૭. શહાબુદ્દીનને સૂબાગીરી આપી ત્યારે વઝીરખાનને ઈડર તરફ મોકલ્યો. પૃ. ૨૮૧માં જણાવે છે કે કલીજખાનને ઈડરથી સુરત જનાના હાજીઓ સાથે મોકલ્યો તે પછી ત્યાં ફરી તોફાનો થયાં. ઈડરના રાવ તરફથી આશા રાવળે માણસો ભેગાં કરી લડાઈ કરી.

મોરારૂપા અમીનખાન અને નતમના મૈન્યે શાહી મૈન્યને હરાવ્યું

આ વખતે તાતારખાન ધોરીના પુત્ર અમીનખાન ધોરીના હાથમા મોગરૂ દેશ હતો અને જૂનાગઢમા એની ગજવાની હતી અકબરના અમનદારોના મનમા જળાભોગેના આશ્રય જેવો ગણાતો આ પ્રેશ હતી સેવાની ઈચ્છા -ત્યા કગતી એવામા અમીનખાન ધોરીનો મુખ્ય મરદાર ફતહખાન શેન્વાણી મધ્ય કાન્જથી અમીનખાની ગિસાયો અને મૂળા શહાબુદ્દી । અહમદખાન પામે આની મોગરૂ પ્રદેશ જાગ્યાહને તામે કરી આપુ એવી વાત કરી ૧૭ ફતહખા । જરવાણી ગરો મન્દાર હતો એના જવાથી અમીનખાની દિમત એમરી મધ્ય હતી સગા ગદાબુદ્દીને પોતાના ભનીજ મિગ્રાખાન સાથે આગળનું લસ્કર ફતહખા । એ આપી મોગરૂ હતી એવા એને જૂનાગઢ તરફ મોકલ્યો અમીનખાને ગભરામને સુવેદ માટે પોતાની એલચી મોકલી કહેડાગ્યું કે જૂનાગઢનો કિલ્લો જો મારી પામે રહેવા દેવામા આવે તો ખીજો મુનક શાહી મૈન્યને સોંપી દેરા હું તૈયાર છું પન્તુ આવો મન્દાર ગહેવો મોટો અને અગત્યનો કિલ્લો જોડી દેવા મિગ્રા માને ના પાડી, એટલે અમીનખા । કિલ્લો જર કરી રક્ષણ કરવા તૈયાર થયો આ અન્મામા જેના ઉપર મોગરૂ જીતવાની આશા હતી તે ફતહખાન માટે પડ્યો એ ચોડા અમલમા જ મગલ પામ્યા કિનામા થે એના અમીનખાને જામનગરના રાજની મન્દ માગી, એટલે જમો જામ આગળ મવાગે લઈ એની મન્દે આન્યો મીરજાખાન આ પગિચિતિને લીધે જૂનાગઢનો પેરો ઉઠાવી માગરાળ નગર કગવા એ જાદરને પેરા વાલી ગલ્યો હતો અમીનખાન જામનું લસ્કર મ દે આરી પહોંચતા કિનામાથી બદાર નીમળી મીરજાખાનની પાળળ માગરાળ તન્દ ગયો, એટલે મીરજાખાન ત્યાંથી ડોડીના તરફ ગયો અમીનખાન એની પાળળ પડ્યો હવે જન્ને લખકરેને લડયા વિના છટકો નહોતો એટલે યુદ્ધ થયું એમા મીરજાખાનનું

અકબર મરી સુધી આવ્યો હતો (કુમરપુરની સરહદની મહી નં ૧) કપીજખાનને હાથ સાથે ઈડર રસ્તે અમદાવાદ જવાનું હતું ઈડરમા આવતા રાણે કુમરોમા નામી ગરો હતો, છતા ગદિરમા ભરાયેલા રજપૂતો કપાઈ ગયા ત્યાસુધી લડયા અબુલફઝન આ નીરતાના જ વખાણ કરતો હશે તવાગીખોના વર્ણનો-નામો વગરેમા આમ ફેર પડે છે ઈડરે અમરનો લાખા વખત સુધી ભાદે સામનો કર્યો અમ સમજાય છે ધડીમા તામે દારી રીફારી જરા તક મળતા માથુ ડીચું ક્યું છે

૧૭ અહમદી પૃ ૧૩૮-૩૯, સિકદરી પૃ ભા ૫ ૪૫૭-૫૮ સિધરીએ અકબરના સમયના ઘણા જનાવોની નોંધ લીધી નથી કે જલુ દુકો કે રોજ કર્યો છે, પરનું સીરાજૂ મા શાહી લસ્કરના આ પરાજયનું વર્ણન ઠીક કર્યું છે

શાહી લશ્કર દાર્યુ અને મોટી ખુવારી થઇ. એમનો સરંજામ અમીનખાન અને બનમે લૂંટી લીધો. ધવાયેલાં માણસો લઇ મીરજાખાન મુસ્લિમી અમદાવાદ પહોંચી શક્યો.^{૧૮}

અબુતુરાય મહાથી પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાંનો

પથ્થર આપ્યા લઈ ગયો

આ સમય દરમ્યાન એક બીજો બનાવ પણ નોંધપાત્ર છે. ઉપર જોયું તેમ અકબરે ૬૨ વર્ષે એક અમીરને મીર હાજી નીમીને મહા શરીફની હજ કરવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને શાહી જનાનો પણ યાત્રા કરવા ગયો હતો. હવે મીર અબુતુરાય જે મીર કમાલુદ્દીનનો પુત્ર થતો હતો અને અકબરની ગૂજરાત ઉપર સવારી લાવવામાં પ્રતિભાદખાનનો સંદેશવાદક હતો તેને મીર હાજી નીમી મહા જવા પરવાનગી આપી. આ વખતે પ્રતિભાદખાન પણ દબરમાં હતો અને તેની યાત્રા માટે તીવ્ર ઈચ્છા હતી તેથી એને પણ પરવાનગી મળી હવે અબુતુરાય મહાથી પાછો વળતાં એક ભારે મોટા પથ્થર સાથે લાવ્યો હતો તે સુન્નત અંદરે હિતાર્થે એ પથ્થર ઉપર કદમે-રસૂલ શરીફ-પયગંબર સાહેબનાં પવિત્ર પગલાં-દેખાતાં હતાં. અબુતુરાય આ પથ્થરને અંબાડીવાળા દાથી ઉપર મૂકી દળદળાથી સાથે સાતસં-એશી હાજીઓનું સાજન લઇ રાજધાની ફતેહપુર-સિક્રી તરફ ગયો અને આદેશાફતે પોતે કરેલા પવિત્ર કાર્ય આગત અરજી મોકલાવી.^{૧૯} અકબરે આ લોકો રાજધાનીથી એક મજલ દૂર આવે ત્યારે ખબર કરવા કહ્યું અને ત્યારે તે ખબર મળ્યા ત્યારે પોતે અમીરોને લઈ સામૈયું કરવા ગયો, દરબાર ભર્યો ને નાના મોટા ગરીબ ધનવાન ગદાને દર્શનનો લાભ લેવા દીધો. પછી અમીરો તથા પોતે ખસા ઉપર મૂકી સો ડગલાં ચાલ્યા, એ રીતે પગલાંને રાજધાનીમા લાવ્યા અને દર્શનનો લાભ આપવા મહેલની પાસે પધરાવ્યાં.^{૨૦}

અબુતુરાયે આ પવિત્ર પગલાં અમદાવાદ લાવી આશાવલમાં પધરાવ્યાં

થોડો સમય આમ વીત્યા પછી અબુતુરાયે વિનંતિ કરી કે ગૂજરાત મહાનું દાર છે તેથી આ પવિત્ર પગલાંને ત્યા લઈ જઈ એના ઉપર ઘુંમટવાળું

૧૮: અહમદી અને સિકંદરી, નોં. ૧૭ મુજબ

૧૯: મિરાતે અહમદી શુ. ભા. પૃ. ૧૩૬-૩૮; બહોની મનતુખુસતવારીખ ભા. ૨ (Lowe)

પૃ. ૩૨૦. બહોની શાહ અબુતુરાય અને પ્રતિભાદખાન હજથી પાછા આવ્યા એમ સ્પષ્ટ કહે છે, અને પથ્થર એટલો ભારે હતો કે હાથી ઉપર લઇ જવો પડે એમ લખે છે. અકબરે રાજધાનીથી ચાર કોશ દૂર જઈ સામૈયું કર્યું એમ લખે છે. એ પછીની હકીકત બીજી કોઈતવારીખોમાં નથી. બહોની આ પગલાં માટે એક ખેત પણ લખે છે. અકબરનામા ૩-પૃ. ૩૦૬

૨૦: અહમદી અને બહોની નોં. ૧૯ મુજબ

મકાન બાધી તેમા પધગવવાની પગવાનગી મળતી જોઈએ અકબર ખુશીથી એ પરવાનગી આપી અબુતુરાય પગના અમદાવાદમા લાવ્યો ને આશાસતમા પોતાના ઘરની પાસે એને માટે મોટું મકાન બંધાવ્યું, એ મકાન ૭ વર્ષમા પૂરું થયા પછી એમા પગવાની પધનામણી કરી આ બધા વર્ણનનું એક પુસ્તક લખાયું તેનું નામ 'ઈમાલે કર્મિયા' રખાયું મિરાતે અદમદી તો લેખક કહે છે કે આશાસતમા મેં પગવાના ફર્જતો લાભ લીધેનો તે પછી મરાઠાઓના અમથમા આશાસન ઉત્તર થયું ત્યારે મીના વતનનેએ એ પગવાને મહેરમા પધરાવ્યા અદમદીતો લેખક કહે છે મારા સમથમા અબુતુરાયના વારમોના ઘરમા એ પગવા હતા ૨૧ ગૂજરાતના—ખાસ કરીને અમદાવાદના—આકૃતિક ઇતિહાસમા આ ઉદ્દેશ્ય મદત્વનો ગણી નકાય મીર અબુતુરાયનું ઘર આશાસતમા હતું ત્યાં જ એનો મૃત્યુ આજે ઢેલિમે મિલની પાછળ જમાલપુર દવાખા ગદાર ઊભો છે

શહાબુદ્દીનને બદલી ઇતિમાદખાનને સૂબા તરીકે નીચ્યો

ગૂજરાતનો જૂનો અને લાગવગવાળો અમીર ઇતિમાદખાન અકબરને ગૂજરાત હિપ્ત મવારી લાવવાનું આમત્રણ આપવામા પહેલો હતો અને અકબર પ્રત્યે એણે વકાદારીનો રેક રીને દેખાવ ચાતુ રાખ્યો હતો આમ છતાં અકબરની ખખાતની મુવાઝાત વખતે અનીરોની મદદ અને ફગિયાદ હિપ્તથી એને કે નખવામા આવેલો, આ કંચરે અબુતુરાય માથે મક્કા હજ કરી આવ્યો, પછી અકબરની તહેનાતમા દાખર થયો એ જોઈ ગયા શહાબુદ્દીન અદમદખાન જ્યારે ગૂજરાતનો સૂબો હતો ત્યારે હજૂંમા ઇતિમાદખાન ગૂજરાતના વહીવટમા કમ્મર ખી રીતે થઇ શક તે માખત માદશાહને કલ્યા કગતો હતો હિપ્ત જોયું તેમ ગૂજરાત જતી આપવામા નિમિત્ત થયેના જૂના ગૂજરાતી અમીરના આ પ્રમાણે કલ્યાથી

૨૧ અદમદી સુ બા પૃ ૧૩૬-૩૮ અદમદીની પુરવણીના જુદા પ્રથમા અમદાવાદ ના વહનમા પણ આ વર્ણન આપવામા આવ્યું છે (જુઓ મારા અમદાવાદનો ઇતિ હાસ કદમે રસૂવ ગરીફ) અકબરે આ પત્રલાને જે આવકાર આપ્યો અને પૂજ્ય ભાવ બતાવ્યો તે માત્ર એની મુસલમાન પ્રેમ પ્રત્યેની લાગણી કે તેમને ખુશ કરવા કરેલું કે ખરી પ્રાર્થિક લાગણીથી કરેલું તે માટે અકબરની પીને દલાહી તથા ખીન નર્મો પ્રત્યેની લાગણી જોતા એક પ્રશ્ન થાય શક કરનાર કહે છે કે એમ હોય તો આટલા ભાવ અને દબદબાથી લાવેલો પથ્થર અબુતુરાયને ગૂજરાતમા પાઠો કેમ લઈ જવા દે આ બાબત કેટલીક ચર્ચા સામાજિક પ્રદર્શનમા કરીશુ અમદાવાદમા અબુતુરાયનો દોજો જૂના આશાપલ્લીના રથજનિસ્થમા અત્યંતનો ગણી શકાય

એની શુભ નિષ્ઠા અકબરને જણાઈ. અકબરના ખીન્ન હિતચિંતક અમીરોને પસંદ ન હોવા છતાં બાદશાહે એની નિમણૂક ગૂજરાતના સૂબા તરીકે કરી અને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને હજૂરમા પાછા કરવા હુકમ મોકલ્યો.^{૨૨} ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની સાથે જ મીર અબુતુરાબને અમીનની પદવી આપી, ખાજા અબુલકાસીમને દીવાની આપી,^{૨૩} અને ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ-તખ્તકાતે અકબરીના લેખકને બક્ષીગીરી આપી.^{૨૪} એ સિવાય ખીન્ન ઘણા અમીરોને પેશાક અને ઘોડાની બક્ષિસ આપી નવા સૂબા સાથે ગૂજરાત જવાનો હુકમ કર્યો. બાદશાહી મહેલખાતાના ઉપરી ખાનગી ભરોસાદાર કારભારી જેવા કરમચક્ષી ખીન રમજાનને શહાબુદ્દીન અહમદખાનને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલવામાં આવ્યો.^{૨૫} આ વખતે મિરજાઓના વખતના કેટલાક તોફાની લોકો જે વઝીરખાનના વખતમાં પણ અગતોપ બતાવી ખટપટ કરી રહ્યા હતા અને જેમના કારણથી વઝીરખાનના કાર્યમાં સફળતા મળતી નહોતી, એ લોકો તકનો લાભ લઈ જે સૂબા સત્તા ઉપર આવે તેનો લાભ લેતા હતા. અકબર પાસે આ ફરિયાદ જ્યારે ગઈ ત્યારે એણે આવા લોકોને યતનપૂર્વક કરવા ફરમાન મોકલેલું, પણ ઇતિમાદખાને પાછળથી એ હુકમ પ્રમાણે કરેલું નહિ. આ તોફાની ટોળા ખરી રીતે કોઇને વશાદાર નહોતી, તેથી શહાબુદ્દીનની બદલી અને ઇતિમાદખાનની નિમણૂકની

૨૨: અહમદી શુ. ભા. પૃ. ૧૪૦; અકબરનામા ૩-૫. ૫૬૬; તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫૫. ૪૨૮. ઇતિમાદખાન મીઠાબોલો, તકસાધુ, અને ભાલવામાં મુત્સદ્દી જેવો હતો. એણે વહીવટી લાભ બતાવી અકબરનું મન જીત્યું. તખ્તકાતના લેખક પ્રમાણે ગૂજરાતનો અનુભવી હોવાથી આવક વધારશે એ ઈરાદાથી એની નિમણૂક થઈ.

૨૩: એ જ પૃ. ૧૪૦; તખ્તકાત પૃ. ૪૨૮-૪૩૦. તવારીખોમાં એની સાથે નિમાયેલા અમલદારોની લાંબી યાદી આપી છે. અહીં માત્ર મુખ્ય નામ લીધા છે. પહેલવાન અલી સિસ્તાની અમદાવાદનો કોટવાલ નિમાયો (તખ્તકાત પૃ. ૪૩૦).

૨૪: તખ્તકાતે અકબરીના લેખક ખાજા નિઝામુદ્દીન અહમદની મુખ્ય બક્ષી તરીકે આ વખતે નિમણૂક થઈ, અને ગૂજરાતનો બધો અહેવાલ એ રીતસર બાદશાહને સીધો લખી મોકલતો, તેથી મુઝફ્ફર સાથેની લડાઈઓમાં એણે લખેલી હકીકતને વધારે વળન આપવું પડે. એ પોતે લીધેલા ભાગનો દરેક વખતે સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે, એટલે જ્યાં પોતાનો ઉલ્લેખ હશે ત્યાં 'લેખક' શબ્દ અહીં વર્ણનમાં વાપરીશું. અહમદી ઘણે ભાગે અકબરનામાને અનુસરે છે છતાં ગૂજરાત માટેની ખાસ નોંધ ખીન્નેથી પણ લીધી છે.

૨૫: અહમદી પૃ. ૧૪૦. શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા અકબરે ઘરનો ખાસ વિશ્વાસુ માણસ મોકલ્યો તે સૂચક ખીના છે. ઇતિમાદખાનની નિમણૂકનો ખીન્ન અમીરોએ વિરોધ કરેલો તે કારણ કદાચ હોઈ શકે, જેથી શહાબુદ્દીનને ખરાબ ન લાગે, પણ એને ખરાબ લાગ્યું તો ખરું જ.

વાત માબળતા એ સોગએ સુલતાન સુલકુદરને આગળ ડગી, ગડાબુદ્દીની સામે નડ કરી મત્તા પોતાને હાથ કરવાનો ઇગદો કર્યો. ૧૧

અકબર પાસેથી છૂટી સુલકુદરનું ગુજરાતમાં આવતું

સુલતાન સુલકુદર ગૂજરાતી આ મગધ દરમ્યાન અકબરના અમીરો પાસે બેઠો. ૧૨. અકબરની મત્તાગી પળગ ગામનું જતા અને સુલાગીગીની આલામદથી માબળતા એ છુપાઇને ઇ.સ. ૧૫૮૩માં નામી છૂટ્યો અને ગૂજરાતમાં આવી રાજપીપળા તરફ આવીને રહ્યો, પરંતુ ત્યાં અકબરના અમીર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનના ડરથી ગઈ ગકાપુ નહિ અને મોનાબદ ગામનું નામી ગયો. ૨૭

શહાબુદ્દીનના આજ્ઞા મુજબ પછી વધેલી અસાતિ અને ઇતિમાદખાનની મનોદશા શાહી મૈનિકો સુલકુદરને મળ્યા.

શહાબુદ્દી. અહમદખા. ૧. શાહશાહી હુકમને વચ મળી ઇતિમાદખાનની અમદાવાદનો કમળો સોંપવા મોકલ્યા ગયા પોતાના નામ માટે ગયો અને નદી પાર ઉમમાનપુર પાસે જઈ પડાવ પામ્યા. ૨૮. અમદાવાદના કિલ્લાની ૬ મી ઇતિમાદખાનને મોપી પોતે દરમાં જવા માટે કડી તરફ આવ્યો. ઇતિમાદખાન અમદાવાદમાં આવ્યો તે પછી જો દિવાનના જ એને ખબર મળી કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનના નાસી આવેના માણસો, મહેનો પ્રયત્ન છતાં મળ્યા નથી અને મી. આગિદ બદલીની મળતી નીચે એ લોકો ખુલ્લા વિરુદ્ધ પડી

૨૬. અકબરનામા ૩-૫ ૬૦૭ તબકાત પ્રમાણે ઇતિમાદખાને આ બળવાખોર સૈનિકોને ગાત કરવા યોગ્ય લાગ્યાથી લેખકને વાઠાપાટ માટે મોઢવો, પણ તેમાં સફલતા મળી નહિ સિકંદરી જુદા જ લખે છે તેના પ્રમાણે આઠમો બળવાખોર ઇતિમાદખાન પાસે આવ્યા એવું માસિક દસ રૂપિયાનો પગાર આપીશ એમ કહ્યું તેથી એ લોક સુલકુદરને જઈ મળ્યા.

૨૭. સિ.દગી શુ. ભા. ૫ ૪૫૮ બહોની કહે છે કે સીરાખૂમાં સુલકુદરનું મોસાળ હતું તેથી તે ત્યાં જઈ રહ્યો-અનુલક્ષ્ય તે એને ખોટો ખસારેટો સુલતાન જ કહે છે પોર્ટુગીઝના અહેવાલમાં (D'Almeida II-53) સુલકુદર અકબરની દેશમાં બેરોના વેશે કે બેરોની મદદથી નાઠો. સુલતાન સુલકુદર પહેલા અકબરના સુમધીદંત્યોના દરોગા કરમઅલી પાસે ફેટી હતો, પછી મુનીમખાન પાસે હતો મુનીમખાનના મરણ પછી એ આગ્રામાં દરબારના દીવાન ખાન મનસૂરની નજર તમે હતો. અકબરના રાજ્યારોહણના ૨૩ મા વર્ષમાં એ નાઠો એમાં રક્ષક અમલદારોની બેકાળે કારણ હતી એમ અનુલક્ષ્ય લખે છે (અકબરનામા ૩-૫ ૬૦૮)

૨૮. અહમદી શુ. ભા. ૫ ૧૪૨, તબકાતે અ. બગી, ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૦ તબકાત દસમાનપુરનું નામ ૨૫૬ લખે છે અને તે ખર્ડુ લાગે છે. અહમદીના લખાણ પ્રમાણે શહેરમાં દરબાર બરી ઇતિમાદખાનને ફરી સોંપી એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવી રહ્યા છે. શહાબુદ્દીનને પણ મારી નાંખવાનો એમનો ઇરાદો હતો ને આ બળવાખોર ટોળીના એક જવાંગીર નામના માણસે શહાબુદ્દીનને બળર આપી દીધી હતી તેથી એનું મન પણ ઉદારીન થઈ લયગ્રસ્ત થયું હતું.^{૨૯} આગિદ બદશીના મીરા શખ્તો ઉગરથી આ કારણથી એને વિશ્વાસ બિડી ગયો હતો. આગિદ બદશી અને ઝાના મળતિયાઓએ ઇતિમાદખાનના પણ ફેટલાક વિશ્વાસ માણસોને કોડીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા. આ બધી અશાંત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શહાબુદ્દીને સાગરકાઠા વગેરે પ્રદેશમાં અંદાજરત માટે જે અંશી થાણાં ખેસાડયાં હતાં ત્યાંના કેમી ગરાસિયાઓ પણ તોફાને ચડ્યા અને થાણાં તોડી પાડ્યાં.^{૩૦} આ વખતે મીર આગિદ બદશીએ વટવાના નાળા પાસે પડાવ નાંખી ઇતિમાદખાન સાથે સલાહનો દેખાવ કરવા કહેવડાવ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદને હવે અમે લોકો મળી શકીએ તેમ નથી. જે અમને પહેલાંની આવક અને જગીરો પાછી મળે તો તમારી સેવામાં હાજર થઈએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ મમળ ખાને બુદ્ધિ વાપરી અને બાદશાહી હુકમ નથી તેથી હું લાચાર છું એમ કહેવડાવ્યું. પરંતુ એના સ્વભાવ પ્રમાણે એમ પણ કહ્યું કે તમને લોકોને ગહન મળે તે માટે હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. આવા જવાબથી આ બળવાખોરો નારાજ થઈ ખલીલ બેગ અને મુહમ્મદ યુસુફ પાસે માનર ગયા અને મુઝફ્ફરને આમત્રણનો પત્ર લખ્યો.^{૩૧}

આ પરિસ્થિતિથી ઇતિમાદખાન જાને યુદ્ધના કંટાળાવાળો માણસ અને ડરકણ હોવાથી ખરી ગૂચવણમાં પડ્યો. એને લાગ્યું કે શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આવે વખતે જતો રોકવો, એની સલાહ લેવી, અને બંનેએ થઈ બની શકે તે કરવું. શહાબુદ્દીનને જતો રોકવા એણે મીર અબુતુરાબ અને લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યા,^{૩૨} પરંતુ શહાબુદ્દીને તે માન્ય રાખ્યું નહિ. એણે

૨૯: અહમદી: પૃ. ૧૪૧; સિફદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૮-૫૯; અકબરનામા ૩-૫. ૬૦૯. અહમદી અને સિફદરીમાં આ બળવાખોરોનાં નામોની યાદી આપી છે.

૩૦: અહમદી, પૃ. ૧૪૨

૩૧: એ જ પૃ. ૧૪૨: લખે છે કે એમની માંગણી કબૂલ ન થાય તો બહારવટું લેશે. સિફદરી પૃ. ૪૫૮-૫૯. એમાં દસ રૂપિયાના પગારની વાત લખી છે, જે બીજે મળતી નથી. આમ છતાં પોતાથી બનતું કરવાની લાલચ ઇતિમાદખાને આપી તેની નોંધ અહમદી કરે છે.

૩૨: અહમદી પૃ. ૧૪૨-૪૩. એમાં મીર અબુતુરાબ અને તબકાતનો લેખક શહાબુદ્દીનને સમજાવવા ગયા એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તબકાતનો લેખક એને પોતાન સમજાવવા મોકલ્યો એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

દેવડા-યુ કે ગાહી હુકમ વિના જો એ લોકોને જાગીરા ન આપી શકે તો પત્રી જે બચ્ચર હોય તે બધા તેમનો મામનો કરો, કારણ કે એ ચોકો હજી તૈયાર થઈ શક્યા નથી. પરંતુ મામનો મુદ્દથી કરવો એ તો ઇતિમાદખાનના અભાવમાં નહોતું, તેથી એણે લેખકને ખીજા જે જણા માથે એને મમલવવા અને શહેરમાં પાકો કાનૂની ફરી વિનંતિ કરી ૩૩ શહાબુદ્દીને ગસાલો અને જાનાના માથે ખર્ચ માટે દેવડા જરી નીકળ્યો છું માટે હવે પાકો ન કરું એમ કરી કહ્યું ત્યારે ઇતિમાદખાને મરકાગી ખજાનામાંથી ખર્ચ આપવા કહ્યું આ વાટાઘાટ કરી મકમ પછી દુનવી, પરંતુ શહાબુદ્દીને શન હતી કે આ મીકામોવો કામ થઈ ગયા પત્રી પોતાનું વચન બરોગર ન પછી પાળે, ૩૪ એટલે છેવટે એ કહી તન્હ લેપડી ગયો. ઇતિમાદખાને કેટલાક કાગળો પછી લખ્યા, પરંતુ એ ની મર્ન અમર થઈ નહિ આ જાગ્યુંથી માતરમાં ભેગા થયેના જાગતાઓરો મૌરાબદ્દમાં મુઝફ્ફરને મળવા જીપડયા મુઝફ્ફર આ વખતે ખેડી ગામમાં લૂગોજી કાઢીના આશ્રયે હતો ત્યાં બધા ભેગા થયા લૂગોજી કાઢીને પછી તે એ માથે બેઠાય તો લૂટ ચનાવવાની પગલાં આપવાનું વચન આપી માથે આનના હરા-યુ સુલતાન મુઝફ્ફરને આગળ કરી આ લોકો ધોળકા આવી પહોંચ્યા ૩૫

ઇતિમાદખાનનો ગભરાટ અને શરમભરેલી શરતો કરી શહાબુદ્દીને પાકો બોલાવવો

આ બધા સમાચાર ઇતિમાદખાનો મળ્યા ત્યારે એણે ગભરાઈને શહાબુદ્દીને પાકો તેડી લાવવા જાતે જવા નિશ્ચય કર્યો એણે મીંગ અબુનુરાજ અને લેખક મિઝાબુદ્દીને સાથે લીધા શત્રુ ધોળકા જેટલે જોડે જ છે તે વખતે શહેર છોડી કહી જેટલે દૂર જવું અને શહેરનું રક્ષણ કાનૂનો પાકો બદોબગત ન કરવો એ કહાવણ નહોતું આવી પગિચિતિમાં પામે રહેવા શત્રુને આવગણી દૂર રહેના મિત્રને જાતે તેડવા જવું એ ચોગ્ય નથી એમ ઇતિમાદખાનને

૩૩ તખકાતે અકબરી, ઇસ્તિયદ ૫-૫ ૪૩૦-૩૧ લેખક એક વાર પાકો આવ્યો ત્યારે ખીજા જે જણા સાથે ફરી મોકલ્યો એમાં કદાચ ખીર અબુનુરાજ હોય અહમમીમાં એ ચોકોનો સવાદ આપેલો છે

૩૪ અહમમી ગુ ભા ૫ ૧૪૩

૩૫ એ જ ૫ ૧૪૩-૪૪ મુઝફ્ફરે શું કર્યું તેનો બ્યૂહ ધોળકામાં વિચાર્યો ખમાતલ્લી પેમેા મેળવવો કે શહાબુદ્દીનના લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી તે ચર્ચા થઈ છેવટે અમદાવાદના સમાચાર જાણી શહેર કબજે કરવા બાંધું તખકાત-ઇસ્તિયદ ૫-૫ ૪૩૧ કાઢી સરહારને અહમમી લખ્યો કહે છે જ્યારે સિદ્દરી લુભા કહે છે લખ્યો નામ ખડું છે

કેટલાક નીતિજ્ઞ પુરોહોએ સમજાવ્યું, પરંતુ ગભગટમાં એણે કાઠનું કબ્બું માન્યું નહિ. ૩૬ શહેરનું રક્ષણ એણે પોતાના પુત્ર શેરખાનને સોંપી એની મદદમાં અમીર માસુમ ખખરીને મોકલ્યો. લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો. ૩૭ ઇતિમાદખાને કડી પહોંચી શહાબુદ્દીન અહમદખાનને આદેશાહના શત્રુને માથે મળીને હતવો જોઈએ એમ સમજાવ્યું. શહાબુદ્દીનને એની જૂની જગીરના પરગણાં તથા જે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા જણાવ્યું. ઇતિમાદખાન પામે પોતાને મદદ માટે પાછો બોલાવવા માટેનો લિખિત પત્ર શહાબુદ્દીને માગ્યો તે પાસે એણે લખી આપ્યો. ૩૮ આમ દરેક વાત કબૂલ કરી ઇતિમાદખાન અને શહાબુદ્દીન અમદાવાદ નરેક પાછા ફર્યા. બીજી બાજુ ઇતિમાદખાન શહાબુદ્દીનને પાછો બોલાવવા કડી ગયો તેને કેટલાક લોકોએ બચાવી નાસી ગયો છે એવું સ્વરૂપ આપ્યું અને વાત ચલાવી. ૩૯ ઇતિમાદખાન શહેરમાંથી ગયો એ જ દિવસે ધોળકાથી મુઝફ્ફર સુલતાન કાઠીઓ વગેરે સાથીઓ સાથે અમદાવાદ આવ્યો. શહેરમાં રાયખડ દરવાજાનો ભાગ ફીક મરામત કરેલો નહેતો અને એનું રક્ષણ મુન્નલ્લિદખાન ગૂજરાતી કરેલો હતો. ૪૦ સુલતાને આ બાજુથી શહેરમાં પ્રવેશ કરવા બાધું ઇતિમાદખાનના નાસી જવાની ચાલની વાતથી ધોળકાથી અમદાવાદ આવતા ધણા તકસાદુ તોફાનીઓ મુઝફ્ફરના લસ્કરમાં ભળ્યા હતા અને એ કારણથી એનું સૈન્ય વધી રહ્યું હતું. સુલતાનના માણસો સાથે લડતા શહેરનો કાટવાજ

૩૬ : અહમદી પૃ. ૧૪૪; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૧૦

૩૭ : અહમદી પૃ. ૧૪૪; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૧. તબકાતના લેખકનો પુત્ર પણ શહેરના રક્ષણ માટે રહ્યો હતો તે બીજા ગ્રંથમાં નથી, પણ લેખક પોતે જ લેખે છે.

૩૮ : અહમદી પૃ. ૧૪૩; તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૧; અકબરનામા ભા. ૩ પૃ. ૬૧૦; મિરાતે સિક્કરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૫૯-૬૦. સિક્કરી આ બાબતમાં જરા જુદું લખે છે. કહે છે કે શહાબુદ્દીને ઇતિમાદખાન પાસે એવું લખાણ માગ્યું કે દુશ્મન ગૂજરાત લેવાની તૈયારીમાં છે અને તેનું રક્ષણ કરવાની મારામા તાકાત નથી તેથી શહાબુદ્દીનને મેં મુલક પાછો સોંપ્યો છે, જેથી તે પહેલાંની જેઠે વ્યવસ્થા કરે. સિક્કરીનો લેખક પણ સમકાલીન છે. તે આગળ લખે છે કે ઇતિમાદખાને આવી જતનું લખાણ કરી આપ્યું ત્યારે શહાબુદ્દીન પાછો ફર્યો. તબકાતનો લેખક તો જતે આ કાર્યમાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો, પણ આવી મતલબનું એણે લખ્યું નથી; જો કે ઇતિમાદખાનનું ચારિત્ર્ય જોતા એ સ્વાર્થ માટે ગમે તેવું કરે તેવો હતો.

૩૯ : અહમદી, પૃ. ૧૪૪

૪૦ : એજ પૃ. ૧૪૪-૪૫. અકબરનામા ધોળકાને બદલે ખંભાતથી મુઝફ્ફર આવ્યો એમ લખે છે. તબકાત પૃ. ૪૩૧. રાયખડનો ભાગ બરોબર નહોતો એ લખાણ સિક્કરીમાં છે.

પહેલાંના અમી માર્યો ગયો ૪૧ સહે ના લોભએ પણ આ લોભનો મામનો કયો નહિ ઇતિમાદખાનનો પુત્ર જેખાન મામુન જખર્ગી, ઐનુદી ૧ કબુ વગેરે રાનો-ત મહે-છાડી નાખી મયા લેખક નિઝામુદ્દીનનો પુત્ર જે શરમા મ્મો દનો તેનું મર્મુવ લુદાર્મ મયુ ૪૦ જેર મા ૧ વોરે નાની ગયેના અમલદારાએ મધ્યત્રે શહામુદ્દીન અને ઇતિમાદખા ૧ જે શહેર તરફ આવી નવા દતા તેમને આ માદા મમાચાર કયા એ મોકો વિચારમા તો પડયા, પણ દજ શત્રુઓને માન એક જ દિવસ મળ્યો છે તથા ઇતી નહીશુ એમ ધારી આગળ કૃમ ચાનુ રાખી સુલતા ૧ સુન્દર ભદ્રના કિ નામા આઓ અને પોતાના તખ્ત ઉપર તા ૪ મધ્યેન ૧૫૧૮ના રોજ ખર્ચી આડક થયો. એના માણસોએ શહે મા લૂટ ચલાવી ૮૩

શહામુદ્દીન વગેરે શાહી અમીરોની અમદાવાદ ઉનમાનપુર પાસે લડાઈ મદાશુદ્દી ૧ અદમખા ૧ ઇતિમાદખાન વગેરે માર્યે અમદાવાદ પાડા આયો બધા નદાને મામે કાઠે ઉમમાપુર પાસે જાવળી ૧૧૫૧ તરુ વગેરે ૧૧ નગર ૧૦ નગરા મોકાયા ૪૪ મદામુદ્દીન પોતા ૧૧ જાનાને કામ મુશિલ રથને ૧૧૫૧ે આવતાં મદત મારે રાને આ યો દનો એ એક માટી ખૂન દર્દ દની, અને એની નયનયા તથા નદાખગા એનું ગન રોકાયેલુ હતું એ ૧૧ માણસો મરુને જમ્મ નળ્યા દતા એ ઉપર જોઈ મયા દતા એને આશા દની કે નૂતન ૧૧૧ મુલામીરી ઉ ૧ પોતે પાડા આવતા એ મોકો જળવામોરો પાનમી નીકળી એની પામે પાડા ફરગ ૪૫ સહે સુન્દર નર્દ લીધુ ૬ એ સુમાચાર મન્મા ત્યારે એ જગ મખનપો ખરે, પણ ને શત્રુઓ જાગી નીકળે તા લડાઈ કરીગ તદિ તો મેરા સાની શાહી મ ૬ આવી મળતા મ ૧૧ સમર પનાર કરીશુ અમ યજે વિચય કયો દતા અર્દો મમવનો ૫૫ કગવારે જાસે મન્મી કાર્વે ૬ સાડુ દગુ પગતુ તેમ ૧ કન્તા મદાશુદ્દી ૧ નદીને મામે પા વ્યુદનચાના વિચારમા ન્મો, અને દી કાગર ૪૧ નેજ પુ ૧૪૮-૪૫

૪૨ વત્તાને અંજરીમા ૪ આ ૮ ઉખ ૧ (ઈતિવટ-૫ પુ ૪૩૨)

૪૩ એ જ પુ ૪૩૨, અંજલતામ ૩-૪ ૬૧૨, અંદમી ૫ ૧૪૭, સિદ્દી મુ બ. ૧ ૪૯૦-૯૧

૪૪ અદમી ૫ ૧૪૫-૪૬ અંજલતામ ૩ પુ ૬૧૧ અમા ઉમમાનપુરની શરૂ નુ વચન આ ૧૫૭ ઇ તિમદી ૫ ૪૯૦મા ઉમમાનપુરન નર્દ ૧ જાગીયા (ખ રુખા) જન ઉ, પણ તે બધુ ૧ જીબ જવા ના ઉસમ નરુર જ બ ૧ ૧ જ નપુરની સામે છે તે ૧ એ વાન દોહલ ઉ

૪૫ સિદ્દી મુ બા ૫ ૪૬

કામ લેવા માંડ્યું, અને એના સુઝકરના બધા માણસો હજી સુસજ્જ થયા નહોતા એટલામાં સુઝતાન સુઝકરને શહેરમાં આ સમાચાર મળ્યા. એને પણ ડર હતો કે ફૂટેલા મુઘલો દગો કરી પોતાને પકડે તો શું થાય. પરંતુ એ લોકોએ અમીરી ગળવાની લાલચમાં વફાદારીના મોગદ કુરાને શરીફના નામે ખાધા.^{૪૬} સુઝકર એ હજમનુ લશ્કર આ રીતે લખને કાઢીએ તથા મુઘલો સાથે ખાનપુર દરવાજેથી શહેરની બહાર લડવા માટે નીકળ્યો. આ તમાશો જોવા શહેરના લોકો પણ ઘણા બહાર નીકળ્યા.^{૪૭} શહાબુદ્દીનના માણસો આ બધાને ગળવાખોરાનું લશ્કર ધારી ગબરાટમાં પડ્યા. સુઝતાન સુઝકર પોતે સૈન્યની જભાળી પાંખની સરદારી કરતો હતો અને લૂણિયો કાઢી પણ હતો; જીજન મુઘલ સરદારો પણ હતા. આ વખતે પણ મળક નામનો શહાબુદ્દીનનો મન્દા-સાગંદ ખાલેલા હતા છતાં અંદરથી ફૂટેલાનો અને શત્રુને મદદ કરતો હતો. જીજન પણ એને ઢોડી શત્રુને જઈ મળ્યા હતા, એટલે શહાબુદ્દીન હિંમત રાખી લડવા આગળ આવ્યો, પણ એ કાવ્યો નહિ.^{૪૮}

શાહી સરદારો હાર્યા. ઇતિમાદખાનનું રત્નકણપણું, શાહી છાવણી લૂંટાઈ શહાબુદ્દીન આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં લડવા જતાં એના ઘોડાને તીર વાગવાથી ઘવાયો અને એના જ એક ફૂટેલા અમલદારે એને દગો કરી તરવારનો ઘા માર્યો, પણ એ ગમી ગયો. જીજન બાજુ ડરકણ ઇતિમાદખાને એવા ડાળ ક્યો કે શત્રુ નદી પાસે ન આવે તે માટે ઉમમાનપુરના ઘાટને પોતે સુરક્ષિત બનાવી રહ્યો છે. મીર અબુતુરાબ પણ એની સાથે હતો. ખરી રીતે એ બન્ને સંતાર્થ જવાની તક શોધતા હતા.^{૪૯} લેખક નિઝામુદ્દીને આ બધા હિંમત દારી ગયેલા લોકોને ધૈર્ય આપવા બનતું ક્યું. પણ બધાએ

૪૬: અહમદી પૃ. ૧૪૬; સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૦-૬૧. શહાબુદ્દીન અહમદને હજી પણ એમ લાગતું હતું કે સુઝકર શહેર છોડી નાહો એવા ખબર આવશે.

૪૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૧. શહેરના લોકો જોવા નીકળ્યા અને તેમને સામાવાળા લશ્કર સમજ્યા એ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. અકબરનામા અહમદી વગેરે આ લડાઈનું વર્ણન કરે છે. તબકાત દૃષ્ટેથી પતાવે છે કે શાહી પક્ષ હાર્યો ને પાટણ તરફ નાસી ગયો. ઇતિમાદખાનના ડરકણપણાનું વર્ણન પણ એમાં નથી. લેખક પોતે પણ નાહો હતો તેથી આ શરમભરેલું વર્ણન એણે નહિ કર્યું હોય ને દંડે પતાવ્યું હશે.

૪૮: અહમદી પૃ. ૧૪૬-૧૪૭. ફૂટેલા નિમકહરામ સૈનિકોનું વર્ણન અહમદીમાં તામ સાથે વિગતવાર આપેલું છે. શહાબુદ્દીન પાસે છેવટે ચાળીસ સવારો રહ્યા હતા છતાં એણે હિંમત ખોઈ નહોતી. છેવટે એનાં માણસો એને બહાર કાઢી લાવ્યાં. એ ઘવાયો હતો. ૪૯: ઇતિમાદખાનની આ શરમભરેલી વર્તણૂક અહમદીમાં લખેલી છે (પૃ. ૧૪૬). કહે છે કે ક્યે રસ્તે નાસી જવાશે એ ખાન જોયા કરતો હતો.

નામી જઈ પાટણ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો એટલે એ પણ લાચાર બની સાથે જ્યાં જીવડ્યો ૫૦ આ પગિચિત્તિનો લાભ લઈ સુલતાનની સાથે આવેના કારી વગેરે લોકોએ મુનબોડી જાવણીમાં લૂટ કરી, જનાનાની જીઓને ખેંચાખૂંટ કરી અને જે મળ્યું તે જૂટી વીધું આ વિજય મળ્યા પછી મુઝફ્ફરે સહેંગમાં જુમા મન્જિદમાં પોતાના નામનો ખુનખો પઢાવી પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી, પોતાને મદદ કરનારા મુનબ મગરો વગેરેને અમીરો તરીકે પઢવી આપી, જાગીંગે આપી ૫૧ દેખક નિઝામુદ્દીને આ સમાચાર જાણ્યાં અને સખ્યા

અમદાવાદ અને મધ્ય ગુજરાત મુઝફ્ફરના તાબામાં

આ પ્રમાણે પોતાની મત્તા જમાવ્યા પછી સુલતાન મુઝફ્ફરે ટૂંકા સમયમાં જે કાર્યો કર્યા તે જોતા ગુજરાતી અમીરોની મત્તા નીચે ગડેતો આ સમય પહેલાંના બાળકબુદ્ધિનો મુઝફ્ફર નથી એમ મદન લાગે એવું છે અકબરની મત્તા પૂરેપૂરી થયા પછી અને ગુજરાતના સુલતાનનો સમય નાશ થયા પછી લખાણેડી તવાગીખોમાં મુઝફ્ફરને મારે એની આ પાંચી સત્તામાં કરેલા પગલોનો ન્યાયમુક્ત ઉત્તરેખ નથી, પરંતુ એને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્ન થયા કે એવા પ્રયત્ન અણખૂંટ નેવા અકબરની ખુશામત કરનારા લેખકો દર ને મની રાજ, પરંતુ મિનતે મિકદરી અને છેક મરાઠા સમયમાં તખાણેડી અહમદીમાં પણ મુનબોડી ખુશામત કરતું વનખું દેખાય છે તે જગ્યા આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે ૫૦ અકબરના કેન્દ્રમાં મકાર્કથી નામી

૫૦ તબક્કાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૨ શાહબુદ્દીન અહમદ અને ઇતિમાદખાન પાટણ નાસી ગયા એટલું જ લખે છે અકબરનામાં ૩-૫ ૬૧૧, સિદ્દહરી ૫ ૪૬૧

૫૧ અકબરી ૫ ૧૪૭, સિદ્દહરી ૫ ૪૬૧-૬૨, અકબરનામાં ૩-૫ ૬૧૧-૧૨ સિદ્દહરીમાં ઇલાખાની લાગી યાની આપી છે

૫૨ અબુલફઝલ (અકબરનામાં ૩-૫ ૬૧૨) એના ખુશામતસરેલા લખાણો મારે જાણીને છે, એ પાંચ જોઈ ગયા છીએ. આ લકાણોમાં અકબરની હાજરી નહોતી એટલે હાર થઈ એવા બાવાયવાણુ લખાણ કરતા મુઝફ્ફરે સહેંગ કમને કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતા અબુલફઝલ લખે છે કે “વારાન હુબાનવા સૂરની જરૂર છે હીવાથી રાત્રિ દિવસ થતી નથી” અહીં અકબર સૂચ છે અને એ હાજર નહોતો એવા બાવાય છે સિદ્દહરી માં મુઝફ્ફર અને એના સાર્થીઓની સત્તા થઈ તે મારે એક નિવામાં લખે છે “એક રાત્રે એ ઉદર સ્વપ્નમાં પોતાને જીટ થયેલો જોયા અને તેનો મદ તેને ચડ્યો વગેરે વગેરે કવિત્વ જમાણ કરવાની જરૂર નથી પણ જહા પીરના સમયમાં લખનાર આ લેખકની મનોચિત્તિ બતાવે છે અહમદી પણ મુઝફ્ફરને માન આ વિજય પછી હવણી બુદ્ધિસાલો વગેરે ગણેલા વાપર છે અહીં એટલું કહેવું નોંધ્યે કે નિઝામુદ્દીનની તબક્કાતે અકબરીમાં આવી ખુશામત દેખાતી નથી, જોકે એ આ તડ ઓમાં માન લેનાર હતો અને અકબરનો નોંડર હતો

છૂટી, ગૂજરાતમાં એના સૂચાઓ સામે સકળતાથી લડાઈઓ કરી પોતાની મૂળ ગાદી ઉપર બેસવા માટે દસ દસ વર્ષ સુધી સામનો કરનાર. મુઝફ્ફરને છેક અવિચારી કે ક્રાંતકર્તાની ગણી લેવામાં નવારીખકારોની કાં તો ખુશામતની વૃત્તિ હોય કે ભૂલ થતી હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદ લીધા પછી મુઝફ્ફર શાંત બેઠો નથી; એને ચારે બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. આજ્ઞાથી સન્દારો અને સૂબો પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જઈ પોતાના પક્ષનાં માણસો ભેગાં કરી સામનો કરવાનો વિચાર કરતા હતા. આ નરકથી સુલતાન મુઝફ્ફરે પોતાને મૂળથી ટેકા આપનાર શેરખાન કુલાદી એ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દુર્દશામાં દિવસો વ્યતીત કરતો હતો તેને જોડાવ્યો. એ અકથાન સરદાર થોડા સવારો ભેગા કરી પોતાના જૂના ગાદશાળને આવી મળ્યો.^{૫૩} એ મૂળથી જ પાટણનો અધિકારી હતો, તેથી મુઝફ્ફરે એને બીજું ચાર હજારનું લશ્કર આપી પાટણમાં રહેલા શાહી અમલદારો સામે મોકલ્યો. શેરખાને કડીથી એક દુકડી આગળથી પાટણ તરફ મોકલી. તેનો મામનો લેખક નિઝામુદ્દીને આવીને જોટાણા મુકામે કર્યો. શેરખાનની દુકડીને હરાવી ત્યાં મીર મહીબુલ્લાને રક્ષણ માટે મોકલ્યો.^{૫૪} અમદાવાદની લડાઈમાંથી નાસી ગયેલા શહાબુદ્દીન અહમદખાન અને ઇતિમાદખાન પાટણથી ઝાંઝાર તરફ જઈ આગ્રા તરફ જવાના હતા તેમને લેખક નિઝામુદ્દીને સમજાવી પાટણમાં રોક્યા હતા.^{૫૫} મધ્ય ગૂજરાત અને પાટનગર મુઝફ્ફરના હાથમાં હતાં. વડોદરાથી દક્ષિણનો ભાગ હજી શાહી અમલદારોના હાથમાં હતો, એટલે પાટણથી ઐનુદ્દીન દંધુને મોકલી ભરૂચ અને વડોદરાના સરદાર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને આ બધા સમાચાર કહેવડાવ્યા, અને દક્ષિણથી લશ્કર લઈ અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનું ફરમાવ્યું. ઐનુદ્દીને ભરૂચથી કુતુબુદ્દીનને વડોદરા લાવી તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ શહેરના રક્ષણ માટે મીર આબિદન મૂકી પોતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ રહેલા શાહી શત્રુઓ સામે લડવાની તૈયારી કરી. એને ઔદયી પંદર હજારનું લશ્કર ભેગું થઈ મળ્યું. પાટણના શાહી અમલદારો પાસે જે હજાર માણસો હતાં. શાહી મદદની રાહ જોતા એ લોકોએ પાટણના

૫૩: અકબરનામા ૩-૫૨. ૬૧૩; અહમદી. ગુ. ભા. ૫. ૧૪૭-૪૮; તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-૫૨. ૪૩૨

૫૪: તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ-૫-૫૨. ૪૩૨

૫૫: એ જ ૫. ૪૩૨-૩૩. અકબરનામા ૩-૫૨. ૬૨૩

અખટુરહીમખાનની સરદારી નીચે રાય દુર્ગાદાસ, રાય મુનકરણ, મેદનીનય વગેરે હિંદુ સરદારોને નામી એક લશ્કર મોકલ્યું. ટલીજખાનને માળવાથી મદદ મેળવવા મોકલ્યો અને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનને લશ્કરમાં તાકીદ મદદ મળે એવો હુકમ કર્યો.^{૫૯}

વડોદરાની લડાઈ

ખંભાનમાં સૈયદ દોલતે નાણાંની મોટી રકમ ભેગી કરી ચાર હજાર સવારનું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એણે મુઝફ્ફરને નાણાંની મદદ મોકલી. સુલતાને એને રુસ્તમખાનનો ખિતાબ આપી બ્યારે બોલાવે ત્યારે આવવા તૈયાર રહેતું એમ કહેવડાવ્યું ૬૦ હવે બ્યારે સુલતાને કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાન ઉપર લડાઈ કરવા વડોદરા તરફ ફર્યો કરી ત્યારે સૈયદ દોલત નડિયાદ આવીને મળ્યો. સુલતાન મુઝફ્ફર પાસે આ વખતે રજપૂતો અને કોળીઓનું આશરે વીસ હજાર જેટલું લશ્કર ભેરું થઈ ગયું હતું. કુતુબુદ્દીન પાસે વધુ બળ હતું નહિ, અને મુઝફ્ફર મહી નદી પાર કરી શકે નહિ તે માટે બે અમલદારોને એક હજાર માણસો આપી ખાનપુર વાંકાનેરના ઘાટ ઉપર રક્ષણ માટે નીમ્યા ૬૧ પોતે જેટલાં માણસો હતા તેને સાથે રાખી વડોદરાના કિલ્લાને મળખૂત કરી શાહી મદદ આવે ત્યાંસુધી થેરો ટકાવી રાખવા તૈયારી કરી, પરંતુ એના માણસોમાં એ વિશ્વાસ રાખી શકે એમ હતું નહિ. માણસો અંદરથી ફૂટતા જતા હતા અને મુઝફ્ફર સાથે મંદેશા ચલાવતા હતા. મુઝફ્ફર મોટા લશ્કર સાથે થેરો ધાકવા આવ્યો હતો અને પોતાની સાથે અમદાવાદથી તોપો પણ લાવ્યો હતો. ૬૨ તોપમારા સામે કુતુબુદ્દીનથી ટકી શકાય એમ હતું નહિ

અમદાવાદ જવાની જરૂર ખૂબ જ હતી. અબુલફઝલ: અકબરનામા ૩-૫. ૬૨૪માં માત્ર એટલું જ લખે છે કે “અમદાવાદ જતું લેઈવું હતું તે ન ગયા.” તબકાત તો તેના લેખકે અમદાવાદ નાસી ગયેલા શેરખાનની પૃંકે જવા પોતે ખૂબ આગ્રહ કરેલો પણ ઇતિમાદખાન વગેરેએ માન્યું નહિ એમ સ્પષ્ટ લખે છે.

૫૯: અકબરનામા ૩-૫. ૬૧૩-૧૪

૬૦: અહમદી પૃ. ૧૪૮; અકબરનામા ૩-૫. ૬૧૩-૧૪. સૈયદ દોલતને કલ્યાણદાસ બકાલનો નોકર કહ્યો છે. એણે લૂટથી ખંભાતમાંથી મોટી રકમ ભેગી કરી. એમાંથી ચૌદ લાખ ખાન હમાદુદ્દીન હુસેન (રાજતતાહીરીનના લેખકનો પુત્ર) લશ્કર લઈ ગયો અને કુતુબુદ્દીનખાનને આપ્યા.

૬૧: અહમદી: ૧૪૮-૪૯; અકબરનામા ૩. ૫-૩૨૭. એમાં સૈયદ દોલત ચાર હજારના લશ્કર સાથે નડિયાદ આવ્યો એમ કહે છે. તબકાતમાં આ વર્ણન બરોબર નથી દેરેલું. ૬૨: સિદ્દંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૪૬૪-૬૫. એમાં વડોદરાનો કિલ્લો તોપોથી જમીનદોસ્ત કર્યો એમ લખે છે. અહમદી પૃ. ૧૪૯-૫૦માં ફૂટેલા માણસોના સંદેશાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આમ શાહી મઠદારે વીમ દિવમ સુધી પેરા ટકાવી રાખ્યો. ડેવરે પોતાનું બળ નથી એમ ખાતરી થઈ ચઝકામ ઝગી વગેરે શાહી નમસ્કરના માણુમોએ મુઝફ્ફરને હપા મદદશા મોકલનાર્યા કે સુવેકને બકાને પોતાને તથા ઐતુદીન કબુ અને મૈયદ જમાન વગેરેને બોનાની પોતાને કેદ કરવાનો દેખાવ ઢગી ઢણો મારી નાખવો, એટલે કુતુબુદીન લડાઇ ચાનુ ગખવાની હિંમત કરશે નહિ ૯૩

સુલતાને વડોદરા અને ભરૂચ લીધું

સુલતાન મુઝફ્ફરે આ ફૂટેલા માણુમોના કહેવા પ્રમાણે કુતુબુદીનખાન ને મદદશા મોકલ્યો, અને એ પ્રમાણે સુલ્લેહ માટે પાચ જણને મોકલવામા આવ્યા ચરકાસ રમીની સલાહ મુજ્જમ પાચેને સુલતાને કેદ કર્યા એમા ઐતુદીન ૧ કમુને નીજે દિવસે હાથોના પગતજો કચગવી નાખ્યો, મૈયદ જમાનને મૈયદ અહમદ છુખારીએ લાગવગ વાપરી ગયાના લીધે ૯૪ વન્તુનિયતિ વિપરીત જોઈ કુતુબુદીનખાને હવે જાતે તાજે થવાનું યોગ્ય માન્યુ અને જો સુલતાન મો અબલદાન આપે તો ૫ હજ કરવા યાત્રાએ જઈશ એમ કહી પગવાનગી માગી આ અબલદા ૧ પવિત્ર દુરાનના મોગદ ખાઇને મુઝફ્ફરે આપ્યુ ૯૫ કુતુબુદીનખાને વડોદરાનો કિલ્લો સુલતાનને સ્વાધીન કર્યો આ બનાવ તા ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ મન્યો આ લડાઇમા વડોદરાનો કિલ્લો જમીનગમ્ત થયા ૯૬ આમ છતાં જ્યારે કુતુબુદીખાન મુઝફ્ફર પાસે હાજર થયો ત્યારે ડેલ્લાક માણુસોના ચડાવ્યાથી એને એના બાણેજ જલાનુદીન મુહમ્મદ માવે કેદ કરીને બેઠેને થોડા સમય પછી મારી નાખ્યા ૯૭ સુલતાન બે દિવમ વડોદરામા રહી કુતુબુદીનખાન ની માનમિનજન ભરૂચમા હતી તે હાથ કરના ભરૂચ ગયો ભરૂચના કિલ્લામા પણ માણુમો ફૂટીને મુઝફ્ફર માથે

૯૩ અહમદી પૃ ૧૪૯-૫૦, અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૭ તબક્કતમા કુતુબુદીન વીરની પેકે ન લડયો તેથી હાર્યો એમ લખે છે

૯૪ અહમદી શુ બા પૃ ૧૫૦, અકબરનામા બા ૩-૫ ૬૨૮, તબક્કતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૩, સિદ્દેરી શુ બા પૃ ૪૬૪

૯૫ અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૮, તબક્કતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૩ ઐતુદીન કમુ મોરચા ગોઠવવામા એકદિલથી કામ કરેના હતા

૯૬ અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૮, સિદ્દેરી શુ બા પૃ ૪૬૪ તોપોથી વડોદરાનો કિલ્લો તોડી પાડવાનું સિદ્દેરીમા લખે છે વડોદરાનો આ કિલ્લો કયા હજો તેનો પત્તો લાગ્યો નથી

૯૭ અહમદી પૃ ૧૫૦, અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૮, સિદ્દેરી પૃ ૪૬૪, તબક્કતે અકબરી ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૩ તબક્કતમા કુતુબુદીનને રાજપીપળાના રાજના કહેવાથી મારી નાખ્યો એમ લખે છે અને એનું નામ તરવારી લખે છે બદીની લખે છે કે મુઝફ્ફરે કુતુબુદીનને પડેલા તો સાકું માન આપ્યુ, પણ પછીથી મારી નખાવ્યો

મળી ગયેલા હતા. કોટવાલે કિલ્લાની કુંચીઓ સુલતાનને સોંપી દીધી. કુતુબુદ્દીનખાનનો મોટો ખજાનો અને ખંભાતથી જે નાણાંની રકમ ભરૂચ આવી હતી તે બધું સુલતાનના હાથમાં આવ્યું. મુઝફ્ફર પંદર દિવસ ભરૂચમાં રહ્યો. ૬૮ આ બધા ખજર અકબરને મળ્યા હતા અને એના હુકમથી મિરઝા અબ્દુર્રહીમખાન લશ્કર લઈ આવી રહ્યો હતો. ગુજરાતના લશ્કરનો ઘણો ભાગ મુઝફ્ફરને મળી ગયો હતો. નવરંગખાનની મા પણ ભરૂચમાં રહેતી હતી. તેના માણસો પણ મુઝફ્ફરને મળી ગયા. આ સમાચાર સુલતાનને ભરૂચ મુકામે મળતા એણે તુરત અમદાવાદનું રક્ષણ કરવા દૂધ કરી. સુલતાન અમદાવાદમાં રહી રક્ષણની તથા પોતાની માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરી ૬૯

મિરઝાખાનનું શાહી લશ્કર સાથે આવવું

મિરઝા અબ્દુર્રહીમખાન ઝાંસોર થઈ શિરોહી થઈ ગુજરાત તરફ આવી રહ્યો હતો. રસ્તાનાં સ્થળોમાથી ગાદશાહી સરદારો એની મદદમાં આવી રહ્યા હતા. તખ્તોતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ પાટણથી મિરઝાખાનને ઝડપથી આવવાના પત્રો લખતો હતો. મિરઝા શિરોહી સુધી આવી પહોંચ્યો છે એ ખબર મળતાં લેખક નિઝામુદ્દીન એને સામે મળીને તેડી લાવવા શિરોહી તરફ ગયો. ૭૦ મિરઝાએ વસ્તુચિતિ સમજીને તા. ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૫૮૩ને રોજ પાટણ આવી, પાટણમાં માત્ર એક જ દિવસ રોકાઈ, અમદાવાદ તરફ ઝડપી દૂધ કરી ઇતિમાદખાન પાટણમાં જ રહ્યો. વડોદરા અને ભરૂચની હકીકત તથા કુતુબુદ્દીનખાનની થયેલી દુર્દશાની એને ખબર મળી હતી, પરંતુ એણે કુનેલ વાપરી એ માફા સમાચાર એના લશ્કરના બીજા સરદારોને કહ્યા નહિ, જેથી લશ્કરમાં નારીપાસી ઉત્પન્ન થાય નહિ. કલીજખાનના તાબામાં સુરતનો કિલ્લો હતો તેને માળવાના લશ્કર સાથે મળીને, સુલતાન

૬૮: અહમદી પૃ. ૧૫૦; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૨૯. એમાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખંભાતથી મુઝફ્ફરે લટ કરીને પેસા મેળવ્યા હતા. આ વાત ખરી હોય તોપણ તેને બીજો આધાર નથી મુઝફ્ફર તરફ લોકોનો ભાવ હતો એટલે એ પ્રબળી ખુલ્લી લૂટ કરે એ મનાવુ નથી. હતા બીજી કોઈ લૂટે તો રોકવાની શક્તિ એનામાં હતી નહિ. તખ્તોતે અકબરી-ઇલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૩-૩૪. તખ્તોતે તો લખે છે કે ખંભાતમાં શાહી તિબેરીમા ચૌદ લાખ રૂપિયા હતા તે ભરૂચ લાવવામાં આવેલા તે મુઝફ્ફરે લીધા. સિકંદરી પૃ. ૪૬૫ ૬૯: અહમદી પૃ. ૧૫૧. એમાં સુલતાનની મિલકત આડીઅવળી થઈ ગઈ હતી એમ લખે છે. એકંદરે જેને જે મળ્યું તે લૂટવાનું માનસ એ સમયે ગુજરાતમાં બધે હોય એમ લાગે છે. તખ્તોત પૃ. ૪૩૪.

૭૦: તખ્તોતે અકબરી-ઇલિયટ ૫. પૃ-૪૩૪. એમાં લેખક પોતે ગયો એમ લખે છે. અહમદી: પૃ. ૧૫૧. એમાં ખાજી તાહીરને સામે મોકલ્યો એમ લખે છે.

મુઝફ્ફર ભર્યમા હતો ત્યારે, દક્ષિણ તન્કી ચડાવ કરવા ફરમાન આવેલું, પરંતુ એ મૈન્ય સુલતાનના બચથી નન્દનાર-સુલતાનપુર આગળ અટકી ગયું હતું ૭૧ ઈડનેનો નાગયણુદામ આ વખતે બાદશાહી તરફર માથે હતો બા-શાહી લશ્કર પાસે હાથી ૧૧ મખના મારી હતી ૭૨

સુલતાન અને મિરઝાખાન વચ્ચે મરખેજ પાસે લડાઈ

સુલતાન મુઝફ્ફરે શાહી નમ્ક નિ આખાનની મરખાગી નીચે આવી રહ્યું છે એ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એ પોતાનું ગળ એકદુ ડગી, શરૂઆતથી નહીં બેતગી ઉમમાનપુર પાસે આવેલા મદમુનગર આગળ લડાઈ માટે તૈયાર થઈને ઊભો. એની જમણી પાખની મ દારી મેરખાન પુલાહી પાસે હતી અને ડાબી પાખની લૂણોજ દાકી પાસે હતી, તોપો પણ સારા પ્રમાણમાં રાખી હતી ૭૩ બીજી ગાત્રુથી મિરઝાખાન મીધો મરખેજ બાજુ ગયો અને ત્યાં હાવણી નાખી શાહી લશ્કરે સત્રુઓમાં બચ ફેલાવવા અને પ્રતભા વિશ્વામ પ્રેરવા ઉત્પાદ પ્રેરતુ એક ખોટું શાહી ક માન બનાવ્યું અને અકચ પોતે મૈન્ય લઈને આવે કે એવી વાતો ચલાવી બીજી બાજુથી માગનાથી શાહી લશ્કર મદદ માટે બાવી ગયું ૪ એરી વાતો પણ ચલાવી ૭૪ આ બધી બુદ્ધગચનાઓ થતી હતી માળના નમ્ક આવ્યું નહોતું, અને મિરઝાખાન કરના મુઝફ્ફર પાસે લશ્કરી બળ વધારે હતું મિરઝાખાને સરખેજ પાઠગ રહ્યું માટે કાચા રહેલા ૧૧ ગાધી પોતાની હાવાણી માથી હુમના કરવાની યોજના કરી હતી ૭૫ આ તોઈ મુઝફ્ફર મકમુદ-

૭૧ તખકાતે અખગી-દક્ષિણ ૫-૫ ૪૩૪

૭૨ અકબરનામા ૩-૫ ૬૨૧-૩૩ અકબરની સ મે આજ સુધી બજવો કરી રહેલો ઈડરનો રાજ આ વખતે મુઝફ્ફર સાથે જોડાવાને બદલે અખગરને પક્ષ રહ્યો એ જરા નવાઈ જેવું છે ઇતિમાદખાન પાટણુ રહ્યો ને શાહી લશ્કર સાથે ન આવ્યો એ એના ચારિત્ર્યનું ખાસ સૂચક ચિહ્ન છે ડરને લીધે કે મુઝફ્ફર કદાચ વિજય પામે તો ફગી બેસાય એ કારણે ન આવ્યો તે કહેવું મુશ્કેલ છે એને માટે બંને શક્ય છે

૭૩ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૪ એ જ, પૃ ૬૩૩

૭૫ એ જ, પૃ ૬૩૩ બંને પક્ષે કેટલી મુખ્યામાં લશ્કર હતું તે નક્કી થવું નથી તવારીખો જુદા જુદા આંકો લખે છે અકબરનામા એક જગ્યાએ ગાદી લશ્કરની સખ્યા મોટી લખી બીજી જગ્યાએ દસ હજારની લખે છે એ જ મમારે એ ત્રય મુઝફ્ફર પાસે પણ એાછી સખ્યા કહી પછી ચાળીસ હજાર સૈનિકો આ એકવાખ પાચળ હતું એમ (પૃ ૬૮૫) લખે છે એ અથ વગરનું લાગે છે એટલી મોટી સખ્યા હોનાનો સમ્ભવ જ નથી સૈનિકો અને પામળજનો ભેદ પાડ્યો નથી લશ્કરી મન્દુ નેકિયા વર્ગના સમાવેશ કયો હશે અબુલફઝલનો ઈસાદો સમભયતેવા છે એ લખે છે કે આવડું મોટું લશ્કરછતા સુલતાન હાર્યો

નગરથી સૈન્ય ઉઠાવી નદી ઓળંગી સરખેજની સામેપાર શાહવાડી પાસે આવેલી શાહ ભીખણની દરગાહ પાસે પડાવ નાંખ્યો. સામસામી દુકડીઓ છૂટી પડી એકબીજા ઉપર હુમલા કરતી, આમ કરવામાં રીતસરનો ગોઠવાયેલા વ્યૂહ પ્રમાણેનો હુમલો થઈ શક્યો નહિ. મુઝફ્ફરની સેનામાં કાંઈ વ્યવસ્થા જેવું રહ્યું નહિ. આદશાહી લશ્કરને પણ વહેવાઈ જવું પડ્યું. ૭૬ સુલતાન મુઝફ્ફર પોતાના સૈન્યની મંજ્યાના અળમાં વિશ્વાસ રાખતો હતો તે મિરજાંખાન સાથે લડાઈમાં સામે આવ્યો. મિરજાં પાસે આ વખતે ત્રણસો સવાર અને સો હાથી હતા. બીજા સાથીદારોની સલાહ નહોતી છતાં પણ એણે હિંમતથી લડાઈમાં અંપલાવ્યું. લેખક નિઝામુદ્દીનને સરખેજની જમણી બાજુથી ફરીને મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા મોકલ્યો. રાય દુર્ગાદાસ ડાબી પાખ તરફથી લડી રહ્યો હતો તેનો ટેકો નિઝામુદ્દીનને મળ્યો. ૭૭ લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં મિરજાંખાનના કેળવાયેલા હાથીઓમાંથી કેટલાક છૂટા પડીને મસ્તીએ ચડ્યા, એથી મુઝફ્ફરના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા અને ગભરાટ ફેલાયાં એક શેરમાર નામના હાથીએ અને બીજા કેટલાક હાથીઓએ ખૂબ બહાદુરી કરી. ખુવારી અને પક્ષે સારી થઈ. મિરજાંખાનનો વકીલ ખજર આગા અને સૈયદ હાસિમ માર્યા ગયા. સુલતાનના પક્ષની ખુવારી ભારે હતી. આ લડાઈમાં આખરે સુલતાન હાર્યો, અને અમદાવાદ તરફ ન જતા મહી નદીને કાંઠે આવેલા મામુરાબાદ તરફ નાઠો. આમ બુઘવારે શરૂ થયેલી લડાઈ શુક્રવારે એટલે લગભગ ત્રણ દિવસમાં પૂરી થઈ. ૭૮ મિરજાંખાન વિજય મેળવી અમદાવાદ શહેરમાં આવ્યો અને પ્રજાજનના સંતોષ ખાતર સર્વેને માફી આપતો ઢંઢેરો જાહેર કર્યો. તા. ૮ ફેબ્રુઆરીના રોજ આ વિજયથી અમદાવાદમાં ખુશાલી થઈ રહી અને હર્ષના પોકાર થઈ રહ્યા. ૭૯

૭૬ : અહમદી પૃ. ૧૫૨. મોટું લશ્કર છતાં મુઝફ્ફરના માણસો યુદ્ધની તાલીમ વિનાના હતા; શાહી લશ્કર કેળવાયેલું હતું.

૭૭ : તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૪-૩૫. લેખક યુદ્ધમાં પોતે લીધેલા ભાગનો ઉલ્લેખ કરે છે. બીજા તવારીખોમાં એ નથી.

૭૮ : અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૩૪-૩૫; અહમદી પૃ. ૧૫૨-૫૩. લડાઈની ખત્રે પક્ષની છાવણીઓની તારીખો અને સામસામી યુદ્ધ ચાલ્યું તેની તારીખો ઈસ્લામી મહિના પ્રમાણે અહમદીમાં આપેલી છે.

૭૯ : તખકાતે અકબરી-ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૫. એમાં આ ઢંઢેરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વિજયને બીજે જ દિવસે સવારે મિરજાંખાને અમદાવાદ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અકબરનામા, ૩૩૫-૩૬.

શાહી લશ્કરનો વિજય—મધ્યમૂજવાતમાંથી બળવાખોરોને હાટી કાઢ્યા હવે માળવાથી જે લશ્કર મૂજગાનના શાહી લશ્કરની મદદ માટે આવી ગયું હતું તે ખરા યુદ્ધ વખતે તો કામ લાગ્યું નહિ મુઝફ્ફર તાહ મગ્જેન આગળ હાથો તે જ દિવસે માળવાનું મૈન્ય વડોદરા આવી પહોંચ્યું એમાં કવીન્જામી, નવગખાન, શરીફખાન વગેરે મોટા ગાહી મરદો હતા મિરજાખાનની અમદાવાદ પામે થયેલી ફતેહના મમાયાર મળતા આ લશ્કરે વડોદરામાં મુકામ કર્યો મિતે મિકદરીનો વેખક માળવાના લશ્કરમાં હતો ૮૦ મહીના કાલ ઉપર મામુરાગાદમાં વડોદરામાં ગ્રેલુ માળવી લશ્કર અને અમદાવાદથી મિરજાખાનું લશ્કર આવી ચડે તો વચ્ચે જેના એ મથળમાં રહેલું સુલતાન માટે સલામત નહોતું, એટલે એ રહેલા માણસો માથે ખભાત ગયો ખભાત એનું મુખ્ય યાણ હતું અને ત્યાંથી એને પૈમા તથા માણસો પી મદદ મળ્યા કરતી ખભાતમાં સુલતાન પામે પાઠા મોટી મજ્જામાં સૈનિકો ભેગા થઈ ગયા ૮૧ ગાહી મન્દરોએ સુલતાનને આ પ્રમાણે ખભાત જવાની તક આપી અને એનો પીઠો ન પકડ્યો એ યુદ્ધની દૃષ્ટિએ એક રાજદારી ખૂન થઈ હતી નવગખાનનું દિત ઝડપથી ભડચ જવામાં હતું, એટલે શરીફખાનના પુત્ર મિરજા જાદિનો લખ એ વડોદરાની ભડચની મુક્તિ માટે જીપડ્યો ભડચનો કિલ્લો મુઝફ્ફરના તરફથી લાગુ સમકખાન, ચરકાસ ઝમી, તથા નમી ખાનના હાથમાં હતો નવગખાનો આનતો નાણી એ લોકોએ કિલ્લાને ગધ કરી અદરથી તોળેનો માગે ચાનું કર્યું નવગખાન પદર ફિસ પ્રયત્ન કરવા છતા ભગ્ય લઈ શક્યો નહિ ૮૨

આ ગધા મમાયાર મિરજાખાનને અમાવામાં મળ્યા ત્યારે એણે સુલતાનની પાછગ પડવા નિશ્ચય કર્યો નવગખાનો એણે લડચથી પાઠા

૮૦ સિન્દરી ૩ બા ૫ ૪૧૬ આ વખતની લડાઈઓમાં બે તવારીખકારોએ ભાગ લીધો છે બન્ને જુની જુની દુકાનીઓમાં હતા, સમકાલીન પણ હતા, છતા બનેલી વિગતોમાં કાઈક ફેર દેખાય છે, તેથી ગુચવાડો હિમા થાય છે તમકાતમાં (૫ ૪૩૫) કવીન્જાખાન અમદાવાદ ગયો અને મુઝફ્ફર વડોદરા ગયો એ સમાચાર બરાબર લાગતા નથી વડો દરાના માળવી લશ્કરને લગતી આ વિગતોમાં સિન્દરીનું લખાણ ખરું લાગે છે, જ્યારે પોતે ભાન લીધો છે એના યુદ્ધમાં નિઝામુદ્દીનનું લખાણ બનેબર છે

૮૧ તબકાતે અકબગી-ઇલિયટ ૫-૫ ૪૮૫ એમાં ખસાતમાં દસ હજાર માળસ ભેગા થયા એમ લખે છે જ્યારે બદોની બે હજારની સખ્યા લખે છે આમ લશ્કરની સખ્યામાં આધારમથોમાં બહુ ફેર દેખાય છે

૮૨ સિન્દરી ૫ ૪૬૬ અકબરનામાંમાં અબુનફ્ઝલ મુનગાનને ખસાત જવા દીધો તે બૂલ થઈ એવી નોખ કરે છે અહમી, ૫ ૧૫૩

ફરી ખંભાત તરફ આવવા લાખ્યું મુઝફ્ફરે શાહી લશ્કરની સામે સૈયદ દોલતને મોકલ્યો તે ધોળકા આવ્યો, જ્યારે ખીછ દુકડીને મામુરાબાદ તરફ મોકલી. માળવાના લશ્કરનો અમદાવાદ આવવા ઊપડેલો ભાગ મિરઝાખાનને ખારેજન મુકામે ભેગો થયો. શાહી લશ્કરની આ બધી દિલચાલ અને બંને લશ્કરના ભેગા થવાના સમાચાર જ્યારે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં મળ્યા ત્યારે એ હિંમત હાર્યો અને વાસદના અચત્ર પગાર પાસે ગયો. ૮૩ શાહી લશ્કર હવે બધી બાબુઓ મુઝફ્ફરની દુકડીગાની પાછળ પડવા તૈયાર થયું હતું. મિરઝાખાન પોતે વાસદ તરફ ગયો. સૈયદ દોલતની સામે પણ શાહી દુકડી નવરંગખાન સાથે મોકલવામાં આવી. મુઝફ્ફરશાહ હવે નાગીને રાજપીપળાના ડુંગરે તરફ ગયો. મિરઝાખાને વડોદરા જઈ કાલીજખાન વગેરેને એની પાછળ મોકલ્યા અને પછી પોતે પણ ઊપડ્યો. તા. ૧ માર્ચ ૧૫૮૪ને રોજ આ બીજો વિજય મળ્યો. ૮૪ પરંતુ હજી લડવાનું બાકી હતું. આ યુદ્ધો દરમિયાન સૈયદ દોલતે શાહી રક્ષકોને લાડા કાઢી ખંભાતનો ફરી દગળો લીધો. પરંતુ ખોજનમ છુરદી નામના મિરઝાખાનના સન્તરે પેટલાદથી શિવડી ખંભાત એની પાસેથી લઇ લીધું. હવે બળવાખોરો રાજપીપળાનાં જંગલોમાં હતા. ૮૫

નર્મદાકાંઠે મુઝફ્ફરનો પરાજય

આ વખતે મિરઝાખાને મુઝફ્ફરની શક્તિનો નાશ કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો. સામે પક્ષે અર્ધ કેળવાયેલા અને થોડો અંશે વફાદારીની ત્રાગણી વિનાના લોકોની સદાયથી લડના, મુઝફ્ફરે પણ શાહી અમલદારોનો ગમે તે રીતે સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કેટલીક જગ્યાઓમાં તો સ્થાનિક સામાન્ય લોકોની મદાનુભૂતિ નવા આવેલા મુઘલો કરતાં જૂના બાદશાહ તરફ પણ વળતી. ૮૬ આગ છતાં પણ એક બે અપવાદ સિવાય

૮૩ : તખ્તકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૫; અહમદી. ૧૫૩-૫૪; સિફ્ટરી. પૃ. ૪૬૬.

૮૪ : અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૩૯-૪૨. વાસદમાં અચલ પરમાર મુઝફ્ફર અને મિરઝાખાન બંનેને સાથ આપતો હોવો જોઈએ એ મારે વધુ વિગત મળી નથી.

૮૫ : તખ્તકાતે અકબરી-ઈલિયટ ૫-પૃ. ૪૩૫-૩૬; અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૪૦-૪૧; સિફ્ટરી પૃ. ૪૬૬. એમાં આ ડુંગરોનું નામ ઝાંપા લખ્યું છે, જ્યારે અહમદી-પૃ. ૧૫૪માં ઝાંખા લખ્યું છે. ગુજરાતી તવારીખોમાં આ નામ છે, જે અકબરની તવારીખોમાં નથી.

૮૬ : અહમદી પૃ. ૧૫૩માં લેખક એક સૂચક વાક્ય લખે છે કે મુઝફ્ફરને ખંભાતમાં દસબાર હલ્તે માણસ મળી ગયા. એમાં પ્રજા એને જૂનો બાદશાહી વારસ જાણી પ્રજાધર્મની લાગણી બતાવી રહી હતી. મુઝફ્ફરની લડાઈઓમાં ગુજરાતે જે સાથ આપ્યો તેમાં આ નોંધ ખાસ મહત્વની ગણાય. અબુલફઝલ-અકબરનામા ૩-પૃ. ૬૩૯માં મુઝફ્ફરે ખંભાત-

૯૨ થોડો ખાસ કરીને લશ્કરમાં જોડાઈ મુલતાનને સદાય ઢગ્ગા મળતા તેમનો પ્રસારો અગત લાલ માટે જ હતો, એટલે નર્મદાનાં નાદોદ પાસે મુઝફ્ફરની મહાયમા પાછું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું ૮૭ આ માણુથી મિરઝાખાને વડોદરેથી પોતાના અઘારાને એની સામે મોઢી પોતે પણ તૈયારી કરવા માઠી ઉત્તર અને મધ્ય ગૂજરાતમાં આમ તો બળનાએરો દેખાતા નહોતા, છતાં પણ બહુનો કિલ્લો હતો પણ છતી રાજ્યો નહોતો નર્મદાનાં મુઝફ્ફરના વધતા જતા જોરનો સામનો ત્વાગથી કર્યો મિવાય ખીને ઉપાય નહોતો ગૂજરાત અને માળવાના રાહી લશ્કરની બળનાન દુકડીઓને મુલતાનની મામે મોકલવામાં આવી

હવે નાદોદ પાસેના નર્મદાકાંડાના કુમરોમાં યુદ્ધની શરૂઆત થઈ આ વખતે શાહી લશ્કરમાંથી અતાવીક બહાદુર મુઝફ્ફર માથે મળી ગયો એટલે મિરઝાખાને એની માથે મંગલ ધરાવતા માન બહાદુર ઉઝમેરને ક્રેદ કર્યો ૮૮ આ યુદ્ધની વ્યૂદ્ધનમાં શરીરખાન અને નવગખાનને જમાણી બાજુ અને ટોનકખાન તથા ખીજખાનને ડાખી બાજુ નીમ્યા પાઝન્દ મુહમ્મદખાનને અમ્મ ભાગમાં ગખ્યો તમકાત ૧ લેખક નિઝામુદ્દીને શત્રુના ઉપર કર્મ માણુથી હુમલો કરવો ઠીક પડે તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો ૮૯ માળવાથી આવેલા લશ્કરે પહેલા થયેલી નડાઈઓમાં લાગ લીધો નહોતો એટલે એનો મોટો ભાગ આ યુદ્ધમાં ઉપયોગમાં આવ્યો જગત અને કુમરોમાં ભારે ઝપાઝપી થઈ ૯૦ મુઝફ્ફરના માણુમોએ પણ સારી બહાદુરી બતાવી, અને બદ્દકની ગોળીઓ તથા તીરોના વરમાદથી બન્ને બાજુ સારી ખુવારી થઈ લેખક નિઝામુદ્દીને પોતાના ચૂટી કાઢેના માણુમો સાથે લઈ કુમર બાજુ મુલતાનના મૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો અને પોતાના થોડા માણુમોને

મા વેપારીઓ પાસેથી જીલમથી પેસો લીધો એમ લખે છે આમાં અહમદીની ઉપરની મોખ લેતા કેટલું માનવું તે મુશ્કેલ છે

૮૭ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ ૫-૫ ૪૩૬ આ વખતે નવ મખાન સાથે એક દુકડી સેયદ દોલત સામે મોકલવામાં આવી હતી, કારણ કે એ સેયદે ખમાતમાં ફરી સત્તા જમાવી હતી

૮૮ એ જ ૫ ૪૩૬

૮૯ એ જ ૫ ૪૩૬ આ લડાઈ સામાન્ય ઝપાઝપી કરતા વધારે મોટી અને ગભીર જણાય છે સરખેજ આજગની લડાઈ જેટલું જ એનું મહત્વ છે આ યુદ્ધનું વલન સિક દરી અહમદી વખેરેએ દુકામાં પતાવ્યું છે તબકાતમાં વિગત વધારે છે

૯૦ સિકદરી, ૫ ૪૬૬

મોકલી કક્ષીજખાન જલદીથી સુદાય માટે આવે એમ કહેવાયું. કક્ષીજખાનના આવવાથી સુલતાન જરા પાછો તો પડ્યો, પણ એને ખીજ સુદાય આવી મળવાથી ટોલકખાન તથા કક્ષીજખાનને એણે પાછા હટાવ્યા આ વખતે શાહી લશ્કરની સ્થિતિ અગતી હતી એટલે કુનેદ વાપરીને લેખક નિઝામુદ્દીને મિરઝાખાનને સંદેશો મોકલ્યો: તોપોવાળા હાથીએને જલદીથી મોકલો જેથી ડુંગરોમાં લડવાનું કાવી શકે. આ હાથીનું તોપદળ ન્યારે આવી પહોંચ્યું ત્યારે મુઝફ્ફર ન્યાં રહી લડતો હતો તેના ઉપર શાહી સરદારોએ તોપમારો ચલાવ્યો. ખીજ બાજુથી નવરંગખાન મદદે ધસી આવ્યો. આ તોપમારાથી મુઝફ્ફરનું લશ્કર બાગીને વિખેરાઈ ગયું.^{૬૧} ખુવારી તો બન્ને પક્ષે મોટી થઇ હતી છતાં સુલતાનનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં. સુલતાન હિંમત હારીને ઉત્તર ગૂજરાત તરફ નાઠો અને પાછળ પડેલા શાહી સૈન્ય સામે ન ટકી શકવાથી હેવટે સૌરાષ્ટ્રમાં લૂણાજી કાંડી પાસે જઈને રહ્યો.^{૬૨}

ગૂજરાતમાં દુંડા વખત માટે શાંતિ

આમ શાહી સૈન્યને ગૂજરાતમાં તાત્કાલિક વિજય તો પ્રાપ્ત થયો. ગૂજરાતના અળવાના સમાચાર અકબરને મળ્યા ત્યારે પ્રયાગ તીર્થમાં ત્રિવેણી સંગમ ઉપર એક મોટો કિલ્લો એણે બંધાવેલો તેમાં એણે ચાર માસ નિવાસ કર્યો હતો અને એ જગ્યાનું નામ ઇલાહાબાદ (અલ્લાહાબાદ) આપ્યું હતું. ગૂજરાતના માહા સમાચાર, કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદખાનનું અવસાન વગેરે સમાચાર બાદશાહને ત્યાં મળ્યા ત્યારે એણે આગ્રા પાછા જઈ ગૂજરાત પોતે જાતે જવાનો વિચાર કર્યો.^{૬૩} એવામાં મિરઝાખાનના આ વિજયના શુભ સમાચાર મળ્યા વિજયની ખુશાલીમાં એણે મિરઝાખાનને પાંચહજારી મનસખ અને

૬૧ : તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૬. એમાં લેખકે ખાસ ભાગ લીધાના પોતે હલ્લેએ કરે છે. એમાં ડુંગરી લડાઈમાં હાથીનું તોપખાનું મંગાવ્યું અને એનાથી સુલતાનનું લશ્કર વિખેરાયું એ યુદ્ધની એ સમયની રીતમાં એક નોંધપાત્ર ખીના છે. મોટી તોપો કિલ્લો તોડવા વપરાતી, જ્યારે આ તોપો નાની હતી. એને માટે હાથીનાલ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. હાથીએ પણ એના અવાજથી અને આંચકાથી ટવાયેલા હોવા જોઈએ.

૬૨ : અહમ્મી-પૃ. ૧૫૫માં ઈંદર તરફ નાઠો એમ લખે છે. સિંદહેરી સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગયો એમ દુંડેથી પતાવે છે, જ્યારે તખ્તકાત-પૃ. ૪૩૭માં ચાંપાનેર થઈ, વીરપુર થઈ, હનર ગૂજરાતમાંથી ઝાલાવાડ તરફ જઈ ગોંડલમાં જઈને રહ્યો એમ લખે છે. સિંદહેરી લણિયા કાઠીના ખેરી ગામમાં જઈને રહ્યો એટલું જ લખે છે (પૃ. ૪૬૭).

૬૩ : તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ-પૃ. ૪૩૭. અકબરે આગ્રાથી વહાણમાં અલ્લાહાબાદ

એના પિતાનો ખાનખાનાન ખિતાબ આપ્યો. બીજા અમીરોને પણ મંત્રાયા લેખક નિઝામુદ્દીન મક્કીને પગાઠ વધારી એક ઘોડો અને ઝખ્ખો બેટ આપ્યા. ૮૪ મુઝફ્ફરના આમ તત્કાલ મળવો શાત થયો હતો છતાં ભરત્ય હતું મુઝફ્ફરના માણસોના હાથમા હતું સાત મહિનાથી કિલ્લાનો વેરો ચાતુ હતો, પણ કાર્ક પશ્ચિમ આવ્યું નહોતું મિઝાખાને નવરમખાન, કનીઝખા. વગેરે મરફાને ભરત્ય તરફ મોકલ્યા કિલ્લાનું મક્કલું નમીરખાન તથા ચરકામખાન ડમી કરી રહ્યા હતા કિલ્લાની અદગના સોડો લાખા પેગથી ઘટાળી ગયા હતા એક ફૂટેના માણસે અદગથી આવી ગાહી મરફારોને ખનગ કહી કે તમે દિમ્મત કરી દગવાજ સુધી આવો તો અમે દરનાજે અદગથી ખોની દર્દી છેવટ એ પ્રમાણે થયું ચરકાસ ડમી નાસવા જતા એનો પોડો નર્મદાના કાદવમા ફમાયો અને એ પકડાયો એને દેવાનતની શિક્ષા કન્વામા ચારી નગીરખાન અધમૂઆ જેવો નાસી ગયો ભરત્યો વિસ્ત્રો શાહી અમીરોના હાથમા આવ્યો. ૯૫

આ પ્રમાણે તળી મુઝફ્ફરના મળવો શમરો એમ જણાયું શાહી અમીરો એવું વારીને અમદાવાદ પાગા કરી આ આખામે વર્ષમા નાની મોટી લડાઈઓ અને અશાંતિને લીધે પાની મોટી જગીરાની વમૂનાન પણ ઓછી આવી હતી અને મરફારી અમનદારો અને નિપાતઓની દાલત પણ ખગડી હતી. ૯૬ ખાનખાનાન મિઝાખાનને દેજની વ્યવસ્થા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું હતું, અને અમદાવાદ આવી એણે પ્રથમ એ કાર્ય હાથમા લીધું. ૯૭ મુઝફ્ફર અને એના માણસો મીઝ આનિદ વગેરેએ નામતા નાસતા મહુધા ગામ પાસે પણ તોફાન હતું હતું, પણ ખાનખાનાને શાદમાન એમ તથા મકસૂ આગાને

આવી ચાર માસ નવા કિલ્લામા ગાળ્યા મુઝફ્ફરના જળવાની ચિંતામા એણે શિરાઝના અમીર ફત્તહુલ્લા નામના નબુમી-એગાને પૂછ્યું જોગીએ એ વર્ષમા બે વિજયો મળશે એમ મધુ મુઝફ્ફરના વિજય મળ્યો પણ ખરો (અબુલકઝવ-અકબરનામા ૩-૫ ૧૪૩) ૯૪ તળકાત, ૫ ૮૩૭ મિરઝાખાનના ખિતાબ માટે બીજા થયો પણ દલ્લેખ કરે છે ૯૫ તળકાતે અકબરી-ઇલિષ્ટ ૫ ૫ ૨૩૭, સિન્દરી સુબા ૫ ૪૬૦, અદમગી ૫ ૧૫૫ બચ્ચનો કિલ્લો લેવામા શાહી સરદારોમા જીતો સૂમો મહામુદીન અદમદખાન પણ હતો એમ જણાય છે ભરત્યના કિલ્લામાથી ફૂટીને આવેલા માણસે શાહામુદીનને સમા ચાર કલા એમ અદમગી કહે છે સિન્દરી પણ શાહામુદીનનો દલ્લેખ કરે છે અને ભરત્યથી એને માળવા જવાનો બાદશાહી દુકમ મળ્યો હતો એમ વનારામા કહે છે

૯૬ અદમગી, ૫ ૧૫૪ ૧૫૫

૯૭ એ ૪, ૫ ૧૫૪

તે તરફ મોકલી શમાવી દીધું હતું.^{૯૮} આ તરફ સુલતાનનો જૂનો માર્ગી શેરખાન ધુલાદી ઘોળકા તરફ હતો તેની સામે લેખક નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યો. શેરખાન બંધાના ગરાસિયા પાસે આશ્રય લેવા ગયો ^{૯૯} ગૂજરાતમાં તાત્કાલિક શાંતિ દેખાવા છતાં મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં નાસી ગયો તે પછી અકબરની સત્તા સામે ફરી એકા ગતિમાન થવા લાગ્યાં.

^{૯૮}: એ જ, પૃ-૧૫૪-૫૫

^{૯૯}: એ જ, પૃ-૧૫૫ નિઝામુદ્દીનને મોકલ્યાનો ઉલ્લેખ અહમદીમાં છે, પણ એ લેખક પોતે એ બાબત કંઈ લખતો નથી.

પ્રકરણ એકતાળીસમુ

અકબરના મુખાબો-મુસતાન મુઝફ્ફરગાહના ઢેલ્લાં વર્ષો (ચાત્ર)
મૌરાબ્દમા મુઝફ્ફરની તૈયારીઓ

ગ્રીયા પ્રકરણમા જોઈ ગયા તે પ્રમાણે મમ્બાટ અકબરની મત્તા ગૂજગતમા જામી તો હતી, પરંતુ મસ્તનલનો ડે-નો સુનના । મુઝફ્ફર ગા-શાહી મુખાબોને યાતિથી મત્તા બોગવવા દે એવું નાતાવજી દ્વં મર્મનું નહોતું । મૌરાબ્દમા હજી અકબરની મત્તા પ્રમગી હોતી એ તરખના ધણાખરા બજો પોતાના જૂ ॥ બાદશાહને ડાર્ક અગે વશદારી ॥ દાગ્જો, ડાર્ક અગે અગત ધ્યાનિક લાખને ડા છે અને ડાર્ક અગે સુનનાનની તથા મુરનોની મત્તામાથી આખરે ડર્ક મપૂર્ણ વિજયને પ્રાપ્ત કર્ગે તે ગગને ડા છે, ગગવો કરવાની હમેશા તૈયારી ગખતા એમા બધા મદાયડો ॥ નિન માત્ર નહોતા વખત આવ્યે જે બાદશાહને જોઈ જણાય તે તરફ દગી બેમવાતો પણ કેટલાક ગગોનો ધગિહો હતો । તમગૂજગતમા ખુની ગીતે સુનનાન સાથે જોડાય એવા બજો હવે દેખાતા નહોતા । મિરઝાખાનની ગત્યવ્યવસ્થા અને અકબરગાહની ઉદાર નીતિની અમર મામાન્ય લોકો હિપ કેટલેક અગે ચર્ચ હતી, છતાં આ રાજ્યક્રાંતિના સમયમા લોખને દ્વં પૂરતો વિશ્વાસ બેમતો ન હોતો એમા તોડા ॥ તરવો પરિસ્થિતિને બગાડવામા હમેગે કરતા હતા સુનનાન મુઝફ્ફર મૌરાબ્દમાથી બજ એવું જરી ગૂજગતની મુલ્ય મત્તા મામે કરીથી મુદ્દ કરવા આવે છે તેનું વર્ણન કરતા પહેલાં આ સમયની થોડી સાંક્રુતિક પ્રવૃત્તિની નોંધ લખએ

અકબરના દરબારમા જૈનોની પ્રતિષ્ઠા

મમ્બાટ અકબર એની ધાર્મિક ઉગતા માટે પ્રમિદ છે એ માટેની ડટલી ચર્ચા આગળ મામાનિય પ્રકરણમા કરીશું १ સુન્તા ॥ વેરા વખને બાદશાહે પામી દગ્વં ॥ પામેથી જ યુસ્તી વર્મના તન્વો ગ્વપયા હતા

૧ અકબરે એક નવા સમયની રચાપના કરી, એણે બધા વર્મોના આચારોને બોલાવી ચર્ચાઓ કરી તેમાથી સાર વગ્વ મંજૂલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, દોડે વખને ખૂબ મળે છે આ ઉદાર નીતિ એ માત્ર રાજદારી કુનેહ પૂરતી હતી કે અત ધરણી હતી, અને અકબરનું વલણ ખરી ગીતે ક્યા ધર્મ વરફ હવ એ ચચા આગળ દગી મું પહેવાના મુસલમાન સુલતાનો કરતા એવું વલણ ખૂબ જ ઉાર હવ એવું નિશ્ચિત છે

તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. હિંદુ ધર્મના રામાયણ મહાભારતાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ફારસીમાં ભાષાન્તર કરવાના હુકમો અપાયા હતા. રાત્રી પીરબલ જેવાના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ ધર્મનાં કોઈ કોઈ તત્ત્વો તરફ એનું આકર્ષણ થયું હતું, પરંતુ ગૂજરાતની સંસ્કારિતામાં નોંધપાત્ર ગણાય એવો પ્રસંગ આ દસકામાં—મુઝફ્ફરશાહનાં યુદ્ધોની અશાંતિ દરમિયાન—અન્યો તે મહત્ત્વનો છે. જૈનોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. એમણે જેવી વેપારની પ્રગતિ સાધી છે, તેવી જ ઉત્તમ પ્રકારના સ્થાપત્યની તથા વિદ્યાસંસ્કારની વૃદ્ધિની પ્રગતિ પણ વિકટ સંજોગોમાં સાધી છે. અકબરશાહની ઉદારનીતિમાં એ પ્રવૃત્તિએ સારો વેગ લીધો, એમના મહાન પ્રભાવક આચાર્યોમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિ આ સમયમાં થયા, અને અકબર પાસે એમણે જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી તે જોતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એમના વ્યક્તિત્વનો મહિમા મોટો છે.

જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ

શ્રીહીરવિજયસૂરિ જૈનાના તપાગચ્છના ૫૮મા પટ્ટધર આચાર્ય થયા. વિ. સં. ૧૫૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૨૭)માં ઓશવાળ કૂંરાશાહને ત્યાં પાલણપુરમાં એમનો જન્મ થયો, એટલે જન્મે પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. એમની માતાનું નામ નાથીબાઈ. વિ. સં. ૧૫૯૬માં દીક્ષા, ૧૬૦૭માં પંડિતપદ, અને ૧૬૧૦માં આચાર્યપદ મેળવ્યું. દીક્ષા લીધા પછી હીરહર્ય નામ રાખ્યું અને આચાર્યપદ પછી હીરવિજય નામ રાખ્યું. એમના ગુરુ શ્રી વિજયદાનસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી એ તપાગચ્છના પટ્ટધર થયા.^૨

સૂરિજીના સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ

શ્રીહીરવિજય સૂરિનો જન્મ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલની શરૂઆતમાં થયો, દીક્ષા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં મળી, પંડિતપદ પણ એ જ સુલતાનના અમલના અંતભાગમાં મળ્યું, આચાર્યપદ મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં મળ્યું. આચાર્યપદ મળ્યા પછીનાં આશરે અઢારથી ઓગણીસ વર્ષ સુલતાન અહમદ ત્રીજા અને મુઝફ્ફર ત્રીજાના સમયમાં અમીરોની આપખુદ સત્તાના વખતમાં પસાર થયાં. એમના જીવનનાં છેલ્લાં લગભગ તેવીસ વર્ષ સમ્રાટ અકબરના સમયમાં પસાર થયા. આ છેલ્લા સમયમાં પણ પોણો ભાગ તો અકબરના સૂબાઓની મિરજાઓ સાથેની અને સુલતાન મુઝફ્ફર સાથેની લડાઈઓમાં પસાર થયો, એટલે સૂરિજીના જીવનનાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો બાદ

૨ : તપાગચ્છ પટ્ટાવળી : શ્રી ધર્મસાગરજી વિરચિત-સંપાદક : શ્રી કલ્યાણવિજયજી. મૂળ સાથે શુ. ભાષાંતર-પૃ. ૨૨૪

કળતા, જોખરો સમય ગૂજરાતમાં યુદ્ધો, લશ્કરની દોડધામ, બળવા વગેરે લીધે પુષ્કળ અશાંતિના વખતમાં જ પસાર થયો કે આ સમયમાં લોકની જામાનની સનામતી જ ઓછી હતી, એટલે ધાર્મિક વ્યવસાયમાં પરિસ્થિતિ કેવી હશે તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય નહોતી. ગદાદુરશાહના વખતમાં એક જીર્ણોદ્ધાર શત્રુજય તીર્થમાં થયો હતો તેનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આમ છતાં ધાર્મિક આગતોમાં શાંતિ કે કળાગત ધ્યાનિત સત્તા ભોગવતા અમીરના વલણ ઉપર આધાર રાખતી હતી. આવા અશાંતિના સમયમાં કેટલાક ધર્મના ધ્યાનો બ્રહ્મ થયા, કેટલાક ખડિત થયા, અને કેટલાક જીર્ણ થઈ ગયા. જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું કાર્ય પણ આ સમયમાં શક્ય નહોતું. શાહજોના ધાર્મિક રથજોની ની દશા થઈ તે જાણનાના માધનો નહિ જેવા છે, પરંતુ જૈન જેવી ધનવાન ટોળે આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં જની શકે તેટલું ધ્યજોનું રક્ષણ કર્યું એમ કરવામાં વિધર્મી મત્તાવાગાઓને ધા વગેરથી મતોપવાનું પણ કવુ પડતું હતું. ગૂજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક, સાંકૃતિક ઇતિહાસમાં આ વિષય કાગ હતો, કાંતિનો કાળ પણ હતો, અનવધ્યામાંથી અકબરની હિંદુનીતિમાં પરિવર્તન પામતા વાળ હતો.

સૂરિજીના જીવનકાર્યનું સાંકૃતિક દષ્ટિએ મહત્ત્વ

આવા વિષય સમયમાં શ્રીહીરવિજયસૂરિએ જે જે વાંચો કર્યા તેનું સાંકૃતિક મહત્ત્વ ધણ છે. અકબરનો સમય આવતા જ હજારોની મધ્યાના થયેલા પ્રતિષ્ઠામહોત્સવો અને જીર્ણોદ્ધારના ટોળા મળી આવે છે તે પહેલાના બધું જ થોડા, નહિ જેવા મળે છે તે જોતા અકબરની નીતિનો લાભ અન્ય વર્ગોએ અને ખાસ કરીને જૈનોએ મોટા પ્રમાણમાં લીધો છે એમ લાગે છે. યાત્રાઓમાં પડતા નામ પણ આ સમયમાં ઓછા થઈ ગયા. આ કાર્યોમાં, આ સમયમાં મુગમધાન વ્યક્તિ તે શ્રીહીરવિજય સૂરિ, એટલે જ એકલા

૩ સૂરિજીની પદાવલીમાં આપેલી સાલવારી જોતા એમનું બાંધ બદાદુરશાહના સમય માં જયુ અને તે પછી આચાર્ય સુધીનો સમય મદમૂ નીલના વખતમાં ગયો એમ ની ખરી કારકિર્દી મુઝફ્ફર અને અકબરના અગાત સમયમાં પસાર થઈ.

૪ યાત્રા કરવા માટે સ્થાનિક અધિકારી મન ફાવે તેમ મોટી રકમ લેતા એવા દાખલા છે બદાદુરશાહનું દરમાન છતાં મુલહિદખાનને સત્તુ જય તીર્થોદ્ધાર માટે સતોપત્રો પડેલા હપર ખસાતનો દાખલો પણ નોંધ્યો છે. શાહજોને ચોતાના રથજો માટે પૈસા ન હોવા થી રક્ષણ ઓછું મળ્યું છે. વૈષ્ણવોએ મહિરો દેવેલીઓમાં કર્યા.

૫ શ્રીહીરવિજય સૂરિએ કદેલી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ પદાવલી આદિમાં નોંધેલી છે જૈન રથજોના વધારેમાં વધારે જીર્ણોદ્ધાર અકબરના સમયમાં થયાની નોંધો મળે છે. શાહ જોએ પણ એ સમયમાં શાંતિનો શાસ આધો હશે એની ખાસ નોંધ નથી.

જૈન સમાજમાં જ નહિ, પરંતુ આખાએ મહાગૂજરાતમાં, અને આપણી મંડકારિતાના જ ભાગ જેવા મારવાડ-મેવાડમાં, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સૂરિછ અને ઝોમનો સમય મહત્ત્વનો છે. ઔરંગઝેબના અમલનાં કેટલાક વર્ષો આદરતા, સૂરિછના સમયમાં થયેલાં ધાર્મિક કાર્યો આજ સુધી જેવા મળી આવે છે. સૂરિછના જીવનનું મહત્ત્વ ઝોમના વ્યક્તિત્વ અને પ્રભાવ ઉપરાંત તે સમયના ઔરંગઝેબને ધ્યાનમાં લેતાં એટલું ભારે છે કે ઝોમનાં ગુણગાન કરતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગૂજરાતી ગ્રંથો પણ સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ૧ એ જવા ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યનો હૃલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. એ એક મોટું કાવ્ય છે. એની રચના અલંકારથી ભરેલી અને મુંઢર છે. એ સમયનું ગૂજરાતનું તથા મુખ્ય રથજાનું જૈનોનું, અકબર આદલાહનું વગેરે જે જે વર્ણન છે તે મહત્ત્વનાં છે. ગૂજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ મહાકાવ્ય જૂનારૂપ છે. ઝોમને માટે રચાયેલા બીજા ગ્રંથો છે, પરંતુ આ એક મહાકાવ્ય જ એવું છે કે જે ઝોમનું મહત્ત્વ જતાવવા માટે પૂરતું છે. ૭ આ ગ્રંથો જેતાં શ્રીહરીવિજય સૂરિ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક જ્યોતિર્ધરનું રથાન લઈ શકે તેમ છે.

સત્તાવાળાઓએ શ્રી સૂરિને સત્તાવ્યા હતા

અકબરના નાન્યની શરૂઆતમાં—ખાસ કરીને સૂળા શબ્દાણુદીન અદ-મદખાનના અમલ દરમ્યાન—સૂરિછને અગલદારે સાથે જરા અથડામણમાં આવવું પડ્યું હતું. ખંભાતમાં એક આઠ વર્ષના છોકરાને દીક્ષા આપવાની

૬: અહીં નોંધેલી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૯માં સૂરિછ માટેના સાહિત્યની નોંધ પાદટીપમાં છે. તેમાં હીરવિજયસૂરિ રાસ, લાભોદયરાસ, કર્મચંદ ચોપાલ, કૃપારસ કોશ, ખંભાતની તીથેમાળા, હીરવિજયસૂરિ કથામળા, હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જગદ્ગુરુ કાવ્ય, જૈન રાસ-માળા—લા. ૧, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય વગેરે. વળી સૂરિછએ પોતે રચેલા ગ્રંથોની પણ ચાત્રી છે. તપાગચ્છ પટ્ટાવળી એક સંસ્કૃતમાં છે તેનો અહીં હૃલ્લેખ કર્યો છે. એમાં ઉપર લખ્યા તે ગ્રંથમાંથી સૂરિછને લગતી વિગતો સંપાદકે ગૂજરાતીમાં લખી છે તે અહીં નોંધી છે. (પૃ. ૨૨૪થી ૨૩૯) બીજી પટ્ટાવળી ન્હી ગૂજરાતીમાંથી જિનવિજયછ-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છે. બન્નેમાં થોડો થોડો ફેર પણ છે.

૭: દેવવિમલ ગણિવિરચિત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સંસ્કૃતમાં એક મોટો ગ્રંથ છે. (કાવ્ય-માલા ૬૭) દીકા સાથે એનાં ૯૧૮ પાનાં છે. ૧૭ સર્ગ છે. ખૂબ અલંકારથી ભરેલા શ્લોકો છે. ગૂજરાતમાં થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકાવ્યોની પંક્તિમાં ભટ્ટિકાવ્ય અને શિશુ-પાલવધ કાવ્ય પછી આ કાવ્યની ગણના થઈ શકે. આચાર્ય આણંદશંકરલાહને આના કોઈ શ્લોકોમાં કાલિદાસના ભણકારા લાગેલા. તેમાંનો એક શ્લોક આ ગ્રંથના પહેલા ખંડ-ના પૃષ્ઠા ઉપર છાપ્યો છે. મહાકાવ્યનાં શાસ્ત્રીક લક્ષણોવાળું આ સંપૂર્ણ કાવ્ય છે.

બાળતામાં કૃત્રિમ યવાથી ત્યાના હાકેમ શિતાળખાને સૂરિજીને પઠડવાનો હુકમ કાઢ્યો, અને એમને ત્રીસ દિવસ મુમત્તમ ઠગવો પડેલો. એવી જ અયગમણ જોગમદના હાકેમ માવે મુગિજીને યઠ્ઠ હતી એ વખતે ત્યાના શ્રાવમએ પૈમા વેગીને એમનો અચાવ કયો હતો. એ જ પ્રમાણે પાટણમાં ખીજન માધુઓએ ધર્માંથી ત્યાના મુગાને ચડાવ્યાથી એણે મુગિજીને પઠડવાને માટે ઘોડેમવાગે ડાહ્યા તે વખતે સુરિ વડાણી ચાલ્યા ગયા હતા અને બચ્યા હતા. ૧૦ અગદાવાદમાં પણ સૂયા શહાબુદ્દીન અગદખાનને કાઠએ મુગિજી વિરુદ્ધ બળેયો હતો તે વખતે કુવગજી નાગના જૈ. ગેડે મમત્તવાથી મુગિને ઉપાચારે જવાની છૂટ મળી હતી, પરંતુ ગેડો એક તુર્કી મિપાઠ સાથે તડગર થતા મિપાઠએ સૂયાને ફરી બળેયો. મૂમાએ સુરિને પકડવા મિપાઠઓ મોકલ્યા, આે અગદાવાદમાં ઝેરીવાડમાં સૂરિજીને પકડ્યા તે વખતે પણ લોઢાએ વચ્ચે પડી એમને ડાહ્યા, આે એમને નાગી જવુ પડ્યુ હતુ. ૧૧ વી મ ૧૬૩૪માં સૂરિજી જોતમદ અને ખલાત જઈ ગયા હતા એમ એમનો વિદાન ચાલુ હતો.

શીહીરવિજય સૂરિને અકબરનુ આમત્રણ

એમ કહે છે કે આમાંમાં દોહી કૃષ્ણચંદ્રની સ્ત્રી ખીમાએ દોડમામ ૥ ઉપવાસ કર્યા તેનો ધામત્રમથી વગોડો ચડ્યો અને ઉત્તમ થયા તેથી અકબરને કુતૂહલ થયુ એણે પોતાના અમનદારો મોકલી તપાસ કરાવી ત્યારે માત્ર ગરમ પાણી પીને દોડ મામના ઉપવાસ સાતળીને એને આશ્ચર્ય થયુ ખીમાના ગુરુ મૂનરાતમાં છે અને એમનું ૥મ હીરવિજય મુગિ કે એ જાળીને તેમને મળવાના ઈગદાથી બાંધાકે શહેરના જેનોને સૂરિજીને આમત્રણ મોકલવા શુ અને પોતે પણ તે માત્ર મૂનરાતના સૂયા રાદાબુદ્દી. અદમ ખા ને વખ્યુ ૧૨ કહે છે કે શાહી ફરમાનથી શહાબુદ્દીને પોને સૂરિને

૧ ન્યાસ કૃષ્ણલવિજય સ્પાદિત તપાસ ૫૬૫૧૫૧ પદાવલી ૫ ૨૨૫-૨૬ આ શીતાળખાનનુ નામ નવાદીખિમા મચ્ચુ નથી

૬ એજ ૫ ૨૨૬ એમા ઘોડેસવાગેને પાછા કાઢ્યા એકલેખના હામનીતિ ગળ્લવાપરોંઉ ૧૦ એજ ૫ ૨૦૭ એમા પાટણના સૂયાનુ નામ શ્વાખાન પદાવલીમા નોધ્યુ છે તે ખાનખાન છે, જેનો ઉલ્લેખ પાટણના પ્રકરણમાં કર્યો છે

૧૧ એજ ૫ ૨૨૩ એમા વચ્ચે પડનાર કુવરજી, રાધવ નામનો જનર, સોમસાગર ના નામો અને આશ્રમ આપનાર દેવજી લોકાના નામો આપ્યા છે આ ઉપરથી કનકમત વિ ન ૧૬૩૫માં થઈ

૧૨ એજ ૫ ૨૨૮ થી ૨૩૨ આ પદાવલીમા બાર્દનુ નામ ચાપા માસિડા આપ્યુ છે, ન્યાર સો જિનવિજય સ્પાદિત પદાવલીમા ખીમા નામ છે એમા દોડ માસના ઉપ

કનડગત કરેલી તેનો પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિજી ખંભાત પાસે ગાંધાર બંદરે હતા ત્યાં સમાચાર પહોંચ્યા. ૧૩ સૂરિએ પણ બાદશાહી આમંત્રણ સ્વીકારી આગ્રા જવાની તૈયારી કરી, વિદાર શરૂ કર્યો અને સોજિત્રા, માતર, બારેજ થઈ અમદાવાદ આવ્યા. અમદાવાદના મંથળા ઉત્સવ થઈ રહ્યો. સૂળા શહાણુદીને સૂરિજીનો હવે સત્કાર કર્યો અમદાવાદથી પાટણ થઈ સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૩૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૨ ફતેહપુર સિક્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પહેલાં વિમલહર્ષ વગેરે એમના શિષ્યો ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. ૧૪

શ્રી સૂરિ અને અકબર : અહિંસા વગેરેને લગતાં ફરમાન

અકબરશાહે સૂરિને સારું માન આપ્યું. અબુલફઝ સાથે પણ એમને જ્ઞાનગોષ્ઠિથી સારો સંબંધ થયો. અકબરના દરબારમાં સૂરિજીએ કેટલાક ચમત્કારો પણ બતાવ્યા. ૧૫ આ પહેલાં પણ મુંદરગણિ નામના યતિએ જૈન

વાસનું લખ્યું છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાણી પદ્યાવલીમાં ૭ ગાસ કપવાસનું લખ્યું છે. એમાં મગલ ચોધરી અને કમરખાનને તપાસ કરવા મોકલ્યા એમ કહે છે અને ટોડરમલ્લને પણ પૂછ્યું એમ લખે છે. આ જોતાં શ્રી જિનવિજયજીવાણી પદ્યાવલી વખતે વિશ્વાસવાળી લાગે છે. ૧૩ : એજ પૃ. ૨૨૯. ગામના અને માણસોના નામોમાં બંને પદ્યાવલીની વિગતોમાં ફેર છે. શ્રી કલ્યાણવિજયજીવાણી પદ્યાવલીમાં બીજા ગ્રંથોની વિગતો પણ લીધી છે તેથી ફેર પડ્યો લાગે છે. શ્રી જિનવિજયજીવાણી પદ્યાવલી એક રીતે રસમય છે. એ વૃત્તી ગુજરાતીમાં હોવા ઉપરાંત અકબરે સૂરિજી વગેરે સાથે વાત કરી તે જે બોલ્યો તે હિંદી ભાષામાં કલ્પેખ્યું છે. ૧૪ : એજ પૃ. ૨૨૯-૩૦. આ પદ્યાવલીમાં વિ. સં. ૧૬૩૯ લખી છે જ્યારે જિનવિજયજીવાણીમાં ૧૬૩૫ લખી છે. આગ્રાથી પાછા ફરતાં એ જ વર્ષમાં સૂરિજી ઉપર મહારાણા પ્રતાપનો પત્ર એ જ પદ્યાવલીમાં છાપ્યો છે તેમાં વર્ષ ૧૬૩૫ આસે માસ આપ્યો છે. તે જોતાં પદ્યાવલીની ગુજરાતીમાં લખેલી તારીખો ખરી લાગતી નથી. જિનવિજયજીવાણી ખરી લાગે છે.

૧૫ : એજ પૃ. ૨૩૧. ચમત્કારોમાં પણ બંને પદ્યાવલીઓમાં ફેર છે. જિનવિજયજીવાણી નોંધમાં પહેલાં તો કહે છે કે સૂરિજીએ ગલીયા ઉપર પગ ન મૂક્યો તેનું કારણ અકબરે પૂછ્યું ત્યારે છેડા ઉપાડી નીચે કીડીએ બતાવી. પછી બાદશાહે એક ખાડો કરી એમાં સગસાં બકરી મૂકી, તેને ઢાંકી ઉપર આસન મૂકી સૂરિને બેસવા વીનવ્યું. સૂરિ તે ઉપર ન બેઠા અને નીચે જવ છે એમ કહ્યું. કેટલા જવ છે એમ પૂછતાં ત્રણ જવ કહ્યા. ખાડો ઉપાડી જોતા બકરી વિચાયેલી અને સાથે બે બચ્ચાં હતાં. આ દેખી બાદશાહે એ સચ્ચા પીર હે એમ કહ્યું. દ્વેષથી મુલ્કાંઓએ બીજી ફરામતો બતાવવા કહ્યું તે પણ સૂરિએ બતાવી. સૂરિને ગુજરાતમાં થયેલી કનડગતોની હકીકત સાથે આ ચમત્કારની વાતો સરખાવતાં જરા અસંગતપણું કદાચ લાગે. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં ચમત્કારોની નોંધ અસ્થાને કોઇને લાગે, પરંતુ સિદ્ધ અને યોગીઓ આજે પણ આ જતના ચમત્કારો બતાવી શકે છે તે મારા જાતબંધવની વાત છે-તટસ્થપણે જોયેલી છે, એટલે એ જમાનાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આવી નોંધ અસ્થાને નથી.

ધર્મ ૧૧ કેટલાક પુસ્તકો ભેટ આપેના તે બાદશાહ સુરિજીને અર્પણ કર્યા
 મુગિએ જોયે આપામા જ એક બહાનુ આપિત કરી ગળવાનું નક્કી કર્યું ૧૬
 મુગિ સાથેની ચર્ચાની અમર અમર ઉપર મારી થઇ સુરિના કહેવાથી
 બાદશાહે પર્ચમણ પર્વના દિવસેમા જીવિમા ગધ કરવા મળ્યમા ડગમા
 કાદયા, તીર્થ-યાત્રામા લેવાતો મુકાવેરો બધ કર્યો અને જાગિયાવેરો પણ
 બધ કર્યો ૧૭ આમ આપામા મમમ ગયા પછી મુજરાનથી મુગિના મુખ્ય
 ગિય વિજયમેન મુગિ તરફથી એમને મુજરાનમા પાછા પધાગવા આમદબારા
 પત્રો આવ્યા મુગિ પોતાના એક વિદ્વા શિષ્ય ગાતિચદજીને દગમામા
 રાખી પોતે મુજરાત તક ઉપડયા આ વખતે સુરિજીને જગદ્ગુરુ મિરુદ
 મળ્યુ અણુનદન, કૈજ અને બીરગનો સુરિજીને મેળાપ થયેલો એમ
 પણ કહેવાય છે ૧૮ ગાતિચદ પછી જગતચદ આ મિદિચદ દગમા રહ્યા
 તે પછી મુગિ ૧૧ પદ શિષ્ય વિજયમેન મુગિ વિ મ ૧૬૪૮ના જ્યેષ્ઠ સુ
 ૧૦ને દિવસે તાદો મુગે બાદશાહી મળ્યા એમણે પણ અકગર ઉપર
 મારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો થીલીનિજ્ય સુરિ આપાથી પાછા કગતા
 બિનમાન, રાધનપુર, પાટણ વગેરે રૂથજોએ થન અમદવાદ આનીને વડનપુર
 પનામા રહ્યા ૧૯ ત્યાંથી ખખાત ગાધા વગેરે રૂથજોએથી શ્રી મિદાચલની
 યાત્રા થોજી, એ યાત્રામા (વિ. મ ૧૬૫૦) થણા દેગોમાથી નૈને લગરેની
 મખ્યામા ભાગ લેવા આવ્યા એ વાખ યાત્રીએ આવ્યા હતા એમ કહેવાય
 ૨૦ વિ મ ૧૬૫૧મા નીવ પામે કીતા નમગમા શ્રી મુગિએ ચાતુમામ
 કગતા નિગમ કર્યો ત્યા એમની તબિયત નગડી અને વિ મ ૧૬૫૫ના
 બાદપદ સુદિ ૧૧ને દિવસે એ નિર્વાણ પામ્યા એમને જે જગ્યાએ આગિ
 નગર થયો તે જગ્યાના અમકાને કહેવાય છે ૨૧

૧૬ જ્યાસવિજયજીની પદાવલી પૃ ૨૦૧ અડબર પોતાને કપરોગી નહિ એવો મદાર
 સુગિને આપ્યો અને સુરિએ આપામા જ એ તપ્યો એમા બનેની કુનેદ જાણાઈ આવે છે

૧૭ એજ પૃ ૨૩૧-૨૩૩

૧૮ એજ પૃ ૨૩૨-૨૩૩

૧૯ આ ગયોગે દસ્ટેજ શ્રી જિનવિજયજીનાં પદાવલીમા છે રથનેની બાબનમા
 ફેર પડે છે આ પદાવલી પ્રમાણે સુરિ નજરાત તરફ આવના બિનમાલ આવેલા બિન
 માલ એ સમરે સારી રિપતિમા હશે ત્યાંથી રાધનપુર આવી આપા જતા પોતાના મુખ્ય
 ગિય વિજયમેન સુરિને મળ્મની પાટે નીચ્યા અને રોતે પાટણ થઈ અમદવાદ આપ્યા
 ૨૦ દસ્ટાજિવિજયજીની પદાવલી, પૃ ૨૩૬ જિનવિજયજીની પદાવલીમા પણ આ
 વખતે સમર્પન મળે છે

૨૧ એજ પૃ ૨૩૬-૩૭ એ પદાવલીમા અપાદક લખે છે કે એ રથને એ રાત્રિએ નાચ

શ્રીહીન્નવિજય સૂરિનું અવસાન : એમના પછી

પદ્ધતર શ્રીવિજયસેન સૂરિ

શ્રીહીન્નવિજય સૂરિના અવસાન મગચે એમના પછી ગચ્છાધિપતિ-પદે આવનાર એમના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીવિજયસેન સૂરિ લાહોરથી સૌગાંઢમાં આવી શકે તેટલો સમય નહોતો, તેથી ગુરુશિષ્યનો મેળાપ થયો નહિ. શ્રીવિજયસેન સૂરિ પણ પ્રતાપી હતા. શ્રીહીન્નવિજય સૂરિને મેવાડના મહારાજા પ્રતાપે પત્ર લખેલો, અને શ્રીવિજયસેન સૂરિને આગ્રાના મંદિરે અકબરના મરાઠા પછી જહાંગીરની શરૂઆતના વખતમાં પત્ર લખેલો તે ધાર્મિક સમાજની દૃષ્ટિએ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વના ગણાય તેવા છે. આગ્રાના જૈન વેપારીઓની હિદાઈમિશ્રિત ગુજરાતી ભાષા અને પ્રતાપના પત્રની મેવાડની ભાષા ખાસ નોંધપાત્ર છે. આગ્રાના પત્રની ભાષા વેપારી લોકો કેવી લખે તે બતાવી આપે છે. એ પત્ર તો લાંબો અને સચિત્ર છે. એનાં ચિત્રો દરબારી ચિત્રકાર શાલિવાહને દોર્યા છે. તે પહેરવેશ અને રિવાજો સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે.^{૨૨} આ બધું વર્ણન સૂરિજીને જગતા અનેક ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. અહીં માત્ર બહુ ટૂંકમાં લખતાં પણ જરા લંબાણ થયું છે. પરંતુ અકબર જેવાની ઉદાર નીતિના સમયમાં સમાજ અને ધર્મના પ્રવાહો કેવા હતા, એ સમય પહેલાના અશાંતિના સમયમાં તકલીફો કેવી હશે, રાજ્યકર્તા સારો કે ગમે તેવો હોય છતાં સ્થાનિક અમલદાર ઉપર

ગાન થતા પાસેના ખેડૂતોએ સાંભળેલાં ! વળી એ સ્થળે મોસમ નહોતી છતાં આંખા ઉપર ફેરીઓ થઈ તે સ્થાનિક શ્રાવકોએ, બીજાં શહેરોના અગ્રગણ્ય જૈનોએ લીધી હતી અને વધારામાં અકબરને તથા અબુલકાસમે મોકલવામાં આવી હતી ! સૂરિજીનાં સંખ્ય અને સાદાઈનાં ઉદાહરણો પૃ. ૨૩૭-૩૮માં નોંધેલાં છે.

૨૨ : શ્રી કચ્છાધિપતિવિજયજીવાળી પટ્ટાવલીમાં પૃ. ૨૩૪માં રાણુનો પત્ર છાપ્યો છે. તેની તારીખ આસો સુદ ૫ ગુરુવાર વિ. સં. ૧૬૩૫ છે. ભાષા જૂની મેવાડી છે. જિનવિજયજી-સંપાદિત જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં (પુ. ૧૬ પૃ. ૨૧૨)માં વિ. સં. ૧૬૬૭માં આગ્રાના મંદિરે શ્રી વિજયસેનસૂરિ ઉપર લખેલો સાંવત્સરિક પત્ર છે. એ પત્ર ૧૩ પૃ. લાંબો અને ૧૩ ઇંચ પહોળો છે. બધા પ્રસંગોનાં ચિત્રો બાદશાહી ચિત્રકાર પાસે દોરાવ્યા છે. તેની સમજૂતી પણ નીચે લખી છે. શ્રી જિનવિજયજીએ એ પત્રની છબી ચિત્રો સાથેની આપી છે. મૂળ અને આજની ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ આપ્યું છે. આગ્રામાં વસતા જૈનો હિંદીના સંપર્કવાળા હતા ગુજરાતી ભાષા વાપરતા હતા તે બહુ સૂચક છે, વળી મેવાડની અને ગુજરાતની (આગ્રામાં લખાયેલી) ગુજરાતી ભાષામાં કેટલો ને કેવો ફેર છે તે પણ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે. ઉત્તર ગુજરાત અને મારવાડની ભાષા સમજવામાં લોકોને કંઈ મુશ્કેલી નહોતી તે સમજાય તેવું છે. વેપારીઓની ભાષા તો એક જેવી જ હતી. ચિત્રોમાં આગ્રાની ગુજરાતી સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ પણ જોવા જેવો છે.

ગયો આધાર કે તે વાત પણ જણાઈ આવે છે લોકો અધિકારીઓને કેમ વળ ગખતા, મરદાઓમા પણ અદર અદર કેરી છર્પીઓ ચાલતી અને માત્ર પુરખોને કનડગત થતી એ પણ પણ જણાઈ આવે છે એટલે સામૂહિક દષ્ટિએ આ વર્ણન મદસ્તવનું છે એ જણાશે, ગજકીય મજોગોને અનુમતીને કોઈ વાર મરદાઓના, તો કોઈ વાર વિકસેના, ધાર્મિક તથા મામાનિક પ્રવાહો વિનમ્રો ગા-મતા નીચે પણ ચાલ્યા કરતા હતા, અને કોઈ વાર દનાયેલુ તો મર્ત વાર ખીરેનુ લોકચરન ચાલ્યા કરતું એ પણ જણાઈ આવે છે

સુલતાન મુઝફ્ફરની દરીથી સુદની તૈયારી

હવે પાઞ સુલતાન મુઝફ્ફરની વાતને ફરી જોઈએ મૂજરાતમાથી એ મૌરાદ તરફ ગયો અને જૂનાગઢમા ગયો અને ત્યાં અમીરખાન રોગીએ સુલતાનને ગોડવ ગહવા માટે આપ્યું^{૨૩} અહીં અમીનખાન ઘોરી અને જામ હત્રસાવ મમય જોધને સુલતાન માથે ગમત કરી ગ્લા હતા અમીરખાને કહેવડાવ્યું કે સુલતાન જો એ તાજ મદમૂની આપે તો લશ્કર સજ્જ કરી મેવામા હાજર થઈ શકુ સુલતાને એને એ રકમ આે ગલગડિત ખજા આપ્યા^{૨૪} જામ હત્રમાને પણ સારી રકમ મોકલી પક્ષમા લીરો હવે સુલતાન પાસે લગમગ તજ દમગનુ લશ્કર બેલુ થયુ હતુ કોટ અને નાણા લીધા હતા આ એ માખમોએ પોતાનુ વચન પાળ્યુ નહિ તેમ ગપટ વાત પણ કરી નહિ પહેલેથી જ તેમના મનમા હોતો હતો તેમજ જાદગાહી સૂચાને^{૨૫} હતો તેથી એ લોકો બન્ને ગાજુથી દોનકી વગાડવાનું થોડ્ય ધાગતા હતા મુઝફ્ફરે જ્યાર અમીનખાનને તૈયાર થઈ જોડાવાનુ કહેવડાવ્યુ ત્યારે એણે પહેલા જામ પામે જઈ તેને લઈ આગળ વધવાનું જણાવ્યુ, પોતે લશ્કર મામાન અને પુગવહા બેગો કરી પાળા આવી પડોચરો એમ કહ્યુ^{૨૬} મુઝફ્ફર હવે જામ પાસે ગયો ત્યારે એણે પણ હિડાવનારો જવાગ આપ્યો એણે મુઝફ્ફરને અમદાવાદ હિપર ચડાઈ કરવા કહ્યુ અને પોતે તુરત પાંડળ આવી પહોંચે છે એવી ખાતરી આપી^{૨૭} સૌગપ્તમા થતી આ જાંવી ચળવળ અને

૨૩ તખ્ત઼ાતે અખ્બરી હસિયત પ. ૫ ૪૩૮, સિંદરી શુ લા. ૫ ૪૧૮ સિંદરી લખે છે કે ગોડવ એ વખતે વેરાન જેવુ હતુ

૨૪ તખ્ત઼ાત એ જ ૫ ૪૩૮, સિંદરી ૫ ૪૬૮ તખ્ત઼ાત એક સાખ મદમૂની લખ છે ખજરની વાત સિંદરીમા નથી જામનુ નામ હત્રસાલ બટોની લખે છે તખ્ત઼ાતમા નામ બેદુ લખ્યુ છે સિંદરી માત્ર જામ લખે છે

૨૫ તખ્ત઼ાત હસિયત પ. ૫ ૪૩૮ સિંદરી માત્ર વચન પાળ્યુ નહિ એમ લખે છે

૨૬ એ જ ૫ ૪૩૮

તૈયારીના સમાચાર અમદાવાદમાં ખાનખાનાને મળ્યા ત્યારે એણે સ્થાનિક બંધી વ્યવસ્થા કરી સુલતાનનો સામનો કરવાની ઝડપી તૈયારીઓ કરી ૨૭

સૌરાષ્ટ્રમાં શાહી લશ્કર આવતાં મુઝફ્ફરની નાસભાગ

હવે મુઝફ્ફર પોતાની સાથેનાં માણસો સાથે વીરમગામ સુધી ધરી આવ્યો ત્યાસુધી પણ અમીનખાન કે જામ જેમાંથી કોઈની મદાય આવી પહોંચી નહિ. ૨૮ ખાનખાનાન સૈન્ય લઈને આવે છે એ સમાચારથી ઊલટા એ કોકોએ પોતાના એલચીઓને વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. એમણે ખાનને કહેવડાવ્યું કે અમે મુઝફ્ફરને સ્થાન આપ્યું નથી. ખાનખાનાને કૃતેલ વાપરી ઉત્તર વાળ્યો કે અમે તમને ઇન કરીશું નહિ, પરંતુ તમારે મુઝફ્ફરને આશ્રય આપવો નહિ તેમજ તમારા મુલકમાંથી તેને રસ્તો પણ આપવો નહિ. આ સમાચાર જાણે સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એ હતાશ થઈ જરડાના ડુંગરામાં જઈ ભરાયો. અમીનખાને મીર અબુતુરાયની લાગવગ વાપરી પોતાના પુત્રને ખાન પાસે મોકલ્યો અને વક્ષાફારી વ્યક્ત કરી. ૨૯ જામે મુઝફ્ફરની જગ્યા શાહી લશ્કરને અતાવી દોરવાનું વચન આપ્યું. જામના બોમિયાઓ સાથે શાહી લશ્કર જરડાના ડુંગરામાં ગયું. પણ ત્યાં મુઝફ્ફરનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એ દારકા તરફ ગયો હતો અને ત્યાંથી જામના મુલકમાં થઈ ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો હતો. ખાનખાનાનું સૈન્ય માત્ર લંટ કરીને પાછું ફર્યું. ૩૦ મિરજાખાને હવે પોતાના સૈન્યના ચાર ભાગ કરી એકની સરદારી પોતે રાખી બાકીના ત્રણની જુદી જુદી, નવરંગખાન, તખ્તકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષી અને દોલખાન કોદીને આપી. એ કોકોને સૌરાષ્ટ્રનો આ તરફનો મુલક લૂટીને તારાજ કરવાનો હુકમ કર્યો. મુઝફ્ફર જામના મુલકમાંથી પસાર થઈને અમદાવાદ ચાલ્યો ગયો છે તથા પોતાના પુત્રને જામ પાસે મૂકતો ગયો છે એવા સમાચાર મળતાં, જામે કરેલી મંધિના બંગ માટે એને શિક્ષા

૨૭: અહમદી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૬. ખાનખાનાને અમદાવાદનું રક્ષણ કક્ષીજખાનને સોંપ્યું. પાટણ સૈયદ કાસીમને સોંપ્યું. પોતે તખ્તકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન, નવરંગખાન, તથા ખાન અબુલ કાસીમને સાથે રાખી લશ્કર લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ છોડ્યો. તખ્તકાતના લેખકે આ વિગત નોંધી નથી; સિંદ્દરીમાં પણ નથી.

૨૮: તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ-પ પૃ. ૪૩૮. આ વખતે સાથીદારોની રાહ જોઈ તે ન આવ્યા તે દરમિયાન મુઝફ્ફરે રાધનપુર લંટયું એમ અહમદી પૃ. ૧૫૬ ઉપરથી સમજાય છે. તવારીખોનાં વર્ણનો અહીં ગ્રંથવણુવાળાં છે.

૨૯: એ જ, પૃ. ૪૩૮. અહમદી પૃ. ૧૫૬.

૩૦: એ જ, પૃ. ૪૩૮.

કરવા મિઝાખાન એ તરફ વિષડ્યો ડર અને લડાર કંઠવા લરકાં તો નૈયાર
 કર્યું પગ્નુ ડેવટે મિઝાખાનની માણી માગી મગાધા । કર્યું, અને તે માટે
 હાથી તથા હરગી ઘોડા બેટ તરીકે નગર કર્યા આ કાર્યમા એણે ગાહી
 નગર ॥ નિંદુ મંદારો રાય દુર્ગાદામ તથા કલ્યાણુગયને વચ્ચે નાખ્યા હતા ડર
 મુઝફ્ફર ગૂજરાતમાં

સુલતાન મુઝફ્ફર મૌનગૃહમાં આ રીતનો દગો ચવાયી ઝડપથી ગૂજરાત
 ત ક નાગી ગયો હતો એની માથે ઘોડા ફરના મુવન તથા ઘોડા મૌ ફટ્ટી
 મવારો હતા આમગમતીની ખીજ માગુના કુગરોમાં કોળી કાકોરાની એને
 મદાય મળે તેમ નુ પ્રાતીજ બાળુથી ઉચના તથા દાતાના પદાડોમાં એને
 પ્રાગીએનો માથ મળી ન્યો ડર એ તરફના શાહી યાણુઓના રક્ષકએ એનો
 નામનો કયો પાટણુથી મેયદ કામમ એની મામે પ્રાતીજ તરફ આવ્યો
 તથા દહાળામાં ગમેલુ નકર પણ ઝડપથી મદદે આવ્યુ મૌગૃહમાં મિઝા-
 ખાનને મુઝફ્ફર અગદાવાદ ગયો કે એવા ખમ મગના એ ઝડપથી ગૂજરાત
 તરફ પાડો કર્યો ગાહી મામનો બની માગુથી ચવાયી મુઝફ્ફર હાર્યો અને
 ગમખીપળા તરફ નાકો ધધુકા પાસે એણે માવચેતી માટે ખબાત તરફ
 જતા મદામાર્ગ ઉપર પણ એક વસ્કગી દુકડી રાખી ડર ગૂજરાતમાં આ

૩૧ અહમી, પૃ ૧૫૬ તબકાત પૃ ૪૩૬ નમ પાસે વીસ હજારનુ લખકર લડવા
 તૈયાર હતુ એમ તબકાત લખે છે, ન્યારે બદોની આઠ હજાર માત્ર લખે છે નમની દાનત
 શુદ્ધ નહોતી એમ પણ લખે છે તવારીખીમાં સૈન્યના આક્રામાં હમેશા મેટા ફેર
 માલુમ પડે છે વ્યૂહરચનામાં ખાનખાનાન નિષ્ણાત હતો એ આ ઉપરથી સમજશે
 સિન્દરી, પૃ ૪૬૬માં સોળ હજાર સવાર ને ૨૦ હજાર પામદળ લખે છે નમના રજપૂતો
 પ્રેસરિયા કરવા નૈયાર થયા એમ લખી એને માટે તે સમયનો મુસવમાની રાબદ લખે
 એવો લખે છે પકતુ આ શુદ્ધ થયુ હામલ નથી

૩૨ અહમી પૃ ૧૫૬-૧૫૭ તબકાત, પૃ ૪૩૬માં કચ્છીને બદે અરમી ઘોડા અને
 ત્રણ હાથી લખે છે બદોની લખે છે કે કચ્છી ઘોડા અરમી ઘોડા જેવા જ સારા છે
 ગોડાની બાબતમાં આ નોંધપાત્ર વાત છે

૩૩ તબકાતે અખગી ઇલિયટ-૫, પૃ ૮૩૬ અહમી, પૃ ૧૫૭ સાબરકાકાને
 આયસિયાના એક કોળી કાકોરનુ નામ તબકાત “લાઈ” લખે છે તે મુઝફ્ફરનો ખાસ મળ
 તિયો હતો નામ સ્પષ્ટ થત નથી, પણ સાબરકાકાના કોળી કાકોરોનો સુલતાનને સાગ
 રેકો હતો એણુ તો સમજાય છે આ બખેડાઓમાં ખાનખાનાન સૌરાષ્ટ્ર તરફ દોવા હતા
 અ સપાસના ધાણુના રક્ષકએ સામનો કર્યો એ ખાનખાનાનની વ્યવસ્થાગત્રિ ખતાવે છે

૩૪ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૩૬ સૌરાષ્ટ્રથી ખસાવતો મદામાર્ગ દહાળા-
 વધુકા-થી જતો હતો એમ તબકાતનું લખાણુ સ્પષ્ટ છે High road to Hambay
 એવા રાબદો એણે વાપર્યા છે ખસાવતા મુઝફ્ફર તરફના લોકો હતા એ બદો અનુસવ
 હતા તેથી તે તરફનો રસ્તો ખાનખાનાને ખબ કર્યો એ પણ એની લશ્કરી વ્યૂહરચનાની
 કુનેદ બતાવી આવે છે

રીતે ન દાવવાથી મુઝફ્ફર પાછો સૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો. ખાનખાનાન અમદાવાદ તરફ ઊપડ્યો. એ દરમ્યાન એને આદશાહ અકબરે દરબારમાં તેડાવ્યો એટલે એ ઝડપી ફરતથી આગ્રા તરફ ગયો. અમદાવાદ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કલીજખાનને સોંપી.^{૩૫} તખ્તકાતનો લેખક નિઝામુદ્દીન પણ એની સાથે હતો.

મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો અને શાહી લશ્કરની ગૂજરાતમાં હિલચાલ

આમ એક વર્ષ લગભગ વીતી ગયું. નાસીપાસ થયેલો મુલતાન મુઝફ્ફર સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ પાછો તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. જામ અને અમીનખાનના ફરતથી એ નિરાશ થયો હતો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને ખીજા જમીનદારોને એને સાથ મળ્યો^{૩૬} એટલે મુઝફ્ફરે અમીનખાન ઉપર ચડાઈ કરી. આ સમાચાર અમદાવાદમાં જાણવામાં આવ્યા ત્યારે કલીજખાન અમદાવાદના રક્ષણ માટે રહ્યો અને નિઝામુદ્દીન અહમદ સૈયદ કાસીમ બહાર તથા મેદિનીરાયને લઈ સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચાલ્યો. આ આદશાહી સરદારો હડાળા પહોંચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરને પોતાની સલામતી યરોયર ન લાગવાથી અમીનખાન સાથેની લડાઈ બંધ કરી ઘેરો હિાવી લઈ કચ્છ તરફ નાસી ગયો.^{૩૭} નિઝામુદ્દીને અમીનખાન અને કલીજખાનને પોતાની સાથે રહી મુઝફ્ફરની પૂંદ આખર મુધી પકડવાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યો અને એ લોકો મોરબી તરફ ગયા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી જેસલમેર તરફ ગયો છે એવા એમને ખબર મળ્યા.^{૩૮} અમીનખાન અને જામે પોતાના પુત્રને શાહી લશ્કર સાથે

૩૫: તખ્તકાત, પૃ. ૪૩૯. અહમદી, પૃ. ૧૫૭-૫૮. ખાનખાનાન અકબરનો સંગો હતો અને એને થોડા વખત માટે શાહજહાં મુરાદના લગ્નમસંગે બોલાવવામાં આવ્યો હતો એમ સમજાય છે.

૩૬: અહમદી (પૃ. ૧૫૬) આ ખીના નજવી હોય એવા હલકા શખ્દોમાં લખે છે અને લુચ્ચા માણસો મુઝફ્ફર પાસે લેગા થયા એમ જણાવે છે. પણ તખ્તકાતમાં નિઝામુદ્દીન સ્પષ્ટ લખે છે કે (ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦) અમીનખાને મોદી રકમ લીધી છતાં સહાય ન કરી તેથી મુઝફ્ફરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકો અને જમીનદારોને એને ટેકો હતો—Supported by the people of Kathiawar and the Zamindars—આ અમીનખાન આ વખતે અમરતલીમાં કિલ્લામાં બસાયો હતો એમ તખ્તકાત લખે છે. તે અમરેલી કે અમરતલી તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

૩૭: તખ્તકાતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૦. એમાં લખે છે કે મુઝફ્ફરની પૂંદ પકડવા નિઝામુદ્દીને અમીનખાનને કહેવડાવ્યું. અહમદી, પૃ. ૧૫૬.

૩૮: એ જ, પૃ. ૪૪૦. જેસલમેર તરફ જવાની ગપ ચલાવી જણાય છે, જેથી કરીને શાહી લશ્કર પાછું જાય. ખીજા તવારીખોમાં જેસલમેરનું નામ નથી. મુઝફ્ફર કચ્છમાંથી ગૂજરાત તરફ ગયો હતો.

મોકલ્યા અને નિઝામુદ્દીન વગેરે મૈન્ય માથે પાગ વીગમગામ આપ્યા, ૩૯
એટલામ ખાનખાનાન આગ્રાથી પાછો ખરીને ગૂઝગત તરફ આવે છે એવા
ખગ આ મરદારોને મળ્યા ગસ્તામા ઝાઝોગના ગઝનીખાન અને શિરોહીના
ગમ માથે અથડામણ ચર્ચ હતી નિઝામુદ્દીન મિયદ કાઢીમ સાથે ખાનખાનાનને
મામા જર્જ મળવા નથા મદદ કરવા નિશ્ચય કરી ઉત્તર તરફ મૈન્ય લઈ જીવડ્યા ૪૦
આખરે મધા અમદાવાદ આપ્યા આ વખતે ખાન આઝમ અઝીઝકાઝ
દક્ષિણમા લખકર માથે હતો તે નદરગાગ આવીને ઝાવણી નાખીને પડ્યો
હતો ખાન આઝમ ઠી બહેન ખાનખાનાન માથે પરણાવી હતી એટલે આ
બે શાહી મુવન અખીરો સાળા મનેરી થતા હતા ખાન આઝમે દક્ષિણથી
ખાનખાનાનને મદાય માટે નખ્યુ હતુ, પગ્તુ પોતાનુ વરગ નદગાર રાખીને
પોતે એટલે અમદાવાદ તરફ સગાઓને મળવા આવી જ્યો હતો મદા અને
કામળ મળતા જ ખાનખાનાને લેખક નિઝામુદ્દીન બક્ષીને ણીમ અખીરો માથે
મદદે જવા મોકલ્યો હતો તે મદમવાદ (મહેમવાદ)મુધી જર્જ પહોચ્યો
હતો ૪૧ આ સમાચાર ખાનખાનાનો મળ્યા ત્યારે એ ખાન આઝમનો
મરકાગ કગવા ઝડપથી અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને નિઝામુદ્દીનો પડાવ નાખ્યો
હતો ત્યા જ મહેમદાવાદમા બને ખાન મળ્યા અહીંથી ખાન આઝમ નદરખા
તરફ ગયો અને ખાનખાનાને નિઝામુદ્દીન ગલીને પોતે પાછળ તૈયાર થઈ
આવે ત્યા મુધી ખાન આઝમની મદાયથે વડોદગ જર્જ નહ લેવા જણાવ્યુ
ત્યાથી એ સોકો ભડચ ગયા ત્યારે ખાન આઝમનો પત્ર મળ્યો કે વર્ષો ઝડતુને
હીધે બુદ્ધ બધ ગ્યુ ૬ અને પોતે માગવા તરફ જઈ ગયો કે ખાનખાનાન
દવે અમદાવાદ પાછો ખર્ચો ૪૨ દવે ખાનખાનાનને કાણુન તરફ જઈ ગયો
અકમ ગાગાદ માથે લેડાનાની ઇંડા થઈ એટલે ગાગાહે એને મોનારી
હી રા બે મક નિઝામુદ્દીન કનીજખાન આ નવરમખા પોતપોતાની જગા-
ઓએ કાયમ ગયા ૪૩

૩- એ જ, પૃ ૮૮૦

૪૦ એ જ, પૃ ૪૪૦ તખમત પ્રમાણે મઝનીખાને ખાનખાનાન તરફ સખ્યતા બતાવી
નદોતી અને હિદન વર્તણુક રાખી હતી તેથી પાછો વળતા એને શિક્ષા કરવા કેદ કર્યો હતો

૪૧ તખકાત-હાસિયટ-૫, પૃ ૮૪૨ નિઝામુદ્દીને મહેમદાવાદમા સુલતાન મહમૂદના
આદુખાનાના મહેસમા હવારો કર્યા હતા

૪૨ એ જ, પૃ ૪૪૨

૪૩ એ જ, પૃ ૪૪૩ ખાનખાનાનના ગયા પછી અને બીજે સુન્ના આવતા સુની
તખમતનો લેખક નિઝામુદ્દીન અદમદ ડગરાતની ગાલી લઈકરી હિસયાલના મુખ્ય
નિયામક દોષ એતુ સમજાય છે

ઝાલાવાડનો રાયસિંહ અને એનાં લોકગીતો

ખાનખાનાન સારાખૂંટ સામે યુદ્ધો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક યનાવની નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. એ વખતે ઝાલાવાડમાં રાયમાનસિંહ નામે હાકોરની સત્તા હતી. એના પુત્ર રાયસિંહને જન્મ અને કચ્છના ખેંગાર સાથે સારો યનાવ નહોતો. રાયસિંહ બહાદુર હતો. એણે જન્મ, ખેંગાર તથા આસપાસના ખીજન જમીનદારોને વશ કર્યા હતા. એક વખત ખેંગારના ભગીજનએ રાયત અને સાયત ઝાલાવાડના રાયસિંહ સામે લડવા આવ્યા. મોરખી માળિયા સુધી કચ્છના રાયની સત્તા હતી, તેથી ઝાલાવાડની સરહદે જ યુદ્ધો થતાં. આ લડાઈમાં સાયત માર્યો ગયો, બન્ને યાજુએ ભારે ખુવારી થઈ રાયસિંહ ઘવાયો હતો તેથી રણ-સંગ્રામના મેદાનમાં પડી રહ્યો હતો. ત્યાં થઈને જતા જોગીઓના ઝુંડે એને ઉપાડી લીધો અને પોતાની સાથે યંગાળ યાજુ લઈ ગયા. જે વર્ષ પછી જોગીની દશામાં એ સ્વદેશ પાછો આવ્યો ત્યારે નિરાશ્રિત દશામાં હતો. ખાનખાનાન મુઝફ્ફર સામે સૌરાષ્ટ્રમાં વીરમગામને રસ્તેથી ગયો હતો ત્યારે રાયસિંહે પોતાની વીતેલી વાત કહી. ખાનખાનાને ઝાલાવાડના જાણીતા માણસોને ઝાલાવી રાયસિંહની યોગ્ય કરવા કહ્યું રાયસિંહ ખરો હક્કદાર છે એમ નક્કી કરી એને ઝાલાવાડની ગાદી અપાવી. આમ રાયસિંહ શાહી અમીરોનો સાથી થયો અને જન્મ તથા ખેંગાર વગેરે સામે ઉપયોગમાં આવ્યો.^{૪૪} આ રાયસિંહની વીરતા અને શૌર્યનાં લોકગીતો એ સમયે ઝાલાવાડમાં ગવાતા હતાં અને એની પ્રસિદ્ધિ સારી હતી ^{૪૫} એણે હળવદ તાબે

^{૪૪}: તખ્તકાતે અકબરી: ઇલિયટ-૫, પૃ. ૪૪૩. આ હકીકત નિઝામુદ્દીને તખ્તકાતમાં આપી છે. ખીજ તવારીખોમાં નથી. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પ્રમાણે લોકકથા વગેરેને આધારે આમાં સહેજ ફેર પડે છે. પણ વાત સાચી છે. જોગીનું નામ મકન ભારથી અતીત હતું. તખ્તકાત યંગાળ લઈ ગયાનું લખે છે. ગેઝેટિયરમાં દિલ્હી ગયાનું લખે છે. રાયસિંહ જે વર્ષ દિલ્હીમાં રહ્યો અને ત્યાં બાદશાહી અમલદારોનો સંપર્ક થયો. આ રાયસિંહને મ્રોળનો જસોજ પોતાના મામેા થતો હતો. તેની સાથે ડુંકો વગાડવાની ચડસાચડસીમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં જસોજ મરાયો. તેનું વેર કચ્છના સાહેલજીએ રાયસિંહ ઉપર લીધું. ખોટી ચડસાચડસી ને હુંપદમાં રજપૂતો આમ ખુવાર થયા છે. ચારણોએ એમાં હમેરા કર્યા છે તે આગળ જોઈશું. રાયસિંહના પિતા માનસિંહની માસી વાંકાનેરના રાજાની પુત્રી થતી હતી તે સુલતાન બહાદુર સાથે પરણી હતી. માસીના કહ્યા છતાં માનસિંહ સુલતાન સાથે બહારવટું કરતો હતો.

^{૪૫}: આ લોકગીતોની વાતનો તખ્તકાત પૃ ૪૪૩માં લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જમાનામાં મુસલમાન સમ્રાટીન લેખકે લોકગીતોની લીધેલી નોંધ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની ગણી શકાય. લોકગીત મેળવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં નમૂનો મળ્યો નથી.

રૂઠું આ વખતે એના વિરોધીઓ લડવા આવ્યા એ ચોખ્ખા ખેનતો હતો ને વખતે આ મમાચાગ મળવાથી રાત્રે ચંદ્રને અજવાળે લડવા આગળ ધન્યો એ વખતે મામે ગળવાખોરોએ દગાથી કત્તુ કે જે તુ ખરો ગયમિંહ હોય તો ગત્રે લડાઈ દેવા આવે નહિ આ માબળી એ ગત્રિનુ યુદ્ધ ગધ કરી આરામ લેવા ગયો ગળવાખોરોએ વહેની મનારે એને એના એની માથીદારો માથે કાપી નાખ્યો ૪૬

જમીનદારો, વાટાદારો, કોળી મરાઠિયા વગેરેમા અશાંતિ સુઝદ્દરને મળતી મહાય

અડમ ૧૧ સુગાઓનો રણોખંડે મમય સુઝદ્દરનાની મામે યુદ્ધો દગવામા તથા રાજ્યકાનિનો મમય હોવાથી જૂના જમીનદારો તથા ખીજ તોફાનીઓની મામે લડવામા ગયો ગત્ર ટોડમને જમીનની માપાણી કરી મહેસુલ નક્કી તો કરેલું, પગતુ એ ગધ સરકારી ચોપડાઓમા જ ન્યું હતુ, અમથમા ખામ કર્ આપ્યું હોય એમ દેખાતુ નહોતુ મહત્તનતના મમયમા સમકરી વ્યવસ્થા માટે ગજપૂતો અને ડાળા દોકોરોને ગામમા વાટા કરી આપ્યા હતા અને સગરારી ભાગ તળપદ તરીકે ગયા હતા આ વ્યવસ્થા પણ સીની રીતે તો ગદાદુગરાહના મમય મુખી ચાલી મદમૂદ નીનએ એના પ્રાન આસરખાનની મનાદથી વણા વાટા ગદ કરી ગજપૂત કોળી મરદારોની કતન કરેલી તે પાછળ ભેર ગયા પગતુ ગૂજરાતમા અમીરોની મરાના વખતમા તથા અકથના મમયની કાતિમા વ્યવસ્થા તુટી પડી હતી જ્યા જેને લાગ શાબ્યો ત્યા વાટાદારો તળપદની જમીનો પચાવી પડ્યા મોટા જમીનદારોએ જે હાથ લાગે ને પચાવવા માડ્યું મિનનડાયક પ્રાન પોતાની જમીનોના દુકડા માચવવા માટે નડાયક વાટાદારો માયામાટે ડાળી ગજપૂતો વગેરેના ગ્લણુના બદનામા જમીનોના તાના દુકડા આખી મતોપવા નાન્યા અમનગરો પણ મનકાવે તેમ લામા લેવા મન્યા મુમન માનોનો એક વર્ગ દરેક ગામમા પોતાની જમીનો છિપનાત ગ્લણુ માટે મળતી જમીનો નહને મમાનના સજુમેળાનુ એક અગ જન્યો ૪૭ જૂનું એટલુ

૪૧ તળકાત ઇલિયટ પ પૃ ૪૪૩-૪૪ ગેઝેટિયર મ્દે છે કે રાયસિદને યોકાએ ગાની તો આખી, પણ એની રાણીઓએ એનો પતિ તગીકે સ્વીકાર ન કર્યો, માત્ર વાવના ચીઢાણની મ્વગીએ સ્વીકાર કર્યો તેથી શિવિચિઢલામવાથી ઝાલાઓ નાદોલા ચીઢાણોની મન્યા આગે પણ લેતા નથી ગજરાની સમાજમા આવી ર્દક સાખાઓ ને તડો હલમ ગયા ગજાઈ મયા છે

૮૭ અડમની, ગુ બા પૃ ૧૭૪થી૭૭ એમા આ વલન વખાલથી છે એમા એ વખતની વહીવટી રિયતિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે

સોનું માનનારો સમાજનો વર્ગ આવા સ્વાર્થસાધકો સાથે મળતાં મુલતાન મુઝફ્ફરને સારો ટેકો લોકો તરફથી મળી રહ્યો હતો. નાના અમલદારો સામે મોટા પાસે અને મોટા સામે છેક શાહી દરબાર સુધી ફરિયાદો જવા લાગી. આમ મુઝફ્ફરને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ હતું, અને બાદશાહી અમીરો યુદ્ધની દોડાદોડીમાં વહીવટી વ્યવસ્થા બરોબર જાળવી શક્યા નહિ. ૪૮

સૌરાષ્ટ્રમાં મુઝફ્ફરની પૂંઠે નિઝામુદ્દીન બક્ષીની દોડાદોડી

ખાનખાનાનના ગયા પછી, રીત પ્રમાણે, ઈસ્માઈલ કુલીખાનની સૂચના પદ માટે નિમણુક થઈ, ૪૯ પરંતુ તે ટૂંક સમય માટે જ રહી હતી. લશ્કરી સત્તા કલીજખાન અને નિઝામુદ્દીન અહમદ પાસે હતી. ખાનખાનાન ગૂજરાત-માંથી ગયાના સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફરે એક પ્રયત્ન ફરીથી કરવા માંડ્યો. ઉપર જોયું તેમ હળવદમાં રાયસિંહને દગાથી મારી નાંખ્યો તે માટે કલીજખાનને અમદાવાદમાં રાખી સૈન્ય કાસીમને લઈને નિઝામુદ્દીન હળવદ ગયો. એણે ત્યાંથી મેદિનીરાયને એક ટુકડી આપીને મોરબી-માળિયા તરફ મુઝફ્ફર સામે મોકલ્યો. જામે રાયસિંહને મરાની નંખાવ્યા બદલ દિલ્લગીરી દર્શાવી. મુઝફ્ફર મધ્યસૌરાષ્ટ્ર તરફ નાસી ગયો એટલે નિઝામુદ્દીન બક્ષી અમદાવાદ આવ્યો, ૫૦ કલીજખાન સુરત જવા ઊપડ્યો. આ તકનો લાભ લઈ મુઝફ્ફર ધોળકા અને ખંભાત હાથ કરવા કાઢી અને જડેજઓની ટુકડીઓ લઈને આવ્યો. મેદિનીગય આ વખતે ધોળકે હતો. એણે અમદાવાદ સમાચાર લખ્યા. નિઝામુદ્દીન સૈન્ય લઈ સરખેજ પાસે પડાવ નાંખી તૈયારી કરતો હતો. કલીજખાન સુરત જવાને બદલે પાછો ફરી એને મળ્યો. મુઝફ્ફર ધોળકાથી ચાર ગાઉ હતો ત્યાં એણે આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે શાહી લશ્કરના ડરથી મોરબી તરફ પાછો ચાલ્યો ગયો. ૫૧ નિઝામુદ્દીને અમદાવાદ આવી વીરમગામને રસ્તે મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડવાના ઈરાદાથી ઝડપની કૂચ કરી. મુઝફ્ફરને ડરાવવા માટે ત્યાંથી થોડા ઘોડેસવારોને ઢોલનગારા સાથે આગળ મોકલ્યા અને શાહી સૈન્ય આવે છે એવો દેખાવ કરવા કહ્યું. આ યુક્તિ સફળ થઈ, અને મુઝફ્ફર કચ્છ તરફ નાસી ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા

૪૮ : અહમદી, ગુ. ભા. ૧૭૫-૭૬. આમા સરકારી અધિકારીઓ પણ કેવી રીતે ખાઈ જતા તેનું વર્ણન કર્યું છે. આગળ વહીવટી પ્રકરણમાં તેની વિગતો લખીશું.

૪૯ : એ જ, પૃ ૧૭૨ એના અમલમાં દીવાની ખાન અબુલ કાસીમની હતી.

૫૦ : તખકાતે અકબરી, ઇલિયટ : ૫, પૃ. ૪૪૪.

૫૧ : એ જ, પૃ. ૪૪૪-૪૫

એટલે નિઝામુદ્દીન અમદાવાદ પાઠે આવ્યો ૫૦

કચ્છના લોકો રાધનપુર ઉપર ચડાઈ કરે છે નિઝામુદ્દીન કચ્છને શિક્ષા કરે છે અને કોળી ગરાનિયાને વશ કરે છે

આમ ચા ૭ મામ પમા ૭ થયા એવામા કચ્છમા ખેંગારના ભત્રીજાઓએ એક દત્ત ૭ મોડા અને દમ દમગનુ પાયદળ બેગુ કરી ગણ તરફથી ગૂજરાતમા ગરનપુર ઉપર ચડાઈ કરી ૫૦ અમદાવાદમા આસમાચાર મળતા જ નિઝામુદ્દીન તત્ત્વ લઈ એ તરફ ગયો એટલે એ લોકો પાગ ગણ ઝોળગીને કચ્છમા ચાલ્યા ગયા આ વખતે નિઝામુદ્દીને નિશ્ચય કયો કે આ બધા તોફાનોનો દમેશ માટે અન તાવવો જોઈએ એટલે શાહી લશ્કર કચ્છમા ગયું અને ત્યાં ત્રણમે ગામે તાગજ કર્યા તથા પુષ્કળ લૂટ મેળવી ત્યાંથી બાર કોમતી બાડી ઝોળગી એ થોમ મામી ગાગુ મોગળી તરફ આગ્યા આ બાડીમા કેડનમુ પાણી રહ્યું હતું મોગળી ઓ માળિયા કચ્છના તાગમા હતા તે પગલણા તાનજ કર્યા નિઝામુદ્દીન મોગળીમા ત્રણ દિવસ રોકાયો ત્યાંથી કચ્છના રાજાને એણે નખ્યુ કે તમાના ભત્રીજાના કાર્યોને તમારી મમતિ નહોતી એમ માગ્યું હતું તેથી કચ્છને જોઈતી શિખા વરી નથી, નહિ તો ખૂજ ઉપર પણ ચડી આત્રા નિશ્ચય હતો કચ્છના રાવે માંથી માગી ૫૪ આ વખતે જ અમીનખાનનો પુત્ર માપની વિરહ પડી મુઝફ્ફર માથે જોડાયો એને શિક્ષા કરવા નિઝામુદ્દીન રાજકોટ તરફ ગયો ત્યારે કેટલાક જમીનદારો બગવામોગેનો પક્ષ ડોડી શાહી પક્ષમા જોડાયા અમીનખાન અને જામે પોતાના બીજા પુત્રોને શાહી પક્ષમા રહેવા મોકલ્યા નિઝામુદ્દીન બક્ષી હવે અમદાવાદ આવ્યો ૫૫ નાના જમીનદારો, ગરામિયાઓ વગેરે પણ અન્યવ ગ્યામા ઉમેરો કરી રહ્યા હતા અને પ્રગતે પણ ત્રાસ હતો તે ઉપર જોઈ ગયા એમા મહી અને સામકાઠાના ગરામિયાઓ ખૂબ માથાભારે થયા

૫૦ એ જ, પૃ ૪૪૫ બીરમખામમા ખબર પડી કે ત્યાંથી ચાર જાહ દૂર આવેલા અધાર ગામે મુઝફ્ફર સેયદ જલાલના પુત્ર સેયદ મુસ્તફાને કુદુંજ સાથે દેડ કર્યો હતો ૫૩ એ જ, પૃ ૪૪૫ કચ્છના રાવના આ ભત્રીજાઓના નામ તળકાતમા જસા અને અબ્દુલેવા આપ્યા છે

૫૪ એ જ, પૃ ૪૪૫-૪૬ તળમતનો લેખક પોતે આ દુકીમા દાગર હનો અને તે કચ્છના રસની આ તરફના ભાગનું વર્ણન કરે છે કેડ સમા પાણીમાથી લસકર મોરની આગ્યુ કચ્છમા લસકર લઈ જવા લાવવાની મુશ્કેલીઓ છેક બ્રિટિશ સમયની શરૂઆત સુધી હતી. નિઝામુદ્દીને કચ્છના રાજાને જે પત્ર લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે કદાચ આવી લસકરી મુશ્કેલીઓને ધ્યાનમા લઈ સમાધાનીનો રસ્તો લેવા માટે લખેલો હોવો જોઈએ

૫૫ તળમતે અકબરી, ઇલિયટ-૫, પૃ ૪૪૬

હતા. મુઝફ્ફરને પણ એ ભાગમાં જ આશ્રય મળતો તે જોઈ ગયા. એટલે નિઝામુદ્દીન અહમદે સૈન્ય સાથે એ તરફ જઈને પ્રાંતીજ, અદમદનગર વગેરે ભાગનાં કોળી ગરાસિયાનાં લગભગ પચાસ ગામો તારાજ કર્યા. રક્ષણ માટે એ તરફ સાત કિલ્લા બાંધી થાણાં મૂક્યાં. ત્યાંથી નીચે ડોતરીને મહીને કાંઠે વાંકાનેર અને સરનાલના બળવાખોરોને વશ કર્યા. ત્યાંના ચંચલ રાવતને મારી નાંખ્યો, કર્મી કોળી, કૃષ્ણા કોળી અને લાખો રજપૂત એ તરફ તોફાન કરવામાં મુખ્ય હતા તેમને પકડી દૂર કર્યા અને એમનાં રથાનોમાં પોતાની રક્ષણ-દુકડીઓ મુકી દીધી.^{૫૦} બીજે વર્ષે દરમાઈલ કુલીખાનને બદલી ખાન આઝમ મિરજાં અઝીઝકોકાને ગૂજરાતની સૂબેદારી મળી. નિઝામુદ્દીનને હવે શાહી દરબારમાં જવાનું કરમાન આવ્યું.^{૫૧}

સૌરાષ્ટ્ર છતી લેવાની અને મુઝફ્ફરને તાબે કરવાની નિશ્ચયાત્મક તૈયારીઓ

ખાન આઝમે સૂબેદાર થયા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં આશ્રય મેળવી રહેલા મુઝફ્ફર અને એના સાથીઓને વશ કરી એ બાબતની અસાંતિનો કાયમને માટે અંત લાવવા અને આજ સુધી અલગ રહેલા સૌરાષ્ટ્રને સુવત્ત સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી લેવા ઈચ્છતો મોટો પ્રયત્ન આરંભ્યો. ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અકબરના અમલની શરૂઆતથી અને ખાસ કરીને ૧૫૮૩થી મુઝફ્ફરના બળવાનો આરંભ થયા પછી ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર બંને દેશોમાં આ સૈન્યોની દોડદોડી એટલી બધી વધી પડી હતી કે સામાન્ય પ્રગતિ શાંતિ જેવું કાંઈ રહ્યું નહોતું. એટલે ખાન આઝમના આ નિશ્ચય અકબર શાહના દૃષ્ટિ ગિંદથી જોતાં યોગ્ય જ હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં જનાગઢનો અમીનખાન ઘોરી, નવાનગરનો સતોછ જામ અને ખેરડીનો લખ્ણોછ ખુમાણ કાઠી ગૂજરાતી

૫૬ : એ જ, પૃ. ૪૪૬-૪૭. અહમદીએ ગરાસિયા, ખાંઠાદાર, જમીનદારો વગેરેએ ઊભી ફરેલી મુસ્લેલીઓનું વર્ણન કર્યું છે તે ઉપર નોંધી ગયા. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીને પોતે એ લોકોને દબાવી દેકાણે લાવવા જે લક્ષરી હિલચાલ કરી તેનું વર્ણન કર્યું છે અને ખાસ જમીનદારોનાં નામો પણ આપ્યાં છે. નિઝામુદ્દીને ક્યા ક્યા કિલ્લા બાંધ્યા તે લખ્યું હોત તો વધારે ઉપયોગી નોંધ ગણાત.

૫૭ : એ જ, પૃ. ૪૪૭. અહીં લેખક નિઝામુદ્દીન લખે છે કે હિ. ૯૯૬માં બાદશાહે ખાન આઝમ (મિરજાં અઝીઝ કોકા)ને ગૂજરાતની સૂબેદારી આપી અને એને હલ્દરમાં બોલાવી લીધો. આ કાંઈ ભૂલ જણાય છે. આગળ એને ૯૯૮માં હલ્દરમાં બોલાવ્યો એમ લખે છે તે ખરું છે. એક વાર જઈને પાછો આવ્યો હોય એમ જણાવું નથી. આ બાબતમાં અહમદીએ જે ભૂલ કરી છે તે આગળ જોઈશું.

મુક્તતાનના ખામ ટેકેદારો હતા, ૫૮ પરંતુ એમા પહેલા બે શાહી સૂબાના ડગ્થી મુઝ્ઝફરનો ખુલ્લો પક્ષ લઈ ચક્રતા નહિ, અને વધી વાર ગમે બાગુની ગમત રમતા હતા એમા કુઝનો રાવ પણ ભાગ લઈ રહ્યો હતો દક્ષિણ મુઝ્ઝરતમા ખાન આઝમને મગાઓ તરફથી કેટલીક અગત મુસ્કેલીઓ હતી તે વધ્યમા ન વેના એણે બાદગાહી દિત ખ્યાનમા લઈ મૌના દ્વ તરફ ચડાઈ ડરવાના નિશ્ચયથી ૪ મ ૧૫૮૯-૯૦મા વી-મગામ જઈને હાવણી નાખી અને નવરગખાન તથા મૈયદ કામીમ બહારાને આગળ મોકલ્યા તે મોરખી જઈને અટક્યા આ સૈન્યમા મિગતેફસિકદરીનો લેખક સિકદર હાજર હતો એટલે ખીજા કથો ડરતા એની વિગત કાર્નક વધારે આધાનૂત ગણાય તેવી છે ૫૯ અમીનખાન ઘોડી આ વખતે અવસાન પામ્યો હતો એનો પુત્ર દોનતખાન ખુલી ગીને જામ અને મુઝ્ઝફર માથે તોડાયો ખાન આઝમે આ યુદ્ધના પોતાના મૈન્યના સાત ભાગ કર્યા અને જુદા જુદા મરદારોના હાથ નીચે ચારે બાગુએ દુસ્મનોને તામે કરવા દુઝડીઓ મોકલી ૧૦

શાહી હરકર અને મુઝ્ઝફરના આથીઓ વચ્ચે બારે યુદ્ધ

નવરગખાન અને મૈયદ કામીમે જામ સતોજી માથે પ્રથમ તો મંદેશા ચનાવ્યા એમા મુક્તતાન મુઝ્ઝફરને પોતાના મુલકમાથી કાઢવો તથા તેને રસ્તો કે આશ્રય આપવો નહિ તથા માગ વોડા ખડણી તરીકે આપવા એમ કંથુ ૧૧ પરંતુ જામ પાસ આ વખતે મોટુ લગ્ગર ભેગુ થઈ ગયું હતું સુલતાન મુઝ્ઝફર, ફતેહખાન ઘોડી અને લૂબોજ કારીને લઈ આવ્યો હતો બળવાખોરો પામે આ રીતે ત્રીસ હજાર જેટલું સૈન્ય હતું, જ્યારે ખાન આઝમ પામે દસ હજારનું લગ્ગર હતું જામના પક્ષને આવી મોટી શૈજનુ અભિમાન હતું તેથી તેમણે સુલેહની વાત સ્વીકારી નહિ નવરગખાને આ હકીકત ખાન આઝમને લખી જણાવી એટલે એ પોતાના ઓછા બળની દગ્ગર કર્યા વિના યુદ્ધ ડગ્વાનો નિશ્ચય કરી પોતાની દુઝડીઓ લઈ આગળ વધ્યો ૧૨ દૈવયોગે આ વખતે વર્ષાઋતુ શરૂ થઈ હતી અને આ ગમે હાવ-

૫૮ મિરાતે સિંદરી, ગુ ભા પૃ ૪૬૯-૭૦, અહમદી, ૧૭૭-૭૮

૫- એ જ, પૃ ૪૭૦ એમા લડાઈનું વિગતવાર વર્ણન છે અહમદી, પૃ ૧૭૮-૭૯મા પણ વર્ણન છે તબાવત આ અને હવે પછીના યુદ્ધો દ્વકામા પતાવે છે એટલે એ વખતે પોતે હાજર નહોતો એ ખરું જણાય છે છતાં લશ્કરને સાત ભાગમા વહેંચ્યું એ વાત માત્ર તબાવત (ઇલિમટ-૫, પૃ ૪૫૬)મા જ લખી છે

૬૦ અમીનખાન ઘોડીના અવસાનની વાત માન સિંદરી (પૃ ૪૭૦) જ નોતે છે

૬૧ સિંદરી, પૃ ૪૭૦

૬૨ એ જ, પૃ ૪૭૦, અહમદી, પૃ ૧૭૮ લશ્કરની આ સખ્યા અહમદીમા આપી છે

ણીઓ સામસામી પડી હતી તે જગ્યાએ પાંચ દિવસની વરસાદની દેલી ચાલી. લશ્કરની દિવસચાલ ન થઈ શકે એટલું પાણી અને કાદવ થઈ ગયાં. જામ અને મુઝફ્ફરનું સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યાએ હતું. ત્યારે આદલાઈ લશ્કર નીચાણની જગ્યાએ હતું એ ખીણ મુસ્કેદી હતી. આવી વિપત્તિ પરિસ્થિતિમાં રજપૂતો રાત્રે શાહી હાવાણીમાં ખેસી દાથી થોડાને ધાયલ કરતા અને ખીણ ઘણી સતામણી કરી નાસી જતા. વરસાદને લીધે અનાજ અને પુરવઠો પણ આ અજાણ્યા ભાગમાં મળ્યો નહિ. કપિયે શેર પણ અનાજ મળ્યું નહિ ત્યારે ખાન આઝમ થાક્યો ૬૩ એના સરદારોએ દાગળથ કામા રહી લડવાને બદલે તોપગોળાથી લડવાની સલાહ આપી, પણ વગસાદ અને પાણીને લીધે એ મુસ્કેદ હતું. ઉઘાડ નીકળે ત્યાંસુધી યુદ્ધ શક્ય જ નહોતું આ પરિસ્થિતિમાં સૈયદ કાસીમ જે એક ખૂબ જ હિંમતવાળો વીર યોદ્ધો હતો, તેણે આ મોરચો પડતો મૂટી ખીણ બાબુથી નવાનગર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની સલાહ આપી. એણે કહ્યું કે અનાજ નથી અને વખત વધુ રહે નો બળ રહેશે નહિ. જામની બંધી માયા ને મિલકત શરેરમાં છે તેથી નેના ઉપર હુમલો થવાથી એ આ મોરચો છોડી આવશે, અને જ્યાં મળશે ત્યાં એને યુદ્ધ આપવું, પણ સમય બગાડવો નહિ. ૬૪

નવાનગર અને ધ્રોળની પાસે મોટી લડાઈ: બંનેની ભારે ખુવારી

આ સલાહ બંધાને પસંદ પડી. જામને ત્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ શાહી લશ્કરને રોકવા નવાનગરને રસ્તે ઊપડ્યો. જગ્યા બદલવાથી શાહી સૈન્ય ઊંચાણની જગ્યામાં આવ્યું તેમજ રસ્તામાં ઘૂંટ વગેરેથી થોડો પુરવઠો પણ ભેગો થયો. ઊંચાણમાં આવવાથી જામના લશ્કરની દિવસચાલ પણ દેખાઈ આવતી હતી. ૬૫ હવે જે શાહી ટુકડીઓ લડવા તૈયાર થઈ

સિંદરી માત્ર મોટું લશ્કર હતું તેનું જામને અભિમાન આવ્યું એટલું જ લખે છે જામના અભિમાનથી ખાન આઝમને ગુસ્સો ચડ્યો.

૬૩: સિંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. અહમદી, પૃ. ૧૭૮: આ બન્ને ગ્રંથોમાં જરા ફેરવાળાં પણ વિગતવાર વર્ણનો છે. સિંદરીનો લેખક જતે હાજર હતો તેથી એનું વિશ્વસનીય છે. ખાનના લશ્કરની રજપૂતો સતામણી કરતા હતા એ વાત માત્ર સિંદરીમાં છે. ખાન કંટાળાને થાક્યો એમ તો બન્ને ગ્રંથો લખે છે.

૬૪: સિંદરી, પૃ. ૪૭૦-૭૧. સૈયદ કાસીમની સલાહ અને બહાદુરીનાં વખાણ માત્ર સિંદરીમાં છે. અહમદી આ યુદ્ધમાં મોરબીનો કરણપાલ, હળવદના રાયસિહનો પુત્ર ચંડસિહ વગેરે આવી ખાનને મળ્યા એમ લખે છે. સિંદરીમાં એ નામો નથી. તબક્કાત તો આ વર્ણન ખૂબ દૃઢામાં પતાવે છે.

૬૫: અહમદી, પૃ. ૧૭૮-૭૯.

તેમાં મૈયદ કામીમ બહાગ આગવી દુકડીમાં હતો, નવગમખાન જમણી તરફ હતો, ખાજા મુહમ્મદ ગ્રી અને મુજગમખાન ડાબી તરફ હતા, ખાન આઝમો પુત્ર પાછલા ભાગમાં હતો, ખાન પોતે મોખરે ગલો હતો ૬૬ કેટલાક મરદારોની મત્તાદ બીજે દિવસે યુદ્ધનો આગમ કરવાની હતી, પરંતુ મૈયદ ડાબીમે વખતનો વ્યય ન કરતા છુત્ત જ સડવાની મનાહ આપી અને ખાન આઝમે એ વાત કબૂલ રાખી ૬૭ આ વખતે ભયકર ઝપાઝપી અને લડાઈઓ થઈ જામના પુત્ર અજોશ તથા પ્રધાન જમાશએ તરવાનું યુદ્ધ ચલાવ્યું ૬૮ અગીનખાનનો પુત્ર દોલતખાન તોષોનો માગે ચનાવી મૈયદ કામીમના વસ્કર હિપ્ત તૂરી પડ્યો આ યુદ્ધમાં શાહી લશ્કરની ડાબી પાખ હારી ગઈ, ૬૯ એટલે અજોશ ને જસોશ મૈયદ કામીમની દુકડી તરફ ધસ્યા બન્ને પક્ષે ઝળા માણુમે માર્યો ગયા ભયકર માગમારી ચાલી ગઈ હતી એમાં જમણી પાખના મરદાર મિગ્ગા અનવગ વગેરે અને ખા. આઝમ પોતે મદદે આવી પહોંચ્યો ૭૦ મુહમ્મદ દોલતખાન અને જામ રણુક્ષેત્રમાંથી નાખી ગયા આ યુદ્ધમાં શાહી લશ્કર હારવા પી અણી હિપ્ત હતું, પણ છેલ્લી ઘડીએ ખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો શાહી લશ્કરના માગ માગ ત્રીમથી ચાળીમ મરદારો માર્યા ગયા તેમાં અબુતુગતનો ભત્રીજો ગરકુદીન, ખાજામહમ્મદ ગ્રી, મૈયદ કામીમ વગેરે મુખ્ય હતા ૭૧ બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા આનતા જામ અજોશ તથા જમોશ પણ માર્યા ગયા ૭૨ કાઠીઓ તો

૬૬ સિંદરી, ગુલા પૃ ૪૭૧-૭૨ આ વ્યૂહરચના અહમીએ નથી લખી સિંદરીનું લખાણ વખતે વિગતવાળું છે

૬૭ એ જ, પૃ ૪૭૧-૭૨ મૈયદ કામીમ બહાગ આ બાબતમાં દર નિશ્ચયવાળો હતો વિજયનો યશ એન મળે તેમ છે

૬૮ એ જ, પૃ ૪૭૨, તોષો બન્ને તરફ હતી પરંતુ એનો ઉપયોગ મુસવમાનો જ કરતા અંમ જલાય છે સામે પક્ષે તોષો દોલતખાન પેરી પામે હતી ૨૪ ફોતો તો વ્હી રીત ૪ લડતા હતા

૬૯ મુઘલ લશ્કરની ડાબી પાખની હારની નોખ માત્ર સિંદરી જ કરે છે પૃ ૪૭૨ જામના પુત્રનું નામ બાનને બદલે સચો લખે છે

૭૦ સિંદરી, ગુલા પૃ ૪૭૨.

૭૧ એ જ પૃ ૪૭૨ અહમી પૃ ૧૭૮માં મુઘલ લશ્કરના જમો માણુમે મયા ને પાયુમે પાયલ થયા એમ લખે છે જામ વગેરેના ૧૫૦૦ માણુસો માર્યા ગયા એમ સિંદરી લખે છે, ચારે અહમી ૫૦૦ લખે છે તખકાત-ઇલિયર-૫, પૃ ૪૫૬માં ચાર હજાર ૨૪૫૦ માયા માણુ લખે છે આમ ખુવારીની સખ્યા તવારીઓ કી ખરી લખતી નથી અહમી સાતસો ઠાડા અને ઘણી લૂટ ખાનના હાથમાં આવ્યાનું લખે છે

૭૨ સિંદરી, પૃ ૪૭૨ કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર આ વાતને દેખે આપે છે તખકાત પણ પૃ ૪૫૬માં નોખ કરે છે તખકાતનું આ વખતે પણ માત્ર ૬૦ એક જ ફરમામાં સમાવેલું છે

પહેલેથી જ નારી ગયા હતા. લગભગ એ હજાર રજપૂતો રણમાં પડ્યા હતા. આ વિજય ઈ. સ. ૧૫૮૯-૯૦ (ઈ. ૯૯૮ તા-૬ સવ્વાલ)ને રોજ મળ્યો હતો. ૭૩

ખાન આઝમ જૂનાગઢ લેવામાં ફાળ્યો નહિ

ખાન આઝમ હવે સીધો નવાનગર ગયો. ત્યાંથી જામનું કુટુંબ ખીછ ડાઈ સલામત જગ્યાએ આવ્યું ગયું હતું. જામ, દોલતખાન અને મુઝફ્ફર જૂનાગઢ આવ્યા ગયા હતા. ખાને નવાનગર શહેરને છૂંટ્યું અને બળવાખોરોના જે નોકરો ત્યાં હતા તેમને કેદ કર્યો. ખીજે દિવસે નવરંગખાન, સૈયદ કાસીમ અને ગુજરાખાને લશ્કર આપી જૂનાગઢ મુઝફ્ફરની પૂંદ પડડવા મોકલ્યા. આ સમાચાર મળતાં મુઝફ્ફર અને જામ કિલ્લામાંથી નીકળી જામના મુલક તરફ આવ્યા ગયા. આદશાહી સૈન્યના સરદારે જૂનાગઢ પહોંચ્યા તે જ દિવસે કિલ્લામાં રહેલો દોલતખાન ઘેરી મરણ પામ્યો, પરંતુ એના સરદારોએ આથી હિમત ન હારતાં કિલ્લા ઉપરથી શાહી સૈન્ય ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. શાહી લશ્કર ડાઈ પણ પ્રગતિ કરી શક્યું નહિ. ખાન આઝમ હવે નવાનગરથી જૂનાગઢ આવ્યો. આ વખતે આસપાસનો મુલક એટલો વેરાન થઈ ગયો હતો કે શાહી લશ્કરને અનાજની તંગી પડી. આ રીતે ન કાવવાથી અને તંગીથી થાકીને ખાન આઝમ એ વધે જૂનાગઢ છતવાનો વિચાર માંડી વાળી અમદાવાદ પાછો ફર્યો. ૭૪ આમ સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલી આ લડાઈમાં દેખીતી રીતે અકબરના સૈન્યનો વિજય થયો, છતાં ખાન આઝમની એક પણ ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. સુલતાન મુઝફ્ફર હજી પડડાયો નહોતો. સૌરાષ્ટ્ર અકબરશાહની સત્તા નીચે આવી શક્યું નહોતું એટલે ખાન આઝમે મેળવેલો આ વિજય માત્ર નામનો જ હતો.

જૂનાગઢ છતી સૌરાષ્ટ્રને મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો

આંકેક માસ પસાર કરી, જોઈતી બધી તૈયારી કરી, ખાન આઝમ સૌરાષ્ટ્રનો છેવટનો વિજય કરવાના નિશ્ચયથી ઈ. સ. ૧૫૯૧માં અમદાવાદથી ઊપડ્યો. ઘોઘા, માંગરોળ અને સોમનાથ વગેરે સોરઠી બંદરો લડ્યા વિના

૭૩ : આ તખ્તઘાત, પૃ. ૪૫૯માં આપેલી છે.

૭૪ : સિકંદરી, ગુ. સા. પૃ. ૪૭૩-૭૪. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે દોલતખાન આ વખતે મરણ પામ્યો. જ્યારે અહમદી ઘાયલ થયેલો શરણે આવ્યો એમ લખે છે તે ભૂલ છે. અહમદી વધારામાં લખે છે કે મુઘલ લશ્કરને અવળે રસ્તે દોરવા મુઝફ્ફરે એવી ગપ ચલાવી કે પોતે અમદાવાદ તરફ ગયો છે. ખાન આઝમની નારીપાસી અને થાકનું વર્ણન અને કટાણીને અમદાવાદ જવું એ બન્ને ગ્રંથો લખે છે. (અહમદી, પૃ. ૧૭૯-૮૦)

તામે થયા જૂનાગઢના કિલ્લાને ખાને ફરી ઘેરો વાલ્યો ૭૫ નવગગખાને કિલ્લામા ખોગાફી મામાન પહોચતો હતો તે જગ્યા રોકવા નીચે કિલ્લામા પશુ કોર્ષ કાગજુથી આગ લાગવાથી અદરના પુત્રદાનો મોટો ભાગ બળીને નાગ પામ્યો, આમ છતાં ત્રણ મામ સુધી ઘેગયેના લશ્કરે ગયાત કયો એ થોડો અન્યથી શાહી લશ્કર ઉપન એક મણુના તથા પાચ મણુના તોપગોળા છોડતા હતા શાહી મદદગે કિલ્લાની નજીકની એક ધાર ઉપર તોપો ચકાવીને બંધ ગયા અને કિલ્લાની અદર પડે તેની રીતે મારો સઙ કયો ૭૬ પેરાયેના લશ્કરની ગિયતિ હવે વધારે બધ ભગેવી થતી હતી મુઝફ્ફર દારકા તમ પહેલેથી જ નાની ગયો હતો અને જામ ગજ્ય ખોર્ષ ખેડો હતો અને તેથી ગમડતો હતો મમય પાગખીને જામે ખાન આઝમ પામે પોતાના વકીલો મોહમ્મદ અને થયેલી જૂમની મારી માગી, પોને તામે ચર્ષ શાહી ખિદમત ઉઠાવને એમ કહેવડાવ્યુ અને બદલામા પોતાનુ ગજ્ય પાધુ માગ્યુ ખાને પોતાને નેહતો પુત્રકો અને અનામ પૂરુ પાડવાની શરતે જામને ગજ્ય પાધુ આપ્યુ ૭૭ જૂનાગઢનો કિલ્લો દવે મન થયો જૂનાગઢ અને નવાનગર એ મોટા ગજ્યો તામે થવાથી ખીજા જમીનદારો પશુ તામે થયા ઝાવાવાડના ગયમિંદો પુત્ર અમિંદ તો શાહી પક્ષમા હતો જ આ રીતે સૌરાષ્ટ્ર દેશ આખો અકમગગાહના અમલમા આવ્યો મૌગજૂના ત્રણ મોટા જૂનાગઢમા કોજદારની નિમણુ થવા લાગી જામનગર મૌગજૂમા છતાં મુનન વકીલનટના ચોપડામા એને મૌગજૂના ખીજા ભાગોથી જુદી જમીનદારી ગણી ને જુદી ખડણી દાખલ થઈ ૭૮ સૌગજૂના વિજયની

૭૫ અહમી, પૃ ૧૦ જૂનાગઢના આ ખીજા પેરાનુ વર્લન સિંદરી (પૃ ૮૭૪) દકામા પતાવે છે તખકાત, પૃ ૮૮૬મા તો બે જ લીગીમા પતાવી સોરઠને પ્રદેશ શાહી સામાન્યમા લેતી ગો એટલુ જ લખે છે

૭૬ અહમી, પૃ ૧૮૦ આ વલન માત્ર અહમીમા જ છે એ પત્રી એ ગ્રથ મોરઠ દેશનુ સામાન્ય વર્લન રવામા વિસ્તારથી ધતરી પડે છે બે જગર વિનાનુ છે

૭૭ અહમી, પૃ ૧૮૩-૮૪, સિંદરી, શુ બા પૃ ૮૭૪-૭૫ અહમીમા આ વલન સામાન્ય છે, સિંદરીમા વિગતવાર છે બનેના વર્લનમા કાઠક દેર છે દારકાના વાવેરની બહારની તવાગીખ દકામા આપે છે ગેઝેટિયરમા વિગતવાર છે એમા વાવેર સિંદમા નાસી ગયા ને સાત વર્ષ પાછો આવ્યો જામન દારકામા મુસલમાનોને નીપીને રહેવા ની નહિ વગેર વાન છે

૭૮ જામનગર અને કચ્છ મુઘલ સામ્રાજ્યના ખડિયા રાજાઓમા ગણાતા અને એમની ખડણી ગજરાતના શાહી દફતરમા જમા થતી સૌરાષ્ટ્રમા ખીજા જમીનદારો છતાં તેમનુ જીવન વ્યવસ્થા તહોલ મુઝફ્ફર અને જામના નામવાળી કોરીનુ ચલણ બન થયુ મિરાતે અહમીમા ગિરોહી કુ રપુર, જામનગર અને કચ્છની ખડણીની રકમો આપેલી છે

ખુશાલીમાં ખાન આઝમે નવરંગખાન વગેરે પચાસ સરદારોને ઈનામો, જાગીરો, ઘોડા, પોશાક વગેરેથી સંતોષ્યા. ૭૯

સુલતાન મુઝફ્ફરના છેવટના દિવસો જગત-દારકાના વાઘેલા સાથે યુદ્ધ આટલું થયા છતાં ગૂજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફર હજી તાજે થયો નહોતો. ખાન આઝમે હવે પોતાનું બધું બળ એને પકડવામાં વાપરી આ અશાંતિનો અંત લાવવા નિશ્ચય કર્યો. એણે નવરંગખાન, ગુજરખાન અતે પોતાના પુત્ર મિરઝાં અનવરને સૈન્ય આપી જગત દારકા તરફ મોકલ્યા. અહીં આવ્યા પછી મુઝફ્ફર એટમાં આવ્યો ગયો છે એવી ખબર મળી. જગતના રાજા શિવારાણા વાઘેરે ગામ ઉર્જીડ કરી સુલતાનને વહાણમાં બેસાડી એટમાં સુરક્ષિત રથે કુટુંબ સાથે મોકલ્યો. એની પાછળ પોતે પણ જવાનો હતો. પણ દરિયામાં આટ હતી એટલે વિલગ થયો, એટલામાં શાહી લશ્કર એટ તરફ આવે છે એવા સમાચાર મળતાં શિવા વાઘેરે સુલતાનને થોડા થોડા અને રજપૂત રક્ષકો આપી કચ્છ તરફ મોકલી દીધો. પોતે પણ સલામત જગ્યાએ જતો હતો, પરંતુ એ પહેલાં શાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું એટલે શિવા વાઘેરે પોતાની પાસે બહુ થોડાં માણસો હતાં છતાં બહાદુરીથી સામનો કર્યો અને માર્યો ગયો. ૮૦ ત્યાંથી શાહી લશ્કર અરાંભડા ગામ પાસે આવ્યું. ત્યાંના રાજા સંત્રામ વાઘેરે ખાનને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારા થોડા ખાસ માણસો આપો તો હું તેમને લઇને મુઝફ્ફરની પૂંઠ પકડી તેને શોધીને સોંપી દઉં. સંત્રામનો ઈરાદો શુદ્ધ નહોતો. એને શિવા વાઘેરનું વેર લેવાનો ઈરાદો હોય એમ શાહી સરદારોને લાગ્યું. મુઘલ સરદારોને કોઇ એટમાં કેદ રાખી શિવા વાઘેરના કુટુંબના બદલામાં પાછા આપવા એવી એની ઈચ્છા જણાઇ ગઈ એટલે નવરંગખાને કહેવડાવ્યું કે સંત્રામ પોતે પણ સાથે જ આવે તો જઇએ. આ સાલણી સંત્રામ નાસી ગયો. ૮૧ આમ મુઝફ્ફરને પકડવામાં ન શકવાથી મુઘલ સરદારો જૂનાગઢ પાછા ફર્યા.

કચ્છમાં મુઝફ્ફરનું પકડાવું અને એનો આપઘાત

ખાન આઝમને સમાચાર મળ્યા હતા કે કચ્છના રાજાએ સુલતાન મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો છે. રાવ ખેગારે ૮૨ ભૂજથી થોડે દૂર એક સુરક્ષિત

૭૯: મિરાતે અહમદી, પૃ. ૧૮૦.

૮૦: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૪૭૫.

૮૧: એ જ, પૃ. ૪૭૫-૭૬.

૮૨: તખ્તઘાતે અકબરીમાં (પૃ. ૪૬૬) કચ્છના રાવનું નામ ખેગાર લખ્યું છે, જ્યારે સિકંદરી અને અહમદીમાં બહારા-ભારા-(ભારમલ) લખ્યું છે.

અળખા મુનતાનને હિનારો આવ્યો હતો, ૮૩ એટલે ૬૨૭ હિજરીમાં કરવાના ઈનાદથી ખાન જૂનાગઢથી મોરબી આવ્યો પોતાના પુત્રની સગદારી નીચે એક દુકડી ૬૨૭ તરફ મોકલી ગવનો મુલક તાનજ કરવા હુકમ કર્યો ૬૨૭ના ગવે પોતાના એલચીઓ મોકલી મુનક તાગજ ન કરવા વિનંતિ કરી અને પોતાના પુત્રને ખાનની તહેનાતમાં મોકલવાની કબૂલાત કરી, પરંતુ ખાન આઝમ આ વખતે મક્કમ રહ્યો એણે કહેવડાવ્યું કે મુઝફ્ફરને પદ્દી અમને મોપો તો જ એ બાગત વિચાર કરીશું બીજાને મરતો ન જડવાથી અને મૌરાવૂમાં અકમળી મરતા પૂરેપૂરી જામી છે એ જાણવાથી ૬૨૭ના ગવે ખા. આઝમો વિનંતિ કરી કે મોરબી અને માળિમા પરગણા અમનથી ૬૨૭ના છે તે જો પાળ આપવામાં આવે તો સુલતાન મુઝફ્ફરને પદ્દીને તમને સોંપીશું ખાને આ વાત કબૂલ કરી ૮૪ ૬૨૭માં ગયેલા મુલક લશ્ક માથી ફેટલાકને માથે લઈ ગવ ખેંગારે સુલતાનને પોતે મળવા આવ્યો કે એણે ખોદુ બહાનું બતાવી સુલતાન બહાનું નીકળ્યો એટલે શાહી મૈનિઝા પામે પદ્દાવી દીવો ૮૫ ૬૨૭માં ગયેલું મુનક લશ્ક મુઝફ્ફરને કેદ કરી મોરબી તરફ આવવું હતું ત્યાં પ્રોળ મુકામે મુઝફ્ફર હાજરે જવાનું મહાનું કાઢીને એક મોટા ઝાડ પાળી ગયો ત્યાં એણે પોતાના નેધામાં છુપાવી ગળેસો એક અસ્ત્રો ઠાઠી તેનાથી પોતાનું ગળું ઠાપ્યું અને આપત્રાત કરી આ મમાનનો ત્યાગ કર્યો મૈનિઝાએ એનું માથું કાપીને ખાન આઝમને બનાવ્યું અને એણે એ માથું શહેનશાહ અડગરને મોકલી આપ્યું ૮૬ હિ ૧૦૦૦માં ઈમ ૧૫૬૧ દરમાં ૮૭ આ પ્રમાણે ગૂજરાતના છેલ્લા સુલતાને એ મમયતા

૮૩ સિફદરી, પૃ ૪૭૬ ભૂજથી ૨૦ આફ દૂર એ પદ્દાડી મુલકમાં સુલતાનને આશ્રય આપ્યો હતો

૮૪ અહમ્મી, પૃ ૧૮૪, સિફદરી પૃ ૪૭૬ એમાં માત્ર મુલક વેરાન ન કરવો એની ગરત કરી એમ લખ્યું

૮૫ એ જ, પૃ ૧૮૪ સિફદરી પૃ ૪૭૬માં રાવે પ-ડીને સુલતાનને શાહી લશ્કરીઓને મોપ્યો એમ લખે છે રાવે દો તો કર્યો

૮૬ એ જ, પૃ ૧૮૪, સિફદરી, પૃ ૪૭૬, તખકાત-ઈલિયટ-પ, પૃ ૪૬૬ અહમ્મી અહીં એક બૂલ કરે છે તે લખે છે કે મુનતાનનું માથું તખકાતના લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ સાથે શાહી હંદૂરમાં મોમ્લ્યું બીજી તવારીખો આ બાબત સ્પષ્ટ નિઝામુદ્દીન પોતે પણ એ પ્રમાણે લખતો નથી એ આ બનાવથી બે વર્ષ પહેલાં ગૂજરાત છોડી ગાદી હંદૂર મા ગયો હતો

૮૭ આ બનાવ હિજરી ૧૦૦૦માં બે યો ગૂજરાત સુલ્તનતની શરઆતમાં જ એવી આગાહી થઈ હતી કે ગૂજરાતી બાદશાહેનો અવ ૧૦૦૦ હિજરીમાં આવશે

હિંદી મોટામા મોટી સત્તા સામે વર્ષો સુધી સામનો કર્યા પછી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. સુઘલ સત્તા હવે લગભગ નિષ્કંટક હતી. ગુજરાત હમેશને માટે દિલ્હીના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતી રહ્યું. સુલતાન મુઝફ્ફર જલતાં સુધી અકબરને શરણે ન આવ્યો. ૮૮

ખાન આઝમ અકબરના હજૂરમાં આવવાના ફરમાનને અવગણી મક્કા ગયો.

જૂનાગઢની ફતેહ અને સૌરાષ્ટ્રના ખાલસા થયાના સમાચાર જ્યારે અકબરશાહને મળ્યા ત્યારે ખાન આઝમ અઝીઝકોકા દસ વર્ષથી એને મળ્યો ન હતો એટલે એને હજૂરમાં આવવાનું ખાસ ફરમાન મોકલવામાં આવ્યું, આમ છતાં કેટલાંક કારણોને લીધે ખાન આઝમ આગ્રા તરફ ગયો નહિ. ૮૯ એણે નવરગખાન વગેરે સાથી અમીરોને પોતપોતાની જગીરોમાં મોકલી દીધા. ફિરંગીઓ પાસેથી દીવ જીતી લેવું છે એવી વાત બહાર ફેલાવી, પણ તે બહાનું ખરું નહોતું. તેનાથી બિલકુલ મક્કાની યાત્રાએ જવા માટે એણે ફિરંગીઓનો પરવાનો મંગાવ્યો હતો. સોમનાથ પહોંચી વાતો વધારે ન ચાલે માટે એણે મીર અબ્દુરરઝાક બક્ષી અને સૈયદ બાયઝાદ દીવાનને કેદ કર્યા. પોતાના સિપાઇઓને પણ આ બાબત વાતો ન ફેલાવવા કહ્યું. એણે મક્કા જવા માટે પોતાનું એક ઈલાહી નામનું વહાણ બંધાવ્યું હતું. ૯૦ હિ. ૧૦૦૧-ઈ.સ. ૧૫૯૨માં હજની મોસમ ન હોવા છતાં કુટુંબ તથા એક સો કરતાં વધારે નોકરો અને સામાન લઈ પોતે વેરાવળ બંદરેથી હજ કરવા બિપડ્યો. ફિરંગીઓનો પરવાનો પણ આવી ગયો હતો. મોસમ ન હોવાથી એને દરિયાર્ધ સફર ન કરવાની સલાહ મળી હતી છતાં એણે કહ્યું કે સમુદ્રમાં પાણીને બદલે અગ્નિ ભરેલો હશે

૮૮ : અહમદી, પૃ. ૧૮૪. અહમદીમાં મુઝફ્ફરને માટે માન બિપજે એવા શબ્દો લખ્યા નથી, છતાં આ છેવટનું વાક્ય એ લખે છે.

૮૯ : તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ, પ, પૃ. ૪૬૬ સિંઢરી ગુ.ભા. પૃ. ૪૭૩, અહમદી; પૃ. ૧૮૪-૮૫. તબકાત લખે છે કે કેટલાક તોફાનીઓએ ખાનને ભરમાવ્યો કે અકબરે તમારે માટે ખરાબ શબ્દો વાપરી તમારે માટે કુલાવ બતાવ્યો છે. અહમદી માત્ર “કેટલાંક કારણોને લીધે—જેનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી” એમ લખીને બતાવે છે, જ્યારે સિંઢરી ખાસ કાંઈ કારણ લખતી નથી. પરંતુ કાંઈ ખાસ બનેલું હોયું જોઈએ એમ વર્તન હિપરથી સમજાય છે. જો કે અકબરને ખાન આઝમ માટે કુલાવ થાય એ માનવા જેવું નથી, એટલે તોફાનીઓએ એની કાંઈ વાતો ચલાવી હશે તે ખરું લાગે છે.

૯૦ : અહમદી, પૃ. ૧૮૫. વેપારીઓને દીવ બંદરે ન આવવા દેવા અમલદારોને લખીને દેખાવ કર્યો, તેમજ કેાઇને એમ પણ કહેલું કે સિંહને રસ્તે પોતે દરબારમાં જશે. આમ ખાન આઝમે દેખાવો કર્યાં.

તોપણ મારો નિશ્ચય કંઝે નહિ જતી વખતે મફતી અને દીવાનને ડેદમાથી છોડી એમની માફી માગી અકબરે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે એને ખામ લાગી આવ્યું ૯૧

અકબરના મમયના નામાકિત પુરુષો ઇતિમાદખાન

ગૂજરાત મસ્તનતનો અન અને અકબરના રાજ્યની શરૂઆતના કાલિના મમયમા ગૂજરાતમા મહેલી અશાતિ તથા મને તગદના લશ્કરોની દોડધામમા મામાન્ય માનકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલ્યા કચ્છી હતી અને ધાર્મિક મત્ર દાયેને નવુ જીવન મળી રહ્યું હતુ એ મમયમા થયેના નામાકિત પુરુષોની યોડી નોધ પાછળ કરી ગયા હવે જેમને આપણે ગૂજરાતી ન કહી શખીએ છતા ગૂજરાતના જીવનમા જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધો છે એવા પુરુષોનો મામાન્ય હિન્દેષ કચીએ મૂળ તો મસ્તનતનો અમીર અને અકબરે પણ જેને મૂમે નીમેરો તે ઇતિમાદખાન તો ગૂજરાતી હતો એણે ધણા લાગા સમય સુધી મત્તા ભોગરી, પરતુ એના ઉવટના વર્ષ માટે ખાસ નોધપાત્ર જણાયુ નથી એના વિચિત્ર ચાલિખની ધણી નોધ પાછળ કરી ગયા હીએ એટલે હવે એના જુના વર્ણનની જરૂર નથી મરાઠા મમય સુધી-મિગતે અદમની વખાઈ ત્યામુરી-એના નામનો એક લતો અમદાવાદમા હતો, પરતુ તે નક્કી થઈ શક્યુ નથી એના નામની એક મરાઈ હતી તેની નિશાની નથી, પરતુ ઢાન્જમા એક ભાગને આજે પણ મખોધ વામા આવે છે એટલુ માત્ર નોધપાત્ર છે ૯૨

મિરજા અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાન

એ સમયના ખીલ નામાકિત માણસોમા અકબરના નજીકના મગા બહેરામખાનના પુત્ર અબ્દુર્રહીમ ખાનખાનાનનું નામ આપણા ઇતિહાસમા નહી ન જવુ જેમણે ખાનખાનાન અને ખાને આઝમ મિરજા અઝીઝ કોકા ગુજરાતી નથી, છતા એમણે ગુજરાતમા નોધપાત્ર કામ કરેલુ છે

૯૧ સિદ્દરી ગુ.મા પૃ ૪૭૩ અકબરને આ સમાચારથી લાગી આવ્યુ તે અદમનીમા લખ્યુ છે તખમત માત્ર એટલુ જ લખે છે કે આ સમાચાર સામળીને બાદશાહે ગૂજરાતની સુન્નેદારી શાહબાદ મુરાદને આપી અકબરને ૬ ખ તેા લાગ્યુ હતુ, પણ ખાન આઝમના બે પુત્રોને એણે નોકરીમા મડાવ્યા

૯૨ મિરાતે અદમનીની પુરવણીમા અમદાવાદ શહેરનુ વર્ણન કરેલું છે તેમા શહેરના તે સમયના (૧૭૬૦) લગાઓના નામ આપ્યા છે એમા ઇતિમાદખાનનુ નામ છે એની હવેલી શહેરના મ મ સામમા હતી પણ તે ક્યા તેનો પત્ની લાગ્યો નથી સરાઈ કારંજના મેગાનની ખાનુમા હતી એમ આજે મનાય છે

ખાને આઝમ અઝીઝ કોકા

મીરજા અઝીઝ કોકા અઝમનો દૂધભાઈ અને બહુ માનીતો હતો એ ગમે તેમ બોલે તોપણ જાદુશાહ બોલુ સમાડનો હિ અને કહેતો કે મારી અને એની વચ્ચે દૂધની નદી વહે છે એ પાંચ વાર ગૂજ-ગતનો મુખો નિમાયો હતો એ વિદ્યા અને ઇતિહાસનો જોખીન હતો કોઈકોઈ વાર ફાગમીમા કવિન જ્યતો, પણ અરબીનું એને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે એ ચાર જી પગલુનામા માનતો અને કહેતો કે માણુમ ને ખુરામાની જી ૫ માયમવા માટે જોઈએ, માવરા હિમ નેહની (?) રીવાઝ (?)ને વાગતે, ઇરાકી જી પ્રેમ હવા માટે, અને હિંદી જી મ્વામી તરીકેના હક જાળવવાને માટે જોઈએ ૯૫ અકબગ પઠી જહાંગીરના ગમ્મયમા ભમારે મુલતાન દાખર બક્ષને ગૂજરાતનો મુખો નીચો ત્યારે આ પ્રાતના જૂના અતુભવી તરીકે દાખર બક્ષને સલાહ આપવા માટે વૃદ્ધ ખાને આઝમને માથે મોઠ્ઠ્યો હિન્દી-૧૦૩૦ મા અમ્મવાદમા એનું મરણ થયું, અને સરખેજમા જેખ અહમદ ખટુની પવિત્ર ઝાયામા એને દફન કરવામા આવ્યો, ૯૬ પરંતુ પાછળથી એના અન્ધિને શાહી ગજધાનીમા લઈ જઈને દફન કરવામા આવ્યા

નિઝામુદ્દીન અહમદ—તબક્કાતે અકબરીનો લેખક

ઇતિહાસકાર ખવાજ નિઝામુદ્દીન અહમદની નોંધ પણ ટૂંકામા લેવી જોઈએ અકબરના મમયમા હિંદના જે ઇતિહાસો લખાયા છે તેમા ગૂજ-ગતનો ઇતિહાસ પણ અમાલેશો છે, પરંતુ એ જગ્યામા ઇતિહાસના નામને ગોભે એવો અહવાન નિઝામુદ્દીન અહમદે જ આપ્યો છે એ ગૂજગતનો બક્ષ હતો એટલે લખવાનો તો એનો ધધો હતો છતાં પણ મુલતાન મુઝ-ફ્ફર માયેની છેદની લડાઈઓમા એણે મદ્દિય ભાગ લીધો છે અમ્મવાદમા ટોરિયા ઉપર એનું ધર હતું એ મામાન્ય લેખક માન નહોતો પણ વિદ્વાન હતો અને એનો ઇતિહાસના મનાવો ત્રી નોંધ ગગદેય વિનાની જે મન્તુખમુત્તાનીખનો લેખક અમ્મુલ્લાહ મદૌની પોતે પણ ઇતિહાસ-

૯૪ કોકાનો અપ દૂધભાઈ થાય છે મુસલમાનોમા દૂધભાઈનું મહદવ સમાર્થ જોઈએ છે

૯૫ મિરાતે અહમદી ગુ ભા પૃ ૨૦૫

૯૬ એ જ, પૃ ૨૦૪ ખાને આઝમને સરખેજમા દફન કર્યાનું અહમદી લખે છે, પરંતુ પાછળથી એના અન્ધિને રાજધાનીમા લઈ જઈ દફન કર્યાનો એમા ઉલ્લેખ નથી અહમદીના લેખકને માટે આ જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, કારણ એની નોંધ ધવી રોકસ દેાય છે ખાને આઝમની રસરતિની નોંધ પણ લેખકે કરેલી છે

લેખક અને સારો વિદ્વાન તથા કવિ હો. એ પણ નિઝામુદ્દીનના લખાણનાં લખાણ કરે છે અને પાતે તબક્કાતમાંથી ઘણી વિગતો લીધી છે એમ સર્ગવંદ્યૂત કરે છે. તબક્કાતે અકબરીનો ફેટલોડ બાગ અમદાવાદમાં લખાયો હતો.^{૯૭}

આ સમયમાં ખાસ જાહેર આંધકામ નોંધ લેવા જેવાં થયાં જણાતા નથી ફેટલોડે થાણાઓમાં રક્ષણાત્મક કિલ્લાઓ થયેલા છે. અકબરના મુશ્કાળોના અમલમાં દેશમાં સારાં જાહેર આંધકામ થાય એવી શાંતિ રહી નથી, આમ છતાં ધાર્મિક સંદિગ્ધતા પ્રમાણમાં વધવાથી જૈન અને હિંદુ ધર્મનાં સ્થાનોના છર્ણોદ્ધાર ખાસ થયા છે. જૈન છર્ણોદ્ધારના તો ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

ખાનખાનાને બનાવેલો બાગે ફતહ

આવા કાલિના સમયમાં અમદાવાદમાં જે જગ્યાએ અબ્દુર્રહીમ ખાન-ખાનાને મુલતાન મુઝફ્ફરને હરાવ્યો તે સ્થળે એ શોખીન અને સંસ્કારી મુઘલે એક મુંદર બગીચો બનાવી એમાં સારાં મકાનો બંધાવ્યાં એ એક નોંધપાત્ર હકીકત ગણી શકાય. બંધાવનારના શોખ ઉપરાંત ગુજરાતના છેલ્લા મુલતાન ઉપર વિજય મેળવવાનું મહત્ત્વ ફેટલું ગણાતું હશે એ પણ સમજી શકાય છે. ખાનખાનાને અમદાવાદથી સરખેજના રસ્તે-નદીકિનારે આ બગીચો ૧૫૮૪માં બનાવ્યો. એમાં બે લાખ રૂપિયા ખર્ચાને સારાં રહેલા લાયક મકાનો બંધાવ્યાં એમ જહાંગીર નોંધ કરે છે.^{૯૮} નદીને કાંઠે અમદાવાદ તરફ એક કોટ કરાવ્યો. બાગની આસપાસ પણ કોટ સાથે દરવાજો કર્યો. બાગની અંદર સારી સડકો અને અનેક જાતનાં ફળ તથા ફૂલનાં ઝાડ રોપાવ્યાં. આ એવાં પાસે પાસે અને એવી સારી રીતે રોપા-વેલાં કે અંદર ચાલનારને શીતલ લાગે તે હંડક લાગે. આ બગીચાનું નામ ‘બાગે ફતહ’ રાખવામાં આવ્યું. એને છત્રબાગ પણ કહેતા હતા. મિરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૬૦) બાગમાં ખેતી થતી હતી. કોટના દર-વાજનનો થોડો બાગ રહેલો હતો નદી તરફનો કોટ તથા જુરને ઊભા હતા.^{૯૯} આજે એ જગ્યાએ જે ગામ છે તેને ફતેહવાડી કહે છે.

૯૭: ઇસ્તિયટ, પમા તબક્કાતના તરબ્દમાના ફકરાઓ આપતાં સંપાદકે લેખકનું ચરિત્ર દેકામાં નોંધ્યું છે. તબક્કાતમાંથી બહોની તથા બીજા લેખકે પણ સાર લીધેલો છે. એનું ધર કાંકરિયા ઉપર હતું એમ જહાંગીરની રોજનીશી ઉપરથી સમજાય છે. એના પુત્રને પણ ગુજરાતની બહોંગીરી જહાંગીરના સમયમાં મળી હતી.

૯૮: તુઝુકે જહાંગીરીમાં એ નોંધ છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગેફતહના વર્ણનમાં મેં આ બધી નોંધ લીધેલી છે.

૯૯: તુઝુકે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફતહનું વર્ણન. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મુસાફર

ખાનખાનાની પુત્રી જેરુનિમાએ એમા જહાગીરને આમત્રેલો.

આ બગીચો એક સમયે અમદાવાદમાં ઉત્તમ ગણાતો હતો. મતંગમી મદીમાં આવેલા મુસાફરોએ એના મુક્ત કંઠે વખાણ કરેલા છે અને અમદાવાદના ખીજા ઉદ્યાનોના પ્રમાણમાં એના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે. ખાનખાનાની પુત્રી જેરુનિમા બેગમ શહે શાહ જહાગીર અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે આ બાગના મહેનમાં રહેની હતી એણે બાદશાહને પોતાના બાગમાં આવવા આમત્રણ મોકલાવ્યું ત્યારે પાનખગ ઋતુ હતી. મધ્યાહ્ન ૩૦૩ ઉપરથી પાંદડા ખરી પડ્યા હતા. બેગમ એના પિતા જેવી ગ્રામીણ હતી એણે અમદાવાદના કારીગરો બોનાવી દરેક ઝાડ ઉપર કુદરતી ગમના પાન અને ફળ મુકાવ્યા બધી રચના એવી આબેહુમ થઈ હતી કે જહાગીર છેતરાઈ ગયો. એક ફળ એ તોડના ગયો ત્યારે ફળ બનાવટી હતું એવી ખમર પડી બાદશાહે જેરુનિમાના શોખ અને હોશિયારીના વખાણ કર્યા ૧૦૦

યુરોપિયન મુસાફરોએ કરેલી બાગની નોંધ

ઈ સ ૧૬૧૩ના નવેમ્બરમાં બ્હીટિંગ્ટન નામનો અંગ્રેજ વેપારી અમદાવાદ આવેલો ત્યારે ખાનખાનાને (Chow-Chin-Naw) ગૂંજગતના છેલ્લા સુલતાનને હરાવ્યો તેની યાદગીરીમાં સુન્દર મકાન સાથે નદી કિનારે યાગ બધાવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે અને એ વખતે બાગના મકાનમાં કોઇનો વાસ નહોતો એમ લખે છે ૧૦૧ ઈ સ ૧૬૧૫માં ડેલ્વર્થ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે બાગને ફગતા કોટનો ઘેરાવો દોઢ માઈલનો છે, સારા ફળના વૃક્ષો બનાવેલા છે અને મકાન કિંમતી છે ૧૦૨ જહાગીર બાદશાહ ૧૬૧૮માં આવ્યો તે વખતે યાગમાં આવેલો તેનું વર્ણન ઉપર કર્યું

મેન્ડેસ્સોના વલનના મધમાં આ બાગની જમીન નરીમાન કોઠાવાળાની માલિકીની હતી તે વખતે કરેલી મરામત સાથેનું મકાનનું નદી તરફના દેખાવનું ચિત્ર આપ્યું છે બાગે ફરદોશ, શાલીવાદી વગેરે બાગો માહજથી આમડા થઈ મધ્યાહ્ન તેમ આ ફત્તેહવાદી પણ થઈ ગયું ફિરિસ્તા જેતલપુરના જીતપુર બાગના નામ સાથે આ બાગના નામનો ગૂંચવાડો કરે છે

૧૦૦ તુલુકે જહાગીરી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફત્તહના વર્ણનમાં એ ઉલ્લેખ અને વલુન આવે છે અમદાવાદના કારીગરોની કુશળતાનો આ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે ૧૦૧ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બાગે ફત્તહનું વલન જેરુનિસા બેગમ એના પિતાના મધ્યાહ્ન યોડા વર્ષ બાદ આ બગીચાના મહેલમાં રહેવા આવી દોષ એમ આ મુસાફરના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે એ કદાચ પિતા સાથે આત્રા મર્દ દોષ કે શહેરમાં શાહી મહેલોમાંથી એકમાં રહેતી દોષ એમ સમજે ૧૦૨ અમદાવાદનો ઇતિહાસ બાગનો અહેવાલ

ઈ. સ. ૧૬૨૬માં ટોમસ લર્જટ નામનો અંગ્રેજ મુસાફર લખે છે કે ખલાતના છેલ્લા રાજા ઉપર વિનય મેળવ્યો. તેના સ્મારકનો આ બાગ વિશાળ અને શીતલ છાયાવાળો છે. ૧૦૩ ઈ. સ. ૧૬૩૮માં મુસાફર મેન્ડેલ્સલોએ ગૂજરાતનાં સ્થાનોનું સારું વર્ણન કર્યું છે તેમા આ બાગેક્તહનું વર્ણન છતબાગના નામથી કરે છે (Tschietbag). એ લખે છે કે આ બાગ હિંદમાં મોટામાં મોટો અને સુંદર છે. બાગનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના મુલતાનને હરાવ્યો તેના સ્મારક તરીકેનું છે તેટલું જ અંદર સારાં મકાનો અને વૃક્ષો છે તે પણ કહી શકાય. મેન્ડેલ્સલો એને દુનિયાનાં આકર્ષક સ્થળોમાનું એક કહે છે એના વર્ણન ઉપરથી પાછળ નદી જતાં અંદર એક તળાવ પણ હોય એમ જણાય છે એ તળાવ ઉપર મંડપો હોય એમ પણ લાગે છે. એમાં નારંગી, લીંબુ, ચિકાતરાં, બદામ, શેતૂર, આંબા, આંબલી, ઉપરાંત ન ઓળખાય એવાં વૃક્ષો પણ ખૂબ છે એમ લખે છે. એ મુસાફર બગીચામાં ગયો ત્યારે એમાં વાંદરાં ખૂબ હતાં તેથી ગમ્મત પડેલી એવી નોંધ કરે છે. ૧૦૪ અહીં આવો મોટો સુંદર બાગ હતો એ વાત અમદાવાદમાં કોઈ ભાગ્યેજ જાણે છે.

અકબરના સૂબા

અકબરના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમા નવ સૂબા નિમાયા, પરંતુ અકબરના અવસાન પછી ૧૬૦૫માં જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યાંસુધી ગૂજરાતના છેલ્લા મુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બાદશાહી સૂબાઓને ત્રાસ આપવો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. મિરજાં અઝીઝ કોકા ખાને આઝમ શાહી ફરમાનની અવગણના કરી મક્કા હજ કરવા ગયો એટલે શાહનશાહ મુલતાન મુરાદને સૂબો નીમવામાં આવ્યો તે ઉપર જોયું. એ સૂબો ઈ. સ. ૧૫૯૨ થી ૧૬૦૦માં એનું અવસાન થયું ત્યાંસુધી ગૂજરાતનો નામનો સૂબો રહ્યો. મિરજાં અઝીઝ મક્કાથી દોઢેક વર્ષમાં પાછો આવી શાહી હજૂર-

૧૦૩: એ જ.

૧૦૪: પ્રો. કોમિસેરિયેટ ફ્રો Mandelso's Travels in Western India. મેન્ડેલ્સલો બાગ તાજે બનેલો ત્યારે થોડા વર્ષમાં જ અમદાવાદ આવેલો. શાહીબાગ એ વખતે બનેલો નહિ એટલે અમદાવાદના બહુતા બાદશાહી બગીચાઓની સરખામણીમાં આ બગીચો સુંદર હતો. કદાચ મેન્ડેલ્સલોના વર્ણનમાં થોડી અતિશયોક્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. અમદાવાદના નદી પારના બાગોમા બે નામ માત્ર મળે છે. તેમા એક ફરમાન વાડી. એ પણ પાછળથી પરુ થઈ ગયેલું. બીજું બાગે ક્તહ. તે ક્તહેવાડી થઈ ગયું. આજે આ નામો કોઈ જાણતુ નથી.

મા ગયો હતો ૧૦૫ મુગદની સુનાગીરીના વહીવટી દીવાન તરીકે મુદમ્મદ માદીક નામના મોટા અમીરની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી અને શાહ-જહેા પોતાના પ્રતિનિધિને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપી દક્ષિણ તરફ ગયો હતો તે વખતે એના નાયબ સૂબા તરીકે સુરજમિંદારની નિમણૂક થઈ હતી શાહજહેા મુગદનું અવમાન થયું ત્યારે ગૂજરાતના નવમા સૂબા તરીકે ફરીથી મિરજા અઝીઝ કોકા ખાને આઝમની નિમણૂક થઈ, પરંતુ ખાને આઝમે આ વખતે પોતાના નાયબ તરીકે પોતાના મોટા પુત્ર શાહખાનને મોકલ્યો અને બીજા પુત્ર ખુર્મને જૂનાગઢના ફૌજદાર તરીકે મોકલ્યો, ગૂજરાતની દીવાની સૈયદ બાયાઝી ને આપવામાં આવી ૧૦૬

સુઝકર શાહના પુત્ર બહાદુરનું ગુજરાત ઉપર આક્રમણ

મુગદબંધ શાહજહેાની સુનાગીરીના વખતમાં સુરજમિંદારની નાયબીમાં સુતતાન સુઝકરના પુત્ર બહાદુરે ઈ સ ૧૫૯૪-૯૫માં ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી બાદગાહી સૂબાઓ અને લશ્કર આ વખતે દક્ષિણની લડાઈઓમાં રોકાયેલું હતું એ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ મહાદુર ગૂજરાતના કરગાઓ અને ગામડા લૂટ્યા તોડ્યા અને ગળવાની ગહ જોઈને એકેના ધધાદારી મૈનિકો તુલ્ય એની આમપામ એમાં થઈ ગયા સુતતાન સુઝકર પોતાની પાઠશાળા એ પુત્રો અને પુત્રી સૂફીને મગજ પામ્યો હતો ૧૦૭ એમાં બહાદુરે એના પિતાની પેઠે અઢબગની મરતા સામે લડત ચાલુ રાખી નાયબ સૂબો રાજ સુરજમિંદાર તુરત જ લશ્કર લઈ અમદાવાદ આવ્યો મહાદુરના સૈનિકો માથે શારી મૈન્યને યુદ્ધ તો થયું, પરંતુ આખરે બહાદુર દારીને મૌરાબદ્દ તરફ નાખી ગયો ઈ સ ૧૬૦૫માં જહાંગીરના ગામ્બની શરૂઆતમાં આ બહાદુરે ફરીથી લશ્કર બેસી કરી એક અમદાવાદ સુધી આવીને દુખના ક્ષયા કેટલાક અમીરો અને અમલદારો પાછું આ ગળવામાં જોડાયા હતા જહાંગીરે પત્રામ રાજ વિક્રમાન્વિતને લશ્કર આપી સૂબા તરીકે મોકલ્યો એણે અમદાવાદ આવી આ ગળવાખોરોને દરાવ્યા એમની માથે જોડાયેલા કેટલાકને મારી આપી અને કેટલાક નાખી ગયા મહાદુર

૧૦૫ મિરાતે અદમી, ગુ બા ૫ ૧૮૬

૧૦૬ એ જ, ૫ ૧૮૭

૧૦૭ એ જ, ૫ ૧૮૬ સુતતાન સુઝકરના સુતાનો જમીનદારના આશ્રય તરફે બેઠ્યો એમ અદમી દૃષ્ટિએ કહે છે પણ જમીનદારનું નામ આખું નથી સુરજમિંદારે બહાદુરને દરાવીને લગાડ્યો ત્યારે એ ઈ તરફ ગયો એ અદમીમાં ચોક્કસ લખેલું નથી, માત્ર સદ ઈ મયો એટલું જ લખ્યું છે

પણ નાસી ગયો અને ઈ. સ. ૧૬૧૪માં એનું અવસાન થયું. ૧૦૮ આમ અકબરની પછી પણ ગૂજરાતના સુલતાનના વારસ તરફથી ગૂજરાત પાછું સર કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા હતા, એટલે અકબરની સનાના આખાથે સમયમાં ગૂજરાતીઓ ઉપર ગૂજરાતી સુલતાનનું વર્ચસ ચાલુ રહ્યું એટલું કહેવામાં વાધો નથી.

વહીવટમાં મહત્ત્વના ફેરફારનાં ફરમાન-નવું પંચાંગ

આ સમયમાં રાજસત્તા તરફથી સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું ગણી શકાય એવું ગૂજરાતને માટે ખાસ કાંઈ નોંધપાત્ર જન્યું નથી. છતાં પણ અકબરની રાજનીતિ ઉદાર હતી એટલું તો કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ રાજનીતિની શુભ અસર એના સામ્રાજ્યના બધા ભાગને માટે સમાન જ કહી શકાય. એમાં ખાસ વહીવટી ફરમાનો બધા પ્રાંતોના સૂબાઓ ઉપર મોકલાયાં હતાં તે મહત્ત્વનાં ગણી શકાય. ૧૦૯ એ ફરમાનોમા સૌથી પહેલું દીને ઇલાહીની જાહેરાતથી ઇલાહી વર્ષ અને માસની ગણતરી તથા સન્-કારી અમલદારોએ એ પ્રમાણે વહીવટી અમલમાં નૂનાં પંચાંગોની ગણતરી ઉપયોગમાં ન લેતાં નવા ઇલાહી સૂર્યની ગતિ પ્રમાણેના મહિનાઓનો ઉપ-યોગ કરવાનું ફરમાન છે. ફરમાનમાં હિંદુ શુકલપક્ષ, કૃષ્ણપક્ષ અને ચાંદ્ર મહિનાઓ તથા નવા ચાંદ્રથી ગણાતા મુસલમાન મહિનાઓની થતી ગૂંચ-વણની સખત ટીકા કરેલી છે. ૧૧૦

લોકો સાથેના વર્તણૂક માટેનું ખીલું ફરમાન

આ પછી ખીલું ફરમાન બહુ વિસ્તારવાળું-૫૧ કલમોવાળું-છે. એમાં સામાજિક દષ્ટિએ એ વખતના પ્રમાણમાં કેટલાક મહત્ત્વની વાતોના ઉલ્લેખ છે. એમા કેટલુંક વર્ણન આગળ વહીવટ અને સામાજિક પ્રકરણોમાં કરીશું.

૧૦૮: તુઝકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે જાતે આ બાબતની નોંધ કરી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જહાંગીરના વર્ણનમા મેં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરથી સમજશે કે અકબરના અમલના આખા ચે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના પ્રતિનિધિનો સામનો હતો. ૧૦૯: અહમદી: ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૬ થી ૧૬૪મા આ ફરમાનનો તરત્ત્વે આપેલો છે. પણ આપા ગૂંચવણ થાય તેવી છે. વંશરામાં જુઓ Religious Policy of the Mughals by Sri Ram Sharma.

૧૧૦: એ જ, પૃ. ૧૬૦-૬૧. અંબારિયા અને અજવાળિયા પખવાડિયા તથા તિથિઓની સમૃદ્ધિવાળાં પંચાંગો પ્રતિનિધિઓ માટે ડીક હશે, પરંતુ વ્યવહાર અને રાજકાજ માટે ગૂંચવણ ઉત્પન્ન કરનારાં હતા એમ આ ઉપરથી સમજાયું હતું. ગૂજરાતમા એ વખતે શાસિવાહન શક અને માળવા મારવાડમા વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો એમ આ ઉપર-થી સમજાય છે.

પરંતુ કેટલીક રમચ આગાઓની ટૂકામાં અહીં નોંધ લેવા જેવી છે પહેલી કનમમાં ખુદાઈ મુઝાને શરૂ થવાની આના કરી પછી બીજામાં એકાત માં ન બેમવ, પણ લોડમાં મળીને બેમવ, છતાં ગળની લોકોની ગરમમાં પણ ન બેમવ એ આગા રમૂજ લેખાય એવી કે એક કનમમાં મુનેગાને ગન્દન ન માગવાનું કહી કાપેલુ માથુ કરી જોડાતુ નથી એમ કહે છે અને પહેલાના ગળઓ આમડી ઉખાડી નાખવાની તેમજ હાથોને પગે ગાંધવાની શિક્ષા કરતા તેવી ન કંવાની આગા છે જો કે અહીં જૂનવુ ન જોઈએ કે અકમરે પોતે લુઝારખાન હમીને એવી મળ કરી હતી એવા મુનેગાને હજૂમાં મોકલેલા એવી આગા જેતા એવી મળનો હક ખુદ બાદશાહને જ હશે એમ મમમય છે ૧૧૧ દુગમદના વખતે ઇતિહાસના તેમજ બીજા મહગુણી લખાણો વાચવાની અમનદારોને આગા છે તે મમમય છે ગાજો ન દેવાની તથા ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપવાની આગા છે ૧૧૨ પ્રજાના ધર્મ તથા પથોમાં હાથ ન વાલવાની આગા તથા તેના કારણો રમમય છે ઊંચવામાં ને ખાવાપીવામાં હદ ગમવાની આગા રમૂજ છે અહીં રમૂજ ખાતર નોંધવું જોઈએ કે અકમરના મિત્ર અને વિદ્વાન ઇતિહાસ-લેખક અબુફઝલનો ખોનાક મહુજ હતો ૧૧ પુનતન ઇમામ્તોની મરામત કંવાની પણ આગા છે ચોકીદારો ને વરકરી માણમેના વર્તન માટે પણ ઉત્તેજ છે લોકકી માણમે પ્રજાના ધરમાં વગર રમજો ન જઈ શકે હાઠ ગાળનારના નિયમોનો ઉત્તેજ પણ છે ને શિક્ષા પણ છે પૈસાવાળાઓ માત્ર એકલાઈ કરી થોડું થોડું વેચી વતુ નફો ન કરે તે માટે ભાવ નિયમનની પણ આગા છે ૧૧૪ નીઓ ઉપર સી પુરોવાને નાહવાના યાદ

૧૧૧ અહમી, પૃ ૧૦૪ થી ૧૦૭ આ લાભા ફરમાનની ૫૧ કસો આપેલી છે સાર્વત્રિક દિએ રસમય છે છતાં એ બધા માતો માટે છે એ જમાનામાં રાજ એટલે બધાને માલિક, પિતા જેવો, તથા હિશર જેવો, ટીકાથી પર ગણાતો એ સદગ સમલય તેણે રાજ કરી ખોટું કરે જ નહિ એ અગ્રેજ ઇતિહાસમાં પણ એ જમાનામાં મનાવુ હવુ ૧૧૨ એ જ, પૃ ૧૬૫ એમાં ઇતિહાસ માટેના ઉત્તેજ રસમય છે એના કાયદોનો પણ ઉત્તેજ છે

૧૧૩ એ જ, પૃ ૧૬૭ ધર્મમાં હાથ ન વાલવો એ આજ્ઞાના કારણે રસમય છે ખાવા પીવામાં મર્યાદા નળવવાની વાત પણ રસમય છે ઇલિયટ, પૃ ૬ માં અબુલફઝલના ખોરાક માટે કહે છે કે એ ૨૨ ચોર ખોરાક પાણી અને તે ઉપરાંત રાજી ખાનો ચોર પાશે કે કાચો એ જણાવેલું નથી

૧૧૪ પૈસ વાળા માત્ર લઈ જાય, નફો કરે અને જરીજાને ન મળે તે માટે રાજ્યની ચિંતા એ વખતે પણ હતી પૃ ૧૦૧

જુદા રાખી પાણી ભરવાના તેનાથી પણ જુદા રાખવાની આગ્રા છે. આ ફરમાન ઘણું જ લાંબું છે તેમાંથી માત્ર રસસય કલમેનો સાર અહીં આપ્યો છે.

કેટલીક જઠાતની માફીનું ફરમાન

ત્રીજા ફરમાનમાં વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ પાસેથી લેવાની જઠાતમાં કેટલીક માફ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. માલગી આવજા ઉપર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં જઠાત લેવાની હતી. એમાં વેપારી વર્ગ અને લોકો ઉપર પડતા બોજા ઉપરાંત એકસરખું ધોરણ પણ નહોતું. અકબરે આ ખાસ ફરમાનથી ખાધાખોરાડીની અને બીજી લોકોપયોગી જરૂરી ચીજો ઉપરની જઠાત ઈ. સ. ૧૫૯૦-૯૧માં આ ફરમાનથી માફ કરી. ૧૧૫ આ બાબતની કેટલીક ચર્ચા આગળ વેપારના પ્રકરણમાં કરીશું. ફરમાન હિંદના બધા પ્રાંત માટે છે છતાં વેપારી આવકજનક તથા એ સમયના ગૂજરાતની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં ફરમાનની વિગત નોંધપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૧-૨માં અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસૂલમાંથી દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા શાહજહા સલીમ-જહાંગીર-ને ઈનામ તરીકે આપવાનો હુકમ ગૂજરાતના સૂબા ઉપર મોકલ્યો. ૧૧૬ ઈ. સ. ૧૬૦૫થી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં મુઘલ સત્તા સ્થિર થઈ. ગૂજરાત સલ્તનતનું એ પછી નામનિશાન ન રહ્યું

[નોંધ : આ “સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ”નાં પાનાંઓમાં અનેક સ્થળે “હવે (અમુક-તમુક) પ્રકરણમાં આ વિશે ચર્ચા કરીશું” વગેરે મતલબનું આવે છે. છેલ્લો ગ્રંથલખાય તે પહેલાં જ લેખકનું અવસાન થવાથી આપણે વિશેષ વસ્તુઓ—ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો નિર્ચોડ મેળવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કોઈ સમાનધર્મી જગે ને આ પૂર્ણ કરે એ સુધાવના. કે. કા. શાસ્ત્રી]

૧૧૫ : એ જ, પૃ. ૧૭૩-૭૪. વધારામાં જુઓ Commercial Policy of the Moguls : By D. Pant. પૃ ૮૫-૮૬.

૧૧૬ : એ જ, પૃ. ૧૮૭. તાબાના પ્રદેશોની આવકનો રાજાઓ મન કાવે તેવો ઉપયોગ કરી શકતા.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનું વહાણવટું

માહર શ્રી મનુષ્યગમભાર્ગ માટે એમ કહેવાય છે કે એક વખતે એ કોર્ટ ચિનકનાનું પ્રદર્શન જોવા ગયા હતા ત્યાં એમણે એક ભાગે ક્રીમતનું ચિત્ર જોઈ કહ્યું “આની આટલી બધી ક્રીમત!” આ શબ્દો સાંભળીને પ્રદર્શનનો વ્યવસ્થાપક એમને એક ખાસ જગ્યાએ લઈ ગયો અને કહ્યું કે “માહેબ, અહીંથી જુઓ” મનુષ્યગમભાર્ગ તત્પર થઈ જઈને જોઈને રહ્યા અને જોયા “આની આટલી જ ક્રીમત!”

કોઈ પણ વસ્તુને જે દૃષ્ટિમિદ્ધથી જોઈએ તે પ્રમાણેના ગુણવાળી આભાવિક રીતે તે આપણને જણાય છે પરંતુ સોફો પન્દેશી મનેગો લક્ષ્મી રાખી અન્ય દેશોનો ઇતિહાસ લખે ત્યારે દૃષ્ટિમિદ્ધ આભાવિક રીતે તેમનું જ હોવાથી પોતાના ગુણદોષ અને વિમબમ(prejudice)ની છાપ તેમના લખાણો ઉપર પણ પડે છે દિલ્હી અને લડનને ધ્યાનમાં રાખીને લખનારને ખીનું કોર્ટ માર્ક પણ કાળે એથી મોટું કે મમ્મદ હોઈ શકે એમ માનતા પણ આચકો આવે છે

ગુજરાતના રાજકીય, મામાનિક, અને વાણિજ્ય વગેરેના ઇતિહાસ તરફ આપણા વિદ્વાનોમાંથી કોઈએ રીતમરની નજર નાખી નથી અને આપણું ટેલુએ મારુ મોટું આપણે પાગડી આપે જેવું પડે છે કેટલાક અપવાદો મિવાય પારકાને હાથે લખાયેના આપણી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસ કેવળ લૂખા જણાય છે, કેટલાયે રમમય હેવાન ખૂણામાં અર્ધ અધકારમાં પડી રહ્યા છે

ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં ગુજરાતની પ્રવૃત્તિઓ મર્યાદી વિશેષ અને વિવિધતાવાળી પ્રાચીનકાળથી છે એ મિદ્ધ વાત છે એમાં વેપાર એ પ્રધાન પ્રવૃત્તિ છે અને વહાણવટું ને નાણાવટું એ એના મુખ્ય અંગો છે વહાણ વટામાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે વેપારના આ મુખ્ય અંગોના ઇતિહાસ ખૂણામાં પડ્યા

છે. અંધારા આકાશમાં છૂટા વેરાયેલા તેજોમય તારા જેવા એના ઉલ્કેષો ઠેર ઠેર ચમકે છે.

હાલની દુનિયામાં વહાણવટીઓની મોટામાં મોટી પ્રગ્નના દયાગૃહમાં હિંદુસ્તાન આવવાથી હિંદુસ્તાન જેવા દેશને તો વહાણવટું હોય જ નહિ એમ ધાગનાર પશ્ચિમના ગર્વિષ્ઠ લોકોને પ્રાચીન હિંદના વહાણવટાનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ અર્પણ કરીને બંગાળના પ્રસિદ્ધ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીએ ચકિત કરી નાંખ્યા છે અને સ્વદેશની સેવા યગ્નરી છે વાદળોમાં ઠંડાયેલા સૂર્યને સૂર્ય છે એમ સાબિત કરવા માટે આધારો આપી જે નકામી મહેનત કરવી પડે તેવી મહેનત વખતને અનુસરીને એમને કરવી પડી છે. આ જાનનું પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે પહેલું જ ગદ્યાર પહેલું છે અને સ્વદેશાભિમાનના જે જુરસાથી એ લખાયેલું છે તે માટે પ્રો. રાધાકૃષ્ણને જેટલું માન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

પ્રો. રાધાકૃષ્ણે ઘણી મહેનત લઈ આપેો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યા છતાં દિલગીરીની વાત એ છે કે ગુજરાત જે વહાણવટા માટે હિંદમાં સર્વથી આગળ છે; જેની એ પ્રવૃત્તિ સર્વથી વધારે અને પ્રાચીન છે તેને અન્યાય થયો છે; પ્રો. રાધાકૃષ્ણ જેવા વિદ્વાન અને પ્રમાણ ગણાય એવા પુરુષને હાથે એવું થયું છે એ વિશેષ શોચનીય છે.

પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકરજીનું પુસ્તક આખા ભરતખંડના વહાણવટાના ઇતિહાસરૂપે લખાયેલું છે એટલે આખા દેશની એ પ્રવૃત્તિ તેના જે જે ભાગે જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં જેવી જેવી રીતે કરેલી હોય તે યથાર્થ રીતે આલેખાય એ જ યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રો. મુકરજીએ આ કાર્યમાં એ યથાર્થતા બરોબર રીતે જાળવી નથી એમ જણાઈ આવે છે. આપણે આગળ જોઈશું તેમ ગુજરાત જ વહાણવટાના ક્ષેત્રમાં હિંદના કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં આગળ હતું, અને છે; અને, દરિયાપારના દેશો સાથે નિત્ય સંસર્ગથી^૧ ગુજરાતી ભાષા

૧ : વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપારમાં ગુજરાત પ્રાચીનકાળથી હિંદના સર્વ પ્રાંતો કરતાં અગ્રસ્થાને હતું એ તો મુસાફરોના વૃત્તાન્તોથી અને બીજા અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થાય છે અને એ સિદ્ધ કરવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. હાલ પણ ગુજરાતમાં પારથી સ્ટીમરો દ્વારા મોટા દરિયાઈ વેપાર છે અને બીલીમોરા, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ મોટા વહાણો બને છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ફેરે છે. ગુજરાતના ખારવા હજી પણ સ્ટીમરોમાં કામ કરવા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. (સરખાવો Encyclopaedia Britanica Vol XII p 710 "Owing to its maritime connections the language has also borrowed occasional words from other parts

અનેક દષ્ટિએ દિંદના બીજા પ્રાતોની ભાષા કરતા વધારે મમૃદ્ય થયેલી છે ત્રી મુકરછના પુત્રતંત્રા ગુજરાતની જે કેટલીક વિગતો લીધી છે તે જોતા બહારના વાચનારને ગુજરાતના વહાણવટાનો વિકાસ કેવળ સાધારણ જ હોય એમ લાગે એવું છે એમના ઉપોદ્દાતમાં એમણે જે આધારો અને જે પદ્ધતિથી પુત્રતંત્ર લખવાનું જણાવ્યું છે તેમાં તો ગુજરાત કે તેને વિશેના આધારોનું નામ મળુ નથી ગુજરાતી વહાણવટાની મૂકી ન હતી શકાય તેવી જે જે વિગતો એમણે લીધી છે તે આધારણુ ગીતે જ દૂકમાં મૂકી છે, એમના આધારના સાધનો જોતા ગુજરાતને લગતા સાધનો ગરોળા ન્તેયા હોય એમ જણાતું નથી, અને જે ગુજરાતી માધનોના નામ આપ્યા છે તેનો પણ બરોબર ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી,^૩ પગ્દેશી મુસાફરોના વર્ણનોના આધારે પણ ગુજરાતને લગતા એકાદ અપવાદ સિવાય એમણે લીધા જ નથી,^૪ ગુજરાતની મદરવની વિગત દૂકમાં લખતા પણ તે માટે શકાને ધ્યાન હોય તો એમણે લખાણથી ચર્ચા કરી છે,^૫ બગાળ અને

of Asia and from Europe This is specially marked in the strange dialect of Kathiawar boatman who travel all over the world as lascars on great steamships આદિતરંગે એન્સાઈલોપીડિયા મિટાનિકાની ઉમણા બહાર પડેલી તેરમી આશુત્તિમાંથી લીરેડો છે તેમાં દિંદના દરિયાકાઠાના બીજા પ્રાતો ની ભાષાએ કે પ્રાતો માટે-બગાળ-આમ્ર, તામીલ વગેરે માટે આ જાતનું લખેલું નથી ૨ સુપારમ જાતને લીધે ભરવની સહેજ બાબત, જવાની બાબત, ગુજરાતી સુલતાનોના વખતની બાબત, ધણી દૂકમાં સુરતની બાબત, અને પાછળથી મુબઈની બાબત, આદલી બાબતોમાં ગુજરાત બાબત મળુ દૂકમાં લખવામાં આવ્યું છે (જુઓ Indian

પાના - ૪૦, ૪૬, ૭૭, ૧૩૧, ૧૫૧, ૨૦૦ થી ૨૦૧, ૨૩૭) આદલા પાનામાં ગુજરાત બાબત ઘોડા વાક્યો લખ્યા છે કુદ્રા પાના ૨૦૦ અને ૨૦૧માં ગુજરાતી સુલતાનોના વખતનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ તેમાં બગાળના લખાણ જેવી છટા નથી બી ન આખા પાના ૨૪૪ અને ૨૪૫ માં પારસી વહાણ બાધનારા સંબંધી લખ્યું છે આ સિવાય છટાવાળા નામો ગુજરાત સંબંધી ઘોડા આવે છે

૩ ગુજરાતને માટે જે ઘોડા સાધનો તેમણે જોયા છે તેમાં Bombay Gazetteer Vol I, Part 1 & 2 અને Bird's History of Gujarat અને Bailey's History of Gujarat ના નામ ગણાવ્યા છે આ પુસ્તકોમાં પણ ગુજરાતના વહાણવટા ના એટલા બધા ઉલ્લેખો છે કે તેમાંથી તેમણે નદિ જેવું જ લીધું જણાય છે

૪ બારમોસા, ઘેવેનોટ, મેન્ટેલ્સેલો, સીઝરફેલિક વગેરે ઘણા પરદેશીઓની મુસાફરી ના વર્ણનો જેમાં ગુજરાતી બંદરો માટે ઘણું લખેલું છે તે જોયા જ જણાતા નથી અને એ મુસાફરોના નામ પણ નથી જણાતા Bom Gaz. I pt I માં મીન, રામ અને આરમ વગેરેના ગુજરાતના ઉલ્લેખો વગ્ડ નજર નથી મળે

૫ જવાના સરયાન માટે કરેલી ચર્ચા માટે જુઓ Indian shipping પૃ ૧૪૦ થી ૧૫૪

મદ્રાસના કિનારાના હેવાલ પાછળ જે મહેનત કરી છે તેના થોડા ભાગ જેટલી પણ ગુજરાત માટે કરેલી નથી; ળંગાળની નદીઓની નૌકાઓની આવળ માટે જેટલાં પાનાં એમણે જે છટા, રસ અને વિગતથી ભર્યા છે તે સાથે સરખાવતા ગુજરાતની તો જાણે અવગણના જ કરી હોય એમ સહજ દેખાઈ આવે છે.^૬ ટૂંકમાં, પ્રો. મુકરજીનું પુસ્તક વાંચતા ગુજરાતના વેપાર ઉદ્યોગને જાણનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને લાગે એવું છે કે એક રીતે આવું ઉત્તમ પુસ્તક લખતાં પહેલાં તેઓ ગુજરાતમાં આવી ગયા હોત અગર તો ગુજરાત સંબંધી સાધનોની અને ઉદ્યોગોની પૂરી શોધ રસથી કરી હોત તો ફિક્ક હતું. આ કારણથી ગુજરાતની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ટૂંકાણુમાં ખ્યાલ આપવો એ ઉચિત છે.

આથીયે વધારે શોચનીય એ છે કે વડોદરામાં શ્રી સયાજી આળ-જ્ઞાનમાળામાં એક ગુજરાતી ભાષાએ ‘હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું’ એ નામનું એક લઘુ પુસ્તક અહાર પાડ્યું છે. પ્રો. મુકરજીના ગ્રંથની એ નાની નકલ જ છે અને એમાં ગુજરાત માટે કોઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.^૭

પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસનો જે અભ્યાસ કરે, એશિયામાં હિંદુસ્તાનની અને હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતની ભૌગોલિક સ્થિતિનો જે વિચાર કરે, અને હાલના ગુજરાતની નજરે જુએ, તેને તો આપોઆપ ખચર પડે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ દરિયાઈ વેપાર માટે મશહૂર છે. ઉત્તરમાં પાલણપુર એન્જની અને પૂર્વમાં પંચમહાલ દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકા ગાદ કરતાં એની એકે જગ્યા દરિયાથી સો માઈલ દૂર નથી. ખંભાત અને કચ્છના અખાતોને લીધે દેશના ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં મોટા કિનારો એને મળે છે. અનેક સૈદ્યાઓથી અનેક સાહસિક અને ચતુર જાતિઓએ એને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ધરોળર સમજવા માટે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વેદ-કાળથી થયેલા જાતિઓનાં ભ્રમણો આપણે માન્ય કરવાં પડે. કેટલાક

૬: ગુજરાત માટે છટાં વાક્યો અને નામોના છટાં ઉલ્લેખ ઉપરાંત બે જગ્યાએ બે પાનાંથી વધારે સર્જન લખાણ નથી. બગાળ માટે તેવાં લખાણ ઘણાં છે. અને એક લાંબુ પ્રકરણ જુદું આઠ પાનાનું ભર્યા ઉપરાંત મોગલાઈના વખતના વર્ણનમાં બંગાળ બાબત જ લગભગ ૨૩ પાનાં ઝીણી ઝીણી વિગતોથી અને છટાની ભર્યા છે.

૭: આ નાનું પુસ્તક વાંચતા ધરોળર પ્રો. મુકરજીના પુસ્તકનો લીટીએ લીટીનો સાર લીધો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. નવાઈની વાત એટલી જ છે કે પુસ્તકમાં કોઈ જગ્યાએ અમુકમાંથી સાર લીધો છે એમ લખ્યું નથી.

વિદ્વાનોનું માનવું છે કે એ બ્રમણ પગ્ગતિઓના આક્રમણો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક કારણોથી થયેલા છે ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ કાષ્ઠક વધારે દેખાય છે, અને તેમાં અન્ય કાગળો જગતા દરિયાને લીધે ઉદ્ભવેલા વેપારને લીધે થયેલું આક્રમણ એ મોટું કારણ લાગે છે હિંદના અનેક બાગોમાંથી ગુજરાતમાં વણી જતિઓ આવી છે, પરંતુ ઉત્તરે કાણુન-પામળ-કાસ્મીર અને યમુનાના પ્રદેશમાંથી આવેલી જતિઓનું પ્રમાણ વધારે છે. વિદ્વાનોનું વળી એમ પણ માનવું છે કે એવી જતિઓએ પોતાની મૂળ ભૂમિના નામો નવા વસવાટની જગ્યાએ નળની રાખવા યત્ન કર્યો છે આ પ્રવૃત્તિ પાછળથી ગુજરાતમાં પણ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાના બ્રમણોમાં જળવાઈ રહી છે

લાટ એ નામ ગુજરાતના ઘણા મોટા ભાગનું ઈન્વીમેન પૂર્વેથી પગદેશીઓ વાપરતા હોય એમ જણાય છે, આ હાલ આપણે જોને અરબીમુદ્ર કહીએ છીએ તેને લારનો મુદ્ર આગ્રો કહેતા, એ લાટના કિનારા સાથેના તેમના દર્શિયાઈ વેપારને લીધે જ છે ૧૦

૮ કાગિજ ઉપરથી કેમ્બોડિયા, મધુરા ઉપરથી મુદુરા, અને સિંહોન, અરબસ્તાન અને નવાને કિનારે એવા બીજા ત્રણ મુદુરા અગર મુતરા, મેપારા ઉપરથી આફ્રિકાનું સોડાલા, માગરોળ-મગલપુર-કાન્હડદે પ્રબલનું માગલદ્વર ઉપરથી દક્ષિણનું મગદર (મંગલોર), ગમ્બોદિયર ઉપરથી મેરકોટ્ટા, કાગી ઉપરથી કાચી, વગેરે ઘણા હિન્દી નામો દેશાવર ગયેલા છે ગુજરાતમાં પણ એવા નામો ઘણા છે તેમાં સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ અને દક્ષિણ કિનારાના કેટલાક ગામો સાથેના સુરતને કિનારે પણ છે, માગરોળ, માડવી, વેરાવળ, મહુઆ, ડિના વગેરે આ બધું જતિઓના વેપાર અર્થે થયેલા બ્રમણ સૂચક છે આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ ધણો છે અને આ કેવળ અનુમાન જ છે માલુસ ના નામો ઉપરથી સ્થળના નામ પડે તે તો એકથી વધારે હોઈ શકે, પરંતુ તેવા સમય ન હોય ત્યારે કોઈ જતિએ જ પોતાના મૂળ વતનનું નામ પાડ્યું હોય એમ સમજવું કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં વડનગર અને વિસનગર છે ઈલાહના સરથાનોમાં પણ આવું જણાઈ આવે છે

૯ જુઓ અલતેકરનું "History of Ancient Towns in Gujarat" p 3 અને હસમી સર્ગીમાં અલ માસુગી આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના મહાસાગરને લારવી, સમુદ્ર કહે છે (Bom. Gaz I-1 p 510)

૧૦ લાટ રાજ્યનું મૂળ રોમાં છે તે સમજવું નથી સસ્ત્રુતમાં નથી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સસર્ગમાં આવેલા પરદેશીઓએ એ નામ કોઈપણ કારણથી પાડ્યું હોય એમ જણાય છે વળી જણવા જેવી વાત એ કે (Tolomy) ટોલમી લારીક (Larike) કહે છે હવે સિંધમાં લારખાના છે અને ઇરાનના દક્ષિણ કિનારે લારિસ્તાન છે તે જણીવું છે તેની જ ભેડેના સિંધના દક્ષિણ કિનારાનું નામ કર્નિજદામે "લાર" આપ્યું છે (Cunningham's Ancient Geography Map IX) ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાનું નામ પણ લાટ તે તો જણીવું છે અને તેને જ લાર

જે વખતે યુરોપના લોકો જંગલી હતા તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં મંદ્રિનિનો સૂર્ય સંપૂર્ણ પ્રકાશમાં હતો એ નિર્વિવાદ છે. ઇતિહાસ જેવી વસ્તુની કોઈ પણ દેશમાં શરૂઆત નહોતી થઈ તે સમયથી પણ ધણો પુરાણો એનો ઇતિહાસ છે.

એવા પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં હિંદુસ્તાનનું આરું ગુજરાતમાં હતું. હયુર્મટ નામના લેખકે^{૧૧} હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારાની એટલે હાલના ગુજરાતની વેપારી પ્રવૃત્તિ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષથીજે જૂની છે એમ ઇન્ડિયની કંપરોમાંથી નીકળેલી સિંધુ નામની મલમલ અને ગુજરાતની ગળી ઉપરથી સદ્ધ કરવા થતન કહે છે. સિંધનો દક્ષિણ કિનારો, એ કિનારે આવેલું પાતાળનગર અને ગુજરાતનો કિનારો સમાન જાતિઓથી અગર તો એક વ્યવહારથી ગૂંથાયેલી જાતિઓથી વસેલો એ તો એ આખાગે કિનારાને લગતા 'હાર' નામ ઉપરથી જણાય છે.

મિ. હયુર્મટ પશ્ચિમહિંદના કિનારાના વેપારને ઇસ્વીસન પૂર્વે ઘણાં વર્ષ જૂનો કહે છે તે વાતને આપણે વધારે પડતી માનીએ તોપણ બરુકચ્છ (ભરૂચ) અને શૂર્પારક (સોપારા) એ બંદરો તો મહાભારત-કાળમાં સમૃદ્ધ અગર હારીક પાછળથી કહેતા. હળીખુશીર નામના તવારીખકારની નોંધ ડો. બર્ડે લીધી છે (Bird's History of Gujarat p. 153 154) તેમાં લખે છે કે મહમૂદ ગીઝનીના માણસોએ સોમનાથમાં હાટની ભૂતિની પૂજા થતી જોઈ અને એ ભૂતિ પુરાણ આરબો પણ અરબસ્તાનમાં પૂજતા હતા. આ ઉપરથી શિવસિંગના આકારને લીધે કે કોઈ બીજા કારણથી એ જાતની શિવપૂજા જ્યાં જ્યાં થતી હોય તે બધા કિનારાને આરબોએ હાટ અગર હાર નામ આપ્યું હોય એમ બને. મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના પહેલાં અરબસ્તાનનો ઘોડો ભાગ, ઈરાન, અને ગુજરાત આઘાણુધર્મ પાળતા (કિનારાના ભાગ ખાસ કરીને) એ તો સિદ્ધ વાત છે. અને મુસલમાની ધર્મના પૂર્વમાં આગળ વધવાથી કે બીજા કોઈ જાતના આક્રમણથી હાટ નામ સંક્રાંતિએ ગુજરાતના કિનારા માટે વપરાવા લાગ્યું હોય એમ બની શકે. સિંધને દક્ષિણે હારી બંદર છે તે પણ હાર ઉપરથી. આમ જોતાં સિંધને કિનારે કત્તર સિંધમાં હારણના, ઈરાનનું હારિસ્તાન, સિંધનું હાર, સોમનાથની ભૂતિને લીધે આરબો એ કિનારાને પણ હાર કહેતા હોય તો તે, અને ગુજરાતના કિનારાનું હાટ એ બધું પશ્ચિમ કિનારાની એકસરખી રેખામાં આવે છે. એથી કોઈ જાતનું ભ્રમણ સૂચવાતું હોય તેમ પણ બને ખરું. આ વિગતમાં પરસ્પર સંબંધ હશે કે નહિ તે તો પુરાતત્ત્વના કોઈ વિદ્વાન કહે લ્યારે મનાય. આ પણ અનુમાન અને તે નિરાધાર છે, પરંતુ આ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાન સિંધ અને ગુજરાતના કિનારાને ઘણો જૂનો દરિયાઈ સંબંધ હતો. માસુદી (A. D. 916) લખે છે કે ચેવલ, થાણા અને સોપારામાં હારીય ભાષા બોલાતી હતી. Bom. Gaz. vol. I. Part II p. 22 અને તેથી પરસ્પર વ્યવહારને લીધે વહાણવટું પણ ખીલેલું હશે.

^{૧૧} : જુઓ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં Mr. Hewitના લેખ પરથી Bom. Gaz. I. I. p. 11.માં લીધેલી નોંધ નં. ૨.

હોવા જોઈએ એમ જણાય છે આ પ્રાગૈતિહાસિક મમયમા વહાણો વગેરે માટે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ગુજરાત ॥ બંદરોના આવા ઉદ્દેશો અને ઇતિહાસના પિતા હેરોડોટસ જેવા અનેક યુરોપવાસીઓએ કહેલા કપામ આદિ વસ્તુઓના ઉદ્દેશો ઉપરથી, અને ઘણી વેપારી જાતિઓ આ ભૂમિ તરફ આકર્ષાઈ આવીને વસવાટી આપણે યોક્તમ માની શકીએ કે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર મહાભાનંતના સમયથી કે તેથી પણ પહેલાથી ચાલતો હોવો જોઈએ અને તેને માટે યોગ્ય વહાણો વગેરે સાધનો પણ હોવા જોઈએ

ઈગ્નીસન પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાથી, લગભગ બૌદ્ધ મમયથી, ભરૂચ અને સોપારા બંદરોનો વેપાર વધારે હોય એમ જણાય છે બૌદ્ધ જાતકમાના સુપારગ જાતકમા ભરૂચના ઉદ્દેશ છે સુપારગ બોધિમત્ત જે મહાનાવિક હતો, તે ભરૂચનો જ છે ઈગ્નીસનની શરૂઆતમા તે લગભગ આખા હિંદુસ્તાનનો વેપાર ભરૂચે એકઠાય ક્યો હતો ભરૂચથી રૂપકવજ યાજુ થઈ ભીલમા, સાચી વગેરે આગળ થઈ છેક પાટલીપુત્ર (પટણા) સુધી મહામાર્ગ હતો અને સાચી વગેરેનું તેથી મહત્ત્વ હતું ૧૨ ઉજ્જનથી કેટલોક માલ ભરૂચ આવ્યાનું તો પેગિલસ લખે છે કાણુવથી દેશાવર ચઢાવવા માટેનો માલ પણ ભરૂચ આવ્યાનું અને દક્ષિણદિશનો માન પણ નિકાશ માટે ભરૂચ આવ્યાનું એ લખે છે આ ઉપરથી જણાવે કે એ વખતે કાણુવથી પાટલીપુત્ર અને દક્ષિણ એ બધા ભાગનું મુખ્ય બંદર આપણું ભરૂચ હતું

આ વખતે ટોનેમી અને બીજા પાશ્ચાલ લેખકો ગુજરાતના કિનારાના ઘણા બંદરો અને વેપારી સ્થળો ગણાવે છે ભરૂચ (Barigaza), નવસારી (Nonsaripa), બીનીમોરા (Poulipoula), કીમ (Kammoni) અને સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના દારાકા (Barake), બારગમ્ડ (Bardaxema) (મહાની પાડોશને લીધે), વેગવળ (Surashtra), માગરોળ (મગનપુર Monoglosson), હાયળ (હસ્તકવપ્ર-Astakapra) વગેરે બધે પણ ગણાવે છે, પરંતુ છેક સૌરાષ્ટ્રીઓના મમય સુધી વહાણોના નામ અને બાધકામ કે તેને લગતા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો નથી

આમ છતાં પણ બીજા બંદરો સાથે ભરૂચ મુખ્ય બંદર તો હતું જ ઇન્ડીસનની શરૂઆતમા ગ્રીક લેખકો ભરૂચનો દરિયાપારના દેશો માથેનો વેપાર આ પ્રમાણે ગણાવે છે ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન અને ઈરાની અખાતના બંદરોએ અને હિંદી મહાસાગરમા ભરૂચના વહાણો ઘૂમતા મિમર અને અરબ-

સ્તાનથી સોનું, રૂપું, પિત્તળ, કલાષ, સીસું, પારો, સુરમો, કાચ, પોખરાળ, પરવાળાં, દારૂ, કાપડ, અને દુપટ્ટા આવતાં. ૧૩

ઈરાની અખાતનાં યંદરોથી ગુલામો, સ્ત્રીઓ, સોનું, મોતી, ખજૂર, દારૂ અને કાપડ વગેરે આયાત થતાં. ભરૂચથી મિસર અને અરબસ્તાનમાં ચોખા, ખીયાં, તેલ, રૂ, ખાંડ, મલમલ, અને ઊંચી જાનનું કાપડ, ઈરાની અખાતનાં યંદરોએ પિત્તળ, શીંગડાં, સુખડ અને ખીજને લાટડાં નિકાશ થતાં, આફ્રિકાથી ભરૂચમાં સોનું, સિલ્વોન અને મલખારથી તેજના આવતા. ૧૪ અરબસ્તાન અને ઈરાનના કિનારા સાથેનો ભરૂચનો સંબંધ પણ નામ સાથે પેરિપ્લસ લખે છે. ૧૫

આ સમયના ભરૂચના પરદેશીઓએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે હાલનું ભરૂચ જોતાં પુરાણા ભરૂચના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ભરૂચે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જાતિઓના વ્યવહાર જોયા છે; અઠળક લક્ષ્મી રમાડી છે; અનેક ધર્મોને સમાનતાથી પોતાની ભુમિ ઉપર રાખ્યા છે; એનાં સંસ્મરણો દિવિને કાવ્ય, ઇતિહાસકારને ઇતિહાસ અને નવલકથાકારને નવલકથા માટે અખૂટ સામગ્રી આપે છે. ૧૬

ઈસ્વીસનની નવમી સદી આવતાં મુઘી ગુજરાતનો ઇતિહાસ સહેજ પણ વ્યવસ્થિત ન હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના હેવાલ માટે છૂટાછવાયા અને તે પણ ઘણા થોડા ઉલ્લેખો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. ક્ષત્રપ રાજ્યોએ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને સાંકું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમના સમયમાં રોમન સામ્રાજ્ય સાથે ગુજરાતનાં યંદરોનો સંબંધ હતો. ૧૭ ક્ષત્રપો અને સોલંકીઓની વચ્ચેના આશરે છ સદીઓ જેટલા લાંબા સમયમાં ગુપ્ત, વલ્લભી, ગુર્જર, ચાવડા આદિ રાજ્યોના વખતમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો ન હોવા છતાં દરિયાઈ વેપાર અને વહાણવટું સારી સ્થિતિમાં હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ વખતમાં થાણા જિલ્લાનાં યંદરોનો વેપાર

૧૩: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ. પૃ. ૨૫૧-૨૫૩.

૧૪: ગુજરાત સર્વસંગ્રહ પૃ. ૨૫૩.

૧૫: Bom. Gaz. I. I. p. 545.

૧૬: Brigg's Cities of Gujarashtra.

૧૭: Encyclopaedia Britanica vol. IV p. 188 13th Edition. "since about A. D. 40 the coast cities had been much enriched by trade with Roman Empire, which both the Satavahanas and Satrapas did much to encourage શાહ રાજ્યોમાં electionની રીત હતી અને એમનું રાજ્ય commercial kingdom કહેવાતું.

સારો ચાનતો હતો અને ત્યાના વેપારીઓ લાઠ વાણિયા હતા તે ઉપરથી બહુ વગેરે બદલેનો વેપાર હરકત વગર સારો ચાલતો હશે એમ માની શકાય ૧૮ આ મમયમા ઉપર જણાવેના રાત્રીના ફેરવદલા થઈ ગયા તેને લીધે જે બિયતપાથવ થઈ હશે તે દરિયાઈ વેપારને અસર કરે તેની ભારે હોય એમ જણાતું નથી એક રીતે જોતા તો આ લાના મમયમા ગુજરાત ઉપર વતલીપુરના નાથ મિવાય કોઈ મોટી આદત આવી હોય એમ માનવાને કારણ નથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર દુષ્ટ આદિની ચઢાઈઓથી નામેલા શોકો પણ ગુજરાતમા આવીને વચ્ચા હે અને ગુજરાતના બંરોથી પરદેશ ગયા હે

આ સમયમા જ ગુજરાતના લોકોએ મમુદ્રપાર મર્યાનો વમાવવાની પ્રવૃત્તિ કરી હોય એમ દેખાય છે ઈરાન, અઝર્બૈજાન, આફ્રિકા અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ કિનારા ઉપર તો ગુજરાતીઓના મંથાનો દરેક જગે હતા ગુજરાતના સિંહનકુમાર નામના કોઈ ગજવશીએ સમુદ્રમાર્ગે લકાનો વિજય કરીને તેની માદગીરીમા તેનું નામ સિંહનદ્રીપ ગણ્યુ ૧૯ સિંહનદ્રીપ

૧૮ ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ પૃ ૨૫૨

૧૯ બગાળના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે લક્ષ્મી તેનું નામ સિંહલદ્રીપ રાખ્યુ અને તેનો સમય અને ખુદ્ધ ભગવાનનો નિર્વાણનો સમય એક જ છે (ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ પહેલા) એમ મહાનથ નામના બૌદ્ધ મથના આવારે પ્રેા રાનાકુમુદે લખ્યુ છે વિજય અને સિંહલદ્રીપના જીતવાની આખ્યાયિકા બગાળમા પ્રચલિત તો ઘણી છે અને ત્યાં સિંહલ વિજય નામનું નાટક હાલ પણ ભજવાય છે તે ઉપરથી લાગે છે પરંતુ મહાવગ ઈસ્વીસન ૪૦૦ ને શુમારે લખાયેલો મથ છે એમ વિદ્વાનો માને છે, અને તેમા બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાની પૌરાણિક કથાઓ આપેલી છે, એટલે ઈ સ ૪૦૦ થી પહેલાની ગમે તે સમયની વાત તેમા આવી શકે પરંતુ મહાવગનું વર્ષ આ જણીએ તો વિજયની જીત તે અગાઉ લગભગ ૬૫૦ વર્ષ પહેલાની ગણવી પડે પણ તેનો વાવો નહિ પ્રેા મુકરજીએ પોતાના મથમા બગાળની એક મહાન નાવિકપ્રવૃત્તિ વરીકે જુરી જુની જગ્યાએ ચાર વખત આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ Indian Shipping p 28, 42, 69, 157) અને તે પછી બગાળનું બીજું એક દરિયાઈ ધસકમ નોંધ્યુ નથી પરંતુ આ ઉપરાંત એમણે બીજી કેટલીક વિગતો લખી છે તેથી આ વાતને વિરોધ આવે છે તે ખાસ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય દોવાથી અગ્રે ચર્ચવાની જરૂર છે સીયુકી (Si yu ki) નામના ચીની મથને આખારે એ લખે છે કે "The ship in which the lion-prince Sinhala sailed from an unknown part of Jambudwip to Cylone contained five hundred merchants besides himself" (Ind shipp P 29) આ જોતા વિજયને બદલે સિંહલ થયો તે નોખવા જેવું છે વળી "માયસો વેપારીઓ"નો ઉલ્લેખ પણ નોખવા જેવો છે

આગળ વિજયની વાત ફરી લખતાં માને ૬૬ મે પ્રેા રાખાકુમુદે રાજવલ્લીય મથને આખારે લખે છે કે "The ships started from a place near the city of Shinhapur, and on their way touched at the port of Supara,

નામ ઈસ્વીસન પૂર્વે પાંચમી સદીમાં ગંગાગના રાજા સિંહચાલુકના પુત્ર વિજયે લંકા છતીને પાડ્યું એમ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મહાવંશ ગ્રંથના આધારે કહે છે,

which according to Dr. Burgess lay near modern Bassien on the western coast of Daccan~~xxx~~ approaching the island from southwards, and became founder of the great dynasty. (આમાં સુપારા-Supara-જે પોતાના ગ્રંથમાં ઘણી વાર લખ્યા છતાં ડૉ. બર્ગેસના આધાર લઈ કેમ લખે છે તે સમજતું નથી). આગળ જતાં પાને ૭૦ મે લખે છે કે વિજયના મૃત્યુ પછી તેનો ભત્રીજો (કેભાણેજ-nephew) ૩૨ મત્રીઓ સાથે સાગલ નામના શહેરથી વહાણમાં બેસી સિંધોન ગયો. (embarked from the city of Sagal.)

આ જુદાં જુદાં લખાણો એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે વિજયનું લંકાની છતના ગ્રંથમાં લખાણ લંકાવાણું છે; અને તેમાં બે વાત આવે છે: અને તેનું નામ સિંહલ હોય ને lion prince-સિંહલકુમાર કહેતા હોય તો સિંહલકુમારવાળી આપણી વાતને કાંઈ ટેકો મળે છે. ખીલું સૌરાષ્ટ્રને પૂર્વ કિનારે ખંભાતના અખાત આગળ હાલ જે શિવોર છે તેનું જુદું નામ સિંહપુર હતું (જુઓ Alteker's History Ancient towns of Gujarat, P. 45). ડૉ. બર્ગેસ એને રાણવશની રાજધાની માને છે અને એમ માનવાને કોઈ પણ જાતનો આધાર નથી એમ અસ્તે-સ્તર લખે છે. પરંતુ ડૉ. બર્ગેસનું અનુમાન ખરું હોય તો સિંહલકુમાર નામ માટે કાલનિહંયનો જે વાંધો નડે છે તે નીકળી જાય છે, કારણ કે લંકાનું સિંહલકુમાર નામ ઈસ્વીસનની રાજધાનના અસ્થાનું જણાય છે. જૃહત્સંહિતા- (અ. ૧૪. શ્લો. ૧૧ અને ૧૫)માં દક્ષિણના દેશોમાં લંકા અને સિંહલ બે નામ આપેલાં છે, પણ તે યે આધાર રાખવા લાયક નથી. પરંતુ આપણે વિજય-અગર તો સિંહલ ગુજરાતને કિનારેથી વહાણમાં બેઠો એ જ જોતું છે એટલે સિંહલકુમાર નામના કાલનિહંયની કડાકટમાં નહિ પડીએ. હવે જોયું કે સિંહપુર(શિવોર)ને સિંહ-પુર lion city કહેતા. (Briggs cities of Gujarashtra) આગળ વિજય જંજીર પત્તા કોઈ અજ્ઞાન ભાગમાંથી નીકળ્યો એમ લખી પછી સિંહપુરમાંથી નીકળ્યો એમ લખે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ત્રીજું હવેના હિતારા મુજબ સિંહપુરથી સિંધોન જવા નીકળેલો વિજય સોપારા આગળ આગ્યો એ જોતાં ગંગાગનાં બંદરેથી નીકળેલો માણસ આખો કિનારો પૂરેથી પશ્ચિમનો ચડી, વચમાં સિંધોન વટાવી પછી ઊતરે તો જ વચ્ચે સોપારા આવે અને એનું બનકું અશક્ય છે. જો સિંહપુર સૌરાષ્ટ્રનાજું હોય અને ત્યાંથી જ વિજય કે સિંહલ નીકળ્યો હોય તો તો રસ્તામાં સોપારા અવશ્ય આવે. સોપારા મુંબઈ જતાં પાલગઢ પાસે આવે છે તે તો ગુજરાતમાં સર્વને વિહિત છે. ચોથું વિજયનો સગો સાગલ શહેરથી નીકળ્યો એમ લખે છે; એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. સાગલ નામનું બંદર હોય એમ જણાવ્યું નથી, પરંતુ આ નામ બૌદ્ધ ગ્રંથનું છે અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ખંભાતના પુરાણા શાકલને પ્રાકૃતમાં સાગલ લખેલું છે. આ શહેર હાલના શિયાલકોટની જગ્યાએ હતું એમ નક્કી થયેલું છે. (જુઓ Cunnighams Ancient Geography p. p. 206-215 New Bengal Edition) જૃહત્સંહિતામાં એક સિંહપુર કાશ્મીરમાં છે એમ જણાવ્યું છે. આ પાસેપાસેના સાગલ અને સિંહપુરના વતની વિજય અને તેનો સગો હોય એમ માનીને આગળ ચાલીએ તો વિજય સિંધુને રસ્તે વહાણમાં બેસીને ગુજરાતના કોઈ બંદરેથી

એ વાત વાદ્યમત છે વાદ્યાળી અને અચોક્કસ માતને આતુ ઉપર મૂકીએ તોપણ એટલું તો મિદ્ધ છે કે મિત્રોન માથે ગુજરાતને પ્રાચીન કાળથી જે મંબદ છે તે તામીલના સિયોનથી છેક પાસેના કિનારા મિત્રાઈ હિંદના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા વધારે છે “લકાની ત્રાડી ને ધોત્રાનો વા” એ ગુજરાતી કહેવત વેષાગથે વચેતા ગુજરાતીઓના મધ્યાનની વાનીને લગતા લગ્નને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને ગુજરાતી વાતોમાં લકાની બાબતો વણી આવે છે બીજી બામ નોધના લાગક તો એ છે કે ‘ત્રિવિધ તીર્થકલ્પ’ નામના જ. અથવા પ્રાચીન કાળમાં કોઈ સિયોનની ગાજકન્યાએ ભગ્યમાં મુકુનિકાવિહાર બધાન્યાનો ઉદ્દેશ છે એ ઉપરથી ગુજરાતના કિનારાને મિત્રોન સાથે સંગવ ઘણો જૂનો અને સારો હોય એમ સમજાય છે

અમર તો સિંધુના મુખ આગળના કોઈ બદરેથી, મોટા વહાણો બદલીને સિંહોન ગયો હોય તોપણ સોપારા વચ્ચે આવી શકે બૌદ્ધ સમય પહેલાથી પણ તામ્રલિપ્ત બગાળામાં મોટું બદર હવે ત્યાંથી નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ નથી એ ખાસ નોધવા જેવું છે સાગલ અને સિંહપુર એવું કોઈ નામ બગાળ કે કલિમને કિનારે નથી એક વિદ્વાનનું એમ માનવું છે કે બૌદ્ધ સમયનો બધો સમુદ્રનો વ્યાપાર મોટે ભાગે સોપારા આગળથી થતો અને એ બૌદ્ધોનું મોટું સ્થળ હવે, તેથી સાગલ સોપારા પાસેનું કોઈ સ્થળ હશે ટોલેમી (જુઓ Bom Gaz II P 538) સિંહુ નદીના સાત મુખ ગણાવે છે તેમાં Sagapa, Sinthon, Khariphron, Sapara, Sabalaesvra, Lanibare વગેરે ગણાવે છે તેમાંના Sagador, Sapara અને Sabalnessa હાલ બોળખાતા નથી પરંતુ આ મળતાપણા ઉપરથી જણાશે કે સાગલ અને સિંહપુર પલ્લવની હિનરના પ્રદેશમાં માનીએ અને ત્યાંથી સિંધુને રસ્તે વિજય આવ્યો હોય, અને ઉપરના કોઈ મુખ આગળ સાગલ નામનું બીજું શહેર હોય તોપણ બની શકે એવું છે સાગલ નામ મોટાળો ઉત્પન્ન કહે તેવું તો છે જ બગાળની દક્ષિણે મગાના મુખ આગળ સાગલ નામનો બેટ છે, પરંતુ તે જૂનો ભાગતો નથી અને એમાં પહેલા વસ્તી હોવાનું જાણ્યું નથી અને એને ધ્યાનમાં લઈએ તો પણ સિંહપુર અને સોપારાના ઉલ્લેખને મોટો વિરોધ આવે છે વિજય બગાળાનો હતો, એમ માની લઈએ અને આખ્યાયિકા પ્રમાણે એના ખાપે એને કાઢી મુક્યો ત્યારે સિંહોન જવા માટે વહાણોમાં નીકળ્યો એમ માનવા કરતા જમીનમાર્ગે પશ્ચિમ કિનારે આવ્યો હોય એમ ઉપરની હકીકત ઉપરથી બની શકે ઘણા પ્રાચીન કાળથી ભરૂચ અને સોપારાથી મોટા ધોરી રસ્તા પાટણ સુધી જતા હતા તે તો જાણીતું છે પણ એમ બનવું રાજ્ય નથી

પરંતુ આ સાથે સિંહલદ્વીપનો ગુજરાત સાથે ઘણા જૂના વખતથી નિમિત્તનો સંબંધ છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે સિંહલદ્વીપ નામ અને તેના વસવાટ બાબત તો ગુજરાતના પદ્મમાં જે વાતો ઉપયોગમાં આવે એવી લક્ષી થાય છે તે તો જોઈ ‘લાડ અવલોકન’ નામના એક નાના અથવા તો સિંહલે સિંહપુર જઈ લકા છતી એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે પણ તે અથ આધાર રાખવા લાયક નથી પરંતુ મિત્રોન માટે ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે જે વાતો અને કહેવતો વધારે પ્રચલિત છે તે ગુજરાતના

કામોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કામોજ કેમ્બોડિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરેથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદ્યસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે.^{૨૦}

આ સમયના પાછલા ભાગમાં એટલે ઈસ્વીસનની છઠી સદી પછી ગુજરાતે જવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું એ ખાસ અગત્યની વાત છે. જવાનું સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકેશ્વરપોતાના વખતથી એટલે અછશકે જવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય. પરંતુ અછશકે કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ માં (જવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુંવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જવા ગયો.^{૨૧} આ અનુયાયીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સલાટો, યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા. કહે છે કે આ રાજપુત્રે જવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Kuzrat) રાખ્યું અને પોતે શ્રવિજય સવેલચાસ નામ ધારણ કરીને નવું શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તે વંશનું રાજ્ય જવામાં લાંબો વખત ચાલ્યું. કુમાર સવેલચાસે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના આપને સંદેશો કહેવડાવી ખીજ માણસો મંગાવ્યાં. અને ખીજ ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમાં પદ્મચર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિલ્હાન સાથેના સારા સંબંધ વગર ન હોઈ શકે. બાલવાર્તાઓમાં લોકોની વાતો આવે છે. રત્નાવલિ નાટિકામાં પણ સીલ્હાનની કન્યા માળવાના રાજા મારે લાવ્યાનું વર્ણન છે. તે ગુજરાતના કિનારાના સંબંધનું છે અને માળવાનો છેક હિજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સંસ્કૃતિને ધણો પાસેનો સંબંધ છે તે જણીતું છે.

ખીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહામુદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જલ્લા પછી ત્યાંથી સિલ્હાન જવા વિચાર કરેલો તે લખતાં હિંદને તાબે હતું એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા હલ્લેખો જડે છે. (જુઓ Bom. Gaz. Vol. V. સરખાવો “ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો.” P. 503. આ હલ્લેખ ગુજરાત મારે જ છે. આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે:—“સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ.સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયબાહુએ સ્વતંત્ર કર્યો.” (Bom. Gaz. Note on P. 463, બર્ડની History of Gujaratમાંથી હિતારો.) આ લખાણ અને વિજયબાહુનું નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે. ગમે તેમ છતાં પણ વિજય બંગાળનાં વહાણોમાં ગયો અને લંકા જતી એમ માનવામાં ઘણો વિરોધ આવે છે.

૨૦: Bom Gaz. I pt. 1, P. 500.

૨૧: Raffel's Java vol. II, chap. X, p. 82-83.

કાંબોજ એટલે અફઘાનિસ્તાનના વતનીઓએ હિંદીચીન પાસે કાંબોજ કુમ્ભોડિયાનું સંસ્થાન વસાવ્યું. એ લોકોનો વ્યવહાર પણ સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરેથી ગુજરાતી વહાણો દ્વારા થયો હોય એમ મનાય છે, પરંતુ એ વાત બહુ જ વાદ્યસ્ત છે અને સ્પષ્ટ બહુ જ થોડું છે.^{૨૦}

આ સમયના પાછલા ભાગમાં એટલે ઈસ્વીસનની છઠી સદી પછી ગુજરાતે જાવામાં સંસ્થાન સ્થાપ્યું એ ખાસ અગત્યની વાત છે. જાવાનું સંસ્થાન વસાવવાની પ્રવૃત્તિ શકલ્પત્રપોના વખતથી એટલે અશ્વમેધ જાવા ગયો ત્યારથી થઈ એમ ગણી શકાય. પરંતુ અશ્વમેધ કરેલી નોંધ ઉપરથી ઈસ્વીસન ૬૦૩ માં (જાવા સંવત ૫૨૫) ગુજરાતથી એક રાજકુંવર પોતાના રાજ્યના નાશની ભવિષ્યવાણીથી ચેતીને અનુયાયીઓ સાથે જાવા ગયો.^{૨૧} આ અનુયાયીઓમાં ખેડૂતો, કડિયા, સુતાર અને સલાટો, યોદ્ધાઓ, વૈદ્યો અને લેખકો હતા. કહે છે કે આ રાજપુત્રે જાવા નવેસરથી વસાવી તેનું નામ ગુજરાત (Guzrat) રાખ્યું અને પોતે બ્રવિજય સવેલયાલ નામ ધારણ કરીને નવું શહેર વસાવીને ગાદીએ બેઠો. એણે જે વંશ સ્થાપ્યો તે વંશનું રાજ્ય જાવામાં લાંબો વખત ચાલ્યું. કુમાર સવેલયાલે પાછળથી ગુજરાતમાં પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવી બીજા માણસો મંગાવ્યાં. અને બીજા ૨૦૦૦ માણસો ગુજરાતથી આવ્યા તેમાં પથ્થર અને પિત્તળમાં કારીગીરી કરનારા

સિલોન સાથેના સારા સંબંધ વગર ન હોઈ શકે. બાલવાર્તાઓમાં લંકાની વાતો આવે છે. રત્નાવલિ નાટિકામાં પણ સીલોનની કન્યા માળવાના રાજા માટે લાવ્યાનું વર્ણન છે. તે ગુજરાતના કિનારાના સંબંધનું છે અને માળવાનો છેક ઉજ્જન સુધીનો ભાગ એક વખત લાટમાં ગણાતો અને ગુજરાત માળવાની સંસ્કૃતિને ઘણો પાસેનો સંબંધ છે તે નહીં હોય.

બીજું એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મહામુદ ગીઝનવીએ સોમનાથ જીત્યા પછી ત્યાંથી સિલોન જવા વિચાર કરેલો તે જાખતાં હિંદને તાબે હતું એમ ફિરિસ્તા લખે છે અને ગુજરાતને આરબો હિંદ કહેતા અને સિંધને સિંધ કહેતા એવા ઉલ્લેખો જડે છે. (ન્યુઓ Bom. Gaz. Vol. V. સરખાવો “ફઝલના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુહમ્મદ ૫૦ વહાણો લઈ હિંદના મેડ લોકોની સામે ગયો.” P. 503. આ ઉલ્લેખ ગુજરાત માટે જ છે. આ વાત સાથે મિરાતે અહમદીની એક વિચિત્ર વાત નોંધવા જેવી છે:—“સીરનદીપ સોમનાથને તાબે હતો તે ઈ. સ. ૧૯૨૦ના અરસામાં રાજા વિજયબાહુએ સ્વતંત્ર કર્યો.” (Bom. Gaz. Note on P 463, બર્ડની History of Gujaratમાંથી ઉતારો.) આ લખાણ અને વિજયબાહુનું નામ વળી નવી જ વાત દેખાડે છે અને તે કેવળ વિચિત્ર છે. ગમે તેમ છતાં પણ વિજય બંગાળનાં વહાણોમાં ગયો અને લંકા જીતી એમ માનવામાં ઘણો વિરોધ આવે છે.

૨૦. Bom Gaz. I pt. 1, P. 500

૨૧. Raffel's Java vol. II, chap. X, p. 82-83.

નિશાની રાખતા હોય તેમ, વડાણની આકૃતિઓ ખેને લગતાં બિન્ન બિન્ન કાર્યો સાથે એ મંદિરમાં ઘાતરી છે. પ્રો. મુકરજીએ આ ઉલ્લેખો પોતાના ગ્રંથમાં થોડા આપ્યા છે અને તે સત્ય છે કે કેમ તે જોયા વગર તેની શંકાનાં કારણો આગળ લાવી કલિંગની સાસ્થાનિક પ્રવૃત્તિ જવામાં વધારે હતી એમ

Bom. Gaz. I, 1) વળી પ્રો. મુકરજીએ બ્રુવિજય સ્વેષચાલની વિગત કે (Kling) કલિંગની પેઠે ગુજરાત(Kuzarat)ના ઉલ્લેખો જવાના ખાસ પ્રમાણ ગણાતા રાકેલ કૃત ઇતિહાસમાં આપેલા છે તે પૂરા આપ્યા નથી. પ્રો. રામાકુમુદે બેંગર એન્ડેટિયરમાંથી બંગાળીઓ જવા આવ્યા ગયા તે બાબતનો જે ઉતારો લીધો છે તે જલવા જેવો છે:-

In comparing the relative importance of the western and eastern Indian strains in Java it is to be remembered that the western element has been overlaid by a late Bengal and Kaling layer of fugitives from the Tibetan conquest of Bengal in the eighth century, *the badu with the gukha at his heels*, and during the ninth and later centuries by bands of Buddhist withdrawing from a land where their religion was no longer honoured" Bom. Gaz. vol. I, part I, p. 498, note I.) (the italics are mine) આ ઉતારો બંગાળી વસવાટ બતાવવા માટે ટાંકેલો છે. તે તો હશે, પરંતુ અહીં ખાસ એ બતાવવાનું છે કે આમા ઇટેલિક્સમાં લખેલો બંગાળીઓનું ધસાણ દેખાડનારો ભાગ સફાઈથી પ્રો. મુકરજીએ મૂકી દીધો છે. અને આ ઉપરથી તથા એમનો ગ્રંથ વાંચ્યાથી ઠેર ઠેર બંગાળનાં કુદેસાં વસુનેથી જેમાશે કે બંગાળ માટે એમણે કેવી કાળજી લીધેલી છે અને બીજા પ્રાંતોની લેવા જેવી હકીકત દૂકાવી છે. ઉપરના ઉતારા ઉપરથી બંગાળ અને કલિંગના લોકો ક્યારે અને કેવી રીતે ગયા તે પણ જણાય છે. જવાને માટે ગુજરાતીમાં જે જલતી કહેવત છે તેવી મારવાડમાં પણ પ્રચલિત છે. અને જવાની આ પ્રવૃત્તિને સમયે મારવાડના આપણા સિન્નમાલનું ગુર્જર રાજ્ય સમૃદ્ધ હતું અને મારવાડ ગુજરાતથી સંસ્કૃતિમાં દરેક રીતે એક જ છે તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે. જવાને લગતી વાતો ગુજરાત અને મારવાડના ભાટચારણોમાં ચોલે છે. બોજ અને વિક્રમની જવા સંબંધીની વાતો જલણીતી છે (જુઓ Bom. Gaz. I, 1, P. 491). બંગાળ કે મદ્રાસની તમામ વિગતો પ્રો. રામાકુમુદે જોયેલી છે અને કોઈ કહેવતો આપેલી નથી તેથી તેવી કહેવતો કે વાતો બંગાળમાં હોત તો એ આખ્યા વગર રહેત નહિ એમ માની શકીએ.

જવાના બોરોળદરના મંદિરમાં પથ્થરો એમ ને એમ ઘડીને ગોઠવેલા છે અને તેમાં ચૂનો વાપરવામા આવેલો નથી (જુઓ Indian Antiquary Vol. V, P. 315). હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતના જૂના સ્થાપત્યમાં એ રીતે ચૂનો વપરાયો નથી (જુઓ Archaeological survey of Northern Gujarat). આ ઉપરથી પણ એ મંદિર ગુજરાતના કોરીગરોએ બાંધ્યું હશે એમ જણાય છે. બીજું એ છે કે જવામાં વડાણોની આકૃતિઓમાં માણસોની જે આકૃતિઓ કાંતેલી છે તેમની પાછડીઓ ગુજરાત અને મારવાડની પાછડીઓનાં ઘાટની છે. માથાનો પાછલો અને ઉપરનો બેંગ બેંગ બેંગ એવી પાછડીઓ બીજા પ્રાંતોમાં પહેરવામાં (દરિયાકિનારાનાં) આવતી નથી. કુક્ત એ વખતે

મિત્ર કાવા પ્રયત્ન કર્યો છે, ગુજરાતનું વહાણવટુ આ સમયમાં એવું હતું એ મુદ્દા ગેઝેટિયરમાં જવા રિંગે બુદ્ધ પરિશિષ્ટ લખીને જતાવવામાં આવ્યું છે.

આપણે ત્યાં 'જેવા' મંજરી ઘણી વાનો 'જો' કહેવતો આવે છે "જે જાય જાવે તે ફરી ન આવે અને આવે તો પાંચાના પગિયા ચાવે તેટલું લાવે" એ કહેવત જાણીતી છે પ્રો. ગવાકુમુદે જવાના નહાણોના જે ચિત્રો આપ્યા છે તે પછી 'જેવા' જેવા છે એ જાતના વહાણો આજુના દેશવાસીના નેમીનાથના મંદિરની જમણી પડાણીમાં નાના વર્ત્તમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ભોવો મંદિરની આકૃતિઓમાં માણુમનો પહેરવેશ ગુજરાતીઓ જેવા લાગે છે તે મહેજ જોવાથી જોણાગે.

પ્રો. ગવાકુમુદે જવાની બાપા મનાયા છતાં પણ ત્યાં મન્કૃતની ડાયા-વાળા શબ્દો વપરાય છે તે ક્લિંગ અગર જગાણમાંથી માંગધીની ડાયાવાળા શબ્દો હશે એમ સાગિત કરવા કેટલાક અનિપ્રાય ટાલ્યા છે. ગવાગીઓ વેપાર અર્થે પહેરેશમાં ગયા હોય એમ તો કોઈ જગ્યાએ અષ્ટ જણાનું નથી, પરંતુ 'ધર્મોચાર્યો' તરીકે ગયા હોય અને ધાર્મિક બાપા મન્કૃત અને માંગધી હોનાથી તેવા શબ્દો તેમના હાગ પ્રચાર પામ્યા હોય એમ મની મંકે પરંતુ આગળ જોયું એમ ગુજરાતનો મંજકુવર શેખર પણ લઈ ગયો હતો તો એ શેખરએ જવાની ધાર્મિક અખ્યાયિકાઓ પણ લખી હોય પરંતુ આ વાદમાં ન જિતવતા ગુજરાતનું ગુજરાત તરીકે પદ્ધતિમગ પ્રમાણ અને અભિ-માન જતાવનાર પહેલા જ ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. હે. હ. ધ્રુવનો મત અહીં સહેજ ઉપયોગનો છે એમણે સ્વીડન-નોર્વેમાં મળેલી આદમી ઓગિયેન્ડા કો'ફર-મંભા કટનાક શેખ રમૂ કરેનાં તેમાં જગાણની રોયલ ઓગિપાટ્રિક ગિમર્યમાંથી વિવિધ માર્કનના "On the traces of Hindu lan- guage and literature extent among the Malayans" નામના

પાધ્યીઓ હાથે બાવવામાં આવતી હતી અને હાલ પણ મારવાડમાં હાથે બાંધાય છે. આજુના દેશવાસીના મંદિરમાં વહાણની જે આકૃતિઓ છે તે જવાની આકૃતિઓને મળતી છે, પરંતુ તે એક જ પરચરમાં ભાગ પાડી હાથો, ચોડા વગેરેની આકૃતિઓની સાથે દોવાથી કદમાં એટલી નાની થઈ છે કે તેમાંના માણુનો સ્પષ્ટ રીતે પહેરવેશ સાથે દેખાતા નથી વહાણ જવાના વહાણને મળતું છે દેશવાસીની આકૃતિઓમાં ખાસ એ છે કે નીના દેખાવ સાથે નીના નાના હોડકા કોતરી નીની બાલુમાં આ મોટા વહાણ કોતર્યા છે અને ની અને સમુદ્રના વહાણો જુદા પાડવા માટે તેમ ક્યું હશે પ્રો. રાના-કુમુદે વહાણની આકૃતિઓ બે જડી પણ આ આકૃતિઓને દૈવ્યેષ કર્યો નથી એટલે ગુજરાતમાં બરોબર તપાસ કરવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો નથી.

લેખમાંથી એક ઉતારો લીધો છે. ૨૪ આ ઉતારામાં જ્ઞવાની ભાષાના અનુ-
ક્રમે, સુદ, સુક્યેય, હુદ, ગિયાગી, ગાંસ, ગાસા, ગિચાર, બીજ, બુદી, લોખ,
ભગ, રત, પ્રભુમ, સુરી વગેરે શબ્દો સૂળ સુલ (સં.), સુલચિત્ત (સં.), ભાગ
પાડવા (ગુ.), વૃજ (સં.), માપા (સં.), વિચાર (સં.), વીજ (સં.), બુદિ (સં.), લોમ
(સં.), ભગવું (ગુ.), રવ (સં.), પૂનેમ (ગુ.), ચોરવું (ગુ.) વગેરે ઉપરથી નીચળ્યા
હોય એમ જણાવે છે. ૨૫ દુકામાં જ્ઞવાને ગુજરાત સાથે વધારે સંબંધ હોય
એ જણાવી રીતે જણાવે છે. ૨૬

જ્ઞવાના સંસ્થાપનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સિવાય એ કાળમાં બીજી પણ
નાવિક પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી. ઈસ્વીસનની ત્રીજી સદીમાં ગાંધિયાઓએ
મહાન કોન્સ્ટેન્ટાઇનને બાંદરેથી મોકલાવી હતી. ૨૭ ઈસ્વીસન ૭૦ થી ૪૦૦
સુધી ક્ષત્રપોત્તી સત્તા જમીનની પેટે દરિયા ઉપર પણ હતી. ૨૮ અને વેપારને
ઉત્તેજન સારું મળતું હતું. પાશ્ચાતી સદીમાં હિન્દુ અને ચીનના વહાણો યુરેટિસ-
નદી ઉપર જોવાનો ઉદ્દેશ ઈસ્પાનના હમ્બરે ફે. ૨૯ છઠ્ઠી સદીના પહેલા
પાદમાં ક્રાસમસ, સોરહ (Orath) ને નવળ) નો સિયોન સાથે મોટો વેપાર હોવાનું
જણાવે છે. છઠ્ઠી સદીમાં ફ્રેન્ચે એ નસાહેલા હીમીર અને જાટ લોકોએ કચ્છમાંથી
જઈ ગાહેરી તા અખાતના દામુઓમાં વાસ કર્યો હતો. ઈસ્વીસનની સાતમી
સદીમાં પ્રખ્યાત ચીનો હ્યુએનસંગ આવ્યો. એણે તત્ત્વજ્ઞાનથી દેશકાળને સીમા

૨૪: જુઓ Baroda state Delegate at VIII Oriental Congress. P. 56
૨૫: આ ભતના શબ્દો સૌરાષ્ટ્રથી દસમી સદીના અરસામાં ગ્રેલા અને દક્ષિણ-
માં મહારાષ્ટ્રી આસપાસ વસેલા સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોની ભૂતિએ હાલ પણ પોતાની ભાષા-
માં ભળતી રાખ્યા છે અને તેમની તો આખી ભાષા પ્રયોગો સાથે ગુજરાતીને મળતી
આવે છે (જુઓ સૌરાષ્ટ્ર ચરિત્ર-તામીલ).

૨૬: ડૉ. ધ્રુવ આવી ગુજરાતની સંસ્થાને વસાવવાની પ્રવૃત્તિ માટે લખેલા કહે છે કે:
"With so wide an extent and range, with so many interests and
races combined together Gujarat has proved to be the America
of India for colonization in its past history." (Baroda Delegate
lecture. p. 56.)

૨૭: બીજું એ મ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે (Bom. Gaz. Vol. I-1 P. 497 માં) તે
લખે છે કે "It is worthy of note that the details of Prabhakerver-
dhan's conquests explain how Gandhar and Lat are both men-
tioned in Java legends."

૨૮: Wilfred in Asiatic researches. B. G. I. 1 p. 493.

૨૯: Bom. Gaz. I. 1 p. 493

૩૦: Yule's Cathay in B. G. I. 1 p. 493.

નગરપાલિકામાંની નોંધનગરપાલિકામાંથી કિંમતિનો કાર્ડકમ્પાન આપી
 પતિદામ ઉપર આરોગ્યકારી નોંધાયેલ છે એવું આપાદિતિદાનના દેશો
 અને શહેરોનું વર્ણન કરેલું છે, એમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનો પ્રમાણ વર્ણનમાં
 દેશ-વેપારને લીધે ધનવાન હોતો જિને લોકની આર્થિકતાનું સાવન અસર
 હોય. એમાં લેણાવેલું છે ૧૫૫૫, પ્રાંતના વર્ણનમાં એ મુજબ લખેલું નથી
 એવું ધનનના શહેરોમાં હિંદુઓને સુખેથી વસેલા લેવા તે પ્રાંતના પ્રાંત, જ
 હોઈ શકે આચિધાનુ કામ કરતાગ, આરોગ્ય નહોતો, પ્રણ કમળના મંદ હતા
 આ ૧૫૫૫ સોડે પ્રાંતના ઉપરાંત કરાને વગેરે દેશોના પ્રવાસીના માલમ
 (pilob) ના કાર્ડ નેતા (Bom Gaz I:1 p. 493) માત્રથી અને આઈમી
 મદીમાં આવકા ગરૂનો દરકાર અને સોમ ૧૫૫૫ હાયમા પ્રાંતને, આચિધાનુ
 કામ કરતા અને નવરાજ અને પ્રોગગને તેમને દેશો આપમાના કિલ્લેઓ
 છે ૩૦૫૫૫૫૫૫ લખેલું છે આરોગ્ય અને ઇરાનીઓ હિંદના અદરેએ આવીને
 વસેલા તે જ મુજબ જાટા અને હિંદુઓ કંગાનમાં જઈ જમેલા હતા ૩૧ ગુજ-
 રાનીઓનું નોંધમાં વમેલું, મરયાન નવમી અને હંસમી મદીમાં પણ પૂર્ણ
 સપ્તામાં હતું ૩૨ હંસમી મદીની શરૂઆતના પ્રવાસીઓ એકલા આરોગ્ય
 નહોતા, હિંદુઓ પણ હતા, આમે અલ્લહી વર્ગના ચાર્જઓએ મોટા (સૌદ
 ધર્મ) ધાનનરિ કોઈ દેશ) અને ચીન ઉપર કારવા મોડવા હતા ૩૩ આપકા ઉપગત
 ચુકામિમાંઓ અને મોડેના આહીરો પ્રણ આચિધા હતા અને હિંદી મહા
 મોગમાં ધૂમર્તિ ૩૪ અગિયોમાં મિદીની શરૂઆતમાં અલ્લહીની મેડ કોકાને
 નાવિધેની મોટી જાતે તરીકાળવેલો છે અને સોમનાથનું અરોઆકિરના
 મોક્ષાસા અને ચીન સાથેના વેપારનું કાર્ડ હિંદુ એમે લખે છે ૩૫ હિંદીઓ
 લખે છે કે સિધાઓ ગુજરાતના પ્રાંત પ્રણના મિલ્કાઓ આકિરના પામે
 માંડાગો કરેના ૩૬ પ્રણ અને કનવા આદિમવાયાના પ્રણોમાં આવતા હતા
 અને ભવેની ભાષા-માડાગાર કરેના વેપારીઓ સમજા સકતા ૩૭ આનું
 કારણ ગુજરાતના વેપારીઓ અને પ્રણ એ વસેલા હોય એ જ માની શકાય ૩૮

૩૦ Bom Gaz I 11 P. 494 ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૧ Bom Gaz I 1 p 494 ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૨ Abulfedar in B G I P 494 ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૩ Rasmala in B G I P 494 ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૪ Bom Gaz I, 1, 494 ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૫ Sachau's Alherun, II 104 ૩૬ ૩૭ ૩૮
 ૩૬ Abulfeda in B G P 494 ૩૭ ૩૮
 ૩૭ પ્રણ Bom Gaz Vol I Part I P 494 Note 1 The common ele,

સોલંકીઓના વખતમાં પણ વડાણવટા મંચંદી સ્પષ્ટ કબ્જે ન હોવા છતાં છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો થયા છે. સોલંકીઓનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણ-સમય હતો અને સિદ્ધરાજની આણ સિંધ, કર્ણ, સૌરાષ્ટ્રનો દિનારો અને દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનાં ગંદરો સુધી હતી. આવા સમૃદ્ધ સમયમાં દરિયાઈ વેપાર અને વડાણવટું ઘણું વધ્યું હશે. મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોમાંથી બેટો આવ્યાના ઉલ્લેખ છે. એ સમયમાં ગુજરાતના ત્રાંચિયાઓ ઘણા જોરમાં હતા એમ માર્કોપોલો કહે છે. એ સમયે એટલે તેરમી સદીના અંતનો ભાગ, એટલે સોલંકીઓની સત્તા નખળી પડેલી હતી. સોલંકીઓએ તો દરિયાઈ વ્યવસ્થા સારી રાખી હોય એમ જણાય છે.^{૩૮} ઈ.પી.સી. ૧૧૩૫]એ સિદ્ધરાજના વખતના ગુજરાતનું વર્ણન ટૂંકમાં કરેલું છે. તેમાં ગુજરાત ઘણો ધનવાન અને સમૃદ્ધ દેશ હતો એમ જણાવેલું છે અને સિદ્ધરાજને રાજ્યોના રાજ્ય એવું^{૩૯} પદ આપેલું છે.^{૪૦} કોંકણનાં ગંદરો ઉપર અણહિલવાડના રાજ્યોની સત્તા હતી.^{૪૧} ભીમદેવ પીળતો દરિયાઈ કાફલો હતો, અને અર્જુનદેવનો નૌકા-સેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે.^{૪૨} સોલંકી રાજ્યોના નૌકાસેન્યનું મથક ઘોઘા હતું^{૪૩} અને વેપારનું મુખ્ય મથક એ સમયમાં ખંભાત હતું. તે ઉપરાંત ભૃગુપુર, સૂર્યપુર, ગંદગા [ગણદેવી], દારકા, દેવ-પત્તન [પ્રભાસપાટણ], મહુઆ અને ગોપનાથ ત્રગેરે ગંદરો હતાં. “સાંયાત્રિકો” [વડાણવટીઓ] અને “વ્યવહારીઓ” [વેપારીઓ]ના ઉલ્લેખો પણ છે; અને કરોડપતિને કરોડગીરીનો વાવટો પોતાના ત્રર ઉપર ઉરાડવાની છૂટ હતી.^{૪૪} “કુમારપાલચરિત”માં તે વખતના અણહિલવાડ પાટણનું વર્ણન કરેલું છે તે વાંચીને દરિયાઈ વેપાર કરતા દેશનું પાટનગર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ સહજ આવે તેમ છે. ગંદરો ઉપર જ નહિ પણ પાટણ જેવા દરિયા-

ments in the two languages may have been the results of the Gujarat settlements in Madagasker as well as in Java and Cambodia.

૩૮: Bom. Gaz. I. 1. P. 494-495.

૩૯: History of Konkan in B. G. Vol. I. Part II. P. 24.

૪૦: His. of Konkan. B. G. I. 2. P. 25.

૪૧: His.-Konkan: B. G. I. 2. P. 24 રાસમોળામાંથી ઉતારે લે છે કે:—

“They seem to have considerable power at sea. Bhimdev II (1179-1225) had ships that went to Sindh, and Arjundev (1260) had a musalman admiral” (Tod's Travels in Western India).

૪૨: Rasmala. New edition: P. 245.

૪૩: Rasmala. N. E. P. P. 188-189.

વાદાથી મો માન્ય છે. હરેમા પણ નામિયા-ખાગવા-માટે, જુગે, મહોદનો હતો, ૪૪ એ-ગુજરાતની વંદાણ અને સમુદ્રી-લગની પ્રવૃત્તિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ લાગતા માટે એમ કે-
 આ સમયમાં ખજાત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા બદરેમાં ગણાવુ ખજાત, ભર્યે અને ધોવા ખજાતનાં ખજાત ઉપરનાં મોટા બદરે હતા ખજાતની ખરેખરી બહાજનાથી દેખી સદીથી શરૂ થાય છે તે મોગની સદીમાં ગુજરાતી મલતનતના નાશ પછી ખજાતનાં ખજાતનો ઉપરના ભાગ મુગતો હોનાથી 'પીમે' પીમે બીજા બદરેમાં વહેવાઈ જાય છે, એટલે લગ-ભાગ-પાય સદીઓ સુધી ખજાત ભગતખડમાં મોટામાં મોટું અને મરંથી મમૂદ બદર હવે ખજાતમાં આરગ અને પ્રસારની વેપારીઓ હિંદુ વેપારીઓ માથે સંબાહમેપથી રહેતા અને પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા ધર્મવાસનની ગરબોતના વખતનું ભર્યનું સ્થાન ખજાતે લીધું અને હિંદુસ્તાનનાં દરેક ભાગમાંથી માલ પરદેશ ચલાવવા માટે ખજાત આવતો હતો ૧૬૪૫ અને પછય બાગુથી માત દેગાવ ચલાવવા માટે ખર્ચાન આવતો એ ઉપરથી મિંધુનો સુખ આગળ મેદની મારી મગવડ હોય એમ જણાવુ નથી ખજાત-થી સૂક, કપામ, ગૂગળ, સુગંધી પદાર્થ, ખાદ્ય, ગળી, બારીકા કાપડ, લાખ, ગામખી, ગેશમી કાપડ વગેરે માલ-ધરણ, અરગમ્તાન, આફ્રિકા અને ચીન નીકળે થતો, અને આમડાનો પણ મોગ વેપાર હતો ખજાતના આયાત માલમાં મોનું, રૂપુ, ગ્રાસુ ધોડા, સુંગા વગેરે વસ્તુઓ હતી ૪૧ ખજાતનું નામ પરદેશમાં એટલું તો મુશ્કેલ હતું કે પાંડળથી સુનનાં બહાદુરના વખતમાં (સોળમી સદીની શરૂઆતમાં) પરદેશીઓ તેને 'ખજાત-નો ગળ' તરીકે ઓળખતા ૪૭ રાણી હસિઆબેથે ૪ મ / ૧૫૪૩ માં ખજાતમાં પોતાના માણસો મોકલ્યા હતા, અને આખા હિંદુસ્તાનમાં આગ-મી સદીના આ મુનીમાં ખજાત બદરે જ મરંથી વધારે યુગેપિયન મુમાફરે આવેલા છે ૪૮ સોળમી સદીમાં ઇતિહાસે અરગ માં શાદ ઉપર પત્ર લખેલો તેમાં એને ખજાતનો શહેનશાહ કહેતો કે આખા દિ-નો મત્રાટ ગુજરાતી બદરે લીધે ઓળખાય એ ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારને

૪૪, Rasmala P. 192

૪૫ ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ P 252,

૪૬ ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ P 152, 255

૪૭ Fitch quoted by Briggs in Cities of Gujarashtra

૪૮ Briggs Cities of Gujarashtra

લીધે જાહેરાય. અમદાવાદ જેવા હંડનનું એ લીવરપુલ હતું. એ વખતમાં બારબોસા નામનો મુસાદર ગુજરાતનું વહાણવટું ઘણું સારું હતું અને વેપારીઓ અને વહાણના માલિકો ઘણા હતા એમ લખે છે. ૪૯ એ જ મુસાદરે એડન આગળ કાપડ તરફે બરેશા ખંભાતનાં એટલાં વહાણોમાં એટલો ધીમતી માલ બરેશો જોયો કે તેની કીમતનો ખ્યાલ કરી એને હારે અજાયબી થઈ. ૫૦ ખંભાતને દુનિયાનું વજ્ર કહેના.

૫૧, ૫૨, ૫૩ સાંવપટ માં ખંભાતનો વેપાર વસાવાની શરૂઆત થઈ છતાં તે વખતે આવેલો સીઝર ફેડ્રિક નામનો મુસાદર, લખે છે કે વેપાર એટલો મોટો હતો કે તેણે જોયો નહોતો માનત પણ નહિ સતરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ડીકાવાલે લખે છે કે ખંભાત મુરતથી મોટું અને ત્યાં ઘણાં વહાણો ભેગાં (great concourse of vessels) થતાં. ૫૪ આ ઉપરથી જણાય છે કે સતરમી સદીમાં અને તે પ્રદેશો જે વખતે અખાત મુરતવાથી તેના વેપારને ઘસારો લાગેલો તદિ અને મુરત વધ્યું નહોતું તે પ્રદેશો ખંભાતનો દરિયાઈ વેપાર કેટલો મોટો હતો.

૫૫ ઘણા મુસ્લીમ કાળેથી આપણો પ્રાંત વહાણવટામાં આગળ હતો અને સોલો દરિયાઈ વેપાર ઘણો સારો કરતા તે પ્રદેશો અને દેશી સાધનોથી સિદ્ધ થયું છે. કોતરણીમાં અને દલામાં પણ વહાણની આકૃતિઓ છે તે

૫૬; Ahmedabad Gaz. p. 87. "The great kingdom of Gujarat which has many cities and towns in the interior, and very much shipping and many merchants and shipowners, both Moors and Gentiles."

૫૭; Ahd. Gaz. P. 85. "To Aden, says Barbosa, come ships of Cambay so many and so large and with so much merchandize for transport to Arabian, Abyssinian, and Egyptian markets, that it is a terrible thing to think of so great an expenditure of cotton stuffs as they bring."

ખંભાત માટે ઘણાં બીજાં લખી ગયા છે. અને પાંચસો વર્ષ પહેલાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદેશો બંદર અને તેના વેપાર અને વહાણો માટે જોઈ મુકેલે એમ લખે છે જે બં નોંધ્યું છે. ૫૮ કાંબઈ લખે છે કે "Kambay was the great emporium of Gujarat and the resort of merchants from every part of the globe." (Cities of Gujarashtra)

પોર્ટુગીઝ લેખકો ગુજરાતને "The great Kingdom of Cambay" કહે છે અને અમદાવાદને તેની રાજધાની કહે છે. આગળ લખે છે કે "Its merchants were their keenest rivals; its merchantmen their richest prizes."

(Ahmedabad Gaz. P. 88.)

૫૯; Bom. Gaz. I. pt. I 225.

આપણે જોયું અનેક મુમાદરોએ મુજમન અને તેના ગદ્દરોને આખા દિલ્હીમાં મંત્રી વધુ માહમિક, ધનદાન અને દરિયો ખેડનાર તરીકે વર્ણવ્યા છે હુએનમંગથી ખાડીને યુરોપીય વેપારી અને મુમાદરોના ઉલ્લેખોથી એ વાન મિલ્લ યાચ કે ૫૦ આ ઉલ્લેખો એટલા બધા છે કે બધા પૂરા લખતા વિસ્તાર વરો થાય

દેશી અને જૈન સાહિત્યમાં પણ દર્શાવેલ વેપાર અને વહાણવટને લગતી વાતો ઘણી છે જૈનોની તો આખી કામ વેપારીની જ છે કાવ્યો નાટકો અને વાતોમાં વહાણવટના કાર્ત્તવિક ઉલ્લેખો પણ મળે છે ૫૩

પર ગુજરાતના દરિયાઈ અને ખીન વેપારને લીધે પરદેશીઓએ તેની કચેરી વધુ નોંધ નીચે મુજબ છે - "It was not from the interior districts of the Province that the Ahmedabad kings derived the chief part of their wealth but from those lying along the coast" X X X So it was that along the shores of gulf of Cambay and southwards as far as Bomday, the limit of the Gujarat kingdom, besides many small sea-ports, Barbosa chooses out for special mention twelve towns of commerce, 'very rich and of great trade Among these was Diu, yielding so large a revenue to the king as to be a 'marvel and amazement And chief of all Cambay with rich merchants) and men of great prosperity, leading luxurious lives' (Bom Gaz I P 220)

મુસલમાન બહાદુરના મરણ પછી અકબર બાદશાહની સના નમના સુધી અડધી સરીખા ઘણી અવ્યવસ્થા દેશમાં હતી હતા વેપાર સારા હતો તેથી ૧૫૭૩માં તવારીખ દાર લખે છે કે - "Gujarat was in every respect allowed to be the finest country in Hindustan" અને તે પછી દુરત અબુલફઝે આજને અકબરીમાં એ વાતની સાબ પૂરી છે (Bom Gaz I pt 1 P 221)

Terry (Voyage 80-131) in 1615 - Gujarat, a very goodly large and exceedingly rich province, with, besides its most spacious, populous and rich Capital Ahmedabad, four fair Cities, Cambay, Baroda, Broach and Surat, with great trade to the Red Sea, China, and other places (Bom. Gaz I pt 1 P 221 Note I)

એરેટિયરની નોંધમાં મિરાતે અહમદીની પ્રગણને ટેકો આપતા લખે છે કે - With the boast of the author of Mirate Ahmadi, that Gujarat was the richest province in India Compare Khafikhani's Remark (Elliot VII 530) 'This rich province which no other province in India can equal'

૫૩ રનાવળી, દમકુમાર, અને માધકાવના ઉલ્લેખો પણ ગુજરાતના કિનારાનું જ સ્થાન કરે છે મોગલ પદેલના જમાનાની ચાદ નોંધાવર વોગની પ્રે મુકરબે નેશિયી જમાનાના વહાણવટ ની વિમ્બો પણ સામળ આદિ કવિએ ની વાતોની નળની

સામળ ભટ્ટ આદિ કવિઓનાં વારતામય કાવ્યો અને કેટલાક ગરળાઓમાં પરદેશગમનની રસમય કથા અને ઉલ્લેખો છે.^{૫૪} વડાણવટાને લગતી કહેવતો પણ ગુજરાતમાં છે. જ્યારે પ્રજાના જીવન સાથે વડાણવટું અને દરિયાઈ વેપાર ઘણા કાળથી ગૂંથાઈને અગત્યનો ભાગ બન્યો ત્યારે જ સાધારણ જનસમુદાયમાં આવું સાહિત્ય પ્રચાર પામે. ઐતિહાસિક, ખરા અનેકા, વેપાર અને નવયુદ્ધોના ઉલ્લેખો તો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ઘણા ગ્રંથોમાંથી જાણ્યંધ જડે છે. ગુજરાતનું વડાણવટું પ્રાચીન કાળથી ઉત્તમ હતું અને ગુજરાતી પ્રજા દરિયો ખેડનારી છે તે માટે વધુ આધારો આપવા એ વધારે પડતું અને અહીં કંટાળો ઉપજાવે તેવું થશે. એટલે હવે થોડા દેશી ઉલ્લેખો જોઈને આપણે મુસલમાની રાજ્યના વખતના વડાણવટાનો વિસ્તાર જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્રના ક્ષેત્રને તરકર તરીકે ગણ્યા છે એનો અર્થ પ્રિન્સેપ વેપારમાં પૈસા લૂટનારા એવો કરે છે, પ્રિન્સેપ સૌરાષ્ટ્રને દરિયાઈ દેશ(maritime country)ના નામથી લખે છે.^{૫૫} નાભિનંદનોદ્ધાર ગ્રંથંધ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતના વર્ણનમાં લખે છે કે “એ દેશના નિવાસી જનો ઘણાં ઘણાં બંદરોમાં પોતાનો વ્યવસાય ખેડે છે અને થોડા વ્યવસાયથી પણ અદળાડ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.”^{૫૬} પંદરમી સદીમાં લખાયેલા શ્રીપાળચરિત્ર નામના ગ્રંથમાં કોસાળી નગરીના ધવલશેઠનું વર્ણન ગુજરાતના વડાણવટા માટે ઘણું જાણુવા જેવું છે. એ શેઠનો વેપાર ભરૂચમાં હતો અને એમનાં વડાણો ભરૂચમાં રહેતાં. શેઠનાં વડાણોની મંજ્યા અને વડાણોનું વર્ણન પણ તેમનું કદ સમજી શકાય એવી રીતે નામ સાથે આપ્યું છે. એમાંનાં કેટલાંક નામ તો હાલ પણ જાણીતાં છે. ગ્રંથ પંદરમી સદીનો છે; પરંતુ ધવલશેઠની કથા તેથી જૂની છે એમ કહે છે.

છ. અને તેનું વર્ણન તેમણે ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. (સરળાવો Indian Shipping. P. 155-162). વળી એક ગૃહસ્થે મને ખબર આપી હતી કે જેમ કોઈ કાર્યને માટે અસલ પાળિયા કરવામાં આવતા તેમ વડાણોનાં પરાક્રમે માટે વડાણોની આકૃતિઓમાં પાળિયા કરી બંદરેએ મુકતા. એવા પાળિયા સાત સાત સદનાં વડાણની આકૃતિઓ સાથે એ ગૃહસ્થે સૌરાષ્ટ્રમાં જોયેલા છે.

૫૪: જુઓ રા. પ્રીતમરાય વ્ર. દેશાઈનું “હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ” ઉપરનું ભાષણ. યુગધર્મ વર્ષ ૧.

૫૫: Prinsep Indian Antiquities Vol. II. P. 425-435.

૫૬: ચન્નિવાસી જન: સર્વે વેલાકૂલેષુ મૂરિયુ॥

વ્યવસાયે કૃત્તેડ્વપિ નિ.સીમન્નિયમન્નુતે॥ (શુ. પુરાતત્વ ૫-૧-૫)

“કામાખી નગરી વમે ધવતશેઠ ધાવત
લોક અનગ્ગળ ધન લણી નામ કુમેગ દહત”

આ રીતે એ કથા જૈનોમા જાણીતી છે ધવતશેઠ કામાખી નગરથી ધણુ મુવણુ, દરિયાણુ, વાણોતરો વગેરે લઈ ભર્યમા આવે છે, એની પામે એક મધ્યમ ભુગ નામનું મેળ ફપ(ડાળ = mast)વાગુ વહાણુ હતું, યાગ વહાણુ યાગ યાગ દૂપવાળા લધુ ભુગ નામ ॥ હતા, એમ્મે વડમદર નામના વહાણુ, ચોપન મિહના નામના વહાણુ, પચામ આવતા નામના વહાણુ અને અને પારીમ ખુગખા નામના વહાણુ હતા, એમ કુલ ૫૦૦ વહાણુ હતા નાખુદા અને માલમ જે વહાણુના અમનદાગેના નામે છે તે પણ આપેના છે અને એ નામે દાન પણ એ જ અવડપમા વપરાય છે ૫૭

એક જ વેપારી આટલા વહાણુનો માલિક હતો અગર આટલા વહાણુ વેપારમા રોડતો એમા આ વર્ણન જેતા અતિચ્છેડિત દેખાતી નથી છતાં દો એમ ગણીને તેવો ભાગ કાઢી નાખીએ તો પણ વહાણુવટ્ટીઓ ધણુ વહાણુના માલિક હતા એવા બીજા ઉત્ત્યેએ પણ મળે છે આવા ધણુ વહાણુવટ્ટીઓ ગુજરાતને દરેક બદરે વમતા હતા

તેરમી મદીથી મુસનમાન હદમત ગુજરાતમા થાય છે અને પાટણમા ગહેલા દિહ્દીના મુગાની મત્તા લસકથી ખડણી ઉવગવવા પૂરતી હોવાથી ગુજરાતમા નાના નાના સ્વતંત્ર ગમ્મઓ પદગમી મદીમા અમદાવાદની બાદશાહી શરૂ થતા મુધી કાયમ રહે છે આથી કરીને વેપારને બહુ દાનિ પહોંચતી

૫૭

કોસવીનચરીએ ધવલો નામ વાણીઓ અત્યિ ।
સો બહુઘણતિલોએ કુબેરનામેળ વિરચાઓ ॥
બહુકનયકોઢિગાહિબકયાળગોડ્ડેગવણિડત્તેહિ ।
સહિઓ સો સત્યવાદ મદયન્છે આગઓ અત્યિ ॥
જાઓય તત્ત્વ લાહો પરો સો તદ્વિ દવ્વલોદ્દેળ ॥
પરચૂલ્ગમળપડળો પડળયિવહુજાગવત્તાહિ ॥
મઝિસમનુમો એગો સોલમવરકૂત્તર્ણહિ કયસોહો ।
ચત્તારીયલ્હુજુગ ચડચડકૂર્વેહિ પરિકલ્પિઆ ॥
વડસફરપવહ્ણાળ એમયય વેઢિયાળ અમદય ।
ચડરાસી દોળાગ ચૌસની વેગડાળ ચ ॥
સિદ્ધાગ ચડપદ્મા આવતાળ ચ તદ્વય પચાણા ।
પાત્તીર્વ ચ ચુરપ્પા એ સપચચોહિત્વા ॥
નાપુદય-માલમહિ ॥

નથી, કારણ કે પરદેશી સાથેના ઝઘડાને રાજ અને તેના કુનેહયાજ મુત્સદીઓ પૂગ પડે છે. તેરમી સદીમાં ખંભાત, ધોધા વગેરે બંદરોનો વેપાર ચાંચિયાઓનું જોર હતો સારો ચાલતો હતો. પીરમ બેટમાં મોખરાછ ગોહેલનાં પરાક્રમો અને ચાંચિયાવૃત્તિ આ સદીમાં જાણીતાં છે. સોનાની રેતથી ભરેલાં ચૌદ વહાણ એણે પકડ્યાં, અને મુહમ્મદ તઘલખ એને દરાવવા ઘણું મથ્યો ત્યારે એક વખત વહાણમાં બેસી એ ધોધા આવ્યો, એ બહુ વર્ણન રાસમાળામાં છટાથી કરેલું છે. ૫૮ પાછળથી પીરમના ચાંચિયા હોશિયાર દરિયો બેડનાર નાવિકો અને વેપારીઓ બની જાય છે. ૫૯

પંદરમી સદી બેઠા પછી અમદાવાદની સુલતાનતની સ્થાપના પછી ગુજરાતને આશરે સવાસો વર્ષ મંપ અને આઘાતોના આવ્યાં. ઈ. સ. ૧૪૨૬ માં બાદશાહ અહમદશાહે ૧૭ વહાણો મોકલીને પ્રાક્ષણી સુલતાનના અમીર મલીમઉલતુજ્જર પાસેથી મુંબઈ અને સાલસેટનો કબજો લીધો અને ગુજરાતનું નૌકાસૈન્ય કસબી મલમલ વગેરે માલ લૂંટીને માહીમથી પાછું ફર્યું. ૬૦ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના વખતમાં ગુજરાતનું વહાણવટું, નૌકાસૈન્ય અને દરિયાઈ વેપાર ઘણાં જ વધ્યાં. એના દરબારમાં દરિયાપારના દેશોથી એલચી આવ્યા હતા. એના મીરે બદર (First Lord Admiralty) અમીર ઉલ્લમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનું ચાણું દીવબંદરમાં હતું. આ વખતમાં ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝો) હિંદી મહાસાગરમાં દાખલ થયા હતા, પણ સોળમી સદીની શરૂઆત સુધી એમનું જોર વધુ નહોતું. મુંબઈ અને જંજીરા (દંડારાજપુર) સુધી તો ગુજરાતના જિલ્લા ગણાતા; અને ૧૫૦૩ માં (Lodovico Verthema) વરથેમા નામનો મુસાફર લખે છે કે ખંભાતથી એવલના કિનારા સુધી ગુજરાતની સત્તા હતી ૬૧ ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં દક્ષિણના બહાદુર ગલાણીએ માહીમમાં (મુંબઈ) કેટલાંક ગુજરાતનાં વહાણ પકડ્યાં અને મુંબઈ બાળ્યું. ગુજરાતી બંદરો આગળ એણે ચાંચિયાનો ધંધો શરૂ કર્યો. એની બીકથી થોડો વખત વેપારને એટલી હરકત પહોંચી કે સોપારી જેવી ચીજ ન આવવાથી ગુજરાતના કોશ્તોને પાનમા ધાણા ખાત્રા પડ્યા. ૬૨ આ કારણથી સુલતાન મહમૂદે ખુશ્કીને રસ્તે મલીક સારંગને (અમદાવાદમાં

૫૮ : Ras Mala—New Edition p. p. 245—249.

૫૯ : B. G. IV

૬૦ : જુઓ મિરાતે સિફદરી : અને History of Konkan in B. G. I. 2. p. 31.

૬૧ : Ludovico Verthema quoted in Konkan History B. G. I. 2. p. 31.

૬૨ : મિરાતે સિફદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૨૪-૧૨૫

સારગપુર વમાવનાર) મોઝ્યો અને તોપો વગેરેથી મજૂર થયેના ૩૦૦ વહાણો દરિયાગરે મોઝ્યા ૧૩ પરંતુ આ વાતની ખબર પડતા બ્રાહ્મણી મુનતાને વચ્ચે પડીને બહાદુર ગોલાણી પહોંચે અને એનો કાફો ગુજરાતના મુનતાને વ્યાધીન કર્યો ૧૪

હવે ગુજરાતના વહાણવટામાં અપેક્ષા રીતે એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે ચાચિયાઓને વશ કરવા માટે દરિયાર્ લશ્કરો રહેતા અને વેપારીઓ પણ પોતાના વહાણોમાં લડાઈ માટેની તૈયારીઓ રાખતા પરંતુ પરદેશી મત્તા આથે મામલામાં આવી જઈ ખરેખર નીકાપુદ્ધ થયું હોય એવા પહેલાના વખતમાં અપેક્ષા હલ્લેમો નથી પદગમી સદીની શરૂઆતથી ફિરંગીઓ હિંદી મહાસાગરમાં પેહા અને ગુજરાતના કાફાને હવે નિયમિત નીકાપુદ્ધમાં ભીતરવાના વખત આવ્યા ગાદશાહ મદમૂદ એગરાના વખતમાં ધનિષ્ઠ અને ગુજરાતના મધુકા કાફાએ ફિરંગીઓની મામા દીક દામ કરી ખતાવ્યું છ સ ૧૫૦૭-૮ મા મુગલ પામે એવનગરે ફિરંગીઓનું ધાધવ વધવાથી મુનતાને મદમૂદ ખતે લશ્કર લઈ જમીનમાં ગયો તે દહાણ પહોંચ્યો ત્યારે તો એવનની નૌકાઓની લડાઈમાં ગુજરાતના નૌકાખ્યક્ષ મલીક અયાએ દીવથી વહાણો લઈ ધનિષ્ઠના મૈન્ય સાથે મળી વિજય મેળવ્યાનું અને ફિરંગીઓનું મોટું મુખ્ય વહાણ તોપો મારીને કુપાડ્યાનું મામલ્યું મુનતાને મદમૂદ ત્યાંથી વમાઈ જઈ ત્યાં છ નિવમ ગ્રહી વ્યવસ્થા કરી પાટો આવ્યો ૧૫ આ લડાઈમાં લગભગ ૪૦૦ માણસો ગુજરાતના ખુવાર થયા પોર્ટુગીઝો ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી થવાથી નાહા ૧૬ આ જીતને લીધે ચિડાયેલા ફિરંગીઓની ચાચિયાવૃત્તિ ચાનું રહી તે છેવટે મુનતાને બહાદુરશાહના મમય પડી હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની સત્તા જામવાનો વખત આવ્યો એવનની લડાઈ પડી દીવ આગમની એક નડાઈમાં ગુજરાતનો કાફો હાર્યો આ છ મ ૧૫૦૧ મા ગુજરાતી મીરે બહરે એવન આગળ ફરીથી ફિરંગીઓને હરાવી તેમનું એક વહાણ કુપાડી ૨૧ દિવસ

૧૩ મિરાતે સિંદરી પૃ ૧૨૫

૧૪ તારીખે ફિરિસ્તા quoted in Bom Gaz Vol I pt 2 p 33

૧૫ મિરાતે સિંદરી પૃ ૧૨૭

૧૬ પોર્ટુગીઝોનું એક ચોટું વહાણ કુખ્યુ એ બધા ઇતિહાસકારો કમલ કરે છે, પણ ત્રણ ચાર હજાર માણસોની ખુવારી મુસવમાન તવારીખકારો લખે છે અને પોર્ટુગીઝ દેવાલોમાં જણાવું નથી (જુઓ History of the Portuguese in B G I, pt 2 p 44)

ત્યાં રહીને તેમને ધણા હેગન કર્યા. ૬૭ ૧૫૨૭-૨૮ માં પણ ગુજરાત અને દિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ ચાલ્યા કરી અને ચેવલ આગળ અને વાંદરા આગળની દરિયાઈ લડાઈમાં ગુજરાતને હારે ખુવારી ખમવી પડી. આ બધી લડાઈઓ પોર્ટુગીઝ હેવાલોમાં ખંભાતના નૌકાસૈન્યની લડાઈને નામે અને બંદરો ખંભાત તાળેનાં બંદરોને નામે ઓળખાય છે. ૬૮ ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં પણ લડાઈ ચાલુ રહી અને ચેવલ આગળ ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે જીત મેળવી; પણ ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં દિરંગીઓએ ગુજરાત તાળેનું વસાઈ બંદર કબ્જે કરી ત્યાંના કિલ્લો તોડી નાખી, ઉત્તરમાં છેક તારાપુર સુધી લૂંટ ચલાવી અને બંદરો બાળ્યાં. આ વખતમાં ગુજરાત ઉપર મોગલ ચડાઈની આદ્ય આવવાથી સુલતાન બહાદુરે દિરંગીઓ સાથે સલાહ કરી અને દીવમાં કોડી કરવાની રજા આપી. પરંતુ તેથી થયેલા કબ્જાને લીધે પોર્ટુગીઝ લોકે સુલતાન બહાદુરને કપટથી માર્યો, અને તે પછી ગુજરાતની સત્તા સમુદ્ર ઉપર ઓછી થઈ; છતાં લોકના સાહસને લીધે વેપાર ઉપર બહુ અસર ન થઈ. ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં વસાઈ દિરંગીઓને તાળે હતું અને સુલતાન બહાદુરનું અવસાન થયું હતું, પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યે વસાઈને ઘેરો ઘાલ્યોનો ઉલ્લેખ છે.

આ લગભગ દોઢસો વર્ષનો અમદાવાદની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો સમય હતો. વેપાર ઉપરાંત રાજા કે બાદશાહોનાં નૌકાયુદ્ધની આટલી પ્રવૃત્તિ તે વખતે હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ ભાગમાં થયેલી જણાતી નથી. તે વખતના પ્રમાણમાં આવા બળવાન નૌકાસૈન્યના જોરને લીધે ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ટોચ પર પહોંચ્યો હતો. વેપાર માટેનાં વહાણો એનાં બધાં બંદરોએ મળીને કેટલાં હશે તે જાણવાનું તો સાધન નથી, પરંતુ વેપારી વહાણોનો પણ મોટો કાફલો એકંદરે હશે એમ ચોક્કસ ખરું અનુમાન કરવાનાં સાધનો છે; બંદરો અને તેની ઊપજની નોંધ ઉપરથી એની ખાત્રી થઈ શકે તેમ છે; મીરે બહર (Admiral) અમીર ઉલ ઉમરા મલીક અયાઝ સુલતાનીનો હેવાલ વિગતવાર મિરાતે સિંકંદરીમાં આપેલો છે. ૬૯ એણે દીવબંદર સાંકળ અને પૂલ બાંધીને દિરંગીઓથી રક્ષણ થાય એની રીતે બાંધેલું તેનું વર્ણન પણ છે. એણે દરિયામાં જુરજ (દીવાદાડી) પણ બાંધ્યો હતો; અને લોખંડની સાંકળ દીવથી સૌરાષ્ટ્રના કિનારા સુધી લગાડી હતી અને તેને સાંકળકોટ કહેતા. એની

૬૭. Bom. Gaz. His of Portuguese: Vol. I. part 2. p. 46.

૬૮: જુઓ (Faria in Kerr) quoted in B. G. I. pt. 2. p. 46.

૬૯: મિ. સિ. પૃ. ૧૪૨.

પછી એનો પુત્ર મલીક આકા નૌકાખ્યક્ષ હતો, અને સુન્તાન બદાદુરશાહે
નતે પણ ખખાત અને દીવ વચ્ચે વહાણમા સફર કર્યાના ઉત્તેષ છે, એટલે
એક મોટા ગળ્યના બાદશાહને જોભે તેવા મોટા વહાણ છત્રી વગેરે બાદ-
શાહી મગવડવાળા (cabin) હશે એમ માની શકાય કે તારીખે બદાદુર-
શાહીનો ઝનાં ખખાતનો દરેગો (customs officer) હતો તે ઉપરથી
દીવના મુખ્ય નૌકાખ્યક્ષ ઉપગત દરેક બદરે અમલદારો હશે એમ જણાય કે ૭૦
તારીખે બદાદુરશાહીના કર્તાએ નગરે જોયેલી કપ્ટીકતો પણ નોંધી છે ખખાત-
મા બાદશાહે નવી બધાવેતી મનવારો જેવા બદાદુરગાહ ગયો હતો એવો
ઉલ્લેખ છે ૭૧ (૪ મ ૧૫૩૦) હિજરી ૯૩૭ ના મહોરમ માસની ૨૦ મી
તારીખે સુન્તાન બદાદુરશાહે ખખાતથી વહાણમા દીવ જઈ ત્યાંથી ૫૨-
દેશી વહાણોમા આવેલો માન મગકાર ખાતે ખરીદ કર્યો અને ૧૩૦૦ મણ
ગુનામજળ પણ (પરદેશથી આવેલું) ખરીદ્યું, એમ તવારીખકાર વખે છે
એક વખત ખુગમાના કેટલાક વેપારીઓએ મીરે મલીક તોવાન જે મલીક
અયાજનો પુત્ર થતો હતો તેને પોતાના માત ઉપર થતી ૩૦૦૦૦)ની જકાત
માફ કરવાનું ફરમાવવાની અગ્ગ સુન્તાન બદાદુર આગળ કર્યાનો ઉલ્લેખ
કે ૭૨ આ વખતે ગુજરાતની જહોજવાહી એટલી ભારે હતી-અને તે તેના
દરિયાઈ વેપારને લીધે જ હતી-કે દિલ્હીના બાદશાહ બદનોન સોફીનો પુત્ર
મિકદર સોફી સ્ત્રી વાં કહેતો કે દિલ્હીની કે દિલ્હીના બાદશાહની આગ
ધઉ તથા જુવાર ઉપર આધાર રાખે કે અને ગુજરાતના સુન્તાની જાહે-
જતાની કે જેના તાગામા ગુજરાતના ૮૪ મદરો છે તે પરવાગા તથા
મોતીના વેપાર ઉપર આધાર ગણે કે ૭૩

બાદશાહ હુમાયુએ સુવતાન બદાદુરશાહના ખડી મખમન ઉપર જગી-
કામ કરેના તણુ જોધા ત્યારે એણે કહ્યું કે “આ બરો મામાન સમુદ્રની
માનિકી ભોગવતા સુન્તાનનો છે” ૭૪

૭૦ એજ પૃ ૨૪૪

૭૧ એજ પૃ ૨૪૬

૭૨ મિરાતે સિંદરી પૃ ૨૪૬ “પરદેશી વહાણ” એ સ્પષ્ટ ગણેલો ઉપરથી દેગી
વહાણોનું સૂચન પણ જોખ્યુ થાય છે પ્રો રાખાહુદે મદ્રાસના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિના-
રાના નૌઆપારના આવેળનમા કેવળ પરદેશી એવો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, દેશીનું સૂચન
નથી તે નોંધવા જેઠું છે આપણે ત્યાં સૂચન કપરાત દેગી વહાણોના વેપારના ઉલ્લેખો
પણ થયા છે, ઉપર શુલાનજળની બાજતમા એક તરનુમો કરનાર ૩૦૦ મણ લખે છે

૭૩ મિરાતે સિંદરી પૃ ૨૪૬

૭૪ મિરાતે સિંદરી પૃ ૨૮૬

ગુજરાતના દરિયાઈ વેપારનાં મૂલ્યનો આ રીતે થાય છે. ગુજરાતમાં વેપારી વહાણો ખાનગી માલિકીનાં હતા એટલે તેના ઉત્પેજો ગાદશાહી તવારીખો કરતાં ધીન સાહિત્યમાં વધારે જડે છે અને વાણું તો નોંધાયા વગર નાશ પામ્યું છે. ગુજરાતના કિનારાનાં અને બહારનાં બંદરોની મહેમૂલ અને આયાતજકાત ઉપરથી પણ એ વેપારનો ખ્યાલ આવે છે. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના વખતમાં અમીર ચંગીઝખાનનું જોર હતું. એ અમીરનો મુખ્ય મુનીમ એક સુન્ન નામનો વાણિયો હતો. એ એના શેઠ તરફથી દરિયા-પારના દેશો સાથે વેપાર કરતો. એક વાર અરબસ્તાનના જેદા બંદરેથી માલ લઈ તેનાં એ વહાણો આવેલાં તે અમીરે ક્રોધ ને ખુશ થઈને આપી દીધા. આ જોઈ મુનીમે પોતાની નોકરીની કદર નહિ થાય એમ જાણી વિરોધ બતાવ્યો. અમીરે કહ્યું: “માલ સાથે વહાણ બંદરમાં આવ્યાં એટલે તમારી કદર થઈ ચૂકી છે.” પણ એ અમીરે પોતાનું વચન ફેરવ્યું નહિ અને વહાણ આપી દીધાં. આમ ગુજરાતના જન્મસિદ્ધ વેપારી શુદ્ધિવાળા વાણિયાઓએ મુસલમાન અધિકારી અમીરોને પણ વેપારમાં અંપલાવ્યા હતા એમ જણાય છે. ૭૫ મિરાતે અહમદીના કર્તાએ આ સમયના ગુજરાતનાં બંદરોની લાંબી યાદી અને તેના મહેમૂલની નોંધ કરેલી છે તેમાં દિંદી મહાસાગરમાં આફ્રિકા, અરબસ્તાન અને ઇરાનનાં બંદરોનાં અને જવાનાં નામો છે; અને હિંદુસ્તાનના કિનારાનાં બંદરો અને તળગુજરાતનાં બંદરોનાં નામ પણ આપેલાં છે. ૭૬

ગુજરાત “૮૪ બંદરોનો વાવટો” કહેવાતું એ તો જાણીતી વાત છે. તેમાં ૨૩ બંદર ગુજરાત અને સોરહના કિનારાના અને બાકીનાં ૬૧ હિંદ અરબસ્તાન વગેરેના કિનારાનાં હતાં. ૭૭ એ ૬૧ બંદરોની આવક એક કરોડ ઇબ્રાહીમીની એટલે સાડાચાર કરોડ રૂપિયાની હતી. ૭૮ મલીકે અયાઝના પુત્ર મલીક તોધાનની દીવ વગેરે ચાર મહાલની અને ફિરંગીઓ અને યુરો- ૭૫: એન. પૂ. ૪૩૨.

૭૬: Bird's Mirate Ahmedi p. 128.

૭૭: Bird's Mirate Ahmedi p p 128-131 અને મિરાતે અહમદી. શુ. ભા. પૂ. ૧૪-૧૫. ડૉ. બર્ડની અંગ્રેજ અહમદી અને ગુજરાતી તરજુમે જુદી પ્રતો ઉપરથી થયેલો છે. તેમાં બંદરોની સંખ્યા, આવક, નામ અને અનુક્રમમાં ફેર પડે છે. ઉપરનાં નામો બને સરખાવીને આપ્યા છે. ગુજરાતી અહમદીમાં ચીન બંદર લખેલું છે. અને અંગ્રેજીમાં બંદર ચીન લખેલું છે તે ચીન નહિ પણ સુમાત્રાનું અચીન બંદર છે.

૭૮: ૩. ૪૬૧નો એક ઇબ્રાહીમી હતો. “The Ibrahimī two parts greater than hun would seem to be a gold coin.”, Bom. Gaz. Vol I. part. I. p. 219. note 2.

પિયનોના મદદે તરફથી ચતી આવડ ૬૭૦૦૦૦૦ ઇંચાહીમીની હતી મદરોના નામ નિયમ વગર અને ગમેતેમ આપેના છે, તેની વિગતમાં અને ડિટગવા ની જરૂર નથી અગમસ્તાન વગેરેના કિનારે ૨૬ મહાલ હતા એમ અહ-મદીનો કર્તા જણાવે છે અને તેમાં સિંધના વારીમદથી રાડ થઈ ઓગમજ, બમરા, મગ્કત, જૂમધ્ય મમુદમાં માલ્ટા (malta), દમિયુમાં માવક્રીપ, મવાકા, જવા અને અમીનના નામ ગણાવેલા છે ૭૪

આ બધા બદરોની ઉપજ મહેમુન અને ખડણીની હતી એમ લખે છે, પરંતુ એ આવડ એ બદરોથી આવતા માત્ર ઉપર લેવાની (ગુજરાતમાં જ લેવાતી) જહાન હશે એમ ટેવાડ લેખકોનું માનવું છે ગુજરાતની ગજ-કીય સત્તા ખામ કરીને દેશવગ્ના બદરોએ હોઈ ગઈ નહિ એમ મર મી ખેલી વગેરે લોકોનું માનવું છે, પરંતુ ગજકીય મત્તા ન હોય તેથી કરીને એ આવડ માત્ર તે મદરોએ જતા અને ત્યાંથી આવતા માત્ર ઉપરની જગત જ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી હિંદુ મમયમાં ધર્મગન અગમસ્તાનના કિનારા ઉપગ્ના બદરોમાં હિંદુઓની એટલે પશ્ચિમ કિનારાના હિંદુઓની વસ્તી મોટી હોવાનું તેા મુસાફરો લખી ગયા છે જવા ગાજુની પ્રવૃત્તિ આપણે જોઈ ગયા હીએ, અને કોડલુ આદિને કિનારે પણ ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વમવાટ હતો મોગલ મમય આવતા મુવી ફિંગીઓનું જો હિંદી મહામાગરમાં વધુ નહોતું, અને તેવે વખતે, જ્યારે ગુજરાતનું નૌકામૈન્ય મળવાન હતું ત્યારે, ગુજરાતી માહમ મવોંપરી હતું અને એવે મમયે બહાગના બદરોમાં ગુજરાતી મગ્ધાનો ન હોય એમ માનવાનું વારણ નથી આ બદરોમાં ગુજ-

૭૮. 'જુઓ Birds Mirate Ahmed: Note. I p 128 "Though the word Bandar usually means a port it also bears the signification of a trading town or mart and in this sense it must be understood, as many of the Bandars here-after enumerated are in foreign countries, to which commercial agents were appointed from Gujarat, or between which and the latter a trading intercourse was kept up"

ચોટુગીકના ત્રણ નાના સસ્થાનો અને કાસના જે રાહેરો હિંદુસ્તાનમાં છે એ આપણે એ જે દેશો સનામાં અને સ્વતંત્ર હોવાથી અને નજરે લેવાથી માની મે છીએ, અને જે વખતે બીજ દેશો જાહેરમાં આવ્યા નહોતા, અને ગુજરાત કે જે પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી પરદેશમાં વસવા માટે બહીર છે તેનું તે વખતે પણ કાઈ સમ્પાન હોઈ શકે નહિ એમ માનવું એ ઐતિહાસિક નોંધ ન કરવાની આપણી ખરાબ ગીતિ અને પરદેશીએ લખેલા આપણા ઇતિહાસ વાચી થયેલી વિચિત્ર મનોદશાને લીધે જ બનેલું છે જવામાં એ વાત થઈ ગઈ છે અહીં પણ માનવાને કારણ છે અને આગળ પણ જોઈશું આ માટે આ નીચેનો ઉવારો ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે

ગતીઓની વસ્તીના ગુજરાતી આદશાહીના કાફલાથી થતા રક્ષણ પેટે કાંઈ અપાતું હોય એમ પણ બની શકે. વળી આ બદારનાં બંદરોમાં હિંદી વેપારીઓનું જોર એટલું બધું હતું કે તે દેશના સત્તાધિકારી આગળ ફિરંગીઓને હાંકી મૂકવા માટે એ લોકોએ ત્રાગવગ ચલાવ્યાના ઉદ્દેશો છે. આ વાદગ્રસ્ત વિષયમાં આગળ કિતર્યા વગર આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે જે આવક અતાવવામાં આવી છે તે કેવળ જકાતની જ હોય તો પણ દરિયાઈ વેપાર ધણો હશે, અને એ વાત સિદ્ધ છે કે ગુજરાતના વેપારીઓનો વસવાટ અને આડતિયા એ બધા દેશોમાં હતા.^{૮૦}

ગુજરાતી આદશાહીના સમયના વહાણુવટાનો આવો જવડત હેવાલ આપણે જોયો. તે પછી બસો વર્ષ મોગલાઈનાં આવે છે. તે વખતે દેશમાં અંદર શાંતિ હતી. દરિયાઈ વ્યવહારને લગતી બાબતોમાં મોગલાઈમાં રાજ્ય તરફથી મક્કાના યાત્રાળુઓ માટે થતી વ્યવસ્થા અને તેના રક્ષણ માટેના કાફલા સિવાય વિશેષ ભાગ્યેજ દેખાય છે. મોગલ રાજ્યનું મુખ્ય અંદર સુરત હતું અને મક્કાનું એ દ્વાર હતું, અને ત્યાં મોગલ કાફલો રહેતો. ફિરંગીઓનાં બંદરો તેમને પોતાને તાબે જ હતાં; અને તેમાં આદશાહી અમલદારો બહુ દબલ કરના નહિ તેથી નૌકાયુદ્ધોના વખત આવતા નહિ. આ વખતમાં આઈને અકબરીમાંથી ગુજરાતના બંદરોનાં નામ અને ઊપજ જડી આવે છે. અબુદજ્જલ ગુજરાતની કારીગરી અને ઉદ્યોગનાં વખાણુ મુક્તકંઠે કરે છે. ઇલિઝાબેથના વખત પછી લંડનને ત્યાંના ઇતિહાસકારોએ દુનિયાનું બજાર (market of the world) કહેલું છે. અમદાવાદને અબુલ દજ્જલે દુનિયાનું બજાર કહ્યું છે.^{૮૧} ત્યાં દુનિયાના દરેક ભાગમાં થતી ચીજો મળતી તે ગુજરાતના વહાણુવટીઓ દેશેદેશ જતા હોય તો જ બની શકે. સમુદ્રના માલિક(lords of the Sea)નું ગુજરાતી આદશાહીનું પદ તો મોગલો-થી ન સચવાયું, કારણ કે ફિરંગીઓનું જોર ધણું વધ્યું હતું. પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓની સત્તા ફિરંગીઓ ઉપર કેવી હતી તે આગળ જોઈશું. આ

૮૦: "In Moluccas on the Malbar coast, and at the gold mines of Sofala, the mohamadan subjects of the king of Gujarat were found glutting the markets with their goods, combining to force up the prices of country produce and sometimes even stirring up the native Governments and populace to drive out the Europeans." (Ahd. Gaz. p. 88, Kerr's Voyages).

૮૧: "You may here provide yourselves with the productions of every part of the globe" (Gladwin's Ain-i-Akbari p. 351).

વખતમાં ખખાતના અખાતનો ઉપલો ભાગ પુગઈ જવાથી થોવા પણ મોટું બદર થયું હતું, ત્યાં ઘણા વહાણ આવતા અને તહવરી (Tahwery) નામના નાના વહાણોમાં બરાઈને માન ખખાત જનો ૮૨ આઈને અકબરીમાં લગ્યને માટે પણ મોટું બારુ હતું એમ લખે છે, અને તેના કાવી, ગાધાગ આદિ આગ નાના બદરો હતા અકબર બાદશાહે પહેલવહેલો દરિયો નેઈ ખખાતના એક વહાણમાં દરિયામાં થોડી સફર મારી હતી ૮૩ જહાગીર બાદશાહે પણ ખખાતમાં બાર દિવસ સુનતાન અહમદશાહના બનાવેલા ખાગમાં રહી દરિયામાં સહેલ ભોગવી હતી ૮૪

ભોગજાઈના સમયમાં વહાણોના અને દગ્ગિયાઈ વેપાર તથા ગુજરાતી બંદરોના ઉત્તેજ ધણા છે અને તે બધા લખવા જતા વિગ્તાર બહુ વધે શાહજહાનના વખતમાં અલી અકબર નામનો વેપારી ખખાતનો વતની હતો અને ત્યાં વહાણ બારી વેપાર કરતો હતો એ જ ખખાત બદરનો સગાગી મુતસદ્દી પણ હતો એણે બમગના હાકેમ માથે મૈત્રી કરેલી અને ત્યાંથી ૭ થોડા લાવીને બાદશાહને ભેટ ધરેલા તેની કિંમત તે વખતે રૂા ૨૫૦૦૦) ની હતી અને એક જ થોડો “લાને બે બહાની” નામનો રૂા ૧૫૦૦૦)ની કિંમતનો હતો એ ઉપરથી એ વેપારી કેટલો ધનવાન હતો એ મમનય છે ૮૫ અને ગુજરાતના વેપારીઓ પરદેશી ગજબતાઓ માથે મારી લાગવગ ધનવતા એ વાતને પણ આથી ટેકો મળે છે

વેપારીઓ પોતે પોતાની કુનેહથી દેશપરદેશની ગજસત્તાઓ અને આચિયા વગેરે સાથે કેમ નભાવતા અને અનેક ગજમદલીઓ અને આચિયાગીરી છતાં ગુજરાતનો વેપાર ભોગનાઈના અંત સુધી કેમ સારી રીતે ચાલ્યો તેનું એક બીજું દષ્ટાંત પણ બધુવા જેનું છે અકબર બાદશાહના વખતમાં ગાધારપુર(ખખાત પાસેનું ગાધાર)ના વતની જમિયા નામના મૃદગ્યને વળિયા અને રાનિયા નામે પુત્રો હતા એ ગાધારથી ખખાત આવીને વગ્યા હતા અને વેપારમાં યણુ કમાયા હતા અકબર બાદશાહના દરગાહમાં અને દરિયાઈ સત્તા તરીકે ગોવાના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર આગળ તેમની યણુ લાગવગ હતી ૮૬ ઈ મ ૧૫૭૩(મવત્ ૧૬૩૯)ના અરમાં આ દહીકન મનેની છે આ

૮૨ એ જ, પૃ ૩૫૨.

૮૩ મિરાતે અહમી, જુ ભા ૧-૧૦૬

૮૪ મિરાતે અહમી, પૃ ૧૯૭.

૮૫ મિરાતે અહમી, પૃ ૨૨૮

૮૬ માચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ ૩૨૨ સ્તંભનપુરના લેખ

પરીખ રાજિયા અને વજિયાની કીર્તિ હીરવિજય રાસમાં ખંભાતના વતની કવિ ઋષભદેવે પણ ગાઈ છે. “પારેખ વજિયા રાજિયા, જૈન શિરોમણિ બાણ” એવા શબ્દોથી શરૂ કરી આ બે ભાઈઓને વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ તેજપાળ સાથે સરખાવ્યા છે. અને આગળ લખે છે કે “અનેક ગુણ રાજિયા ફેરા કહેતાં પામું ન પાર રે” એમ લખીને તેના પ્રસંગ ગણાવતાં લખે છે કે એવલ ગંદરના એક ખોજગીને કેટલાક માણસો સાથે ફિરંગીઓ પકડીને ગોવા લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ રાખ્યા. ત્યાં કોઈ કારણસર પરીખ રાજિયો જઈ ચડ્યો અને એને ખચર પડવાથી એ લોકોને છોડાવ્યા. ત્યાંના વીજરેજલ નામના પોર્ટુગીઝ અધિકારી ઉપર એની ઘણી વગ હતી. વળી તે પછી ફરી પકડાતાં એક લાખ લ્યાહરી નામના સિદ્ધાનો દંડ એ ખોજગીનો થયો અને ફરી પરીખ રાજિયાએ જ્ઞમીન થઈ એને છોડાવ્યો. આ ઉપકારને વશ હોવાથી એ ખોજગીએ ચવલ ગંદરે એક વખત ૨૨ ચોર પકડ્યા હતા અને જૈનોના પર્યુપણના તહેવારને દિવસે એ તેમને મારી નંખાવેલો હતો. એવામાં ચોરોને યાદ આવવાથી તેમણે પરીખ રાજિયાના તહેવારનો દિવસ સંભાર્યો અને ખોજગીએ રાજિયાનું નામ સાંભળી તેમને છોડી મૂક્યા. એવી જ રીતે ગોવામાં ફિરંગીઓ એક વડાણ પકડી લાવેલા તે પણ પરીખ રાજિયાના નામથી છૂટું અને માત્ર સહિત વેપારીઓને પાછું મળેલું. આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી જણાશે કે ગુજરાતી વેપારીની લાગવગ રાજસત્તા અને બહારની ખીણ સત્તાઓ આગળ પણ કેવી હતી. અને કહેવાય છે કે ફિરંગીઓ પણ રાજિયા પરીખના નામને માન આપતા. ૮૭ સંવત ૧૬૬૧ ના મોટા દુકાળમાં આ દાનેશ્વરી ભાઈઓએ ચાર હજાર મણુ અનાજ ગરીબોને વહેંચી દાનમાં કુલ તેવીસ લાખ રૂપિયા એ એક જ વર્ષમાં વાપર્યા હતા, એ એમની ધનસંપત્તિ બતાવે છે. છેવટે કવિ ઋષભદેવ લખે છે કે:—

“મુનિવરમા ગુરુ હીરજી અસુર અષ્ટઅર સાર
વણિગ વંશમાં રાજિયો, દયા દાન નહિ પાર.”

મોગલાઈમાં સુરત હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું ગંદર હતું અને દુનિયા-

૮૭ : પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, પૃ. ૩૨૫-૩૨૭.

ગુજરાતમાં આવા આવા દાખલા ઘણા છે અને આજે પણ બને છે. મોગલાઈમાં અને તે પછીજૈનોએ આવી લાગવગથી આજ સુધી રાજસત્તાઓ આગળ પોતાનું માન બળવેલું છે. કચ્છના ઇતિહાસમાં એક વખત મોંડવીના હિંદુઓને રાવે સતાવ્યાથી પૈસા વેરીને ત્યાંના વેપારીઓએ લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાવને પાછા હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જુઓ, James Burgess' History of Cutch, p. 155-156.

ના તમામ વેપારીઓ સુગત આવના ૮૮ ખભાત અને ભરૂચ પુગવા માડવાથી સુગતની ચડતી થઈ, મોગનાઈના અકમર પછીના વખતમા તેા સુગત બદરના ઉત્તેજો નાગનાર આવે છે અમદાવાદના સૂયાના તાગામા હોવા છતાં સુરતને જુદો સુ મદા મળ્યો હતો અને સુગતમા માલ ખરીદી મહામા ખેરાત તરીકે વહેંચવો એવા ફરમાનો મિરાતે અહમદીમા દેખાય છે સુગતના માલના વીમ ટકા અરમગ્તાનમા વધારે ઊપજતા એમ પણ લખેલું છે ૮૯ શાહ-જહાનના વખતમા ઝમ(મર્જિમ)ના સુનાનનો વકીલ (એનચી) સુરત આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે ૯૦ સુ ટોમમ રો તથા બીજા સુરોપીય મુમાદ્રો પણ આ મમયમા ધણા આવ્યા છે તે આગળ જોઈ ગયા સુરત બદરના મોટા વેપારીઓમા જીવે વહેરો અને શાંતિદાસ જવેરીના નામો મુખ્ય જણાય છે ૯૧ સુરત બદર એટલું ધનવા હોવું જોઈએ કે તેના ખજાના માથી ગાદશાહ દિલ્લી જેકે વાગવાર ઉપાડ કરતા ૯૦ એક વગસે વેપારી-ઓનો માન આપાત નિકાલ વવારે થવાથી સુરતની આવક ખેડડી થઈ અને તે બાદગાહે એગમને છનામમા આપી એવો ઉલ્લેખ છે ૯૨ શાહજહાન મામે બળવો થયો ત્યારે ગુજરાતના સૂયા શાહજહાન મુગદળે વેપારીઓ પાસેથી જે નાણા ઉઠીના લીધા હતા તે જ ન જે મહેસૂનમાથી પાછા આપવાનો દુકમ લખી આપેલો તેમા ખભાત બદરની આવકમાથી રૂા ૧૫૦૦૦૦) અને ભરૂચ બદરમાથી રૂા ૭૫૦૦૦) શાંતિદાસ જવેરીના પુત્ર માણેકચંદને આપવા એમ લખ્યું હતું, એ ગુજરાતી વેપારીઓનો રાજ્ય માથેના મમધોા એક વધુ દાખલો ૯૪ ઔરંગઝેમ ॥ રાજ્યમા સુરતના વહાણોના ગ્લેણ માટે દડારાજપુ(જજરા)ના યાદતખા હમીી સુગતના ખજાનામાથી ૬૦ વર્ષ ૩૬ ૧૫૦૦૦૦) દોઢ લાખ આપનાનું ફરવેલું હતું અને એ અમીર સુરતના બાદશાહી અને વેપારી વહાણોની મવામતી જાગવવા બનાયો હતો ૯૫ મમુદ તરફ જતા માન માટે ગુજરાતની બદરના રથજોએ ખગેદીની જગ્યાએ જગત લેવાનું ફરમાન ઔરંગઝેમ ગાદશાહના વખતમા થયું છે તે ઉપરથી

૮૮ ગુ સ સ પૂ ૨૫૭

૮૯ મિરાતે અહમી, ૨૩૨

૯૦ એ જ, પૂ ૨૩૨

૯૧ એ જ, પૂ ૨૪૧-૪૨

૯૨ એ જ, ૨૪૩

૯૩ એ જ, પૂ ૨૨૫

૯૪ મિરાતે અહમી, પૂ ૨૪૬

૯૫ એ જ, પૂ ૨૮૧-૮૨

દેશના દરેક ભાગમાંથી બંદરોએ આવી માલ ચડતો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૯૬ ચૌરંગએના પુત્ર બાદશાહજનદા મુદ્ગમદ આજમશાહની સૂચાગીરીમાં ફિરંગીઓનું જોર વધી ગયાનું અને સુરતના વેપારીઓનાં વહાણ લૂંટાયાનું લખાણ બાદશાહ સમક્ષ ગયાથી ટોપીવાળાઓના માલને જપ્ત કરવા દુકમ થયો હતો. ૯૭ આવા અનેક વેપારીઓનાં અને હજના યાત્રાળુઓનાં વર્ણનો છે; અને મોગલાઈની લાંબી શાંતિમાં વહાણવટું સારી રીતે ખીણેલું હતું તે સિદ્ધ કરવાને પૂરતાં છે. આ જ્યાં સમયમાં જુદે જુદે બંદરે હિંદની અંદરના ભાગોમાંથી જે જે માલ આવતો અને દરિયા પર જે જે દેશે ચડતા તેનું વિગતવાર વર્ણન અત્રે કરવું ઉચિત નથી. એટલે માત્ર સુરત માટે થોડું જોઈએ. સુરતથી હિંદના દરેક ભાગમાં ધોરી રસ્તા ફટાના હતા અને ગાડાં, ઊંટ, આખલા વગેરે ઉપર લાદેલો માલ સુરતમાં આવતો. સુરતનાં વહાણો ડ્રૉકણ, મલબાર, સિંહલદીપ, ઈરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકા તથા રાતા સમુદ્રના બંદરો અને પેગુ વગેરે તથા જાવા અને સુમાત્રાના અચીન બંદરે જાઆવ કરતાં. ૯૮ સુરતથી ચાર માઇલ દૂર આવેલા મુંવાળી ગામમાં મોટાં મોટાં વહાણો લંગર નાખતાં અને ત્યાંથી નાના મછવામાં માલ સુરત આવતો. ૯૯ સુરતથી હીરા, મોતી, માણેક, અટ્ટીકનાં પવાસાં પોર્ટુગીઝ બંદરોએ ચડતાં. ૧૦૦ ઝવેરાનનો ધંધો અસલથી આજની પેઢે જ ગુજરાતને હાથ હતો. જામનગર પાસે મોતી નીકળતાં. સિંધોન અને ઈરાની અખાતમાં નીકળતાં મોતીનો વેપાર પણ ગુજરાતીઓના હાથમાં હતો, પાટણ પાલણુ-પુર અને સુરતના ઝવેરીઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગમાં પર્યટન કરતા. મોગલાઈમાં ધનમંપત્તિને લીધે સ્વર્ગ જેવા લાગતા ગુર્જરદેશનું વર્ણન પરદેશી મુસાફરો ઉપરાંત દક્ષિણનો બ્યંકટાધ્વરિ નામનો કવિ વિશ્વગુણાદર્શયંપૂ નામના સંવાદાત્મક કાવ્યમાં કરી ગયો છે. અને તેમાં ઘણે દિવસે પહોંચાય એવા દૂર દેશોમાં હીરા માણેક આદિના વાણિજ્યમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ ગુજરાતીઓ માટે લખ્યું છે. વળી હિંદના અન્ય પ્રાંતો સાથે ગુજરાતનાં ઉદ્યોગ અને સાહસની સરખામણીમાં અન્ય લોકોને કટાક્ષથી એ કવિ આ પ્રમાણે કહે છે:-વ્યાપારાન્તરમુત્સજ્યવી ક્ષમાણો વદ્યમુલમ્ । યો ગૃહે શ્વેવ

૯૬: એ જ, પૃ. ૩૫૩-૫૪.

૯૭: એ જ, પૃ. ૩૬૯-૭૦.

૯૮: ગુ. સ. સં. ૨૫૭.

૯૯: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

૧૦૦: એ જ, પૃષ્ઠ ૨૫૭.

નિદ્રાતિ દરિદ્રાતિ સ હુર્મતિ ॥૧૦૧ ગુજરાતના વેપાર અને તેના દેશાટન અને ઝવેગતના ધધાને ઉદ્દેશીને એ કવિએ મારું વર્ણન કર્યું છે

સુરતથી કોળા આદિ અનાજ અને કાપડમા જરીકસગતુ કામ અને રેશમી સુતગઉ કાપડ પણ વણુ ચડતુ અને દેશવરોમા પડાતુ એ સિવાય કમ્પૂરી, અમર, ઘી, તેલ, ખાંડ, માશુ, મુખ્યા, ટાગગ, મીણુ, અરીણુ અને ગળી, પાંગે અને લાખ વગેરે પચ્ચૂગણુ ચીજો એટલે જીરી ચડતી કે તેનું મપૂર્ણ વર્ણન તો ગુજરાતના બદરો એક જુરો જ ઇતિહાસ લખીએ ત્યારે આપી શકાય ૧૦૦

સુરતમા વહાણુ બાધવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો હતો અને બાધનારા કમથી હતા સુરત અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના બદરોએ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ દંતના વહાણો બધાયાના હત્યેએ છે વહાણુ બાધવામા પાંગમીઓ બહુ આગળ પડતા હતા અને એ ઉદ્યોગ ત્યાં મુખ્ય ઉદ્યોગોમા ગણાનો ૧૦૩ વેપારીઓ પણ અનેક જાતના હાલ મુબધમા છે તેટલી જાતના સુરતમા વમતા તેમા હિંદુ, મુમલમાન, પારસી, આરબ, તાતા, ફ્રેચ, અંગ્રેજ, વત્તા, ફિરંગી અને આર્ગિનિયનો ખામ હતા હિંદુ વેપારીઓમા મોટે ભાગે વાણિયા હતા, અને તે માઠા નાના ધગ્ગા રહેતા પણ પૈમે તામ હતા દલાલીનો ધગો વાણિયાના જ હાથમા હતો અને પંદેરાંઓ તો દવાન વગર માલ વેચી કે લઈ શકતા નહિ અંગ્રેજોના દલાલો પામે જ ત્રીસ ત્રીમ

૧૦૧ વિ શ્રુ મપુગુર્જરદેશવર્ગનમ્ નિર્ણયસામરતી આવૃત્તિ, નીચેના મ્લોગે સરખાવો
૫ ૭૩ થી ૭૭

નિત્યામષ્ઠા નિહયમનણિપ્રેન્નિવાણિચ્ચલામે

ચમ્રમ્યતે મહુદિપરિપ્રાપ્યદેશાન્તરેણ ॥

x x x x

દેશે દેશે વિમણિ કુતુહાદદ્વત્ત લોકમાના

સપાદેવ દ્વિષમગુલ્લ સગમૂલોડ્ધવાપ્ય ॥

સંયુગ્ગતે મુચિરવિરહોત્કઠિતામિ સર્તીમિ

સોમ્ય ધન્યા કિમપિ દધતે સર્વસપ્તમનુદ્ધા ॥ (વિ શ્રુ ચપ ૫ ૭૫)

૧૦૨ શ્રુ સ. સ. ૨૫૭-૫૮

૧૦૩ જુએ Imperial Gaz, Vol XXXIII p 161 “વહાણુ બાધવાનો ઉદ્યોગ (સુરતમા) મુખ્ય હતો અને તે પારસીઓના હાથમા હતો.” The largest vessels were engaged in the China trade and were from 500 to 1000 burden’ બાળનું વનન આજન કરેલું છે

લાખનો જીવ હતો. ૧૦૪ “ઘણા હિંદુ વેપારીઓ જવામાં અને સુમાત્રામાં વેપારને સારુ રહેતા અને અચીન(સુમાત્રા)માં તો એક નિરાળા મોહોદ્ધામાં જથાબંધ રહેતા.” ૧૦૫ ઔરંગઝેબના અવસાન પછી સુરતમાં આદશાહી જોર નરમ પડ્યું અને અંગ્રેજનું બળ વધતું ગયું. ઈ. સ. ૧૭૨૧ માં વિલાયતના વણકરોએ તોફાન મચાવી હિંદી છોટ ન વાપરવા માટેનો કાયદો કરાવ્યો તેથી, ગુજરાતમાં અવ્યવસ્થા વધી પડવાથી, તેમજ પાછળથી અંગ્રેજોએ મુંબઈને મુખ્ય મથક બનાવ્યાથી, સુરતનો વેપાર ધીમે ધીમે પડી બાગ્યો. પરંતુ તેને ગુજરાતનાં બીજાં બંદરોની પેઠે ખરે ફટકો તો રેલવેએ માર્યો અને સ્ટીમરો થવાથી વહાણનું બાંધકામ પણ ઓછું થઈ ગયું. છતાં વેપારને લીધે સુરતની જહોજલાલી ઘણી હતી અને છેક ૧૭૯૭ એટલે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત થવાના સમય સુધી સુરતની વસ્તી આઠ લાખની હતી. ૧૦૬ સુરતનું રસમય વર્ણન પ્રસિદ્ધ સુરતી કવિ નર્મદે પોતાના નિબંધમાં કર્યું છે અને સુરતનાં વેપાર અને વહાણવટાનું વર્ણન પણ છટાથી કરેલું છે તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

પ્રાચીન કાળથી ઓગણીસમી સદી સુધીના ગુજરાતના વહાણવટાના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો સાલવાર અને તેટલા ટૂંકાણથી જોયા અને તેમાં સહેજ કંટાળા જેવું પણ લાગે, પરંતુ ગુજરાતનું વહાણવટું હિંદના બીજા ભાગો કરતાં એટલું આગળ હતું અને હાલ પણ છે કે તે હતું એમ સિદ્ધ કરવાની જરૂર તો ન હતી જ; પરંતુ શરૂઆતમાં આપણે જોયું તેમ પરદેશી ઇતિહાસ લખે ત્યારે બીજા દેશને સદુજ્જ અન્યાય થાય તેથી ફેલું અને ફેટલું હતું તે બતાવવા માટે જ આ પ્રયત્ન થયો છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણે હાલના જમાનાની લગભગ પાસે આવીએ છીએ. એ સદીમાં ઉત્તરોત્તર ગુજરાતનાં વેપાર અને વહાણવટાની પડતી ઉપર જોયાં તે કારણોથી થતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ગુજરાત અંગ્રેજ સત્તા નીચે આવ્યું અને મુંબઈ મુખ્ય બંદર બન્યું. વહાણ બાંધવાનું કામ સુરતથી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યું, પણ તેના કાર્યવાહકો ગુજરાતીઓ-પારસીઓ હતા. અઢારમી સદીના પાછલા ભાગથી ઓગણીસમી સદીના

૧૦૪: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૫: ગુ. સ. સં. પૃ. ૨૫૮.

૧૦૬: સરખાવો: Imperial Gaz. Vol. XXIII, p. 164. એ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૬૫માં લખે છે કે “During the 17th and 18th centuries Surat ranked as the chief export & import centre of India.”

ત્રીજા પાદ સુધી મુમર્ઝના વહાણ બાધના તરીકે લવન નસગવા 17 અને તેમના કુટુમ્બી નામના બહાણી છે ૧૦૭ મુમર્ઝના વહાણો ૫૬૨ વર્ષ વપરાયા છતાં અત્રે 17 નૌકાસૈન્ય માટે માન ગણાતા અત્રે 17 બોટના વહાણો કરતા ગુજરાતી માનના વહાણો ટકવામાં ચારથી પાંચગણા વધારે દતા અને ચાંગણા મળતા હતા ૧૦૮ કહે છે કે પ્રખ્યાત ને'સનનું વિજ્ઞતરી (Victory) નામનું વહાણ ગુજરાતી દારીગરેએ બાવેલું હતું ૧૦૯ એ વહાણ ૨૧૬૨ ટનનું ૫૨ ફૂટ પહોળું અને ૧૦૬ ફૂટ લાંબુ હતું તેમાં મો તોપો અને 19૦૦ કેપર માણુમેનો અમાસ થતો ઈ સ ૧૭૬૬ ના અમામાં એ બધાંયુ હતું ૧૧૦

આગળ જોયું તેમ ઓગણીમમી સદીમાં મુમર્ઝ વધવાથી તળ ગુજરાતના બંદરોનો વેપાર ઓછો થયો, આ કલકત્તા, મદ્રાસ, રગૂ 1 એ મોટા બંદરો મોટે ભાગે યુરોપીય હાથમાં ગ્રેવાથી આખા હિંદુસ્તાનમાં દેલીઓથી ચાલતો દરિયાઈ વેપાર અને વહાણ બાધવાનો ઉદ્યોગ બધ જોવો જ થઈ ગયો પરંતુ ગુજરાતમાં છેક એવું ન થયું મૌગજૂર આ કચ્છનો કિનારો દેલીઓના હાથમાં હતો દેશી ગળ્યોને હાલની ગણિત ૩ ખીજી દૃષ્ટિએ જોવાનું આ યથા નથી, પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડે કે આપણો મોટો કિનારો દેશી રાજ્યોનો હોવાથી કચ્છ મૌગજૂરનું વહાણવટ અખડ રહ્યું દેશી દારીગરોને હાથે વહાણ બધાવી, અરબસ્તાન, ઈરાન, આફ્રિકા અને સિલોન સુધી ગુજરાતી વહાણો ગ્રીમરો થવા છતાં પણ ચાલુ રહ્યા અને હાલ પણ ચાલુ કે તે આગળ જોયું કચ્છમાં નાના મોટા નવ બંદરો છે, ૧૧૧ આ મૌગજૂરમાં આ સદીમાં ૧૫૧૧૨ ગદગે હતા, અને તેનો વેપાર કેવળ દેલીઓના હાથમાં દેલી વહાણો દ્વારા હતો તળ ગુજરાતના સુન્ત આદિ બંદરો અને ખલાતના અખાતના બંદરોનાં પણ દેશી વહાણ દ્વારા ચોડો ચોડો વેપાર ચાલુ -લો ઓગણીમમી મહીના અન પછી ઘુરત એટલ અને ૧૮૦૩ માં ગુજરાત મૌરાજૂરના મુખ્ય બંદરોનો દરિયાઈ વેપાર આ

૧૦૭ Indian Shipping, p 244-45

૧૦૮ એ જ, પૃ ૨૪૬-૪૭

૧૦૯ જુઓ, યુ ૫ પુ ૧, "હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિ" લેખક પ્રોતમરાય ન દેસાઈ

૧૧૦ Encyclopaedia Britannica, XIII Edition Vol XXIV p 867

૧૧૧ માડવી, તુલ્શી, મુદ્રા, રોહર, વવાણિયા, કોટશ્વર, જખાડ, લખપન વોરે એમાં કરાચી વનવાથી લખપન વૃથુ અને વવાણિયા કચ્છને તાલે નથી ગુ. સ. ૨ ૨૬૪

૧૧૨ લાવનમર, મદ્રાસ, વેરાવળ, જોડી, જોડિયા, પોરબંર, માખેગળ, સલાયા, બહરાબાદ, વવાણિયા, નવીમર, લેરઈ, કડીવદર, તળાબ અને મુદ્રાઈ છે

મુજબ હતો : ભરૂચ ૩૧ લાખ, વલસાડ ૧૨ લાખ, ખંભાત ૬૩ લાખ, વેરાવળ ૪૪ લાખ, નવાનગર (ખેડી) ૨૨^૩/_૪ લાખ અને ભાવનગર ૨૨ લાખ. ખીન્ન બંદરોના આંકડા ૧૯૦૩ ના મળતા નથી. મુરતનો વેપાર ૧૮૭૪ માં ૪૪^૩/_૪ લાખ હતો. ૧૧૨ ધોધાનો ૧૮૭૮ માં ૧૧ લાખ ઉપર હતો અને ધોધરાનો ૩૧ મોટી નિકાશને લીધે ૧૮૭૦ માં એક કરોડ સિત્તેર લાખ ઉપર હતો. ૧૧૪

આ સિવાય મુંબઈ અને કરાંચીના દરિયાઈ વેપારમાંથી યુરોપીય તત્ત્વ કાઢી નાંખીએ તો બાકીનો બધો વેપાર હિંદુ, મેમણ, પારસી, ખેન્ન, વહોરા વગેરે ગુજરાતીઓના હાથમાં જ રહ્યો છે. અને મુંબાઈના આંકડા સાથે દેશી રાબતોનાં બંદરોના આંકડા મેળવવામાં આવે તો ગુજરાતનો દરિયાઈ વેપાર ઓગણીસમી સદીમાં હિંદુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતો સાથે સરખાવતાં શ્રેષ્ઠ જ હતો. અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્ર સિવાય ખીન્ને બધે લગભગ બંધ જોવા જ હતો. સ્ટીમરો હિંદમાં કોઈની માલિકીની ન હોવાથી દેશીઓનો વેપાર પણ પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ બેથી ત્રણ હજાર વર્ષ જૂનો છે. ગુજરાતનાં વહાણો મહાસાગરમાં ચારે દિશાએ ધૂમતાં અને ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં દરિયાપાર ધર કરીને રહેતા એ આપણે જોયું. લગભગ સવાસો વર્ષથી હિંદુસ્તાનની સાથે આપણે પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી દરિયાઈ પ્રજાની સત્તા નીચે છીએ. એ પરદેશી સત્તાથી ઉત્તેજ્યેલી પરદેશી હરીફાઈને લીધે અને જમાના પ્રમાણે ન વધવાની આપણી પોતાની શિથિલતાને લીધે પૂર્વના મહાસાગરમાં દરિયાઈ પ્રજા તરીકેનું આપણું સ્થાન આપણે ખોયું છે, છતાં પણ હિંદુસ્તાનની સરખામણીમાં ગુજરાતે હજી પણ એ સ્થાન કાંઈક અંશે જાળવી રાખ્યું છે. ૧૧૫

૧૧૩ : જુઓ Im Gaz., Vols. IX 18, 292-97, XXIV 3-8-9, XVII p. 421, VII 96.

૧૧૪ : Ahd. Gaz. 97, 98.

૧૧૫ : જુઓ ડૉ. દુવનું આઠમી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં (સ્વીડન) કરેલું ભાષણ પૃ. ૫૩.

“The Gujaratis by whom I understand not only the Hindus but the Parsis, Mahomedens and Christians as well, traded with distant China and Further India and the East Indies as well as with the Red Sea and Arabian Sea and East African coast, carrying their sweet language, honest industry and affable manners wherever they went.”

ગુજરાતમાં ૬૭૭ પણ કેવા વહાણો મને છે, ગુજરાતની આપામાં વહાણ વટાને લગતા કેટલાયે શબ્દો ૬૭૭ પ્રચલિત છે, અને ગુજરાતના વેપારીઓ-મોટે ભાગે પંદેશી મીઠામરોમાં પણ-દૂર દરિયાપારના દેશો આવે કેવો વેપાર ખેડે છે તે જોઈશું મુખ્યત્વે ધનાકાંડ દરિયાઈ વેપારમાં મોટા ભાગે દેશીઓનો-ગુજરાતીઓનો જ છે, અને હિંદની પ્રજાઓમાં ગુજરાતી વાણિયાને આખી દુનિયાની વિચક્ષણ વેપારી પ્રજાઓમાં ગણવામાં આવ્યા છે ૧૧૬ હિંદુસ્તાનમાં વેપારી પ્રજા તરીકે ગુજરાતી, માન્વાડી અને મુન્તાની જ છે, અને તેમાં પરદેશનું સાદ્ય અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં ગુજરાત જ અગ્રસ્થાને છે મારવાડીઓ પણ ગુજરાતીઓથી કોઈ રીતે જુદા નથી કો કે દ મુવ ખરુ જ લખે છે કે માન્વાડીઓને આપણે હિંદુસ્તાનના ન્યૂ સોફા ગણીએ તો ગુજરાતીઓને હિંદના અગ્રેજો ગણી શકાય ૧૧૭

વર્તમાન મંદીનો પણ પ્રથમ પાદ પૂરો થયો છે એમાં ગુજરાતે તો નદાણવટાની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે વધારી છે ૬૨૭ મીંગાટમાં શુદ્ધ દેરી-ગુજરાતી-નદાણવટુ ગર્ભ મંદીમાં આનું ન્યું અને ૬૭૭ છે તે વહાણના બાધકામ અને પારિભાષિક શબ્દોના નિયમમાં આગળ જોઈશું હિંદિયાઈ વેપારમાં આ મંદીમાં ગુજરાત આગળ વધતું જાય છે કલકત્તાનો ખાંડ, ચોખા, કાન્યાણુ અને દેગી કાપડ મુતંગનો વેપાર ગુજરાતીઓના હાથમાં છે, ગૂન, મદ્રામ, કેચીન, અલપાઇ વગેરેમાં ગુજરાતી વ્યવવાટવાળા મંથાનો હાન પણ જોવા જેવા છે મદ્રામમાં જૂના વખતથી રમેતા જુદી જુદી નાતોના વાણિયાને તકના વાણિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જાવામાં ગુજરાતીઓ અન્ય મદોલામાં મહે છે મિંગાપુર અને મોગીશિયમના ટાપુમાં ૬૭૭ પણ ગુજરાતી વેપારીઓ ધર કરીને રહેના છે પૂર્વ આફ્રિકામાં તો ૬૨૭ અને ગુજરાતની મોટી વસ્તી પેટીઓ થયા વમેતી છે પેન્સ અને એન્ટવર્પમાં ત્યાનાં જવેરીઓને નમની પરીક્ષા ગુજરાતીઓએ જ શીખરી હતી, અંગે ત્યા પાટણ અને મુન્તાનાં જવેરીઓનું નાનું મંથાન પ્યાન ખેંચે

૧૧૧ Times of India directry, Bom Pre Peoples

૧૧૦: Baroda State delegate Lecture p 56

"The Marvadis are called the Jews of India. But looking to their commercial enterprize and trade instincts and upon Gujarati as the commercial language of India and of the east I will call the Gujaratis the English of India "

એ સાદ્યવેપારીયા મિદાનિકાની ૧૦મી અ વૃત્તિમાં ગુજરાતીભાષા વિશે લખતા કહે છે કે ગુજરાતી મુંજદની વેપારી લાખા છે, એ કે મુંજદ ગુજરાતની સીમામાં નથી

એવું છે. આ દરિયાકિનારાના પ્રદેશોમાં ગુજરાતીઓ જે પ્રમાણમાં ધર કરીને રહ્યા છે તેવી રીતે હિંદની બીજી કોઈ પ્રજા જેવામાં આવતી નથી. (હિંદની અંદરના વેપારી સ્થળોના વસવાટ માટે તો આ સ્થળે લખવાનું નથી.) માત્ર આ બધી આવજા અને વેપાર પરદેશી સ્ટીમરોમાં થાય છે એ જ શોચનીય છે. આમ છતાં પણ ઈ. સ. ૧૯૧૯ના મહાયુદ્ધવિરામ પછી જે મોટી તેજ આવી તેને પરિણામે અનેક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતે આદરી, અને તેમાં નવી રીતિ મુજબ વહાણવટું—સ્ટીમર કંપનીઓ પણ બિબી થર્ષ અને ફેટલીફ ૧૯૨૧ થી આજ સુધી ચાલુ રહેલી મોટી અશ્રુતપૂર્વ મંદીની અસરમાં પડી પણ ભાંગી. છતાં કાપડ સૂતરની પેઢે જમાના પ્રમાણે ગુજરાતે વહાણવટામાં પણ સાહસ કર્યું અને શેઠ નરોત્તમ મોરારજીએ સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની બિબી કરી. આ કંપની જે કે દુગ્ધ કાની છે એમ કહી શકાય નહિ, અને કેવળ ખંત અને સાદસથી જ ટકી રહી છે, પરંતુ સરકાર તરફથી ટેકા મળે અને પરદેશીઓને મળતું અણુધટતું ઉત્તેજન ગંધ થાય તો કંપનીનું ભવિષ્ય સારું જ છે. આખા હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું નવા જમાના પ્રમાણે બિબી થર્ષ દેશીઓના હાથમાં રહે તે માટે સિંધિયા કંપનીના રા. રા. સારાભાઈ હાજીએ કાઉન્સિલમાં લડત ચલાવી છે. હાલની યાંત્રિક ઢબથી વહાણવટું બિબી કરવાનો પ્રયત્ન ગુજરાતે કરવા માંડ્યો છે, તેમાં સફળતા મળે તો ગુજરાતનું વહાણવટું તેના મિલઉદ્યોગની પેઢે ભવિષ્યમાં ખીણે એવો સંભવ છે. હિંદુસ્તાનના વહાણવટાના ઇતિહાસમાં ગુજરાતનું સ્થાન અત્રે છે અને તેને યોગ્ય સ્થાન ન આપતાં ટૂંકે પતાવી દેવાય તો હિંદુસ્તાનની નાવિક પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય.

હવે આપણે વહાણોને લગતા હેવાલ અને પારિભાષિક શબ્દો જોઈએ. વહાણોનાં માપ અને તેની અંદરના ભાગ તથા બીજી વિગતો માટે પદ્ધતિસર લખાયેલું પ્રાચીન પુસ્તક ગુજરાતીમાં હોય તો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. મુસાફરોનાં વર્ણનો ઉપરથી વહાણનાં અનુમાન થઈ શકે છે. અને જવાના ખોરાબદુરમાં કોતરેલાં વહાણ અને દેલવાડામાં કોનરેલા વહાણ ઉપરથી ગુજરાતના વહાણોના આકાર સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણે વહાણોની જાતોનાં નામ આપ્યા છે અને તેમાં જે ત્રણ નામ ગુજરાતી જણાય છે. પરંતુ તેમણે કયા પ્રાતનાં કયાં નામ છે તે આપ્યું નથી. ૧૧૮

૧૧૮: ખાસ યંગાળી નામ હોત તો એમણે જરૂર આપ્યું હોત, પણ તેહું કાંઈ આપ્યું નથી. વહાણને માટે યંગાળીમાં જહાજ અને નૌકા શબ્દો સાધારણ વપરાય છે, પરંતુ વહાણવટું—shipping—એ શબ્દમાં જે અર્થ આવે છે તેવા શબ્દ મારી પાસેની યંગાળી

સુગતમાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ ટનના વહાણો, ત્રણચાર ડોળવાળા (mast) બનતા ઈ સ ૧૬૧૭માં મગ એચ મીડલ્ટને ગતા સમુદ્ર તરફ જતું સુરતનું વહાણ રોકેલું તે ૧૫૦૦ ટનનું, ૧૫૩ ફૂટ લાંબુ ૪૨ ફૂટ પહોળું અને ૩૧ ફૂટ ઊંડું હતું એ જ વખતે ઇંગ્લાંડમાં ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનના વહાણ બનતા હતા આગળ લખેલા ધવલગેટના ઝાંડાના વહાણોના નામો લકઝના વહાણોની જાતો અને કદનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે એમાં મધ્યમ જુગ નામનું વહાણ મોળ દૂપ (mast)નું હતું એમ લખે છે અને લઘુ જુગ ચાર દૂપનું હતું એ ઉપરથી સોળ દૂપનું વહાણ કેવડું મોટું હશે એનો ખ્યાલ કરી શકાય દહેવાય છે કે બૃહત્ જુગ ૬૪ દૂપનું થતું એ તો ત્રણ મોટું હશે એમ માની શકાય પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ જગ્યાએ મળ્યો નથી તે સિવાય વડમર, બેડી, દોણા, વેગડા, મિલ્લા, આવત્તા, ખુરખા આદિ જે નામો છે તેમાં જુગ અને બેડી હાન જણીતા છે બાકી બીજા ગુજરાતી નામો આગળ જોઈશું પ્રેા ગ્રાહકમુદે રાગ (grab) નામના વહાણો મુખર્ષમાં બનતા એમ લખ્યું છે તે અમલ મલનારના લાગે છે ૧૧૯ બીજા દેગાના વહાણોની નકલો પણ ગુજરાતી સુતારોએ કરી હોય એમ લાગે છે ૧૨૦

વહાણોની હાન જણીતી જાતો આ પ્રમાણે છે ૧ મછવા, ૨ પડાવ, ૩ બાતેના, ૪ હલ્લિ અથવા બગના, ૫ દીંગી, ૬ મટિયો, ૭ કતેમારી, ૮ ગળે, ૯ નાવડી અથવા હોડી, ૧૦ લોધિયા

આમાં મછવા અને હોડી મોંથી નાના વહાણ છે અને તે બેથી એટલા બાકી જેટલા વજનના હોય છે અને નદીઓમાં ચલાવા માટે ઢામ લાગે છે મોટા વહાણમાં જોખમ વખતે હિતાગ્રવા માટે પણ (life boats) નાની હોડીઓ ગળે છે કદના મછવા મોંથી મારા હોય છે મછવા ૩૫ પૌંથી

ગળ્લકાગમાંથી મળ્યો નથી પ્રેા રાધાકુમુદે સુગંધીય સુસાકરના ગ્રથમાંથી દેગી વહાણો ના જે નામ આપ્યા છે તે તેના મૂળ દેશી સ્વરૂપમાં જોડે જ સમજી આપ્યા હોત તો ઠીક હવે એમણે લખેલા grabs, bangles, અને paros તે આપણા ધરાણ, બગલા અને પડાવ જ હોય એમ જણાય છે

૧૧૯ મિરાતે સિદ્ધરી

જુગ અથવા જુગાને જ ચીની વર્ણનમાં જક (Jack) લખેલું છે તે ઉપરથી એ વહાણો ચીન જતા હશે પ્રેા રાધાકુમુદે પોતાની ચાદીમાં જગી લખ્યું છે તે પણ આ જુગ હોય જગી એટલે મોટું એ ઉપરથી હોય ઉપરના નામ એમની ચાદીમાં નથી જુગાને હાલ ગુજરાતીમાં જાહેર છે, તેમાંગડોરનું માનરોજ થયું એમ વિપર્યયથી થયું હશે ૧૨૦ વહાણ બાધનાર સુતારોનું રોજ ૩૫ ૪) છે

૫૦૦) સુધીમાં ગર્ભ સદીના અંત સુધી ગનતા, હાલ મોંઘવારી વધવાથી મોંઘા પડે છે. ૫૬૫ દમણ, વલસાડ, ખીલીમોરા, ભાવનગર, ઘોઘા, વેરાવળના સુતારો ગનાવે છે અને ૨૫ થી ૧૭૫ ખાંડી વજનના હોય છે અને વીસ વર્ષ ચાલે છે. આતેલા અગર ગતેલા ત્રણ સદના, ૩૫૦ ખાંડી વજનના હોય છે. આ વહાણો ચપટા તળિયાનાં હોય છે તેથી છીછરા પાણીમાં પણ ચાલી શકે છે અને તે ગુજરાતને (સુરત જાણુ) કિનારે વધારે વપરાય છે. આતેલા રૂ. ૨૪૦૦૦) સુધીની કિંમતના અને છે અને ઉપર ગણાવેલાં બંદરોના સુતાર ગનાવી શકે છે. હઠિને જગલા જેવા આકારને લીધે જગલા પણ કહે છે. આ વહાણ અરબસ્તાન અને રાતા સમુદ્ર જાણુનું છે અને કચ્છ સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે. એની કિંમત રૂ. ૩૮૦૦૦) સુધી પડે છે અને આઠસો ખાંડી વજનનાં હોય છે. એમાં દોઢસો ખલાસીઓ રાખે છે. કતેમારી મુંગઈ અને મલખાર જાણુથી આવે છે. ગંજે ૩૫૦ ખાંડી સુધીનો હોય છે અને જંગળાર અરબસ્તાન વગેરે જાણુ સફર મારી શકે છે. ૧૨૧ આ મોટાં વહાણો આઠ માસ દરિયામાં ફરી શકે છે અને દોઢ માસ સામટું દરિયામાં રહી શકે એટલી સામગ્રી પાસે રાખી શકે છે. કેટલાંક બહુ મોટાં વહાણો જારે માસ પણ દરિયામાં રહી શકે છે; અને તેના દેશી ટંકેને રૂ. ૫૦૦)થી ૭૦૦ સુધી પગાર મળે છે. ટૂંકામાં, હાલમાં મોટામાં મોટાં વહાણ ૨૦૦થી ૩૦૦ ટનનાં થાય છે અને ૬૫ થી ૮૦ ફૂટ પહોળાં અને ૧૫ ફૂટ ઊંડાં જાય છે. ૧૨૨

આ વહાણો હાલના વખતમાં સ્ટીમરની વધતી જતી આવજા છતાં પોતાનું નભાવી રહ્યાં છે. સ્ટીમરો ઝડપથી જાય આવે છે. તે સિવાય સ્ટીમરનું નૂર એકંદરે મોંઘું પડે છે. વહાણોનું ખર્ચ ઓછું અને તેમાં રોકાયેલી મૂડી પણ ઓછી; તથા ગુજરાતનાં ધણાંખરા બંદરોએ સ્ટીમરો છેક અંદર નજીક આવી શકતી નથી તેથી, મછવા દ્વારા માલ ચડાવવામાં મોંઘું બહુ પડે છે, તેથી, અને વહાણ કિનારા નજીક આવે છે અને વેપારીની સગવડ મુજબ વહેંચુંમોંઘું બિપડી શકે છે તેથી કરીને હજી પણ ધણો વેપાર આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન સાથે અને મલખાર સાથે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનાં વહાણોથી થાય છે. આ વહાણોને રાત્રી સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. રાત્રી પાસેથી

૧૨૧ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૨૬.

૧૨૨ : ઉપરનું ખાંડીનું માપ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહમાં આપેલું છે. પરંતુ એથી મોટાં વહાણ ૨૦૦ થી ૩૦૦ ટન સુધીનાં હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે. એટલે ગેઝેટિયર લખાતી વખતે એ ખબર રહી ગઈ હશે અગર તે વખતે એવડાં જ વહાણ જનતાં હશે. હાલ ગતિ વધારવા માટે દેશી વહાણોમાં મોટરો મૂકે છે એવા સમાચાર આ લખતી વખતે મળ્યા છે.

પગવાનો અને ફાઇલ (Pass Port)માત્ર લેવો પડે છે વહાણોની માલિકી ખાનગી આમાંથીઓની અગત્ય તો ખાગ્વાઓમાંથી જ વહેના ટડેલો અને નાખુદાઓની હોય છે તેથી દેશી વેપારીઓને સગવડ વધારે પડે છે, એટલે ઉતાવળ ન હોય-વિલમ ચાલી શકે તેમ હોય તેવો માલ વહાણોમાં મોકલવો હીઠ અને સગતો પડે છે, અને વણખરુ તેમાં જોખમ હોતું નથી અને જોખમ માટે દેશી ગીતે વીમો ઉતરે છે તે આગળ જોખમ

વહાણના યત્રો, ઓના જુદા જુદા ભાગો તથા તેને લગતી ખીજ વિગતોના પણ ગુજરાતી નામો છે અને હિંદુસ્તાનની હાલની ભાષાઓમાં એવા નામોની મધૂર્ણ નામાવરી મળતી મુશ્કેલ છે

ગુજરાતી નામો અને ત્યાં ખીજ ભાષાના નામો માથે સરખાની, આપણે હવે જોઈએ

ગુજરાતીનામ મમજૂતી અંગ્રેજીનામ બગાળીનામ નોંધ

૧ વહાણ = મોટું વહાણ Ship જહાજ નાનાગુજરાતી

૨ વહાણવટું = મમજાય તેમ છે Shipp- જહાજ વહાણોનાનામ
ing મમૂદ જાણીતા છે

ગુજરાતમાં જહાજ

શબ્દ વપરાય છે,

તે પગદેરી છે

વહાણવટાના અ

ર્થમાં બગાળામાં

શબ્દ જડતો નથી

૩ તૂતક અથવા સથો = Deck પોત તત બગાળા નામ

૪ નીરમ = વહાણને પાણી મમૂત ઉપરથી

માં સરખુ ગાખ યનાવેલું છે

વાને જે બેલેમ

રાખવું પડે તે

નીરમ વગ ના

વહાણને અક-

ગ્માત થવા મં-

ભવ ગ્દે છે

૫ ભંડાર =

ભંડાર વહાણના
પાંચમાં કે છઠ્ઠા
ભાગ જેવડો
હોય છે. તેના
ઉપર છત્રી-
ફેળીન અને તે
ઉપર ચુકાની
એસે છે. ભંડાર-
ની પાસે પી-
વાના પાણીની
ટાંકી ૧૫૦
ઘેડાં પાણીમાય
એવડી હોય છે.
ભંડારમાં ખોરાક-
નો સામાન અને
ખજાસીનો સા-
માન રહે છે.

Store નથી   બંગાળીમાં ભાં-
ડાર શબ્દ છે. તે
સાધારણ St-
oreના અર્થમાં
વપરાય છે. વ-
હાણ સાથે
સંબંધ નથી

૬ ક્ષનો =

વહાણના આ-
ગલા ભાગમાં
તેના ૧૦મા
ભાગ જેવડો-
એમાં લંગરનાં
દોરણ વગેરે
સામાન રહે છે.

૭ સઢ

સઢ આઠ
જાતનાં છે :

Saif   પાલ

૧. મોહું સઢ
૨. તેસરિયું, ૩.
- ૬તેની, ૪. ચાર-
- ગોસું, ૫. કલમ, ૬.
- કાતરો. ૭. તોક,
૮. દાંડનું સઢ

- ૮ ફૂલો અથવા વહાણમા વચમા Mast માસ્તવ
ડોળ મોટા થાબત્તા
જેવું હોય છે તે
- ૯ પરમાણુ અને ચડાવવાનું દરેના પારિભાષિક
અથવા અને ચડાવવાનું શબ્દોની માત્ર ગુ
પરમાણુ લાકડું, દ્રવા જરાતી સમજૂતી
સાથે મળધ જ આપી છે
રાખી ઊંચું નીચું
ચર્મ શકે છે
- ૧૦ પહાણુ = વહાણના તળિ-
યાનું લાણુ લાકડું
- ૧૧ મહોરો = આગલી મીલ
- ૧૨ પાઠથી મીલ =
- ૧૩ ઝોડા = વહાણનો ફરમો
- ૧૪ પાઠ્ઠો બતાનો =
- ૧૫ જળી = વાંચું લાકડું
- ૧૬ આતરી = વહાણનો કિનારો
- ૧૭ ફૂવાની તળી
- ૧૮ વચ્ચો મોટો આડો અને પાઠ્ઠો આડો
- ૧૯ ધામતમ્બી = વહાણના તળિયામા જે પાણી ભરાય તે આ ફૂડીમા ભેગું થાય છે અને પડી ડોલચીથી ઉલ્લેચી નાખે છે
- ૨૦ છત્રી = ભડાર ઉપરનું છાપડું = cabin
- ૨૧ ડગર = દોડગા ઝેંચવાનું સાધન ૨૧અ ચગખી = સુકાન ભાડવવાની
- ૨૨ સુકાન = વહાણને ફેરવવાનું ધત્ર, એને બગાળીમા પણ સુકાન કહે છે
- ૨૩ કપા = ગરગડી
- ૨૪ વીણો = સુકાન ફેરવવા માટેનો દાડો
- ૨૫ વાવટાની દાડ = વાવટો ચડાવવાનું લાકડું
- ૨૬ ગાયમ = વહાણનો ઝેડો પાછલા ભાગમા બાધવાનો થાબતો
- ૨૭ કાવરાન = વધારે માથ ભરવો હોય-capacity વધારવાની હોય તો આતરી ઉપર છૂટા પાટિયા લેભા મૂકે છે તે
- ૨૮ ભગ્નુ લાકડું = આગલા ભાગમા કાનરાનું મઢ હકારવાનું

૨૯ ધુકોટો અથવા માલમી હોટ્ટો=ટોકાયંત્ર. દિશા બતાવવા માટે ગુજરાતમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી મચ્છીયંત્રથી પાણીની ટૂંકીમાં તેલ ભરી ધાતુની માછલી નાંખી વહાણમાં દિશા જોતા. આ આગતના ઉલ્લેખ છે. ૧૦૨

૩૦ કમાન = માપ લેવા માટે સૂર્યની સાથે તેનો સંગંધ છે.

૩૧ મરદ = સીસાનું હોય છે અને પાણી કેટલું ઊંડું છે તે માપવા માટે અને તળિયે પર્યટર કાદવ રેતી કે કેવી જતતની જમીન છે તે અવાજ ઉપરથી પારખવાનું યંત્ર.

૩૨ લંગર = વહાણ અટકાવવાનું.

૩૩ ચોપડ = ચૂનો, તેલ અને ચરખીવાળા પદાર્થથી વહાણ રંગે છે તે.

૩૪ ગુડ = વહાણની સાંધ ૩ અને તેલની વાટ મૂકી પુરે છે તે.

૩૫ ચાંચિયા દરિયામાં લૂટ કરનારા pirate જલદસ્તુ બંગાળી નામ સંસ્કૃત ઉપરથી ગોઠવેલું છે.

આ સિવાય જુદાં જુદાં દોરડાંનાં પણ લાત, હાંસરી, સાર, ચટા વગેરે ઘણી જાતનાં જુદાં નામે છે અને વહાણની અંદરનાં બીજાં છટાં સાધનો મજવા (life boats) હલેસાં વગેરેનાં નામે પણ છે.

ગુજરાતીમાં વહાણ ચલાવવા માટે ખાસ વાક્યો બોલાય છે તે આ પ્રમાણે છે:—

૧ ગોસરાખ = ચાલતા વહાણની ગતિ ધીમી પાડવી.

૨ દામણ લીડ = વહાણને પવનની પાછળ ફેરવવા મુકાન ફેરવવું.

૩ દામણ તાણ = સઢની નીચેનો છેડો ખેંચવો.

૪ દામણ છોડ = છેડાને ઢીલા કરવા.

૫ હેરિયો = પવન ફરે ત્યારે સઢને ડાબી કે જમણી બાજુ ફેરવવું.

૬ માપ લેવું = માલ ચડાવવો કે ઉતારવો શરૂ કરવો.

૭ સોડપાડ = વહાણને મજવાની કે ડચ્છાની બાજુમાં લધ જવું.

૮ હાંજ હંકાર = સઢ ચડાવવો.

૯ બારગોસ તાણ = પરમાણુ સાથે આંધેલાં દોરડાનો છેડો તાણવો.

૧૦ બારગોસ છોડ = અંદર નીરમ (બેલેસ) મૂકવો.

આ પ્રમાણે વાક્યો વપરાય છે. ઘણા પારિભાષિક શબ્દો અને વાક્યો નાશ પામ્યાં હશે. આ શબ્દોમાં કેટલાંય વર્ષોથી કેટલીયે પરદેશી ભાષાના

રામદોના મિત્રણ થયા હશે ૧૨૪

વહાણના અમલદારોના ગુજરાતી નામો ટેટલાક ગુજરાતી, અને ટેટલાક ફાગ્ગી અગ્ગી ઉપગ્ગી આવેના છે, તે આ પ્રમાણે છે —

ગુજરાતી	અંગ્રેજી	બંગાળી	નોંધ
૧ નાપુદા	Ship's commander	પોતાધ્યક્ષ અથવા ભદાન્તરે સ્વામી	બંગાળી નામ મસ્કૃત ઉપ થી બનાવેલું છે નાપુદા ફારસી ઉપગ્ગી છે
૨ ટુકેલ	Captain of the crew	નથી	શુદ્ધ ગુજરાતી લાગે છે
૩ માલમ	Pilot	ભદાન્તરિ-ચાલક	બંગાળી નામ મસ્કૃત રાખ્દો ગોઠવી બનાવેલું છે માલમ અગ્ગી મુસલીમ ઉપગ્ગી છે
૪ સાગ્ગ	Assistant Captain	નથી	ફાગ્ગી ઉપગ્ગી
૫ બડારી	Steward	નથી	ગુજરાતી
૬ કરાણી	Ship's clerk	નથી	ગુજરાતી આ નામની અટકો હાલ ગુજરાતમાં છે

૧૨૪ આઈને અકબરીમાં આપેલા અને તે ઉપરથી પ્રે. રાધાકુમુદે લીધેલા વહાણના અધિકારીઓના નામો હાલ ગુજરાતમાં ૩૬ છે પજેરી, ગુમતી, નાપુદા, ખેસેલ એટલા નામ હાલ જડતા નથી બંગાળીમાં શુદ્ધ બંગાળી નામ બુદા હશે કે કેમ તે મારી પાસેના બંગાળી રાખ્દોરો ઉપરથી જણાવુ નથી ક્રૂક સદ અને ડોળને માટે બંગાળી બુદા નામો જણાય છે પ્રે. રાધાકુમુદે આઈને અકબરીમાંથી આપેલા નામોમાંથી કોઈનામ આજળ જાણ્યા ગુજળ હાલ રાખ્દોરોમાં દેખાવુ નથી જ્યારે ગુજરાતીમાં આ મુજબ છે અને અનુવદ્ધકે ફારસી અરબી અને ગુજરાતીનામો એના ત્રયનુ મીર બદેરી (Admiralty)નું મકરણ લખવા લીધા હોય એમ જણાય છે અહીં આપેલા રાખ્દોની સરખા મળી માટે આ પ્રમાણે રાખ્દોરોનો ઉપયોગ કર્યો છે ૧ ગુ રાખ્દોર્થ ચિંતામણિ, ૨ બેલસારીનીનુ હં ડિક્કરનેરી, ૩ આપ્ટની સસ્કૃત ડિક્કરનેરી, ૪ ગુજરાતી, ફારસી, અરબી રાખ્દોરો (ગુ વ સો), ૫ સુખલચંદ મિત્રકૃત બંગાળી અંગ્રેજી ડિક્કરનેરી, ૬ સુર અને કે કૃત અંગ્રેજી બંગાળી ડિક્કરનેરી.

૭ ખલાસી	Crew	નાવિકદલ	
૮ સુકાની	Helmsman	કર્ણધાર, માછ કર્ણધાર નામ સંસ્કૃત છે.	
૯ ખારવા	Sea man	નાવિક	બંગાળી નામે સીધાં સંસ્કૃત જ છે.

આ શબ્દો ગુજરાતમાં રૂઢ છે. બંગાળમાં આને માટે યોગ્યતા શબ્દો ઘણે ભાગે સંસ્કૃતમાંથી ગનાવેલા સમાસો છે. નાખુદા શબ્દ^{૧૨૫} સંસ્કૃત અને દ્વારસીના મિશ્રણથી થયો છે એમ કોશકારો માને છે. માલમ શબ્દ અરબી મુસલીમ ઉપરથી અને સુકાની શબ્દ પણ અરબી ઉપરથી આવેલો છે. નાખુદા અને માલમ શબ્દો આગળ જાયું તેમ શ્રીપાળચરિત્રમાં (પંદરમી સદીમાં ગનેલું) જણાય છે, તેથી તે રૂપમાં જ અરબ અને ધરાની ક્ષોકોના સંસર્ગથી ગુજરાતમાં વપરાતા હશે.^{૧૨૬} બંદર શબ્દ દ્વારસીમાં છે એ આપણે છૂટથી વાપરીએ છીએ. આપણો શબ્દ આરું સંસ્કૃત દ્વાર ઉપરથી નીકળ્યો છે.^{૧૨૭}

હવે આપણે ગુજરાતી ખારવા માટે કાંઈક જોઈએ. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના ખારવા પ્રાચીન કાળથી વખણાય છે. જાટ અને રજપૂત ખારવા ઘણા હોશિયાર હતા; અને એ જ્યારે ચાંચિયા હતા ત્યારે એમનો ત્રાસ આખા હિંદી મહાસાગરમાં હતો. ઘોઘાના ખારવા જાણીતા હતા અને એમનાં વખાણુ ઓગણીસમી સદી સુધી પણ સંભળાય છે. ^{૧૨૮} કચ્છના

^{૧૨૫}: નાવ+ખુદા ઉપરથી નાખુદા શબ્દ થયો એમ કોશકારો લખે છે. સંસ્કૃત નો દ્વારસીમાં જઈ ત્યાંથી નાખુદા શબ્દ ખતીને આવ્યો છે. મદ્રાસના કિનારાના શબ્દો સરખાવવા માટે મને સાધન આ લખતી વખતે મળી શક્યું નથી.

^{૧૨૬}: કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાત દ્વારા કે બીજા કોઈ રીતે ઈરાન અરબસ્તાનમાં ગયા હશે, અને ઈરાન અરબસ્તાનના શબ્દો ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, એટલે નાખુદા, માલમ વગેરે શબ્દો પ્રથમ કોના તે કહેવું મુશ્કેલ છે. શકુન શબ્દ સંસ્કૃતમાં હોવા છતાં દ્વારસીમાં શકુન શબ્દ છે તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં શકુન શબ્દ આવ્યો છે એમ કહેવાય છે. કચ્છ શબ્દ કઈ ભાષામાંથી ક્યાં ગયો તે ખરું તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. પરંતુ શકુનની પેઠે માલમ-નાખુદા વગેરે શબ્દો પણ પ્રથમ કોના તે ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડેલો જોઈએ.

^{૧૨૭}: ઇરિકા એ દ્વારવતી એટલે દરવાજાવાળી નગરી એમ માનવા કરતાં સમુદ્રનું ખારું કે દાર-સમુદ્ર એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. દારકાને ટાલેમી Barike કહે છે તે આ વાતને બંધ બેસે તેવું છે.

^{૧૨૮}: "Its seamen, called Ghogharees, the descendants of the navigators fostered by the kings of Anhilwad still maintain their ancient reputation and form the best and most trusted portion of every Indian crew that sails the sea under the flag of England."

(Ras Mala, p. 245)

ખાગના હાથ પણ હિંદુસ્તાનમાં મરેથી સાગમાં માગ ગણાય છે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં તો કચ્છના ચાચિયાઓએ ધુટ ઈન્ડિયા કંપનીને પણ ત્રાસ આપેલો અને તેમની આમે મુબમથી કાફલો મોકલવે પડેલો આ બાબતમાં માડની બદરના અધિકારી-શિવરાજ હસરાજ-નું નામ ઇતિહાસમાં જણીતું છે ૧૨૪

ગુજરાતી ખારવાની સામાજિક સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે હાલ મૌરાષ્ટ્રમાં ખારવાની જતો ઘણી છે રજપૂત ખાગવા હિંદુ છે, અને મૂળ રજપૂતોની સોલકી, સોડા, મેરહિયા, ચોહાણ, ઝાલા, મોનેરી, જેઠવા, પરમાર, ગોહિલ, રાઠોડ, જડેજા, ચુડામમાં, ચાવડા વગેરે અટકો તેમનામાં મળી આવે છે હિંદુ ખારવા ઘણા પ્રામાણિક ગણાય છે અને વેપારીઓ તેમનામાં વધારે વિશ્વાસ ગમે છે વેગવળ, માગરાળ અને પોગળદગના હિંદુ ખારવાઓની આટ ઘણી મારી છે હિંદુ ખાગવાઓમાં કોળી, કોરી અને માઠી લોકો પણ હોય છે મુસ્લિમ બાગુના કિનારે માઠી લોકોની વસ્તી વધારે છે ખીજા જાધા સૌરાષ્ટ્રને કિનારે રહે છે

મુમલમાન ખારવાઓમાં કાનાવતિયા નામના ખાગવા છે, અને પટણી, લાડેલા, વાડેગ, વાગેગ, એવા ઉપનામો પણ મુમલમાન ખારવાઓમાં કહેવાય છે હિંદુ કરતા મુમલમાન ખાગવાની વસ્તી ઓછી છે હિંદુ-મુમલમાન દરેક ખાગવા વહાણ ચનાવવામાં ઘણા હોગિયાર હોય છે માઠી તોડી લાખી મુમાફરીમાં કામ લાગતા નથી. લાખી મુમાફરીમાં માર્ગદર્શક-માયમ તરીકે હોશિયાગ રજપૂત ખાગવા જ કામ કરી શકે છે અને એ અગ્ની સમુદ્ર અને હિંદી મહાસાગરના સારા ભોમિયા છે

હિંદી ખારવા ગુજરાતી બલેવા હોય છે કટલાક થોડા થોડા વેપાર કે વેપારીની નોકરી કરી શકે છે, અને નામુ પણ જાણે છે ઘણા મજૂરી પણ કરે છે એમની સ્ત્રીઓ પણ નવગી નથી ગહેતી, અને નાગિયેગના જાનામાંથી મીંદરી, મૂથો વગેરે ચીજો જનાવવામાં અને ખીજા યરગથુ ઉઘોગોમાં વખત ગાળે છે આખી જત ગદ મહેનતુ છે કટલાક ખાગવા માછની પકડવાનો ધરો પણ કરે છે પરંતુ અગિયાગમ, અમામ, પાયમ, સોદશ અને ખીજા હિંદુ તહેવારોએ માછના પકડતા નથી અને નદીઓમાં માછના ગાગતા નથી, એટલી ધર્મબાવના એમનામાં ગદી છે

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે ગુજરાતનું વહાણવટ તેની દરેક શાખામાં

શુદ્ધ રીતે ચાલુ રહી શક્યું છે. હવે એની એક ખાસ અગત્યની શાખા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનમાં વીમાનુ કામ કચારથી અને કેવું ચાલતું હતું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વીમો શબ્દ દ્વારસી ખીમહ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પણ એ વાદગ્રસ્ત છે. ગુજરાત અને ઈરાન અરબસ્તાનના કિનારાના ગાઢ સંબંધ જોતાં ગુજરાતથી એ શબ્દ ત્યાં ગયો હશે કે ત્યાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો હશે તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાણે. વહાણવટાના ઇતિહાસમાં દરિયાઈ વીમો (Marine Insurance) એ ખાસ અગત્યની વાત છે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણ દ્વારા આરવાઓની ભૂલથી વહાણને કે માલને નુકસાન પહોંચે તો તેનો બદલો વહાણ કે માલના માલિકને ખારવાઓ આપે એવું મનુસ્મૃતિમાં લખાણ છે તેને વીમો કહે છે. ૧૩૦ તે સિવાય દરિયાઈ વીમા માટે એમના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ નથી. આસ્માની સુલતાનીનું જોખમ લે ત્યારે જ વીમો કહી શકાય; ભૂલ હોય તો ભૂલ કરનાર ભરી આપે એ વીમો નહિ અને વેપારમાં એવું ચાલી શકતું નથી. હિંદુસ્તાનના ખીજા પ્રાંતોમાં વીમો અને ખાસ કરીને દરિયાઈ વીમો હશે કે કેમ તે કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં વીમાનું કામ જૂના વખતથી ચાલતું હતું અને હાલ લિમિટેડ વીમા કંપનીઓ નીકળ્યા છતાં અસલતી રીતે ચાલે છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં વીમા માટે શબ્દો છે એ ઉપરથી ગુજરાત વીમામાં અને ખાસ કરીને દરિયાઈ વીમામાં પણ અગ્રસ્થાને હશે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની શકાય છે. ૧૩૧

વિલાયતમાં દરિયાઈ વીમો અઢારમી સદીની શરૂઆતના અરસામાં લોન્ડનની રેસ્ટોરમાં ખારવા ભેગા થતા તેમાંથી જન્મ્યો છે. આપણે ત્યાં કચારે જન્મ્યો તે જાણવાને સાધન નથી; પણ એ સદીમાં સારી રીતે ચાલતો તે ઉપરથી ઘણા વખતથી ચાલુ હશે એમ અનુમાન કરવું પડે. લિમિટેડ કંપનીઓના જન્મ પહેલાં જૂના વખતમાં એક અગર વધારે વેપારીઓની ભાગીદારીવાળી પેઢીઓ પોતાની રીતે દરિયાઈ વીમો કેવી રીતે ઉતારતી એ જાણવા જેવી વાત છે. આંગ્રિયાના ત્રાસને લીધે ગુજરાતમાં દરિયાઈ વીમાનો જન્મ થયો છે એમ કહેવાય છે ૧૩૨ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ધોધા અને ધોલેરા બંદરોએ દરિયાઈ વીમો ઉતારવાના ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. ધોધા ધોલેરામાં ઓગણસમી સદીના છેલ્લા પાદ મુઘી દેશી રીતે વીમો

૧૩૦ • જુઓ, Indian shipping p. 61.

૧૩૧ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ : પૃ. ૨૪૭.

૧૩૨ : ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ : પૃ. ૨૪૭.

હિતગતો હતો, અને સૌગપ્દમા હજી પણ જિનરે છે આ વીમાની બે રીત છે એક અવગ કહેવાય છે અને બીજી વીમો કહેવાય છે આમા વીમો હિતારનાર જિનરાવનારને થોડી ગંધ જહાનનાની આપે છે માન સહીમનામત પહોચે તો તેના નાણા જ આનાની તેરીએ પાઠા મળે છે વીમાનું જોખમ માન ચડે ત્યાંથી રૂઝ થાય છે તે માવ ધણીને મહીમવામત પહોચે ત્યાં મુધી રહ છે જોખમ કેવું, અને કયા મુધી, અને કેટલું રાખવું તેને માટે નિયમો છે વીમાનો દર ઋતુ ઉપર આધાર ગણે છે, એટલું હાલની મિમિ-ટડ વીમા કંપનીઓથી જુદું હોય, તે દેલી વહાણોની બાગતોમા ગ્વાભાવિક છે દગિયામા તોફાનના વખતમા દર વધારે હોય છે માતને નુકમાન થાય તો તેની ખર્ચી કિંમત અઢાવી તેના દરથી ૬૦ ટકા જેટલું ભરી આપે છે ૧૩૩ આ જાખતમા વણા ઝીણા ઝીણા જનણવા જેવા અને ગુજરાતી વેપારીઓની ઝીણવટ અને હોશિયારી મિદ્દ કરે એવા નિયમો છે, અને એ બધા અન્ને આપીએ તો વિચ્છાગ જહું વધે વીમાની નુકમાની ઠગવાના અને ઝનડો પડે તો પતવનાના નિયમો પણ છે ૧૩૪ મહાજન અને પચથી ધણા વાધાના નિકાન થતા મહાજન તરફથી જહું ઉપર ૭ માણુમો નિમાય છે આ રાજમત્તા પણ તેમનો નિર્ણય ઢળૂન રાખે છે ૧૩૫ માલધણી અને વીમો હિતારનાર વચ્ચેના વાધા ખીજા બદરોએ એ જન્નેના આડતિયાઓ મળીને પતાવે છે દરિયાર્ધ વીમા ખાલી વહાણના અને માનના પણ જિતરે છે રદીમરમા ચડતા માન કરતા વહાણમા ચડતા માવના વીમાના દર વધારે હોય છે, પગલું ફાલ મૌરાપ્દમા દેલી પેદીઓની અદર અદરની દરી-ફાઇથી વીમાના દર જિતર્યા છે દેલી રીતે નીમો જિનગવનાગને કેટલીક સગ વડો ખાસ મળે છે એમા ખામ કરીને નુકમાનીના ફાવા પતાવવામા અગ્રેજી રીતના વીમા કરતા વિનખ ઓઢો થાય છે વીમો હિતારનાર પેદીઓની સાખ ધણી મારી હોય છે, અને વીમાની નુકમાનીનો ફાવો વગર દુગકત તુરત પતાવવામા એ પેદીઓ પોતાની ખરી આગડ મગજે છે ફાલ દેલી વીમાની ચિદીઓ(policies)મા જૂના વખતની ચિદીઓ કગતા મહેજ સુનારો થયો છે, પરતુ અગ્રેજી વીમા જેટલી તેમા ખટખટ નથી દરેક નીમો દલાન

૧૩૩ ગુજરાત સર્વ સમ્રદ પૃ ૨૪૭-૨૪૮

૧૩૪ ગુજરાત સર્વ સમ્રદ પૃ ૨૪૭-૨૪૮

આ રહેતો અગ્રેજી પોલીસીની સરતો કરતા સાદી, સરળ અને કાયદાની દૃષ્ટિથી જરા ખસ હિતરતી નથી

૧૩૫ ગુ સ સ પૃ ૨૪૮

મારફતે જ ઊતરતો અને હાલ પણ તેમ જ ઊતરે છે. પારસીઓમાં વીમા-
દલાલની અટક જોવામાં આવે છે. જૂના વખતની વીમાની ચિઠ્ઠી(policy)-
નો એક નમૂનો નીચે મુજબ છે:—

૦૦૦૧૧૭૪૧ ૦૦૦૦ ( )

વાણુ સિકંદર ટંદેલ. લાલજી વેલજી ધણી સા. કરમચંદ મીથા વારો
અત્રેથી માલ રૂ. ગાદરી ૧૦૦) સા. સોમચંદ મીથાની ભરી શ્રી
મુંગાઈ રવાના થવાનો વીમો ગાદરી ૧ની ખાડી ૧ના હીસાબે
ખાડી ૧૦૦) દા. રૂ. ૧૦૦) લેખે રૂ. ૧૦૦૦૦)નો વીમો દા. ટકા
૦૧ લેખે આસામી વાર નીચે લખા મુજબ રાખો છો. તુકસાનીમાં
વીમો ટકા ૬૦ના હિસાબે માંદેલ છે. સં. ૧૯૩૨ ના.

અતર મતું

દેશી રીત મુજબ જૂના વખતના વીમાના અને હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં
ઊતરતા વીમાના નિયમો ધણા છે. ટૂંકામાં, દેશી રીતે હાલ પણ વીમો ઊતરી
શકે છે અને વીમાની આવી શુદ્ધ દેશી રીત જૂના વખતથી ચાલી આવે
છે અને હાલ પણ ચાલે છે, તે ગુજરાતી વેપારને અને સાહસને ખાસ
ગૌરવની વાત છે. હિંદના કોઈપણ પ્રાંતમાં દરિયાઈ વીમાની આવી દેશી
રીત ચાલતી હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

આપણે આગળ જોયું તેમ હાથનું કામ થોડું થોડું ચાલ્યા છતાં નવા
સમય પ્રમાણે કાપડ સૂતર યનાવવાનું કામ ગુજરાતે જ આગળ પડીને
પહેલું કર્યું, અને વહાણવટું પણ જૂની રીતે જળાવી રાખ્યા છતાં નવી સ્ટી-
મરોની રીતે ગુજરાતે ચાલુ કર્યું છે, તેમ આ દરિયાઈ વીમાની પ્રવૃત્તિ પણ
ગુજરાતે ખાડી રહેવા લીધી નથી. આ છેલ્લા દસકામાં અનેક વીમા કંપનીઓ
હિંદમાં નીકળી તેમાં યુરોપિયન કંપનીઓ સાથે ખરી ટક્કર ગુજરાતી કંપની-
ઓએ જ લીધી છે. અને દરિયાઈ વીમાનું કામ પણ દેશી કિનારા અને
આફ્રિકાના વેપારનું હાથમાં લીધું હોય તો ગુજરાતી વીમા કંપનીઓએ જ
લીધું છે. આજ દરિયાઈ વીમાનું કામ ન્યૂ ઇન્ડિયા, વલ્કન, જ્યુપિટર,
યુનિવર્સલ, બ્રિટિશ ઇન્ડિયા વગેરે ગુજરાતીઓના વહીવટની અને મોટે
ભાગે દેશી મૂડીથી ઊભી થયેલી કંપનીઓના હાથમાં છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના વહાણવટાનું પુગતત્વ અને વર્તમાનત્વ આપણે જોયું, એટલે ભવિષ્યત્ ઉપર જરા વિચાર નાખી આ લેખ મમાત્ત કરીશું.

કોઈપણ દેશની ચડતી અને મમૃદ્ધિનો આધાર તેના આયાતનિકાશ ના વેપાર ઉપર છે. આ વેપાર માટે પોતાના જ વેપારી વહાણો (Mercantile marine) કે સ્ટીમરો, પોતાની જ વીમા ડાખીઓ અને પોતાની જ બેંકો હોય તે દેશ વધારે ત્વગથી આગળ વધે છે. હિંદુસ્તાનમાં આટલું ગુજરાતે પ્રમાણમાં કીક રીતે મિલ્લ કર્યું કે પાશ્ચાત્ય દેશોની સાથે આ સગખામણી ડગવાની નથી, પરંતુ આદર્શ તો પાશ્ચાત્ય દેશોનો રાખી આપણું સ્વભાવસિદ્ધ વેપારીતત્વ જ ખીલવવાનો છે. હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતી વેપારીઓ ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં એકમથ કરી, મરકારની મદદ પણ ગમે તે રીતે મેળવી, ખતથી પ્રયત્ન ચાલુ ગમે તો ગુજરાતનું વહાણવટું નવી અને જૂની બંને રીતે ખીલે અને તેને લગતી દરેક ગાખા અને વેપાર પણ ખીલે. હાલ મૌગજૂના બેડી, ઝોખા, પોરમડ, વેગવળ, અને કચ્છમાં માડવી બદરોનો વેપાર વધતો જાય છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓએ પોતાના બદરો ખીલવવાનું ધ્યાનમાં લઈ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને પશ્ચિમમાં મુગધ કંગાચી આદિના વેપારીઓ અને વેપાર આકર્ષાઈને જામનગર વગેરે બદરે આવવા લાગ્યા. મુગધને લીધે બ્રિટિશ ગુજરાતમાં તો બદર ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ મગ્ગાર કરે તેમ નથી. મૌગજૂના બદરોની પણ હજી આ શરૂઆત છે, એટલે ભવિષ્યમાં ટેલા વધશે તે કહેવાય નહિ. પરંતુ એ એટલું તો મિલ્લ કર છે કે ગુજરાત એકમથથી ધારે તો પોતાનું ગયેલું વહાણવટું અને દરિયાઈ વેપાર પ્રથમ જોટલા પ્રમાણમાં હાથ કરી શકે. દરિયાઈ વેપાર તો આજ પણ ધણો છે, પણ તે પરદેશી સ્ટીમરો દ્વારા થાય છે. ગુજરાતમાં બદરો ખીલે અને અગળી મમુદ્રના કાઠાનો બધો વેપાર ગુજરાતી સ્ટીમરો દ્વારા થાય તો વેપારને હિતેજન મળવા ઉપરાંત પરદેશી મૂડીથી થયેલી રેલવેઓ જે નાણું ધમડી જાય છે તે બચે અને પરદેશી સ્ટીમરોમાં જતું નાણું પણ બચે અને નૂરમાં પણ બચાવ થાય. મુગધથી મદ્રાસ અને કનકતા ચડતી કાપડ સૂતગની ગાસડીઓનો દાખલો લઈએ તોપણ આ નૂરમાં ટેલું બચે તે મમજી રાડાજી મુગધથી ૩૦૦ થી ૮૦૦ રતનની કાપડ કે સૂતગની ગાસડીનું રેલવેમાં કનકતા સુધીનું નૂર ૩૧ ૧૫ થી ૧૮ આવતું અને મદ્રાસ સુધીનું ૩૧ ૬ થી ૧૦ આવતું *

* આ નૂરમાં હાલમાં કાઈ ફેર પડ્યો હશે

સ્ટીમરમાં કલકત્તા માટે ખાસ દરથી ગમે તે વજનની ગાંસડી રૂ. ડાઘાં સ્ટીમર કંપની લઈ જતી અને મદ્રાસના પણ ત્રણેક રૂપિયા જ આવતા.

અમદાવાદથી ખંભાતનો કિનારો અને ધોલેરા ૬૦ માઈલથી વધારે દૂર નથી. એ કિનારે અમદાવાદ માટે બંદર ઉઘાડવામાં આવે તો અમદાવાદના મિલઉદ્યોગને ઘણી સગવડ પડે. અમદાવાદની મિલોનો માલ ઇરાન, આફ્રિકા, મલબાર, મદ્રાસ, સિલોન, સિંગાપુર, ચીન, કલકત્તા અને રંગૂન સ્ટીમર કંપની સાથે ખાસ સગવડ કરવાથી સરતામાં જઈ શકે અને તે તે જગ્યાએથી ગુજરાત માટે ખાંડ, ચોખા, કોલસા, કંતાન, થેલા વગેરે સરતામાં લાવી શકે. ગુજરાતી સ્ટીમર કંપની હોય અને હરીદાઈ કરે તો વળી વધારે સરતું પડે અને દેશને બેવડો લાભ થાય. એવા કોઈ બંદર સુધી અમદાવાદથી ખાસ રેલવે થાય અથવા હાલની ધંધુકા અગર ખંભાતની રેલવેને બંદર સુધી લખાવે તોપણ મુંગઠ થઇને ચડતા માલ કરતાં સરતું પડે. દેશી કિનારાના વેપાર ઉપરાંત પરદેશી માલ પણ મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાત અને માળવા માટે અમદાવાદના એ ભાવી બંદરે આવી શકે; અને અમદાવાદની મિલોને સ્ટોર વગેરે પણ સરતું પડી શકે. આ આશાઓ સફળ થવી અશક્ય તો નથી, છતાં ભવિષ્યનાં સ્વપ્નામાં ન પડતાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે હાલની સ્થિતિને સુવ્યવસ્થિત કરીને ગુજરાતીઓ-કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત-મુંગઠ અને મહાગુજરાતના સમસ્ત ગુજરાતીઓ પોતાના અદ્ભુત ઇતિહાસ તરફ સહેજ નજર કરીને, ધીમે ધીમે આગળ વધે, અને પ્રાચીન કાળથી આદ્યો આવેશો વહાણવટાનો આવો મહાન ઉદ્યોગ નવી પદ્ધતિથી જોરમાં ચાલુ કરે તો દેશને માટે સુંદર ભવિષ્ય સામું બિભું છે. અને દરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મી પવિત્ર છે. વાણિયાએ સમુદ્રના વેપારથી મેળવેલી લક્ષ્મીને શાંતિપર્વમાં કર્મ અને વિજ્ઞાનથી મળતા મોક્ષ સાથે સરખાવી છે તે સત્ય જ છે. ‡ ગુજરાત એની પ્રાપ્તિને માટે ઉન્માદરહિત પ્રયત્ન કરે તો ભવિષ્ય બિજળું જ છે.

‡ બુદ્ધો વણિક યથા સમુદ્રદ્વિ યથાર્થે લભતે ધનમ્ ।

યથા મર્ત્યાર્ણવે જન્તોઃ કર્મવિજ્ઞાનતો ગતિઃ ॥ (મહાભારત-શાંતિપર્વ.)

હાલ પણ ઘણા લોકો ચોપડાપૂજન વખતે ચોપડામાં પોતાના ઇષ્ટદેવ અને બીજા દેવાની સાથે “શ્રી રત્નાકર મહાસાગરની કિરપા ઘણી હતી.” એમ લખે છે તે અસલથી દરિયાઈ વેપારનું સૂચન છે.

આ લેખ તૈયાર કરવામાં જે જે ગ્રંથોમાંથી સીધા આધાર લીધા છે તથા જે ગ્રંથોની નોંધોના આધાર લીધા છે તે દરેક પાને નીચે નોંધમાં જણાવ્યા છે. તે ઉપરાંત જન

અથવાની કેટલીક વિગત આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ બતાવી છે તથા હાલના વહાણ વટાના રાખડો તથા બામકામને સગતી વિગત તથા વહાણની છબી રા રા કૃષ્ણલાલ સી કુલે આપેલી છે, તથા સુરત બાજુના કિનારાની હકીકત રા અબાલાલ ઉદયરાકરે આપેલી છે, તે સર્વનો હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું

નોંધ-સિલોન

આ લેખ પૂરો કર્યા પછી મારા એક મિત્રે તા ૨૬ જૂન ૧૯૨૬ના Indian Daily Mailમા આવેલા એક લેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું એ લેખ સિલોનની Historical Association આગળ મિ મેન્ડિસ (G C Mendis) નામના ગ્રંથરૂઢે "Ancient routes from North India to Ceylon" એ વિષય ઉપર લખેલો હતો એમાં વિજયે સિલોન છત્યું પછેરે મહાવંશવાળી આખ્યાયિકા ઉપર ઠીક પ્રકારે પાડ્યો છે, અને વિજય હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારેથી નીકળ્યો હતો (ગુજરાતને કિનારે) એમ જણાય છે "On the other grounds too the Mahavansha account is unsatisfactory According to it the parents of Vijaya's Grandmother were a king of Vanga (Bengal) and a princess of Kelinga Vijaya's father refused to accept the throne of Vanga, and ruled over the land of his birth, Lala with Sinhapur as his capital The writer of the Mahavansha seems to have been under the impression that Lala was a place close to Bengal But Lala is identified with Lata, modern Gujarat which is over a thousand miles away from Bengal In was the town of Sibor which might have been meant by Sinhapur In the account of the voyage southward Vijaya is said to have landed at Surparaka, modern Sopara in the Thana district of Bombay This shows that by Lala Gujarat was meant rather than a place near Kalinga "

એ લેખક આગળ પ્રો રામાકૃમુદે લીધેલા રાજવંશીય અથવા આધાર જણાવીને તે મુજબ પણ વિજય બંગાળથી વહાણમાં બેઠો ન હોય એમ જણાવે છે એટલે વિજય ગુજરાતથી અને તે પણ સિંહપુર સિંહોર આગળથી વહાણમાં બેઠો એમ આપણે આગળ જોયું તે વાતને ટેમ મળે છે